นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่น ในเขตภาคเหนือของประเทศไทย

นายอลงกรณ์ คูตระกูล

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต
คณะรัฐประศาสนศาสตร์
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
2553

นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย

อลงกรณ์ คูตระกูล

คณะรัฐประศาสนศาสตร์

รองศาสตราจารย์ ..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ดร.ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์)

รองศาสตราจารย์ ..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(ดร.จุรี วิจิตรวาทการ)

รองศาสตราจารย์ ..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม

(ดร.ธเนศวร์ เจริญเมือง)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ได้พิจารณาแล้วเห็นสมควรอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ศาสตราจารย์ ..... ประธานกรรมการ

(ดร.จรัส สุวรรณมาลา)

รองศาสตราจารย์ ..... กรรมการ

(ดร.ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์)

รองศาสตราจารย์ ..... กรรมการ

(ดร.จุรี วิจิตรวาทการ)

รองศาสตราจารย์ ..... กรรมการ

(ดร.ธเนศวร์ เจริญเมือง)

รองศาสตราจารย์ ..... คณบดี

(ดร.ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์)

พฤษภาคม 2553

บทคัดย่อ

ชื่อวิทยานิพนธ์ นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย

ชื่อผู้เขียน นายอลงกรณ์ คูตระกูล

ชื่อปริญญา รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ปีการศึกษา 2553

แม้ว่านวัตกรรมสังคมมีศักยภาพที่จะมีบทบาทสำคัญทั้งในการพัฒนาคน ชุมชน และสังคม แต่ทฤษฎีที่ใช้ทำความเข้าใจกระบวนการและพลวัตของนวัตกรรมสังคมยังมีอยู่อย่างจำกัด การศึกษานี้จึงเกิดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษานวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นในมิติต่างๆ ทั้งกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตของนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงเงื่อนไขที่มีความสัมพันธ์กับความสำเร็จของกระบวนการนวัตกรรมสังคม และมุ่งเสนอกรอบแนวคิดที่ใช้ทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ

โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยเลือกโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทยที่มีความเป็นนวัตกรรมสังคม (มีคุณค่าเชิงสังคม เป็นสิ่งใหม่ และเกิดขึ้นจากแรงจูงใจเชิงสังคม) และมีความแตกต่างกันในด้านจุดเน้น อายุโครงการ และที่มาของโครงการ มาเป็นกรณีศึกษาหลัก 3 โครงการ โดยศึกษากระบวนการ พลวัต และเงื่อนไขที่ผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่เป็นกรณีศึกษาเหล่านี้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังศึกษากรณีการขยายผลของนวัตกรรมสังคมเป็นกรณีศึกษาย่อยเพิ่มเติมอีก 6 กรณีศึกษา

ข้อมูลในการศึกษามาจากการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับโครงการดังกล่าวรวมไปถึงข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง โดยผู้วิจัยพบว่าโครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขาเริ่มมาจากการรวมกลุ่มเพื่อสนับสนุนทางการเงินซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิก จนกระทั่งรวมกันในระดับหมู่บ้านตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ขึ้น ภายหลังมีการทำบัญชีครัวเรือนและการก่อตั้งกลุ่มอาชีพเป็นกิจกรรมหลัก จากนั้นจึงเพิ่มการปรับโครงสร้างหนี้ด้วยการรวมหนี้เป็นกองเดียวเข้า

โครงการจัดการหนี้สินทำให้ชาวบ้านสามขาสามารถอยู่กับหนี้ได้อย่างมีความสุขมากขึ้น โครงการงดเหล้าในงานศพบ้านดงเป็นการขอความร่วมมือจากเจ้าภาพงานศพให้งดการเลี้ยงเหล้าและพัฒนาเป็นระเบียบปฏิบัติที่มีบทลงโทษหากไม่ปฏิบัติตาม เมื่อสามารถทำให้งานศพปลอดเหล้าได้แล้ว ชาวบ้านดงก็ได้สานต่อการดำเนินการด้วยการขยายผลไปสู่การลดค่าใช้จ่ายในงานศพส่วนอื่นๆด้วยตัวเอง และสุดท้ายโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อยเป็นโครงการที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวบ้านตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการขยะด้วยตัวเองก่อนทิ้ง มีการคัดแยกขยะเป็นหมวดหมู่ก่อนทิ้ง ขายขยะที่สามารถขายได้ให้แก่ศูนย์คัดแยกขยะที่ก่อตั้งขึ้น และแปรรูปขยะบางชนิดให้เป็นปุ๋ยหมักชีวภาพ

เมื่อวิเคราะห์ข้ามกรณีศึกษาพบว่า ขั้นตอนในกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่พบในทุกกรณีศึกษาได้แก่ (1) การตระหนักถึงปัญหาและการเปิดรับความรู้ใหม่ (2) การขยายแนวร่วม การตั้งทีมงาน และการลงมือปฏิบัติ (3) การทำให้เป็นทางการ การปรับปรุงกิจกรรมที่ได้ทำไปแล้วและการเผยแพร่ผลสำเร็จ และ (4) การประเมินผลการปฏิบัติ และการคิดค้นกิจกรรมใหม่ๆ

ผลการวิเคราะห์กรณีศึกษาต่างๆยังทำให้สรุปได้ว่า พลวัตนวัตกรรมสังคมมี 6 รูปแบบ ได้แก่ (1) ความคิดดีๆ (2) นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ (3) นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ (4) ส่วนขยายของนวัตกรรมสังคมเต็มรูปแบบ (5) ความคิดดีๆใหม่ และ (6) นวัตกรรมสังคมที่แพร่กระจายออกไป

จากการวิเคราะห์เปรียบเทียบกรณีศึกษาทั้งหมด 9 กรณี ผู้วิจัยสรุปว่าเงื่อนไขจำเป็นที่น้อยที่สุดในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมให้สำเร็จได้แก่ การมีความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงาน รวมกับ การมีการร่วมมือกันภายในชุมชน

โดยอาศัยข้อมูลจากการวิเคราะห์นวัตกรรมสังคมที่นำมาเป็นกรณีศึกษา ผู้วิจัยสร้าง “กรอบนวัตกรรมสังคม” อันประกอบด้วยกระบวนการ (ทั้งระดับปัจเจกและระดับทีม) พลวัตนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงปัจจัยภายนอกชุมชนที่มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมด้วย กรอบนวัตกรรมสังคมสามารถใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าในนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบได้

ผู้วิจัยนำเสนอยุทธศาสตร์เพื่อสนับสนุนกระบวนการนวัตกรรมสังคมในชุมชนท้องถิ่น 4 ข้อได้แก่ (1) เปิดพื้นที่และโอกาสทางสังคมในชุมชนให้กว้าง (2) ทำให้กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นกระบวนการเรียนรู้ (3) ให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางในกระบวนการนวัตกรรมสังคม และ (4) ทำให้นวัตกรรมสังคมเป็นวัฒนธรรมของสังคม

ABSTRACT

Title of Dissertation	Social Innovation: Case Studies of Local initiatives in Northern Thailand
Author	Mr. Alongkorn Khutrakun
Degree	Doctor of Public Administration Program
Year	2010

Although social innovation has potential to have a significant role in human, community, and social development, there is an insufficiency of theories to explain the process and the dynamic of social innovation. This study aims to (1) investigate local-community-initiated social innovation process; (2) explore the dynamic of local-community-initiated social innovation; (3) identify conditions of successful local-community-initiated social innovation process; and (4) propose a conceptual framework for systematic understanding local-community-initiated social innovation.

Using qualitative research methodology, the researcher selects three local initiatives as main case studies. Each case possesses necessary characteristics of being social innovation (including social value, newness, and social motivation). On the other hand, these initiatives are different in terms of their focus, age, and origin. Moreover, other 6 local initiatives are used as sub-case studies in order to study the expansion phase of social innovation process.

Data used in the study are collected from informants from the case studies using in-depth interview and from related documents. The research found that the first case, namely “Baan Sarm Kha’s Debt Management”, starts from cooperating of villagers in order to support each other financially until the “Sajja” Saving Group has been set up.

After that, the simple household accounting has been introduced and various occupation groups have been initiated. Furthermore, there is the debt restructuring through combining multiple sources of debt into one single source of debt. These practices gradually change many villagers' mindset about debt: they depend less on resource they do not currently have in hand. Such a change help people of Baan Sarm Kha live with their contained dept more happily.

"Baan Dong's Alcohol-Free Funeral" is initiated by local villagers in collaboration with outsiders. This rite-oriented social innovation aims to eliminate alcohol from any funeral held in the community. It starts from the informal persuasion before changing to be the written rules with punishment if the rules are not obeyed. Having success in integrating the idea into normal practice, this social innovation's objective is expanded to reduce other unnecessary practices in organizing a funeral. From a seemingly trivial initiative, Baan Dong's approach to make an alcohol-free funeral is now adopted by a number of communities in Lampang province.

"Baan Rai Noi's Waste Management" is initiated by local villagers with partly support from local administrative organization. The objective of this environment-focused social innovation is to change the way this community deal with waste they themselves produced. The cycle of Baan Rai Noi's Waste Management starts from waste separation within each household. Then the categorized waste will be sold to Waste Separation Center which is set up by local villagers. Some of the waste will be used to produce organic fertilizer. After most of the villagers practice these activities regularly, a quantity of observable waste in the community reduces significantly. With support from the municipality, Baan Rai Noi's approach of waste management is used as an archetype for the other communities in Muang Noi sub-district.

Findings from cross-cases analysis show that steps in social innovation process that have been found in all cases are (1) awareness and openness to new knowledge (2) expansion of co-operation, setting up a team, and taking action (3) formalization, re-examining existing activities, and communication of the success (4) evaluation and

creating new activities. The dissertation also found from the case studies that social innovation dynamics can be emerged in 6 patterns namely: (1) Good Idea, (2) Immature Social Innovation, (3) Mature Social Innovation, (4) Extension of Mature Innovation, (5) New Good Idea, and (6) Diffused Social Innovation.

The result from comparative analysis from 9 case studies indicates that the most parsimonious conditions necessary to be met for successful integration of social innovation are absorptive capacity of the team and internal collaboration within community.

Synthesizing the results of the analysis, the researcher develops “Social Innovation Framework” which consists of (1) Social Innovation Process, (2) Social Innovation Dynamic, and (3) Necessary conditions to be found if the integration of social innovation to be success and key external factors that affect the whole process of social innovation.

The researcher proposes 4 strategies in order to foster local-initiated social innovation process including (1) open social space and opportunity in a community, (2) treat social innovation process as a learning process, (3) make community the center of social innovation process, and (4) treat social innovation as societal culture.

กิตติกรรมประกาศ

การจัดทำดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย” ให้สำเร็จได้นั้น ผู้วิจัยได้รับการสนับสนุนและความช่วยเหลือจากบุคคลหลายๆกลุ่ม

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ รศ.ดร.ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์ ประธานคณะกรรมการดูแลดุษฎีนิพนธ์สำหรับคำแนะนำที่มีค่าและความคิดเห็นที่เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการพัฒนาดุษฎีนิพนธ์เล่มนี้อย่างต่อเนื่อง รวมไปถึง รศ.ดร.จุรี วิจิตรวาทการ และรศ.ดร.ธเนศวร์ เจริญเมือง ซึ่งเป็นคณะกรรมการดูแลดุษฎีนิพนธ์ อาจารย์ทั้ง 2 ท่านต่างก็ให้ข้อคิดเห็นที่สร้างสรรค์ซึ่งมีส่วนช่วยในการพัฒนาดุษฎีนิพนธ์เล่มนี้ และขอขอบพระคุณประธานสอบวิทยานิพนธ์ ศ.ดร.จรัส สุวรรณมาลา ที่กรุณาให้ข้อคิดเห็นที่ช่วยปรับปรุงให้ดุษฎีนิพนธ์มีความสมบูรณ์มากขึ้น

ขอขอบพระคุณผู้ให้ข้อมูลที่สำคัญทั้งคุณชาญ อุทธิยะ คุณอิ่นแก้ว เรือนปานันท์ คุณเกศสุดา กำแพงทิพย์ คุณพารณ อิศระเสนา ณ อยุธยา คุณนพพร นิลณรงค์ และผู้ให้ข้อมูลคนอื่นๆทุกคน รวมไปถึงคุณณัตติพงษ์ ติยายน ผู้ช่วยอำนวยความสะดวกในการเก็บข้อมูล

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณอาจารย์ที่คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ทุกท่าน ความรู้ที่ได้รับจากการเรียนกับอาจารย์ ถือเป็นรากฐานสำคัญในการคิดและการเขียนดุษฎีนิพนธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อม และขอขอบพระคุณพี่ๆร่วมรุ่นหลักสูตรรัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิตรุ่น 1 ทุกท่านที่ให้ความกรุณา ให้กำลังใจ และให้คำปรึกษาแก่ผู้วิจัยทั้งในระหว่างเรียนและในระหว่างทำดุษฎีนิพนธ์ รวมทั้งขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ของคณะรัฐประศาสนศาสตร์ คุณณัฐธิดา สุภาพงษ์ที่ให้ความช่วยเหลือด้านต่างๆอย่างดีมาโดยตลอด

ท้ายที่สุดและสำคัญที่สุด ผู้วิจัยขอขอบคุณครอบครัวอันเป็นที่รักยิ่งทั้งคุณพ่อ คุณแม่ พี่ๆ รวมทั้งภรรยาและลูกชาย - อธินา และอาชว์ คูตระกูล ที่คอยช่วยเหลือ เป็นกำลังใจ และคอยผลักดันให้ผู้วิจัยจัดทำดุษฎีนิพนธ์จนสำเร็จลงได้

อลงกรณ์ คูตระกูล

กันยายน 2553

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย (3)

ABSTRACT (5)

กิตติกรรมประกาศ (8)

สารบัญ (9)

สารบัญตาราง (15)

สารบัญภาพ (17)

บทที่ 1 บทนำ 1

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา 1

1.2 วัตถุประสงค์การวิจัย 6

1.3 คำถามการวิจัย 7

1.4 ขอบเขตการศึกษา 7

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 9

1.6 การจัดเรียงบท 10

บทที่ 2 การทบทวนวรรณกรรม 12

2.1 องค์ความรู้พื้นฐาน 12

2.1.1 นิยามนวัตกรรมสังคม 12

2.1.2 องค์ประกอบที่จำเป็นของการเป็นนวัตกรรมสังคม 15

2.1.3 นวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจ 17

2.2 องค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรมสังคม 19

2.2.1 มุมมองเกี่ยวกับแหล่งที่มาของนวัตกรรมสังคม 19

2.2.2 กระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคม 22
2.3 ทฤษฎีที่เป็นฐานของการวิจัย 23
2.3.1 ทฤษฎีความซับซ้อน 23
2.3.2 ทฤษฎีเครือข่ายทางสังคม 29
2.3.3 การเรียนรู้และความรู้ 30
2.3.4 ความสามารถในการดูดซับความรู้ 37
2.4 กรอบแนวคิดเบื้องต้น 38
2.5 สรุป 40
บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย 42
3.1 แนวทางการวิจัย 42
3.2 หน่วยการวิเคราะห์ ระดับการวิเคราะห์ และหน่วยการสังเกต 43
3.3 การออกแบบการวิจัย 43
3.3.1 วิธีกรณีศึกษา 44
3.3.2 กรณีศึกษา “โครงการของท้องถิ่น” 45
3.3.3 การเลือกกรณีศึกษา 46
3.4 แนวทางการเก็บรวบรวมข้อมูล 49
3.4.1 ข้อมูลที่ต้องการ 49
3.4.2 วิธีการเก็บข้อมูลและผู้ให้ข้อมูลหลัก 50
3.4.3 การตรวจสอบข้อมูล 51
3.5 แนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล 51
3.5.1 การวิเคราะห์เชิงพรรณนา 51
3.5.2 การวิเคราะห์เชิงอธิบาย 52
3.6 แผนการดำเนินงาน 53
3.7 สรุป 53
บทที่ 4 กรณีศึกษาโครงการที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น 3 โครงการ 55
4.1 โครงการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา จังหวัดลำปาง 55
4.1.1 ลักษณะของโครงการ 55
4.1.2 ชุมชนและบริบทชุมชน 56

4.1.3 ความเป็นมา 58
4.1.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม 73
4.2 โครงการงดเหล้าในงานศพของชุมชนบ้านดง จังหวัดลำปาง 75
4.2.1 ลักษณะของโครงการ 75
4.2.2 ชุมชนและบริบทชุมชน 76
4.2.3 ความเป็นมา 77
4.2.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม 89
4.3 โครงการจัดการขยะของชุมชนบ้านไร่น้อย จังหวัดลำพูน 90
4.3.1 ลักษณะของโครงการ 90
4.3.2 ชุมชนและบริบทชุมชน 91
4.3.3 ความเป็นมา 93
4.3.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม 104
4.4 สรุป 105
บทที่ 5 การวิเคราะห์กระบวนการและพลวัตนวัตกรรมสังคม 108
5.1 การวิเคราะห์กรณีศึกษานวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 109
5.1.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม 109
5.1.2 พลวัตนวัตกรรมสังคม 110
5.1.3 ตัวแสดงสำคัญ 113
5.1.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น 117
5.2 การวิเคราะห์กรณีศึกษานวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 125
5.2.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม 126
5.2.2 พลวัตนวัตกรรมสังคม 131
5.2.3 ตัวแสดงสำคัญ 134
5.2.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น 136
5.3 การวิเคราะห์กรณีศึกษานวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 143
5.3.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม 143
5.3.2 พลวัตนวัตกรรมสังคม 148
5.3.3 ตัวแสดงสำคัญ 151

5.3.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น 153
5.3.5 สรุปการรับนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาย่อยการจัดการขยะ 160
5.4 บทบาทของตัวแสดงภายนอกชุมชน: การสังเคราะห์ข้ามกรณีศึกษา 161
5.4.1 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค (สกว.สำนักงานภาค) 162
5.4.2 องค์กรเอกชน 166
5.4.3 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานราชการ 168
5.4.4 องค์การที่ไม่แสวงหากำไร 169
5.5 สรุป 170
บทที่ 6 การวิเคราะห์เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 172
6.1 หลักในการเปรียบเทียบ 172
6.2 การวิเคราะห์ลักษณะการบูรณาการนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาต่างๆ 174
6.2.1 บ้านสามขา 174
6.2.2 บ้านดง 175
6.2.3 บ้านไร่น้อย 177
6.2.4 บ้านอุดมพัฒนา 178
6.2.5 บ้านร่มไตรรัตน์ 178
6.2.6 ตำบลหลวงใต้ 179
6.2.7 ตำบลใหม่พัฒนา 180
6.2.8 บ้านไร่ 181
6.2.9 บ้านสะปุ่งหลวง 182
6.3 การเปรียบเทียบข้ามกรณีศึกษา 183
6.4 การสังเคราะห์เงื่อนไขที่มีเกี่ยวข้องกับการมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 194
6.5 สรุป 198
บทที่ 7 การสังเคราะห์กรอบนวัตกรรมสังคม 200
7.1 ข้อสรุปเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตนวัตกรรมสังคม เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และตัวแสดงที่เกี่ยวข้อง 200
7.2 กรอบนวัตกรรมสังคม 209
7.2.1 ส่วนประกอบที่ 1: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับปัจเจก 210

7.2.2 ส่วนประกอบที่ 2: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับทีมงาน 211
7.2.3 ส่วนประกอบที่ 3: เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 212
7.3 ตัวอย่างการประยุกต์ใช้กรอบนวัตกรรมสังคม 217
7.3.1 กรอบนวัตกรรมสังคมของการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 217
7.3.2 กรอบนวัตกรรมสังคมของการงดเหล้างานศพบ้านดง 219
7.3.3 กรอบนวัตกรรมสังคมของการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 221
7.4 สรุป 223
บทที่ 8 บทสรุปและข้อเสนอแนะ 225
8.1 สรุปคำตอบของคำถามการวิจัย 225
8.2 การเปลี่ยนแปลง 227
8.2.1 กรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 227
8.2.2 กรณีนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 229
8.2.3 กรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 230
8.3 การย้อนพิจารณา 230
8.3.1 นิยามของนวัตกรรมสังคม 231
8.3.2 องค์ประกอบของนวัตกรรมสังคม 232
8.3.3 ที่มาของนวัตกรรมสังคม 233
8.3.4 การเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่สร้างขึ้นกับฐานทฤษฎี 235
8.4 ประสบการณ์จากพื้นที่ 237
8.4.1 พัฒนา พัฒนา และพัฒนา 237
8.4.2 เงิน 237
8.4.3 การถดถอยของชุมชนท้องถิ่น? 238
8.4.4 ผู้นำ 239
8.5 ยุทธศาสตร์และข้อเสนอแนะเพื่อสนับสนุนกระบวนการนวัตกรรมสังคมในชุมชนท้องถิ่น 239
8.6 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคต 245
8.6.1 ด้านประเด็นของการศึกษา 245
8.6.2 ด้านแนวทางการศึกษา 245
8.6.3 ด้านแนวทางการวิเคราะห์ 246
8.7 ความส่งท้าย 246

บรรณานุกรม 247

ภาคผนวก 253

ประวัติผู้เขียน 257

สารบัญตาราง

ตารางที่ **หน้า**

2.1 การเปรียบเทียบที่มาของนวัตกรรมสังคม 20

3.1 ความเชื่อมโยงระหว่างวัตถุประสงค์การวิจัย คำถามการวิจัย และวิธีวิจัย 44

3.2 ความเหมาะสมในการเลือกใช้วิธีกรณีศึกษา 45

3.3 ข้อมูลที่ต้องการเก็บรวบรวม จุดประสงค์ในการเก็บรวบรวม และวิธีการเก็บรวบรวม 50

4.1 ตัวอย่างบัญชีครัวเรือนรูปแบบแรกประจำเดือนมกราคม พ.ศ.2544 (รวมทั้งชุมชน) 66

4.2 สรุปความแตกต่างระหว่างการจัดงานศพในอดีตกับปัจจุบัน (ก่อนมีโครงการงดเหล้า) 78

4.3 ค่าใช้จ่ายงานศพก่อนมีโครงการงดเหล้างานศพ (จัดงานศพ 4 วัน) 79

4.4 บัญชีรายงานจ่ายงานศพนายพงษ์ศักดิ์ มูลพงศ์ (3 วัน) 84

4.5 บัญชีรายจ่ายงานศพนายเป็ง จอมแก้ว (3 วัน) 85

4.6 สรุปข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา 106

4.7 สรุปลักษณะสำคัญของกรณีศึกษาทั้ง 3 106

5.1 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านสามขา 108

5.2 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านดง 127

5.3 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านไร่น้อย 144

5.4 กิจกรรมหลักในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะของ 3 กรณีศึกษา 160

6.1 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 175

6.2 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 176

6.3 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 177

6.4 เงื่อนไขที่มีผลต่อการไม่มีการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สิน บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ 179
6.5 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพ ตำบลหลวงใต้ 180
6.6 เงื่อนไขที่มีผลต่อการไม่มีการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพ ตำบลใหม่พัฒนา 181
6.7 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่ 182
6.8 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสะปุ่งหลวง 182
6.9 สรุปการปรากฏหรือไม่ปรากฏของเงื่อนไขที่สัมพันธ์กับการมี หรือไม่มีการบูรณาการ 183
6.10 การผสมรวมของเงื่อนไขที่นำไปสู่การมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 194
6.11 การผสมรวมของเงื่อนไขที่นำไปสู่การไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 194

สารบัญภาพ

ภาพที่ **หน้า**

2.1 เปรียบเทียบนวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจ 19
2.2 ความสอดคล้องของโมเดล SECI กับโมเดลกระแสหลัก 32
2.3 การสร้างความรู้ที่ซับซ้อน 34
2.4 กรอบแนวคิดเบื้องต้น 39
4.1 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านสามขา 57
4.2 แผนที่แสดงภูมิประเทศบริเวณบ้านสามขา 57
4.3 หนี้สินรวมของชาวบ้านสามขา สำรวจเมื่อพ.ศ.2544 64
4.4 ยอดหนี้รวมและกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินของบ้านสามขาตั้งแต่ปีพ.ศ.2532 ถึง พ.ศ.2552 73
4.5 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านดง 76
4.6 แผนที่แสดงภูมิประเทศบ้านดง 76
4.7 โครงสร้างทีมงานวิจัยบ้านดง 81
4.8 ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยในงานศพ จำนวนงานศพที่มีเหล้า และเหตุการณ์สำคัญตั้งแต่ปีพ.ศ.2544 ถึง พ.ศ.2547 89
4.9 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านไร่น้อย 92
4.10 แผนที่แสดงภูมิประเทศบริเวณบ้านไร่น้อย 92
4.11 ปริมาณขยะและกิจกรรมการจัดการขยะโดยชุมชนบ้านไร่น้อย 104
5.1 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 111
5.2 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาเพิ่มเติมส่วนขยาย 112
5.3 ตัวแสดงและปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงในกระบวนการนวัตกรรมสังคม 114
5.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินไปสู่ชุมชนอื่น 117
5.5 นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินแบบไม่เต็มรูปแบบบ้านอุดมพัฒนา 120

5.6 นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินแบบไม่เต็มรูปแบบบ้านร่มไตรรัตน์ 124
5.7 พลวัตนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 132
5.8 พลวัตนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพเพิ่มเติมส่วนขยาย 134
5.9 ตัวแสดงในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 136
5.10 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพไปสู่ชุมชนอื่น 137
5.11 นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพตำบลหลวงใต้ 140
5.12 นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพแบบไม่เต็มรูปแบบตำบลใหม่พัฒนา 142
5.13 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 149
5.14 นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยส่วนขยาย 151
5.15 ตัวแสดงสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 152
5.16 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยไปสู่ชุมชนอื่น 153
5.17 นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่ 156
5.18 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านสะปุ่งหลวง 159
5.19 ประเด็นในการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ของตัวแสดงภายนอกในกระบวนการนวัตกรรมสังคม 161
6.1 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านสามขาช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 188
6.2 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านดงช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 189
6.3 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านไร่น้อยช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 190
6.4 ช่วงเวลาริเริ่มและบูรณาการนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาต่างๆ 193
7.1 พลวัตนวัตกรรมสังคม 206
7.2 ส่วนประกอบที่ 1: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับปัจเจก 210
7.3 ส่วนประกอบที่ 2: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับทีมงาน 212
7.4 ส่วนประกอบที่ 3: เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม 213
7.5 กรอบนวัตกรรมสังคม 216
7.6 กรอบนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา 218
7.7 กรอบนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง 220
7.8 กรอบนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย 222

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ปัญหาและความสำคัญของปัญหา

ทุกวันนี้ มนุษย์กำลังเผชิญกับปัญหาจำนวนมากที่มีความสลับซับซ้อนทั้งในด้านสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และสุขภาพ เช่น ปัญหาหนี้สินครัวเรือน ปัญหายาเสพติดและอาชญากรรม เรื่อยไปจนถึงการเกิดขึ้นของโรคติดต่อสายพันธุ์ใหม่ การก่อการร้าย และภาวะโลกร้อน เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้มีลักษณะข้ามสาขาวิชา ข้ามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ และมีความเกี่ยวพันกับองคาพยพต่างๆในสังคมอย่างไม่อาจแยกแยะได้ ดังนั้นจึงไม่มีองค์การใดองค์การหนึ่งหรือสังคมใดสังคมหนึ่งที่มีขีดความสามารถพอที่จะแก้ไขปัญหาได้โดยลำพัง การแก้ไขปัญหาที่มีความซับซ้อนเหล่านี้มีแต่ต้องอาศัยความร่วมมือระหว่างหลายองค์ประกอบของสังคมในอันที่จะร่วมคิดวิธีการใหม่ๆรวมทั้งมุ่งมั่นที่จะนำความคิดสร้างสรรค์เหล่านั้นไปปฏิบัติให้สำเร็จเท่านั้น มีนักวิชาการหลายคนที่เห็นว่าหัวใจของการแก้ปัญหาสังคมที่สลับซับซ้อนเหล่านั้นอยู่ที่การร่วมกันสร้างนวัตกรรมสังคม (Social Innovation) ให้เกิดขึ้นอย่างเพียงพอ (ประเวศ วะสี, 2545 อ้างถึงในสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 2-3)

แต่คำถามสำคัญที่ต้องถามก่อนเป็นคำถามแรกก็คือ นวัตกรรมสังคมหมายถึงอะไร องค์กรนานาชาติว่าด้วยนวัตกรรมสังคมให้ความหมายของ “นวัตกรรมสังคม” ว่าหมายถึง *“ความสามารถที่จะสร้างสรรค์พฤติกรรมทางสังคมที่แตกต่างไปจากพฤติกรรมแบบเดิมๆทั้งด้านส่วนบุคคลและด้านวิชาชีพ โดยเน้นที่ความสามารถในการแปลงสภาพบทบาท (Role Transformation) และความสามารถที่จะสร้างคุณูปการต่อการแปลงสภาพของสถาบัน (ทางสังคม)”* (International Forum for Social Innovation, 2007) Geoff Mulgan จาก Young Foundation ซึ่งเป็นมูลนิธิที่สนับสนุนนวัตกรรมสังคมให้ความหมายของนวัตกรรมสังคมว่าหมายถึง *“กิจกรรมและบริการเชิงนวัตกรรมต่างๆที่ (1) มีแรงจูงใจที่จะมุ่งสนองความต้องการของสังคมและ (2) โดยส่วนมากถูกพัฒนาและแพร่กระจายโดยองค์การที่มีความมุ่งหมายเพื่อสังคมเป็นด้านหลัก”* (Mulgan, Tucker, Ali, and Sanders, 2007: 8) ในประเทศไทย ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และ

วาสนา อิ่มเอม หลังจากการค้นคว้าเอกสารและการสัมภาษณ์นักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิจึงได้สรุปว่า นวัตกรรมสังคม คือ *"สิ่งใหม่ๆทั้งที่เป็นกระบวนการทางความคิด (จินตนาการ) หรือการสร้างโอกาส หรือการลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหา หรือเพื่อทำให้สังคมดีขึ้น สิ่งใหม่ๆนี้รวมถึงการปรับหรือพัฒนาบนฐานเดิมด้วย"* (ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และวาสนา อิ่มเอม, 2546 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 19)

แม้จะมีความหลากหลายของความหมายอยู่พอสมควร แต่นิยามแต่ละแบบก็สะท้อนความคิดรวบยอดแบบเดียวกัน ทำให้ผู้วิจัยสังเคราะห์ความหมายของนวัตกรรมสังคมออกมาได้ว่า นวัตกรรมสังคมคือ*สิ่งใหม่ๆ วิธีการใหม่ๆ และแนวทางใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมที่สร้างคุณค่าทั้งในเชิงแก้ปัญหาและเชิงพัฒนาให้แก่สังคมได้โดยสร้างขึ้นมาบนฐานของแรงจูงใจทางสังคม* (การอภิปรายที่ละเอียดมากกว่านี้เกี่ยวกับความหมายและองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมอยู่ในบทที่ 2)

นวัตกรรมสังคมมีศักยภาพที่จะช่วยแก้ปัญหาสังคมที่ซับซ้อนได้เพราะนวัตกรรมสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ระดับความสัมพันธ์ของคนในสังคม ปัญหาสังคมมักมีความสลับซับซ้อนเพราะเกี่ยวข้องกับคนจำนวนมากและยังมักจะสะสมมานาน ซ้ำยังมีความเกี่ยวพันกับปัญหาอื่นๆ เป็นลูกโซ่ การแก้ปัญหาสังคมแบบรวดเร็ว (Quick Fix) ด้วยการมองแบบแยกส่วนจึงมักลงเอยที่ความล้มเหลวหรือแม้กระทั่งก่อปัญหาใหม่ขึ้นมาอีก เพื่อให้เห็นภาพได้ชัดเจนลองพิจารณาปัญหาขยะเป็นตัวอย่าง จากการคาดการณ์ของกรมควบคุมมลพิษ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปี 2550 มีปริมาณขยะทั่วประเทศไทยประมาณ 14.85 ล้านตัน เพิ่มขึ้นจากปีก่อน 250,000 ตัน แต่ทั่วประเทศมีความสามารถในการกำจัดขยะได้เพียงร้อยละ 36 ของปริมาณขยะทั้งหมด ข่าว "ขยะล้นเมือง" อยู่บ่อยๆจึงปรากฏอยู่บ่อยครั้ง

ในขณะที่การคิดค้นนวัตกรรมทางเทคโนโลยีที่มีประสิทธิภาพเพียงพอในการกำจัดขยะยังไม่เกิดขึ้นและการรอคอยให้นวัตกรรมเช่นนั้นเกิดขึ้นคงไม่ใช่ความคิดที่ดีแน่ ดังนั้นหลายชุมชนในประเทศจึงได้ดำเนินการบางอย่างเพื่อรับมือกับปัญหาขยะแล้ว เช่น โครงการ "ธนาคารขยะรีไซเคิล" โดยชุมชนได้จัดตั้ง "ธนาคาร" ขึ้นมารับซื้อขยะที่สามารถรีไซเคิลได้ โดยขยะเหล่านั้นสามารถนำมาแลกเป็นเงินหรือสิ่งของเข้าบัญชีฝากเอาไว้กับธนาคาร โครงการเช่นนี้มีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวมเพราะผู้นำขยะมาแลกก็ได้ค่าตอบแทน ส่วนชุมชนเองก็มีปริมาณขยะที่ลดลง รวมทั้งช่วยปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้คนในชุมชนคัดแยกขยะไปด้วยในตัว สำหรับชุมชนแล้วธนาคารขยะรีไซเคิลนั้นเป็นของใหม่ที่ยังไม่เคยมีมาก่อนเพราะไม่ใช่หน่วยหรือสถาบันทางสังคมตามปกติ นอกจากนี้ ธนาคารขยะรีไซเคิลมิได้จัดตั้งขึ้นเพื่อใครคนใดคนหนึ่ง หรือเพื่อหวังผลกำไรจากการดำเนินกิจการ จึงนับได้ว่าสร้างขึ้นด้วยแรงจูงใจทางสังคมโดยแท้ จากจุดเล็กๆในชุมชนทุก

วันนี้นวัตกรรมสังคมนี้ (รวมทั้งนวัตกรรมสังคมที่ปรับหรือต่อยอดจากนวัตกรรมสังคมนี้) ได้แพร่กระจายไปในหลายพื้นที่ของประเทศโดยยืนยันได้จากตัวเลขของกรมควบคุมมลพิษที่ว่าร้อยละ 94 ของกิจกรรมการใช้ประโยชน์จากขยะมูลฝอยเป็นการคัดแยกขยะรีไซเคิลในชุมชน

ยังมีนวัตกรรมสังคมที่เป็นรูปธรรมน้อยกว่า “ธนาคารขยะรีไซเคิล” เช่น โครงการ “งดเหล้างานศพ” (บ้านดง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง) ที่ภาคเหนือของประเทศนั้นมีธรรมเนียมการเลี้ยงสุราในงานศพ ทำให้การจัดงานศพต้องใช้เงินมาก (ประมาณ 30,000 – 50,000 บาท) มีกรณีที่ครอบครัวหนึ่งต้องจัดงานศพ 2 งานติดต่อกันจนทำให้ต้องกู้หนี้ยืมสินมาจัดงานศพ และการดื่มสุราในงานศพก็ยังนำมาซึ่งปัญหาอื่นๆอีกมาก เช่น การเล่นการพนัน การทะเลาะเบาะแว้งภายในครอบครัว เป็นต้น ชุมชนซึ่งตระหนักถึงปัญหานี้ได้ร่วมกันปรับเปลี่ยนธรรมเนียมดังกล่าวโดยอาศัยวัดซึ่งเป็นสถาบันหลักของชุมชนรวมทั้งอาศัยกลไกทางสังคมต่างๆในการชักจูงให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ที่สุดแล้วโครงการนี้ประสบผลสำเร็จโดยชี้วัดได้จากการที่สมาชิกที่จัดงานศพเสียค่าใช้จ่ายน้อยลงเพราะไม่ต้องเสียค่าสุรา นอกจากนี้ปัญหาสังคมอื่นๆที่มีสุราเป็นต้นเหตุก็ไม่เกิดขึ้น โครงการเช่นนี้มีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวม เป็นของใหม่สำหรับคนในชุมชน และสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ของชุมชนเองไม่มีใครคนใดคนหนึ่งที่ได้หรือเสียประโยชน์ นวัตกรรมสังคมนี้ปัจจุบันได้ขยายผลเป็นฐานในการสร้างนวัตกรรมสังคมอื่นๆที่เกี่ยวเนื่องกันอีกด้วย

นอกจากกรณีปัญหาขยะแล้ว ผู้วิจัยยังสามารถยกตัวอย่างให้เห็นได้อีกว่านวัตกรรมทางธุรกิจ (Business Innovation) ในรูปของผลิตภัณฑ์ใหม่ๆเพียงอย่างเดียวไม่สามารถรับมือกับปัญหาสังคมได้ ตัวอย่างเช่น ประชากรสูงอายุที่กำลังมีมากขึ้นในปัจจุบันไม่ได้ต้องการเพียงแค่ยาหรือวัคซีนใหม่ๆ แต่ยังต้องการวิธีการดูแลและการสนับสนุนทางสังคมที่เหมาะสมไม่น้อยไปกว่ากัน หรือความคาดหวังที่มากขึ้นต่อระบบการศึกษาไม่อาจตอบสนองได้ด้วยการใช้เทคโนโลยีใหม่ๆทางการศึกษาเท่านั้น แต่ยังต้องมีวิธีคิดและแนวการปฏิบัติใหม่ๆประกอบด้วยจึงจะทำให้ระบบการศึกษามีคุณภาพสูงตามที่คาดหวัง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม น่าสนใจว่านวัตกรรมที่ได้รับความสนใจศึกษาและสนับสนุนโดยเฉพาะจากภาครัฐให้สร้างขึ้นอย่างกว้างขวางเป็นนวัตกรรมเชิงธุรกิจ ตัวอย่างเช่นในประเทศไทยสำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติแม้จะมีพันธกิจที่จะ "ดำเนินกิจกรรมเพื่อเร่งรัดให้เกิดการพัฒนานวัตกรรมในภาคการผลิต *ภาครัฐ* และ*ภาคสังคมโดยรวม*อย่างเป็นระบบและยั่งยืน" (สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ, 2547) แต่ในส่วนของกรอบภารกิจกลับมิได้กล่าวถึงนวัตกรรมอื่นๆนอกเหนือไปจากนวัตกรรมทางเทคโนโลยีที่หวังผลเชิงธุรกิจเลย รวมทั้งในส่วนของผลงานนวัตกรรมที่สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติให้ทุนสนับสนุนทั้งนวัตกรรมเชิงยุทธศาสตร์และนวัตกรรมเชิงความรู้ตั้งแต่ปี

พ.ศ.2547 ถึง พ.ศ.2550 รวมทั้งสิ้น 122 โครงการ ก็ไม่ปรากฏนวัตกรรมที่จัดเป็นนวัตกรรมทางสังคมเลย

จากข้อมูลที่ยกมานี้ชี้ให้เห็นว่ามีการให้ความสำคัญกับนวัตกรรมที่สร้างคุณค่าในรูปของตัวเงินมากกว่าโดยเฉพาะภาครัฐและภาคเอกชน จึงละเลยที่จะสนับสนุนการสร้างนวัตกรรมสังคม ซึ่งเป็นกลไกที่จะช่วยยกระดับสังคมให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นทำให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุขได้อย่างเท่าเทียมกัน ไม่มีใครปฏิเสธว่านวัตกรรมทางเทคโนโลยีก่อให้เกิดประโยชน์มาก แต่การมุ่งเน้นเพียงด้านเดียวเช่นนั้นก็ทำให้เกิดปัญหาความไม่สมดุลของการพัฒนา ทำให้ในสังคมมีพัฒนาการด้านเทคโนโลยีที่ไม่สอดคล้องกับพัฒนาการด้านสังคม

กระแสความสนใจในนวัตกรรมสังคมกำลังเกิดขึ้น นวัตกรรมสังคมกำลังได้รับความสนใจศึกษาเพิ่มมากขึ้นทั้งจากนักวิชาการและโดยเฉพาะจากฝ่ายผู้ที่ทำงานในภาคปฏิบัติ ในต่างประเทศ มีมูลนิธิ มหาวิทยาลัย และองค์การที่ไม่แสวงหากำไรจำนวนมากที่ให้การสนับสนุนให้เกิดนวัตกรรมสังคมมากขึ้น ตัวอย่างเช่น ศูนย์นวัตกรรมสังคม (Center for Social Innovation) ที่มหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด (Stanford University) และมูลนิธิยัง (Young Foundation) เป็นต้น องค์การเหล่านี้มีการจัดประชุมสัมมนาเพื่อให้เกิดการศึกษาและแลกเปลี่ยนความรู้เกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมอย่างสม่ำเสมอ

ในประเทศไทย ศ.นพ.ประเวศ วะสี เชื่อว่านวัตกรรมสังคมเป็นแกนหลักของการพัฒนาประเทศโดยมีนวัตกรรมทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นตัวเสริมเท่าที่จำเป็น โดยท่านได้ให้คำนิยามนวัตกรรมสังคมเป็นกรอบกว้างๆว่าเป็น*การพัฒนาโดยใช้สังคมและการอยู่ร่วมกันเป็นตัวตั้ง การพัฒนาดังกล่าวเป็นการพัฒนาที่ทำให้สังคมสามารถตั้งอยู่ในภาวะดุลยภาพอย่างมีพลวัตได้* (ประเวศ วะสี, 2546 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 3-4)

สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ (สช.) มีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้ริเริ่มให้เกิดความสนใจในเรื่องนวัตกรรมสังคมโดยเน้นหนักที่นวัตกรรมด้านสุขภาพ (Health Innovation) โครงการนวัตกรรมการสร้างสุขภาพของสช.เป็นการค้นหาและสรุปบทเรียนเกี่ยวกับการสร้างเสริมสุขภาพด้วยวิธีการใหม่ๆโดยชุมชน โดยในปี 2548 คณะทำงานได้ตีพิมพ์กรณีศึกษานวัตกรรมการสร้างสุขภาพจำนวน 57 กรณี นวัตกรรมการสร้างสุขภาพนี้มีทั้งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสุขภาพโดยตรง เช่น “กรณีห้างยาของชุมชน” ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา และมีทั้งที่เกี่ยวข้องทางอ้อมต่อการสร้างสุขภาพ เช่น “กรณีกลุ่มเยาวชนบ้านแม่แปง รวมพลังคนหนุ่มสาวพิทักษ์ป่า” ที่จังหวัดแพร่ นวัตกรรมการสร้างสุขภาพเหล่านี้จัดเป็นนวัตกรรมสังคมเพราะเป็นสิ่งใหม่ๆที่สร้างคุณค่าให้แก่สังคมและกระทำไปเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมของชุมชนมิใช่ของใครหรือองค์กรใดองค์กรหนึ่ง

นอกจากนี้ยังมีสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค[1] (สกว. สำนักงานภาค) ที่ให้ทุนสนับสนุนการโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น สกว. สำนักงานภาคเป็นหน่วยงานที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นในปี 2543 เพื่อให้การสนับสนุนเงินทุนในการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะเด่นที่การสนับสนุนให้ชาวบ้านเป็นผู้ดำเนินการวิจัยด้วยตัวเองโดยมีทีมผู้วิจัยทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยง ทีมผู้วิจัยอาจจะกระตุ้นให้เกิดการตระหนักถึงปัญหาที่สามารถวิจัยได้ แต่ต้องเป็นชาวบ้านเองที่เห็นความสำคัญและร่วมกันดำเนินการ เพราะฉะนั้นโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเหล่านี้จึงมีลักษณะของความเป็นนวัตกรรมสังคมอยู่ในตัวเอง เนื่องจากการวิจัยส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อชุมชน (ยกเว้นโครงการวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาการบริหารหรือเกี่ยวกับวิธีวิจัยเป็นการเฉพาะซึ่งมีอยู่จำนวนหนึ่ง) การวิจัยเหล่านี้ยังมีความใหม่ต่อชุมชนมิฉะนั้นก็ไม่จำเป็นต้องดำเนินการวิจัยนั้นๆ ท้ายที่สุด การวิจัยเพื่อท้องถิ่นยังมีแรงจูงใจเพื่อลดปัญหาของท้องถิ่นหรือให้ท้องถิ่นก้าวหน้าไปตามที่คาดหวัง จนถึงเดือนมกราคม พ.ศ.2551 สกว.ได้ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยเพื่อท้องถิ่นจำนวนรวมทั้งสิ้น 815 โครงการ มีโครงการเฉพาะในเขตภาคเหนือ (9 จังหวัด) 308 โครงการ

เมื่อปี 2548 จรัส สุวรรณมาลา และคณะได้ทำการศึกษา (ด้วยการสนับสนุนจากสกว.) เกี่ยวกับนวัตกรรมท้องถิ่น (Local Innovation) (ซึ่งคณะผู้วิจัยหมายถึง “การริเริ่มพัฒนาวิธีการจัดการบริการสาธารณะประเภทต่างๆขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น”) ภายใต้ชื่อโครงการวิถีใหม่ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในประเทศไทย การวิจัยชิ้นนี้จัดทำขึ้นเพื่อค้นหาหลักฐานเพื่อยืนยันสมมติฐานที่ว่าหลังจากมีการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นแล้ว ท้องถิ่น (ในความหมายนี้หมายถึงองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ไม่ใช่ชุมชน) มีขีดความสามารถในการริเริ่มพัฒนาตัวเองเพิ่มมากขึ้นหรือไม่ โดยใช้จำนวนนวัตกรรมที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเป็นผู้ริเริ่มเป็นตัวชี้วัด คณะผู้วิจัยได้สืบค้นและจัดหมวดหมู่นวัตกรรมที่พบในท้องถิ่นทั่วประเทศไทยได้จำนวน 529 นวัตกรรม (จรัส สุวรรณมาลา และคณะ, 2548: 1-6)

ในเมื่อนวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อสังคมและยังมีจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับปัญหาที่มนุษย์กำลังเผชิญอยู่ ผู้วิจัยจึงสนใจว่าทำอย่างไรจึงจะสร้างนวัตกรรมสังคมให้เกิดขึ้นมากกว่านี้ ซึ่งการจะทำเช่นนั้นได้จะต้องมีความเข้าใจว่านวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในชุมชนได้อย่างไร กระบวนการสร้าง การบูรณาการและการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมเป็นอย่างไร มีขั้นตอนอะไรบ้าง ปัจจัยที่เกี่ยวข้องในแต่ละขั้นตอนของกระบวนการดังกล่าวมีอะไรบ้าง นอกจากนี้ยังต้องเข้าใจถึงบทบาทและอิทธิพลของตัวแสดงและ “พื้นที่” (สภาพแวดล้อม) ว่าช่วยส่งเสริมหรือเป็น

---

[1] ในปีพ.ศ.2550 “สกว.สำนักงานภาค” เปลี่ยนชื่อเป็น “สกว.ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น”

อุปสรรคต่อการสร้างนวัตกรรมสังคมอย่างไรบ้าง หากมีความรู้ความเข้าใจในกระบวนการเหล่านี้อย่างลึกซึ้งก็จะช่วยทำให้การส่งเสริมการสร้างนวัตกรรมสังคมทำได้ดีขึ้นตามไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ความรู้ความเข้าใจในกระบวนการสร้าง การบูรณาการ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคม (เรียกรวมกันว่า "กระบวนการนวัตกรรมสังคม" (Social Innovation Process)) อย่างเป็นองค์รวมยังมีอยู่ค่อนข้างน้อย การศึกษาเกี่ยวกับนวัตกรรมส่วนใหญ่มักจะเกี่ยวข้องกับการแพร่กระจายของนวัตกรรม (Diffusion of Innovation) (Rogers, 2003) ซึ่งเน้นศึกษาที่การรับนวัตกรรม (Innovation Adoption) โดยอาศัยทฤษฎีการแพร่กระจายของนวัตกรรมของ Everett M. Rogers เป็นสดมภ์หลัก ส่วนการศึกษาเกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรม (Creation of Innovation) นั้นเมื่อเทียบกันแล้วยังมีอยู่น้อยมาก แม้แต่ Rogers เองก็ชี้ว่า กระบวนการเกิดขึ้นของนวัตกรรมซึ่งเป็นขั้นตอนก่อนที่จะมีการแพร่กระจายนวัตกรรมนั้นยังเป็นประเด็นที่มักจะถูกละเลย (Rogers, 2003: 136) และยิ่งเมื่อเกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมเชิงสังคมยิ่งมีฐานความรู้เชิงทฤษฎีน้อยลงไปอีก โดยเฉพาะในส่วนของข้ออธิบายเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคมทั้งระบบ (Mulgan, Tucker, Ali, and Sanders, 2007: 45-46)

1.2 วัตถุประสงค์การวิจัย

ด้วยตระหนักถึงความสำคัญของนวัตกรรมสังคมและจากช่องว่างทางทฤษฎีที่ปรากฏอยู่ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษานวัตกรรมสังคมและกระบวนการนวัตกรรมสังคมในเชิงลึก โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาดังนี้

1. เพื่อศึกษากระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น
2. เพื่อศึกษาพลวัตของนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น
3. เพื่อระบุเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จของกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น
4. เพื่อพัฒนากรอบแนวคิดที่ใช้ทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ

1.3 คำถามการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดคำถามการวิจัยที่ใช้เป็นแกนกลางของการศึกษานี้ดังนี้

1. นวัตกรรมสังคมถูกสร้างขึ้น บูรณาการ และขยายตัวออกไปได้อย่างไร นั่นคือ “กระบวนการนวัตกรรมสังคม” (Social Innovation Process) มีลักษณะอย่างไร

- กระบวนการดังกล่าวประกอบด้วยกิจกรรมอะไรบ้าง
- ตัวแสดงหลักที่เกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคมมีใครบ้าง และมีบทบาทอย่างไรบ้างในแต่ละช่วงของกระบวนการนวัตกรรมสังคม
- ทำไมตัวแสดงหลักดังกล่าวจึงเข้ามาเกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคม อะไรคือแรงจูงใจหรือแรงผลักดันในการเข้าร่วมนั้น
- ความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงหลักในกระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นอย่างไรบ้าง และลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าวมีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมอย่างไร

2. พลวัตของนวัตกรรมสังคมมีลักษณะอย่างไร

- ทำไมนวัตกรรมสังคมจึงมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ
- องค์ประกอบอะไรบ้างของนวัตกรรมสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป
- พลวัตของนวัตกรรมสังคมมีรูปแบบอย่างไร
- กระบวนการนวัตกรรมสังคมมีความสัมพันธ์กับพลวัตของนวัตกรรมสังคมอย่างไร

3. ทำไมชุมชนท้องถิ่นบางแห่งจึงประสบความสำเร็จในการสร้างนวัตกรรมสังคม กล่าวคือมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเข้ากับการดำเนินชีวิตอย่างปกติได้

- เงื่อนไขระดับปัจเจก ทีมงาน ชุมชน และบริบทที่มีผลต่อการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมมีอะไรบ้าง
- เงื่อนไขเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขอื่นอย่างไร นั่นคือการแสดงผลของเงื่อนไขหนึ่งขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่นอะไรบ้าง

4. การทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบทำได้อย่างไร

1.4 ขอบเขตการวิจัย

พื้นที่ที่เป็นเป้าหมายของการศึกษาอยู่ที่ชุมชนท้องถิ่น (Local Community) ทั้งนี้เพราะ “โครงการของท้องถิ่น” ที่เป็นกรณีศึกษานั้นเกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่น อะไรเป็นขอบเขตของชุมชนท้องถิ่น จากการสืบค้นข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนในประเทศไทยพบว่าไม่มีการเก็บข้อมูลไว้อย่างเป็น

ระบบซึ่งอาจเป็นเพราะชุมชนไม่จัดว่าเป็นเขตการปกครองตามกฎหมายจึงไม่มีหน่วยงานราชการใดมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง คำว่าชุมชนในทางราชการจึงถูกใช้อย่างคลุมเครือเพื่อเรียกพื้นที่ในเขตเมืองหรือในเขตเทศบาลซึ่งไม่ตรงกับความหมายที่แท้จริงของชุมชนเมื่อพิจารณาจากความหมายของชุมชนที่ปรากฏในพระราชบัญญัติสภาองค์กรชุมชน (พ.ศ.2551) ที่ว่า"ชุมชน" หมายความว่า กลุ่มประชาชนที่รวมตัวกันโดยมีผลประโยชน์และวัตถุประสงค์ร่วมกันเพื่อช่วยเหลือหรือสนับสนุนกัน หรือทำกิจกรรมอันชอบด้วยกฎหมายและศีลธรรมร่วมกันหรือดำเนินการอื่นอันเป็นประโยชน์ร่วมกันของสมาชิก มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่องและมีระบบบริหารจัดการและการแสดงเจตนาแทนกลุ่มได้

จากความหมายนี้ ชุมชนเป็นอีก "พื้นที่" หนึ่งที่ซ้อนทับกับพื้นที่ตามเขตปกครอง (หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด) อย่างไรก็ตาม ในร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว ยังมีการนิยามคำว่า "ชุมชนท้องถิ่น" อีกคำหนึ่งให้หมายถึง "ชุมชนที่อยู่ร่วมกันในพื้นที่หมู่บ้านหรือตำบล" ชุมชนท้องถิ่นจึงเป็นการประนีประนอมความเป็นนามธรรมของความหมายที่แท้ของชุมชน ทำให้ชุมชนเป็นพื้นที่ที่จับต้องได้แต่ก็ยังเป็นพื้นที่ที่เหลื่อมซ้อนอยู่กับพื้นที่ตามเขตการปกครองเช่นเดิม

เพื่อให้มีขอบเขตที่ชัดเจนในการเก็บข้อมูล การศึกษานี้จะยึดเอาความหมายในเชิงพื้นที่เป็นหลักตามความหมายของชุมชนและชุมชนท้องถิ่นที่ยกมาข้างต้น อันสอดคล้องกับความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 ซึ่งกำหนดว่า ชุมชน หมายถึง "หมู่ชนหรือกลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกันและมีผลประโยชน์ร่วมกัน" ดังนั้นในการศึกษานี้ คำว่า "ท้องถิ่น" จะหมายถึง "ชุมชนท้องถิ่น" โดยเน้นเฉพาะระดับหมู่บ้าน

ในแง่ของช่วงเวลา การศึกษานี้มุ่งศึกษาช่วงของการสร้างนวัตกรรมสังคม ช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และช่วงของการขยายตัวของนวัตกรรม สำหรับช่วงการสร้างนวัตกรรมนั้นเริ่มนับตั้งแต่ช่วงที่ชุมชนยังไม่มีนวัตกรรมสังคมปรากฏในชุมชนไปจนถึงช่วงที่นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นและถูกนำมาปรับใช้โดยคนในชุมชนจำนวนหนึ่งแล้ว นั่นคือมีเกณฑ์พิจารณา 2 ประการ คือ (1) มีการทำให้เกิดขึ้นจากที่ไม่เคยมีมาก่อน ณ เวลานั้นๆ และ (2) มีการนำไปใช้แล้วโดยคนจำนวนหนึ่ง เกณฑ์ข้อหลังนี้เป็นเกณฑ์ที่จะจำแนกการคิดค้นความคิดใหม่ๆออกจากนวัตกรรม เพราะนวัตกรรมจะต้องมีมิติของการปฏิบัติด้วย

ช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเริ่มนับตั้งแต่การที่นวัตกรรมสังคมได้ถูกนำไปใช้แล้วโดยคนจำนวนหนึ่งจนกระทั่งนวัตกรรมสังคมนั้นได้รับการยอมรับปฏิบัติเป็นปกติในพื้นที่ต้นกำเนิด สำหรับช่วงการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมนั้นเป็นไปได้หลายกรณีเนื่องจากการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมนั้นมีอยู่หลายลักษณะ ทั้งนี้ลักษณะที่นับว่าเป็นการขยายตัวได้แก่ (1) การมีการปรับปรุงนวัตกรรมสังคมเดิมให้ดีขึ้น (2) การมีผู้มาศึกษาดูงานเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมนั้น (3) การ

ริเริ่มโครงการใหม่ๆที่เกี่ยวเนื่องมาจากนวัตกรรมสังคมเดิม ต่อเมื่อมีลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นแสดงว่าช่วงเวลาของการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมได้เริ่มขึ้นแล้ว อย่างไรก็ตาม การระบุจุดสิ้นสุดช่วงเวลาของการขยายผลนั้นมิอาจทำได้ ดังนั้นสำหรับการศึกษานี้กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นจะนับจุดสิ้นสุดในเชิงของเวลาของกรณีศึกษาที่ช่วงเวลาของการเก็บรวบรวมข้อมูล

ประเด็นสุดท้ายคือขอบเขตด้านเนื้อหา การศึกษานี้เน้นศึกษาในเชิงบวกซึ่งหมายถึงจะศึกษา “พัฒนาการ” หรือ “ความก้าวหน้า” ของกระบวนการนวัตกรรมสังคม โดยจะไม่ศึกษาในเชิงลบ เช่น ภาวะ “ถดถอย” หรือ “ย้อนกลับ” ของกระบวนการนวัตกรรมสังคม นั่นคือผู้ศึกษาจะไม่ศึกษาปัจจัยที่ทำให้ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม นอกจากนี้ การศึกษานี้ยังไม่รวมเอาการเสื่อมสลายของนวัตกรรมสังคมเข้าไว้ในขอบเขตของการศึกษาด้วย อย่างไรก็ตาม การไม่ศึกษาในประเด็นดังกล่าวมิได้หมายความว่าประเด็นเหล่านั้นไม่มีความสำคัญ แต่การที่ไม่ศึกษาเป็นเพราะผู้ศึกษามุ่งหวังว่าผลการศึกษาจะสามารถใช้เป็นแนวทางในการ “สร้าง” นวัตกรรมสังคม มิได้มุ่งที่จะวิเคราะห์ปัญหาต่างๆที่ส่งผลเชิงลบต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม ซึ่งแต่ละปัญหาควรได้รับการศึกษาเป็นเรื่องๆเฉพาะลงไปมากกว่า

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งเฉพาะสำหรับสังคมนั้นๆ ดังนั้นจึงไม่มี “สูตรสำเร็จ” หรือ “วิธีการที่ดีที่สุดวิธีการเดียว” (One Best Way) ที่จะนำไปใช้ได้ทั่วไป อย่างไรก็ตาม ในความสำเร็จของการสร้าง บูรณาการ และขยายผลนวัตกรรมสังคมของชุมชน ยังสามารถที่จะใช้เพื่อ “เรียนรู้” ได้ถ้าหากมีการจัดทำกรณีศึกษาอย่างเป็นระบบ โดยการใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพที่รัดกุม ผลผลิตของการศึกษานี้จึงอาจจะสามารถใช้เป็นกรอบความคิดสำหรับการทำความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ดำเนินการโดยชุมชนท้องถิ่นได้ ข้อมูลจากกรณีศึกษาจะยิ่งทำให้ผู้อ่านตระหนักถึงความเกี่ยวโยงระหว่างปัจจัยต่างๆ รวมทั้งความคาดการณ์ไม่ได้ของการแสดงออกของคนที่เกี่ยวข้องในกระบวนสร้างนวัตกรรมสังคม ผู้วิจัยเชื่อว่าการตระหนักได้ดังกล่าวเป็นสิ่งสำคัญสำหรับชุมชนอื่นๆที่จะริเริ่มสร้างนวัตกรรมสังคมในแบบที่เหมาะสมกับชุมชนตัวเองขึ้นมา

การศึกษานี้เป็นการพัฒนากรอบแนวคิดที่มีรากฐานมาจากข้อเท็จจริงในพื้นที่ แม้จะไม่ได้ทดสอบความสอดคล้องของทฤษฎีกับข้อมูลเชิงประจักษ์ในวงกว้างอันเนื่องมาจากข้อจำกัดของเวลาและงบประมาณ รวมทั้งข้อจำกัดจากธรรมชาติของการศึกษานี้ที่เน้นการเจาะลึก แต่การได้ทดสอบกับพื้นที่อื่นแม้จะไม่ใช่จำนวนมากก็ช่วยให้เห็นความเหมาะสมของโมเดลที่ต้องการศึกษา

ได้ และต้องไม่ลืมว่าโครงการของท้องถิ่นที่มีความเป็นนวัตกรรมสังคมจริงๆนั้นยังมีไม่มากนักในแต่ละเรื่อง และเรื่องทางสังคมก็มีหลากหลายมากอีกด้วย สิ่งสำคัญจึงอยู่ที่การมีกรอบในการทำความเข้าใจในเหตุปัจจัยที่อยู่เบื้องหลัง โดยสรุป ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษานี้ได้แก่

1. กรอบแนวคิดที่พัฒนาขึ้นจากดุษฎีนิพนธ์นี้สามารถนำไปใช้อธิบายกระบวนการนวัตกรรมสังคมได้โดยตรง ความเข้าใจเกี่ยวกับปัจจัยเชิงสาเหตุที่มีผลต่อความสำเร็จของการสร้างการบูรณาการ และการขยายผลนวัตกรรมสังคมมีส่วนต่อเติมองค์ความรู้เกี่ยวกับนวัตกรรมให้กว้างขวางขึ้น

2. กรณีศึกษาที่เป็นผลลัพธ์อย่างหนึ่งของการศึกษานี้สามารถใช้เป็นตัวอย่างแก่ชุมชนอื่นในการที่จะสร้างนวัตกรรมสังคมที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชนตัวเองโดยไม่ต้องลองผิดลองถูกมากเกินไป

3. ข้อสรุปจากดุษฎีนิพนธ์นี้ยังสามารถใช้เป็นแนวทางในการกำหนดนโยบายสนับสนุนการสร้างนวัตกรรมสังคมที่เหมาะสม รวมถึงการกำหนดบทบาทและภาระหน้าที่ที่เหมาะสมขององค์กรภาครัฐในการที่จะเอื้ออำนวยให้เกิดการสร้างนวัตกรรมสังคมขึ้นอย่างกว้างขวาง

1.6 การจัดเรียงบท

เนื้อหาในดุษฎีนิพนธ์นี้ประกอบด้วย 8 บท บทที่ 1 บทนำเป็นการกล่าวถึงความสำคัญของประเด็นปัญหาการวิจัย คำถามการวิจัย วัตถุประสงค์การวิจัย รวมไปถึงขอบเขต และประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษาครั้งนี้

บทที่ 2 เป็นการทบทวนวรรณกรรม โดยประกอบด้วยเนื้อหาเกี่ยวกับองค์ความรู้พื้นฐาน องค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรมสังคม และทฤษฎีที่ผู้วิจัยใช้เป็นฐานของการวิจัย

บทที่ 3 ว่าด้วยระเบียบวิธีวิจัย ซึ่งประกอบด้วย (1) แนวทางการวิจัย (2) หน่วยการวิเคราะห์ ระดับการวิเคราะห์ และหน่วยการสังเกต (3) การออกแบบการวิจัย (4) แนวทางการเก็บรวบรวมข้อมูล (5) แนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล และ (6) แผนการดำเนินงาน

บทที่ 4 นำเสนอโครงการที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นการพรรณนากรณีศึกษา 3 กรณี โดยจะนำเสนอเรียงไปตามลำดับดังนี้ (1) โครงการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา จังหวัดลำปาง (2) โครงการงดเหล้าในงานศพของชุมชนบ้านดง จังหวัดลำปาง และ (3) โครงการจัดการขยะของชุมชนบ้านไร่น้อย จังหวัดลำพูน

บทที่ 5 เป็นการวิเคราะห์กระบวนการและพลวัตนวัตกรรมสังคม โดยในบทนี้ผู้วิจัยจะอธิบายกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตของนวัตกรรมสังคม ตัวแสดงที่สำคัญ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น (กรณีศึกษาย่อย) ของกรณีศึกษาหลัก

บทที่ 6 ว่าด้วยการวิเคราะห์เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยเริ่มต้นด้วยหลักการในการวิเคราะห์เงื่อนไข จากนั้นจึงวิเคราะห์เงื่อนไขทั้งแบบภายในกรณีศึกษาและแบบข้ามกรณีศึกษา

บทที่ 7 นำเสนอการสังเคราะห์กรอบนวัตกรรมสังคม โดยเป็นการนำข้อค้นพบเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงตัวแสดงสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมมาใช้เป็นฐานในการสร้าง “กรอบนวัตกรรมสังคม” (Social Innovation Framework)

บทที่ 8 เกี่ยวข้องกับบทสรุปและข้อเสนอแนะ โดยผู้วิจัยจะสรุปคำตอบของคำถามการวิจัยที่ตั้งไว้ และนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงอันเป็นหัวใจของนวัตกรรมสังคม การย้อนกลับไปพิจารณาประเด็นเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงการสะท้อนบทเรียนจากพื้นที่ จากนั้นจะเป็นการนำเสนอยุทธศาสตร์การส่งเสริมนวัตกรรมสังคม และข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคต

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรม

เนื้อหาในบทนี้เป็นการรวบรวมและวิเคราะห์วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมสังคม โดยมีความมุ่งหมายที่จะพรรณนาและอภิปรายถึงองค์ความรู้ที่มีอยู่แล้วเกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรมสังคม รวมทั้งยังนำเสนอทฤษฎีที่ใช้เป็นฐานในการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมของชุมชน รวมไปถึงมโนทัศน์ที่เกี่ยวพันกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคมด้วย บทบาทของทฤษฎีในการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นเพียงแนวทางกว้างๆ (Guideline) หรือเป็นพื้นฐานความคิดที่ช่วยให้นักวิจัยมองเห็นประเด็นสำหรับการเข้าไปสังเกตในพื้นที่ ไม่ใช่เครื่องชี้นำความคิดของผู้วิจัยจนเกิดอคติ

2.1 องค์ความรู้พื้นฐาน

2.1.1 นิยามนวัตกรรมสังคม

ในระดับที่กว้างที่สุด ศ.นพ.ประเวศ วะสีได้ให้ความหมายของนวัตกรรมสังคมในเชิงปรัชญาว่าหมายถึง*การพัฒนาโดยใช้สังคมและการอยู่ร่วมกันเป็นตัวตั้ง การพัฒนาดังกล่าวเป็นการพัฒนาที่ทำให้สังคมสามารถตั้งอยู่ในภาวะดุลยภาพอย่างมีพลวัตได้* (ประเวศ วะสี, 2545 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 3-4) คำนิยามนี้มีลักษณะเป็นกรอบกว้างๆ โดยนิยามนี้นโยบาย โครงการ และกิจกรรมใดๆที่ให้ความสำคัญกับสังคมโดยมุ่งแก้ปัญหาหรือปรับปรุงสังคมให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นย่อมถือว่าเป็นนวัตกรรมสังคมทั้งสิ้น คำนิยามในลักษณะนี้เป็นคำนิยามเชิงผลลัพธ์กล่าวคือเน้นที่ผลของนวัตกรรมสังคมว่าต้องส่งผลให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขได้ อย่างไรก็ตาม คำนิยามนี้ยังไม่สามารถใช้ในการวิจัยเชิงประจักษ์ได้เพราะยังมีความเป็นนามธรรมสูง

กล่าวในเชิงรูปธรรมมากขึ้น James Taylor เสนอว่านวัตกรรมสังคม คือ *รูปแบบที่ปรับปรุงแล้วของการกระทำและวิธีการใหม่ๆในการทำสิ่งต่างๆ* (Wilmot, 2003: 22) ส่วน สุวจี กู๊ด และกฤษณ์ พงศ์พิรุฬห์ ก็มองว่านวัตกรรมสังคม หมายถึง *แนวคิด กระบวนการ หรือรูปแบบใหม่ๆซึ่งทำให้เกิด*

การเปลี่ยนแปลงเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาหรือพัฒนาสังคม (สุวจี กู๊ด และ กฤษณ์ พงศ์พิรุฬห์, 2546 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 72) ตัวอย่างนวัตกรรมสังคมประเภทนี้ที่เห็นได้ชัดได้แก่ สารานุกรมออนไลน์วิกิพีเดีย (Wikipedia)

อีกด้านหนึ่ง นวัตกรรมสังคมยังอาจหมายถึง "ความสามารถ" (Ability) ในการก่อให้เกิดนวัตกรรมขึ้น เช่น องค์กรนานาชาติว่าด้วยนวัตกรรมสังคม ให้ความหมายของนวัตกรรมสังคมว่าหมายถึง *ความสามารถที่จะสร้างสรรค์พฤติกรรมทางสังคมที่แตกต่างไปจากพฤติกรรมแบบเดิมๆ ทั้งด้านส่วนบุคคลและด้านวิชาชีพ โดยเน้นที่ความสามารถในการแปลงสภาพ (Transform) บทบาท และความสามารถที่จะสร้างคุณูปการต่อการแปลงสภาพของสถาบัน (ทางสังคม)* (International Forum for Social Innovation, 2007)

คำนิยามที่ชี้เฉพาะมากขึ้นของชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และวาสนา อิ่มเอม ซึ่งสรุปรวมมาจากการค้นคว้าเอกสารและการสัมภาษณ์นักวิชาการและผู้ทรงคุณวุฒิ โดยสรุปได้ว่า นวัตกรรมสังคม คือ *"สิ่งใหม่ๆทั้งที่เป็นกระบวนการทางความคิด (จินตนาการ) หรือการสร้างโอกาส หรือการลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหา หรือเพื่อทำให้สังคมดีขึ้น สิ่งใหม่ๆนี้รวมถึงการปรับหรือพัฒนาบนฐานเดิมด้วย"* (ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และวาสนา อิ่มเอม, 2546 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 19) โดยมีคุณลักษณะที่สำคัญคือ (1) เป็นแนวทางใหม่ในการแก้ปัญหา (2) เกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมสร้างของคนในสังคม ไม่ได้เกิดจากการสั่งการจากภายนอก (3) มีจิตสำนึกร่วมต่อสาธารณะ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว และ (4) มีพัฒนาการ มีการขยายผลไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงพื้นที่และในเชิงรูปลักษณะ

นอกจากนี้ยังมี Geoff Mulgan ที่ได้ให้ความหมายของนวัตกรรมสังคมว่าหมายถึง*กิจกรรมและบริการเชิงนวัตกรรมต่างๆที่ (1) มีแรงจูงใจที่จะมุ่งสนองความต้องการของสังคมและ (2) โดยส่วนมากได้รับการพัฒนาและแพร่กระจายโดยองค์การที่มีความมุ่งหมายเพื่อสังคมเป็นด้านหลัก* (Mulgan, Tucker, Ali, and Sanders, 2007: 8) ลักษณะของนวัตกรรมสังคมตามความคิดของ Mulgan et al. ต้องประกอบด้วย (1) การเป็นรูปแบบที่ประกอบขึ้นใหม่หรือรูปแบบผสมขององค์ประกอบที่มีอยู่มากกว่าที่จะเป็นสิ่งใหม่แท้ๆ (2) เมื่อนำไปปฏิบัติจริงจะต้องตัดข้ามขอบเขตขององค์การภาคส่วน หรือสาขาวิชา และ (3) ก่อให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ระหว่างปัจเจกหรือกลุ่มที่เคยแยกกันอยู่ซึ่งมีผลอย่างมากต่อผู้ที่เกี่ยวข้อง (Mulgan Tucker, Ali, and Sanders, 2007: 34-35)

นวัตกรรมสังคมเป็นแนวคิดที่กว้างเห็นได้จากนิยามที่นำเสนอข้างต้น โครงการเพื่อพัฒนาสังคมต่างๆอาจจัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมได้ทั้งสิ้น ยิ่งไปกว่านั้น นวัตกรรมสังคมยังอาจอยู่ในรูปลักษณ์ที่แตกต่างกันออกไปและมีหลายระดับ นั่นคือ นวัตกรรมสังคมอาจจะอยู่ในรูปของ

ความคิด (Idea) หรือแนวคิดเชิงปรัชญา (เช่น แนวคิด “เศรษฐกิจพอเพียง” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถือได้ว่าเป็นนวัตกรรมสังคมในระดับปรัชญาเพราะนำเสนอแนวคิดใหม่ในการแก้ปัญหาที่มีอยู่ของประเทศ) หรืออาจจะอยู่ในรูปของรูปแบบพฤติกรรมใหม่ๆก็ได้

อีกด้านหนึ่ง แนวคิดนวัตกรรมสังคมนั้นยังเกี่ยวข้องกับสาขาวิชาที่หลากหลาย อาทิ นโยบายสาธารณะ การจัดการภาครัฐ การพัฒนาเมือง การพัฒนาชุมชน การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การออกแบบ เทคโนโลยี เป็นต้น ซึ่งทำให้ตัวแนวคิดมีความซับซ้อนมากขึ้นอันเนื่องมาจากแต่ละสาขาวิชาก็มีวิธีการและองค์ความรู้ที่แตกต่างในการศึกษานวัตกรรมสังคม นอกจากนี้แม้ว่าจะเป็นแนวคิดที่น่าสนใจและมีคุณค่ามากหากได้รับการศึกษาอย่างจริงจัง แต่ตัวแนวคิดเองยังค่อนข้างมีความเป็นนามธรรมสูงจึงยากต่อการนำไปปฏิบัติ การศึกษานวัตกรรมสังคมจึงต้องเริ่มต้นที่การยอมรับสภาพความคลุมเครือและความไม่คมชัดของแนวคิดนี้เสียก่อน การมีความคลุมเครือไม่ใช่ความผิดปกติแต่อย่างใดแต่เป็นสภาพจริงของแนวคิดที่เพิ่งกำเนิดขึ้นหรือเพิ่งได้รับความสนใจศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ สิ่งที่ผู้ที่ต้องการศึกษาแนวคิดนวัตกรรมสังคมต้องทำคือ (1) กำหนดขอบเขตของการศึกษาให้ชัดเจน (2) กำหนดให้ชัดเจนว่าจะใช้มุมมองใดในการทำความเข้าใจตัวแนวคิด

ประเด็นความใหม่ (Newness) ของสิ่งที่เป็นนวัตกรรมสังคมนั้นก็มีข้อถกเถียงกันได้มาก เนื่องจากนวัตกรรมนั้นต้องเป็นสิ่งใหม่แต่สิ่งที่เป็นสิ่งใหม่ในพื้นที่หนึ่งอาจจะไม่ใช่สิ่งใหม่ในพื้นที่อื่นก็เป็นได้ หรือแม้แต่ในพื้นที่เดียวกันก็ไม่อาจอ้างได้อย่างแน่ใจว่าความคิดหรือสิ่งที่สร้างขึ้นนั้นเป็นของใหม่อย่างแท้จริง เพราะอาจจะมีการเกิดขึ้นของสิ่งนั้นๆแล้วในอดีตก็ได้ ในเชิงวิชาการ Everett M. Rogers ได้ชี้ว่าความใหม่ที่วัดในมิติของเวลาอันเป็นความใหม่ที่เป็นวัตถุวิสัยนั้นไม่มีความหมายอะไรมากนัก แต่ความใหม่ของนวัตกรรมนั้นขึ้นอยู่กับการตัดสินของปัจเจกบนฐานของการรับรู้ของปัจเจกเอง (Rogers, 2003: 12) นอกจากนี้ ในทางปฏิบัตินักวิชาการมักจะให้ความสำคัญกับคุณค่าของนวัตกรรมมากกว่าความใหม่ นั่นคือเน้นที่การสร้างประโยชน์ส่วนเพิ่มเป็นหลักไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงน้อยหรือมากเพียงใดก็ตาม สอดคล้องกับการแบ่งประเภทของนวัตกรรมที่ชี้ว่านวัตกรรมสามารถแบ่งออกได้เป็นอย่างน้อย 2 ประเภทนวัตกรรมแบบเปลี่ยนแปลงทีละน้อย (Incremental Innovation) และแบบเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง (Radical Innovation) นวัตกรรมแบบแรกอธิบายการเกิดของนวัตกรรมว่าเป็นการต่อเติม ปรับเปลี่ยน ประกอบขึ้นโดยมีฐานมาจากสิ่งที่มีอยู่แล้ว เป็นการปรับเปลี่ยนสิ่งเดิมที่มีอยู่ให้มีคุณค่าหรือสร้างคุณค่าได้มากขึ้น ในทางตรงกันข้ามนวัตกรรมแบบที่สองนั้นเป็นนวัตกรรมที่เป็นสิ่งใหม่อย่างแท้จริงโดยเป็นการแปลงสภาพของความคิดหรือรูปแบบพฤติกรรมซึ่งก่อให้เกิดความคิดหรือรูปแบบพฤติกรรมใหม่ที่มีคุณค่าเมื่อนำเอาไปปฏิบัติ

แม้จะมีความหลากหลายในแง่ของนิยาม แต่นิยามแต่ละแบบก็สะท้อนความคิดรวบยอดแบบเดียวกัน ทำให้ผู้วิจัยสังเคราะห์ความหมายของนวัตกรรมสังคม*เบื้องต้น*ออกมาได้ว่า *นวัตกรรมสังคมคือสิ่งใหม่ๆ วิธีการใหม่ๆ และแนวทางใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมที่สร้างคุณค่าทั้งในเชิงแก้ปัญหาและเชิงพัฒนาให้แก่สังคมได้โดยสร้างขึ้นมาบนฐานของแรงจูงใจทางสังคม*

2.1.2 องค์ประกอบที่จำเป็นของความเป็นนวัตกรรมสังคม

ณ จุดนี้อาจกล่าวได้ว่า นวัตกรรมสังคม มีองค์ประกอบที่จำเป็น (Necessary Component) คือ *คุณค่าของนวัตกรรมที่มีต่อสังคมส่วนรวมไม่ว่าจะเป็นในเชิงแก้ปัญหาหรือในเชิงพัฒนา* นั่นคือ นวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงวิธีการดำเนินชีวิตที่คนในชุมชนทำอยู่ประจำให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้น โดยคุณค่านี้อาจจะเป็นคุณประโยชน์เชิงเปรียบเทียบ (Relative Advantage) (Rogers, 2003: 229) หรืออาจจะเป็นคุณค่าเพิ่มที่นวัตกรรมนั้นก่อให้เกิดขึ้นในสังคม นอกจากนี้เมื่อใช้การจำแนกมิติของนวัตกรรมสังคมโดย Moulaert, Martinelli, Swyngedouw, and Gonzalez (2005: 1976) เป็นเกณฑ์ อาจกล่าวได้ว่าคุณค่าของนวัตกรรมสังคมมีอย่างน้อย 3 ด้าน ได้แก่ (1) มีคุณค่าเพราะสนองตอบความจำเป็นของมนุษย์ที่ยังไม่ได้รับการตอบสนองหรือไม่ได้รับอีกต่อไปแล้วแต่ยังต้องการอยู่ (2) มีคุณค่าเพราะไปเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมไปในทางที่ดีขึ้น และ (3) มีคุณค่าเพราะไปเพิ่มขีดความสามารถเชิงสังคมและการเมืองรวมทั้งเพิ่มระดับการเข้าถึงทรัพยากร

อย่างไรก็ตาม นวัตกรรมสังคมมีลักษณะเฉพาะตรงที่ส่วนใหญ่ไม่สามารถวัดค่าในรูปตัวเงินได้ คุณค่าที่มีต่อสังคมยังมีลักษณะอิงกับบริบท (Context Dependent) นั่นคือ นวัตกรรมสังคมที่มีคุณค่ามากในสังคมหนึ่ง อาจจะมีค่าน้อยหรือไม่มีเลยในสังคมอื่นๆก็ได้ เพราะฉะนั้นนวัตกรรมสังคมจึงไม่อาจวัดคุณค่าโดยเทียบกันระหว่างสังคม แต่ต้องเปรียบเทียบคุณค่าต่อสังคมหลังจากได้นำนวัตกรรมมาใช้ในสังคมนั้นๆแล้ว คุณค่าของนวัตกรรมสังคมสามารถเพิ่มสูงขึ้นได้เมื่อเวลาผ่านไปหรืออาจเป็นไปในทางตรงกันข้าม นอกจากนี้เนื่องจากมีผลกระทบในระดับสังคม ดังนั้นแม้แต่ในสังคมเดียวกันคนบางคนอาจเห็นคุณค่าของนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นแต่คนอื่นๆอาจจะไม่เห็นก็ได้ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่จะเรียกว่าเป็นนวัตกรรมสังคมต้องก่อให้เกิดคุณค่าด้านใดด้านหนึ่งไม่ว่าจะมากหรือน้อย ทางตรงหรือทางอ้อม ต่อคนส่วนใหญ่หรือทั้งหมดของสังคม ต้องกล่าวไว้ด้วยว่ายังมีกรณีที่นวัตกรรมสังคมก่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนกลุ่มน้อยโดยต้องเป็นคนกลุ่มที่ถูกกันออก (Exclude) จากการเข้าถึงบริการสาธารณะต่างๆ

องค์ประกอบที่จำเป็นอีกประการก็คือ*การเป็นสิ่งใหม่* ข้อนี้ผู้วิจัยเห็นแย้งกับ Moulaert, Martinelli, Swyngedouw, and Gonzalez (2005: 1978) ที่ชี้ว่าความใหม่ไม่ใช่องค์ประกอบจำเป็นสำหรับการเป็นนวัตกรรมสังคม แต่หัวใจสำคัญของความเป็นนวัตกรรมสังคมอยู่ที่ผลลัพธ์ของมันมากกว่า (ซึ่งได้แก่ การทำให้คนที่เคยถูกกีดกันออกจากการเข้าถึงทรัพยากรหรือบริการสาธารณะได้มีโอกาสเข้ามาใช้ทรัพยากรหรือบริการดังกล่าวได้) สำหรับผู้วิจัยแล้ว การนำสิ่งเก่าที่เคยมีมาแล้วมาใช้จะจัดว่าเป็นนวัตกรรมได้เฉพาะในกรณีที่มีการปรับปรุงสิ่งเก่านั้นก่อนจะนำมาใช้เท่านั้น องค์ประกอบนี้จะจำแนกนวัตกรรมออกจากโครงการพัฒนาทั่วๆไปที่อาจมีคุณค่าต่อสังคมแต่ใช้แนวทางเดิมๆในการดำเนินการ การเป็นสิ่งใหม่นี้มิได้มีความหมายจำกัดเฉพาะความใหม่อย่างแท้จริง (ไม่เคยมีมาก่อนเลย) แต่อาจเป็นการปรับเปลี่ยนหรือต่อเติมให้เป็นแนวทางใหม่ที่แก้ปัญหาได้ดีกว่าแนวทางเดิมก็ได้ ซึ่งอาจเรียกว่าเป็นการแก้ปัญหาเดิมด้วยวิธีคิดและ/หรือวิธีทำใหม่ก็ได้ ความใหม่ดังกล่าวยังไม่จำเป็นต้องเป็นความใหม่สำหรับทุกคนเป็นการทั่วไปแต่ต้องเป็นความใหม่สำหรับบริบทนั้นๆ นั่นคือคนในบริบทต้องรับรู้ว่าเป็นสิ่งใหม่ (Rogers, 2003: 12) ดังนั้นการนำเอาโครงการพัฒนาที่ประสบความสำเร็จจากชุมชนอื่นมาปรับใช้กับชุมชนของตัวเองจึงนับเป็นนวัตกรรมสังคมสำหรับชุมชนนั้น ด้วยหลักที่ว่าชุมชนนั้นยังไม่เคยมีโครงการพัฒนาลักษณะดังกล่าวมาก่อนนั่นเอง

นวัตกรรมสังคมนั้นนอกเหนือไปจากเป็นสิ่งใหม่ที่มีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวมแล้วแล้วยังต้องเกิดขึ้นบนฐานของ*แรงจูงใจเชิงสังคม*ด้วย ซึ่งในที่นี้หมายถึงการมุ่งผลประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว หรือการมีความต้องการทำให้สังคมดีขึ้นมากกว่าความต้องการที่จะได้รับประโยชน์ด้านเศรษฐกิจ กล่าวคือไม่มีเรื่องกำไรขาดทุนในรูปของตัวเงินกับนวัตกรรมสังคม

ทั้ง 3 องค์ประกอบที่กล่าวมาข้างต้นถือเป็นเกณฑ์ในจำแนกนวัตกรรมสังคมออกจากสิ่งที่ไม่ใช่นวัตกรรมสังคม การขาดองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งย่อมทำให้ความเป็นนวัตกรรมสังคมสูญเสียไป เมื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังกล่าว โครงการพัฒนาที่ทำซ้ำหรือทำเป็นประจำโดยใช้วิธีการเดิมๆจึงจัดว่าไม่ใช่นวัตกรรมสังคมเพราะขาดความใหม่ เช่น โครงการรณรงค์ให้ไปใช้สิทธิเลือกตั้ง หรือการจัดเวทีประชุมร่วมประจำปีระหว่างองค์การบริหารส่วนตำบลกับตัวแทนชุมชน โครงการพัฒนาทักษะฝีมือแรงงานที่จัดขึ้นเป็นประจำ เป็นต้น สำหรับโครงการพัฒนาที่ทำให้เกิดประโยชน์ต่อคนกลุ่มเล็กๆที่ไม่ใช่ผู้ขาดโอกาสทางสังคมก็ไม่จัดเป็นนวัตกรรมสังคมเช่นกันเพราะขาดคุณสมบัติการมีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวม เช่นโครงการพัฒนาชลประทานที่เกิดประโยชน์กับโรงงานอุตสาหกรรมจำนวนหนึ่ง เป็นต้น นอกจากนี้ ถ้าโครงการพัฒนาใดมีความมุ่งหวังที่จะสร้างผลกำไรให้แก่ผู้พัฒนาโครงการก็ย่อมไม่จัดเป็นนวัตกรรมสังคมเช่นกันเพราะขาดแรงจูงในทางสังคม เช่นการสร้างตลาดนัดสินค้าเกษตรแต่มีการเก็บค่าเช่าในอัตราสูง เป็นต้น

ยังไม่มีการสำรวจมาก่อนว่าประเทศไทยมีนวัตกรรมสังคมจำนวนเท่าใดกันแน่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะนวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งที่ยากต่อการศึกษารวมทั้งยังไม่มีนิยามที่ชัดเจนเพียงพอ นอกจากนี้อาจเป็นไปได้ว่ามีการศึกษาถึงสิ่งที่เข้าข่ายเป็นนวัตกรรมสังคมแต่ไม่ได้เรียกชื่อว่านวัตกรรมสังคม โดยอาจเรียกว่าตามแหล่งกำเนิดของนวัตกรรมว่า “นวัตกรรมท้องถิ่น”, “นวัตกรรมชุมชน”, “นวัตกรรมชาวบ้าน” หรืออาจเรียกตามสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง เช่น “นวัตกรรมสุขภาพ”, “นวัตกรรมการศึกษา”, “นวัตกรรมการบริหาร” เป็นต้น

สำหรับการศึกษานี้ นวัตกรรมสังคมไม่ได้จำกัดทั้งในมิติของที่มาของนวัตกรรมและมิติผลลัพธ์ กล่าวคือ นวัตกรรมสังคมอาจจะเกิดจากระดับใดของสังคมก็ได้ (แม้ว่าการศึกษานี้จะจำกัดขอบเขตการศึกษาไว้ที่ระดับชุมชนดังเหตุผลที่ได้อธิบายไปแล้วในบทที่ 1 ก็ตาม แต่ไม่ได้หมายความว่านวัตกรรมสังคมจะต้องเกิดที่ระดับชุมชนเท่านั้น) นอกจากนี้ นวัตกรรมสังคมยังมีความหมายครอบคลุมผลลัพธ์ทุกๆด้านในเชิงสังคม ทั้งด้านสุขภาพ การศึกษา การจัดการทรัพยากร การท่องเที่ยว เกษตรกรรม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ครอบครัว อาชีพ เป็นต้น

2.1.3 **นวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจ**

เพื่อให้มโนทัศน์นวัตกรรมสังคมมีความชัดเจนมากขึ้น ผู้วิจัยจึงทำการเปรียบเทียบนวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจ นวัตกรรมธุรกิจคือนวัตกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อนำไปใช้ก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่องค์การปรารถนา ไม่ว่าจะเป็นผลประกอบการที่ดี กำไร ส่วนแบ่งตลาด ตลอดจนประสิทธิภาพและประสิทธิผลของกระบวนการต่างๆภายในองค์การ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นนี้มีประโยชน์โดยตรงต่อองค์การนั้นๆเอง ตัวอย่างเช่น สินค้าและบริการใหม่ๆที่ปรากฏในสื่อโฆษณาต่างๆ รวมไปถึง การใช้หุ่นยนต์ในโรงงานประกอบชิ้นส่วนอิเล็กทรอนิกส์ การใช้อีเมลในการติดต่อระหว่างและภายในองค์การ เป็นต้น

จุดต่างที่สำคัญระหว่างนวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจคือ การมี “*แรงจูงใจเชิงสังคม*” ซึ่งเป็นองค์ประกอบของความเป็นนวัตกรรมสังคมแต่ไม่ใช่องค์ประกอบของนวัตกรรมธุรกิจ นวัตกรรมนั้นคือสิ่งใหม่ที่มีคุณค่า แต่ถ้าจะเป็นนวัตกรรมสังคม นวัตกรรมนั้นต้องสร้างขึ้นมาโดยคำนึงผลประโยชน์ส่วนร่วมของชุมชนหรือสังคมที่นวัตกรรมนั้นเกิดขึ้น ไม่ได้ก่อให้เกิดผลดีแก่คนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มคนใดกลุ่มคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ จะเห็นว่าแม้นวัตกรรมทางเทคโนโลยีก็สามารถเป็นนวัตกรรมสังคมได้ ถ้าสร้างขึ้นโดยแรงจูงใจทางสังคมดังที่ได้กล่าวไป

นวัตกรรมธุรกิจมีแรงจูงใจในการเพิ่มรายได้ ลดต้นทุน ขยายฐานลูกค้า เพิ่มประสิทธิภาพการทำงาน โดยบรรทัดสุดท้ายจะต้องเป็นตัวเลขผลตอบแทนที่ดีที่สุด (กำไรมากที่สุด) กิจกรรมด้านสังคมขององค์การธุรกิจแม้จะมีประโยชน์ต่อสังคม (มากบ้างน้อยบ้าง) แต่ก็อยู่บนพื้นฐานของ

ผลตอบแทน โดยเปลี่ยนจากผลตอบแทนที่เป็นตัวเงินไปสู่ผลตอบแทนที่ไม่เป็นตัวเงิน เช่น ภาพลักษณ์ ชื่อเสียง การสร้างตราสินค้า เครือข่ายทางสังคม เป็นต้น กล่าวได้ว่าเป็นการหวังผลระยะยาวหรือผลทางอ้อมก็ได้

อีกจุดหนึ่งที่สำคัญได้แก่ "*คุณค่าของนวัตกรรมสังคม*" คุณค่าของนวัตกรรมสังคมยังมักจะเป็นคุณค่าที่ไม่เป็นตัวเงิน คือไม่ได้ให้ผลตอบแทนเป็นเงิน แต่คุณค่าที่แท้จริงของนวัตกรรมสังคมอยู่ที่*การทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับความเชื่อ ค่านิยม ธรรมเนียมปฏิบัติ ความเคยชินของคนส่วนใหญ่ในสังคม*โดยเฉพาะความเชื่อที่ก่อให้เกิดผลเสียต่อชุมชน ตัวอย่างจากกรณีศึกษาได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับการกู้เงินเพื่อบริโภค ความเชื่อเกี่ยวกับการเลี้ยงเหล้าและกินเหล้าในงานศพ และความเชื่อว่าการจัดการขยะเป็นหน้าที่ของเทศบาล คนในชุมชนประพฤติตนบนความเชื่อเช่นนั้นมานานจนมองไม่เห็นว่าการกระทำเช่นนั้นมีความไม่ดีอย่างไร หากมีบางคนตระหนักได้ว่าเป็นปัญหาแต่ก็ไม่ทราบว่าจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้อย่างไรเพราะคนอื่นๆก็ยังประพฤติเช่นนั้นกันอยู่ เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะเป็นความเชื่อที่มีผลเสียมากกว่าผลดีแต่ก็ยังมีการปฏิบัติซ้ำๆไม่ถูกแก้ไขแต่อย่างใด

นอกจากนี้นวัตกรรมสังคมเป็นเรื่องของ "คนส่วนใหญ่" ไม่ใช่ปัจเจก จึงต้องพิจารณาความสำเร็จในหน่วยของชุมชน นอกจากนี้นวัตกรรมสังคมยังไม่มี "เจ้าของ" ไม่มีลิขสิทธิ ดังนั้นจึงสามารถเผยแพร่ได้ง่ายกว่านวัตกรรมธุรกิจ อย่างไรก็ตาม การติดตั้งนวัตกรรมสังคมนั้นทำได้ยากกว่านวัตกรรมธุรกิจ เพราะเกี่ยวข้องกับค่านิยมและความเชื่อ ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่เปลี่ยนแปลงได้ง่ายๆ

ภาพที่ 2.1 ด้านล่างนี้เป็นอีกวิธีการหนึ่งในการจำแนกนวัตกรรมสังคมออกจากนวัตกรรมธุรกิจ โดยอาศัยมิติด้านเป้าหมายและมิติด้านผลลัพธ์เป็นเกณฑ์ ผู้วิจัยจำแนกนวัตกรรมออกเป็น 4 แบบ นวัตกรรมที่มุ่งเน้นประโยชน์ส่วนรวมและมีคุณค่าต่อสังคมในวงกว้างมาก (Q3) จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมตามนิยามของการศึกษานี้ ตรงกันข้าม นวัตกรรมธุรกิจ (Q2) มีเป้าหมายที่ประโยชน์ส่วนตัวของปัจเจกหรือองค์การนั้นๆเองและมีคุณค่าต่อสังคมโดยรวมน้อย นอกจากนี้ ยังมีนวัตกรรมที่สร้างขึ้นโดยเอกชนแต่นอกจากจะมีคุณค่าต่อตัวเองการเองแล้วยังมีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวมด้วย (Q1) หรือบางครั้งก็เป็นไปอย่างสลับกันคือ องค์การเอกชนริเริ่มโครงการเพื่อสังคมโดยที่มีประโยชน์ไม่ว่าจะทางตรงหรือทางอ้อมกลับสู่องค์การด้วย ดังที่มีโครงการที่เกี่ยวกับความรับผิดชอบต่อสังคม (Social Responsibility) จากองค์การเอกชนต่างๆมากขึ้นเรื่อยๆ สุดท้ายคือนวัตกรรมที่มุ่งเน้นประโยชน์ส่วนรวมแต่คุณค่าจริงๆที่มีต่อสังคมกลับอยู่ในระดับต่ำ (Q4) ตัวอย่างของนวัตกรรมสังคมที่ล้มเหลวอาจเห็นได้ง่ายกว่าจากนโยบายของรัฐบางนโยบาย เช่น นโยบายเปิดเสรีสุรากลั่นชุมชน ที่มีความมุ่งหมายจะสร้างอาชีพให้แก่ชาวบ้านโดยไม่คำนึงว่านโยบายเช่นนี้ส่งเสริมให้เกิดการบริโภคสุรามากขึ้นอันเป็นต้นธารของปัญหาสังคมอื่นๆอีกมาก เป็นต้น

ภาพที่ 2.1 เปรียบเทียบนวัตกรรมสังคมกับนวัตกรรมธุรกิจ

2.2 องค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรมสังคม

2.2.1 มุมมองเกี่ยวกับแหล่งที่มาของนวัตกรรมสังคม

ในเมื่อได้ทราบแล้วว่านวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งใหม่ที่มีคุณค่าต่อสังคมที่เกิดขึ้นบนฐานของแรงจูงใจทางสังคม คำถามต่อมาคือนวัตกรรมสังคมมีแหล่งกำเนิดหรือที่มาอย่างไร นวัตกรรมสังคมอาจจำแนกออกได้เป็น 3 กลุ่มตามแหล่งที่มาของนวัตกรรม ได้แก่ (1) นวัตกรรมสังคมเกิดจากการวางแผนโดยองค์การภาครัฐ (2) นวัตกรรมสังคมเกิดจากผู้ประกอบการซึ่งมักจะเป็นปัจเจกหรือกลุ่มหรือองค์การที่ไม่แสวงหากำไร และ (3) นวัตกรรมสังคมเกิดจากการผุดบังเกิด (Alakeson, Aldrich, Goodman, Jorgensen, and Miller, 2003: 74-77) (ดูสรุปการเปรียบเทียบที่มาแบบต่างๆที่ตารางที่ 2.1)

นวัตกรรมสังคมอาจเกิดจากการวางแผนของภาครัฐ โดยอาจจะอยู่ในรูปของนโยบายทางสังคมใหม่ๆ หรืออาจเป็นการริเริ่มโครงการพัฒนาสังคมด้านต่างๆตามนโยบายเหล่านั้น นวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ถูกออกแบบโดยผู้มีอำนาจปกครองตามกฎหมายทั้งระดับชาติ (รัฐบาล กระทรวง กรม) และระดับท้องถิ่น (องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น) หน่วยงานเหล่านี้จะพิจารณาถึงความจำเป็นของการกำหนดนโยบายด้านสังคมใหม่ๆและแผนงานที่เกี่ยวข้องต่างๆ โดยการพิจารณาและการดำเนินการมักเกี่ยวข้องกับปัจจัยทางการเมือง หน่วยงานของรัฐนอกจากจะเป็นผู้

ริเริ่มให้เกิดนวัตกรรมสังคมด้วยตัวเองแล้ว ยังเป็นแสดงบทบาทผู้สนับสนุนให้เกิดการสร้างนวัตกรรมสังคมขึ้นด้วยโดยการจัดหาและให้ทรัพยากรที่จำเป็นต่อการสร้างนวัตกรรมสังคมให้แก่ชุมชนซึ่งได้แก่ เงินทุน เทคโนโลยี และความรู้ เป็นต้น ตามทฤษฎีที่เชื่อในการใช้กระบวนการวางแผนตามหลักเหตุผลนี้ นวัตกรรมจะเกิดขึ้นได้อย่างมีประสิทธิภาพเมื่อผ่านกระบวนการที่เป็นทางการที่ได้รับการวางแผนไว้อย่างเป็นเหตุเป็นผล

ตารางที่ 2.1 การเปรียบเทียบที่มาของนวัตกรรมสังคม

	จากการวางแผน	**จากผู้ประกอบการ**	**จากการผุดบังเกิด**
ลักษณะเด่น	- ริเริ่มจากระดับบน - ใช้การวางแผนจากศูนย์กลาง - ส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่ปรับปรุงจากเดิม	- ริเริ่มจากผู้นำในพื้นที่/องค์การ - ใช้วิสัยทัศน์ จินตนาการ ปัญญาญาณ - อาจเป็นได้ทั้งสิ่งที่ปรับปรุงจากเดิมหรือเป็นสิ่งใหม่ที่แท้จริง	- ริเริ่มจากระดับล่าง - เป็นการผุดบังเกิดจากปฏิสัมพันธ์ภายในระบบย่อย - เป็นสิ่งใหม่ที่แท้จริง
ฐานคติ	- สถาบันภายนอกชุมชนมีอิทธิพลต่อการดำเนินการภายในชุมชน	- ปัจเจกมีพลังในการสร้างสรรค์ - การตัดสินใจสามารถทำได้อย่างมีเหตุผล	- การเกิดขึ้นของสิ่งใหม่ (นวัตกรรม) เป็นการผุดบังเกิด
มโนทัศน์สำคัญ	- การวางแผนและการควบคุม	- ภาวะผู้นำ	- ปฏิสัมพันธ์
ตัวแทน/ผู้ให้กำเนิด	- องค์การภาครัฐ	- ผู้ประกอบการสังคม	- ชุมชน

นวัตกรรมสังคมอาจเกิดจาก “ผู้ประกอบการทางสังคม” (Social Entrepreneur) ที่ดำเนินการเปลี่ยนแปลงสังคมด้วยความปรารถนาที่จะสร้างคุณค่าทางสังคม แนวคิดผู้ประกอบการนั้นได้รับการศึกษาอย่างกว้างขวางในสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ นักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์ที่มีชื่อเสียงหลายคนเชื่อว่าผู้ประกอบการเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจเพราะผู้ประกอบการเป็นผู้สร้างนวัตกรรมซึ่งการเกิดขึ้นของนวัตกรรมจะเป็นกลไกหลักในการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจโดยรวมได้ โดยการเทียบเคียง ผู้ประกอบการทางสังคมจึงถือเป็นผู้สร้างนวัตกรรมสังคมให้เกิดขึ้นในบริบทหนึ่งๆ โดยมีกิจกรรมหลักๆ (Dees, 1998: 4) ได้แก่ (1) มีภารกิจในการ

สร้างและธำรงค์ไว้ซึ่งค่านิยมของสังคม (2) มองเห็นและผลักดันโอกาสใหม่ๆที่จะดำเนินการตามภารกิจนั้นอย่างไม่ย่อท้อ (3) เข้าร่วมในกระบวนการสร้างนวัตกรรม การปรับตัว และการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง (4) ลงมือกระทำอย่างไม่ย่อท้อแม้ว่าจะมีทรัพยากรให้ใช้อย่างจำกัด และ (5) แสดงให้เห็นถึงความรับผิดชอบต่อประชาชนที่รับใช้และต่อผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น เนื่องจากผู้ประกอบการสังคมมักจะอยู่ในพื้นที่จึงใกล้ชิดกับปัญหาในบริบทนั้นๆและสามารถออกแบบโครงการพัฒนาหรือแก้ไขปัญหาได้ตรงกับสถาพปัญหามากกว่า

มุมมองที่ว่าด้วยการผุดบังเกิดของนวัตกรรมสังคมนั้นเห็นว่า นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเล็กๆน้อยๆของคนจำนวนมากในชุมชน (Alakeson, Aldrich, Goodman, Jorgensen, and Miller, 2003: 77) หัวใจสำคัญของทฤษฎีนี้อยู่ที่ “ปฏิสัมพันธ์” (Interaction) โดยปฏิสัมพันธ์ (ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ หรือองค์การกับองค์การ หรือแม้แต่ระหว่างความคิดสองอย่างในหัวสมอง) จะเกิดในรูปแบบที่ซ้ำๆจนเป็นความเคยชิน (Habits) นั่นคือมีแนวโน้มจะคงสภาพเดิมไว้ แต่ในขณะเดียวกันปฏิสัมพันธ์นี้ก็มีศักยภาพที่จะแปลงสภาพ (Transformation) ได้ ซึ่งอาจเป็นการแปลงสภาพแบบค่อยเป็นค่อยไปหรือเป็นแบบขนานใหญ่ก็ได้ ศักยภาพในการแปลงสภาพนี้เกิดจากความสามารถในการตอบสนองอย่างฉับพลัน (Spontaneous) และเป็นผลมาจากการปรับเพิ่ม (Amplify) เมื่อเกิดความแตกต่างเล็กๆขึ้นต่อความเคยชินเดิมๆเมื่อเวลาเปลี่ยนแปลงไป รูปแบบของปฏิสัมพันธ์ที่ถูกแปลงสภาพขึ้นใหม่จะไม่สามารถคาดการณ์ไว้ก่อนล่วงหน้าได้ ซึ่งการเกิดขึ้นโดยไม่สามารถคาดการณ์ไว้ก่อนได้และไม่สามารถออกแบบหรือควบคุมโดยเจตนาได้นี้เรียกว่า “การผุดบังเกิด” (Emergence)

จะเห็นได้ว่าแม้มุมมองทั้ง 3 ที่นำเสนอมานี้ต่างก็สามารถใช้อธิบายการเกิดของนวัตกรรมสังคมได้ แต่จะเห็นได้ว่าแต่ละมุมมองเป็นการมองที่ด้านใดด้านหนึ่งของจุดกำเนิดของนวัตกรรมสังคมเท่านั้น ดังนั้นข้ออธิบายจากแต่ละมุมมองจึงไม่สามารถทำให้เข้าใจปรากฏการณ์ของการสร้างนวัตกรรมสังคมได้อย่างครอบคลุม กล่าวอย่างเฉพาะเจาะจง ผู้วิจัยพบว่าข้ออธิบายจากแต่ละมุมมองยังมีความคลุมเครือไม่ชัดเจนในด้านการอธิบายกลไกการเกิดขึ้นของนวัตกรรมสังคม กล่าวคือยังมีช่องว่างที่ไม่ได้อธิบายตั้งแต่ช่วงที่มาของนวัตกรรมสังคมถึงการเกิดขึ้นของนวัตกรรมสังคม โดยยังไม่มีข้ออธิบายที่ชัดเจนว่ามีการเปลี่ยนแปลงอะไรเกิดขึ้นบ้างในบริบทก่อนที่จะมีการเกิดขึ้นของนวัตกรรมสังคม หรือพูดอีกอย่างได้ว่าสิ่งที่ขาดไปก็คือ “กระบวนการ” ในการสร้างนวัตกรรมสังคมนั่นเอง

2.2.2 กระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคม

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าองค์ความรู้เกี่ยวกับการสร้างนวัตกรรมสังคมมีอยู่ค่อนข้างจำกัด เริ่มต้นจากงานของ Rogers (2003: 136-167) ที่ว่าด้วยกระบวนการตัดสินใจเกี่ยวกับนวัตกรรม (Innovation-Decision Process) Rogers กล่าวว่ากระบวนการดังกล่าวแบ่งออกได้เป็น 6 ขั้นตอน ได้แก่ (1) ขั้นการตระหนักถึงปัญหาหรือความจำเป็น (2) ขั้นการวิจัย (3) ขั้นการพัฒนา (4) ขั้นการนำออกขาย (Commercialization) (5) ขั้นการแพร่กระจายและรับนวัตกรรม และ (6) ขั้นผลลัพธ์ที่ตามมา (Consequences) กระบวนการที่เสนอโดย Rogers นี้เน้นหนักไปทางกระบวนการสร้างนวัตกรรมทางธุรกิจหรือนวัตกรรมทางเทคโนโลยี ดังนั้น ถ้าเป็นบริบทที่ต่างจากนี้และถ้าเป็นนวัตกรรมสังคมไม่ใช่นวัตกรรมทางเทคโนโลยีกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมจะเป็นไปในลักษณะใดจึงยังเป็นคำถามที่ยังมิได้ตอบอย่างชัดเจนพอ

ความพยายามหนึ่งในการตอบคำถามนี้เป็นของ Alakeson et al. (ดังที่ได้อธิบายไปแล้วในส่วนแหล่งที่มาของนวัตกรรมสังคม) ซึ่งใจความโดยสรุปก็คือนวัตกรรมสังคมอาจเกิดจาก (1) นวัตกรรมสังคมเกิดจากการวางแผนไว้ล่วงหน้าโดยองค์การของรัฐเป็นผู้กำหนดรูปแบบการดำเนินการและผลลัพธ์ที่ต้องการ หรือ (2) นวัตกรรมสังคมเกิดจากผู้ประกอบการ ในกรณีนี้ผู้ประกอบการจะเป็นผู้ริเริ่มและนำการเปลี่ยนแปลงเข้ามาสู่ชุมชน หรือ (3) นวัตกรรมสังคมเกิดจากปฏิสัมพันธ์ในระบบย่อย (Alakeson, Aldrich, Goodman, Jorgensen, and Miller, 2003: 75) นั่นคือการที่ผู้คนได้พบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันอย่างกว้างขวางก่อให้เกิดความคิดใหม่ๆและพฤติกรรมใหม่ๆได้ แม้จะสามารถใช้เป็นกรอบในการศึกษาการเกิดขึ้นของนวัตกรรมสังคมได้ แต่ข้ออธิบายเพียงเท่านี้ก็ยังไม่มีความชัดเจนและลึกซึ้งเพียงพอ (โดยยังมิได้รวมเอาอิทธิพลของบริบทเข้าไปพิจารณาด้วยซ้ำ)

Mulgan, Tucker, Ali, and Sanders (2007: 27-32) ได้สรุปกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมโดยจำแนกตามภาคส่วน (Sector) ที่ให้กำเนิดนวัตกรรมสังคม โดยมีภาคส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษานี้ได้แก่ (1) องค์การและวิสาหกิจทางสังคม (Social Organizations and Enterprises) (2) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Movements) (3) ภาคการเมือง (Politics) (4) ภาครัฐ (Government) นอกจากนี้ยังแบ่งขั้นตอนการสร้างนวัตกรรมสังคมของแต่ละภาคส่วนออกเป็น 3 ขั้น โดยพบว่า องค์การทางสังคมและภาครัฐเริ่มต้นการสร้างนวัตกรรมสังคมด้วยการระบุถึงความเป็นไปได้ต่างๆ ส่วนขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเริ่มต้นกระบวนการด้วยก่อตัวขึ้นของขบวนการ สำหรับภาคการเมืองจะเริ่มต้นจากความต้องการของพรรคการเมือง หลังจากแนวคิดเริ่มก่อตัวขึ้น องค์การทางสังคมจะเริ่มสร้างต้นแบบ (Prototype) ของนวัตกรรมสังคมขึ้นมาเพื่อทดลองปฏิบัติ หลังจากนั้นจึงเป็นการขยายผลของนวัตกรรมให้เติบโตต่อไป ถ้าเป็นองค์การภาครัฐจะเริ่มตั้ง

โครงการนำร่อง จากนั้นจึงมีการทดสอบ และใช้วิธีการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ ส่วนขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมจะเริ่มรณรงค์ให้เห็นคุณค่าของนวัตกรรมสังคมนั้นๆ จากนั้นจึงนำไปสู่การทำให้ชอบธรรมโดยรัฐ และเปลี่ยนแปลงความเคยชินรวมทั้งบรรทัดฐานเดิม สำหรับภาคการเมืองจะกำหนดเป็นนโยบายและประกาศเจตจำนงค์ให้ทราบเป็นวงกว้าง ขั้นต่อมาจึงเป็นนำไปปฏิบัติโดยหน่วยงานราชการ

ในปีค.ศ.2008 Murray, Mulgan, and Caulier-Grice ได้สรุปข้อมูลจากการศึกษาวิธีการสร้างนวัตกรรมสังคมในภาคส่วนต่างๆทั่วโลก โดยได้พบว่ากระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นเริ่มต้นจาก (1) การวินิจฉัย การออกแบบ และการพัฒนานวัตกรรมสังคม ซึ่งภายในขั้นตอนแรกนี้มีกิจกรรมหลายอย่างเกิดขึ้น ได้แก่ การเกิดแรงบันดาลใจ (“มีไฟ”) การระบุและวินิจฉัยปัญหา การจินตนาการถึงวิธีแก้ปัญหาหลายๆวิธี แล้วจึงนำไปปฏิบัติอย่างลองผิดลองถูก ขั้นต่อมา (2) เป็นการทำให้นวัตกรรมสังคมที่สร้างขึ้นนั้นดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน จากนั้นจึง (3) เป็นการขยายผลและแพร่กระจายนวัตกรรมสังคม และขั้นสุดท้าย (4) เป็นการสร้างนวัตกรรมสังคมที่เป็นระบบเพื่อลดทอนอุปสรรคในการรับนวัตกรรมสังคมของคนในวงกว้างโดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขเชิงสังคมบางอย่าง เช่น รูปแบบของสถาบันและเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น นอกจากนี้ Murray, Mulgan, and Caulier-Grice ยังชี้ด้วยว่า กระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมนี้ไม่ได้ดำเนินไปอย่างเป็นเส้นตรงเสมอไป โดยอาจมีการวนย้อนกลับของขั้นตอนเหล่านี้ได้ (Murray, Mulgan, and Caulier-Grice, 2008: 14)

2.3 ทฤษฎีที่เป็นฐานของการวิจัย

2.3.1 ทฤษฎีความซับซ้อน (Complexity Theories)

ผู้วิจัยเชื่อว่าหัวใจของการสร้างนวัตกรรมอยู่ที่ “ปฏิสัมพันธ์” โดยเป็นปฏิสัมพันธ์ที่อยู่ในรูปของการร่วมมือกัน (Collaboration) ระหว่างคนในชุนชน ผู้นำชุมชน และองค์การภายนอกชุมชน ความเชื่อนี้ตั้งอยู่บนฐานของทฤษฎีความซับซ้อน (Complexity Theory) ทฤษฎีความซับซ้อนมีที่มาจากวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (Natural Science) โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากสาขาวิชาชีววิทยา เคมี ฟิสิกส์ รวมทั้งนิเวศวิทยาด้วย ด้วยฐานคติของทฤษฎีที่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา (Constant Change) การเชื่อมโยงสิ่งต่างๆเข้าด้วยกัน ความไม่เป็นเส้นตรงของกระแสเหตุและผล และการมีพัฒนาการ ทำให้ทฤษฎีนี้ถูกนำไปประยุกต์ใช้อธิบายปรากฏการณ์ต่างๆอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะปรากฏการณ์เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน (Novelty) หรือนวัตกรรม (Innovation) นับตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา

ทฤษฎีความซับซ้อนเป็นเสมือนกรอบในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆซึ่งในที่นี้คือปรากฏการณ์การสร้างนวัตกรรมสังคม ความเกี่ยวข้องที่สำคัญของทฤษฎีความซับซ้อนต่อการทำความเข้าใจการสร้างนวัตกรรมสังคมอยู่ที่การให้มุมมองใหม่ในเรื่องการสร้างนวัตกรรมสังคม ด้วยฐานคติเกี่ยวกับระบบที่แตกต่างจากทฤษฎีดั้งเดิม ทำให้สร้างข้ออธิบายที่ใกล้เคียงกับสภาพความเป็นจริงได้มากกว่า โดยทฤษฎีความซับซ้อนมีฐานคติเกี่ยวกับระบบว่า (1) มีหน่วยย่อยที่มีอิสระในตัวเองจำนวนมากและหลากหลาย (Waldrop, 1992; Stacey, 1996) (2) หน่วยย่อยเหล่านั้นมีปฏิสัมพันธ์กันในทิศทางต่างๆจำนวนมาก (Waldrop, 1992; Stacey, 1996) (3) ปฏิสัมพันธ์เหล่านั้นดำเนินไปภายใต้กฎหรือเงื่อนไขบางอย่างเพื่อที่จะปรับปรุงพฤติกรรมของตัวเองและของระบบ (Stacey, 1996) หน่วยต่างๆในระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อนจะตรวจสอบสภาพแวดล้อมแล้วพัฒนาโครงสร้างหรือรูปแบบที่แสดงออกถึงกฎของการกระทำหรือการมีปฏิสัมพันธ์ โครงสร้างเหล่านี้เป็นโครงสร้างแบบมีเหตุผลภายใต้ข้อจำกัด (Rational Bounded) (4) มีคุณสมบัติบางอย่างที่ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยผลรวมของหน่วยย่อย (Kauffman, 1995)

นอกจากนี้ ลักษณะพื้นฐานดังกล่าวแล้ว ระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อนยังมีคุณสมบัติดังนี้ (1) การผุดบังเกิด (Emergence) (Kauffman, 1993; 1995) ซึ่งหมายถึงการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนและมิใช่ผลลัพธ์ของแต่ละองค์ประกอบย่อยของระบบ ซึ่งเกิดขึ้นจาก (2) การจัดรูปแบบได้ด้วยตัวเอง (Self-Organization) (Kauffman, 1993; 1995; Lichtenstein, 2000; Murray, 1998) ที่เป็นกระบวนการปรับรูปแบบของระบบโดยไม่ต้องอาศัยพลังงานหรือทรัพยากรจากภายนอก ซึ่งเป็นผลมาจากการมี (3) ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยที่ไม่เป็นเส้นตรง (Nonlinear Relationships) (Lichtenstein, 2000) หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าผลลัพธ์กับสาเหตุนั้นมิได้แปรผันในลักษณะของอัตราส่วน นั่นหมายถึงสาเหตุขนาดเล็กอาจทำให้เกิดผลลัพธ์ขนาดใหญ่ได้หรืออาจเกิดในลักษณะตรงกันข้ามก็ได้ ซึ่งนั่นเท่ากับว่าผู้สังเกตจะ (4) ไม่สามารถพยากรณ์ได้ (Unpredictable) (Murray 1998) ว่าผลจะเป็นอย่างไรจากเหตุเดียวกัน ซึ่งท้ายที่สุดแล้ว ระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อนนั้นจะเกิด (5) พัฒนาการร่วม (Coevolution) ไปสู่ความโกลาหล (Chaos) (van Eijnatten 2004; Lichtenstein 2000) ซึ่งเป็นจุดที่เสมือนกลับไปสู่จุดเริ่มอีกครั้ง โดยหากระบบมีความซับซ้อนไม่เพียงพอที่จะจัดรูปแบบได้ด้วยตัวเองและผุดบังเกิดสิ่งใหม่ขึ้น ระบบก็จะสิ้นสุดลงไปเอง

จากลักษณะที่ได้พรรณนามานี้ทำให้ชี้ได้ว่าระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อนต่างจากระบบที่เรียบง่าย (Simple Systems) ตรงที่ (1) ความสามารถในการผุดบังเกิดของสิ่งใหม่ด้วยการจัดรูปแบบได้ด้วยตัวเอง ซึ่งในระบบปกติที่เรียบง่ายนั้น ระบบจะทำงานวนเวียนตามเงื่อนไขเดิมไปเรื่อยๆจนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเงื่อนไขบางอย่างของระบบ ระบบจึงจะปรับแก้ให้สอดรับกับ

เงื่อนไขใหม่นั้น (2) การปรับแก้ของระบบที่เรียบง่ายมักจะได้รับการสมมติว่ากระทำโดยผู้สังเกตจากภายนอกที่จะ “เข้าไป” ดำเนินการปรับแก้ระบบ โดยที่ไม่ให้ความสนใจกับการจัดรูปแบบได้ด้วยตัวเอง (Stacey, Griffin, and Shaw, 2000) (3) ผลลัพธ์ของระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อนไม่ใช่ผลรวมของผลรวมของผลลัพธ์จากแต่ละหน่วยย่อยในระบบ

2.3.1.1 ชุมชนในฐานะที่เป็นระบบที่ซับซ้อน

พิจารณาจากลักษณะของระบบที่ซับซ้อนที่ได้อภิปรายไปแล้ว กล่าวได้ว่าตัวอย่างที่ดีของระบบที่ซับซ้อนได้แก่ “ชุมชน” (Community) แม้จะมีคำนิยามที่หลากหลายแต่ชุมชนก็มีลักษณะทั่วไปที่เป็นพื้นฐานอยู่ อันได้แก่ กลุ่มคน พื้นที่ ความมุ่งหมายร่วม และการมีปฏิสัมพันธ์ ซึ่งอาจกล่าวเป็นคำนิยามได้ว่า ชุมชนเป็นกลุ่มของคนที่มีลักษณะที่หลากหลายซึ่งเชื่อมโยงกันด้วยข้อผูกพันทางสังคม การมีมุมมองและความสนใจร่วมกัน และการเข้าร่วมในการกระทำร่วมกันภายในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เดียวกัน (Macqueen et al., 2001: 1936) นักวิชาการคนอื่นๆเช่น Kenneth Wilkinson เสนอไปในทำนองเดียวกันว่าชุมชนมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 องค์ประกอบได้แก่ (1) ความเป็นท้องถิ่น (Locality) ซึ่งหมายถึงเขตแดนที่คนอยู่อาศัยและมีกิจกรรมร่วมกัน (2) สังคมแบบท้องถิ่น (Local Society) คือเครือข่ายของความสัมพันธ์สำหรับการตอบสนองความต้องการและแสดงความสนใจร่วมกัน และ (3) กระบวนการกระทำร่วมกันที่ในสังคมแบบท้องถิ่น (Process of Local-Oriented Collective Actions) (Wilkinson, 1999 อ้างถึงใน Morse, 2004: 36)

ในเชิงวิชาการ มโนทัศน์ “ชุมชน” นั้นมีความหมายที่กว้างและซับซ้อนจึงยากต่อการนำมาศึกษาด้วยระเบียบวิธีวิจัยทางวิทยาศาสตร์ แต่ดังที่ Morse ได้โต้แย้งไว้ว่า นักวิจัยไม่ควรให้ความยากดังกล่าวมาปิดกั้นการทำความศึกษาและทำความเข้าใจมโนทัศน์นี้โดยเฉพาะในสาขาวิชาสังคมศาสตร์เพราะไม่เพียงแค่ชุมชนจะเกี่ยวพันอยู่กับปัจเจกอย่างแยกกันไม่ออก เนื่องจากชุมชนเป็นสิ่งที่ก่อรูปเอกลักษณ์ของปัจเจกขึ้น แต่ลักษณะของชุมชนยังมีผลต่อธรรมาภิบาล (Governance) อีกด้วย (Morse, 2004: 35)

2.3.1.2 ปฏิสัมพันธ์ (Interaction)

องค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชุมชนและระบบที่ซับซ้อนอื่นๆก็คือ “ปฏิสัมพันธ์” โดยทั่วไป ปฏิสัมพันธ์หมายถึงภาวะที่เกิดขึ้นเมื่อมีหน่วย (คนหรือวัตถุ) อย่างน้อย 2 หน่วยที่มีการกระทำ*ซึ่งกันและกัน*และ*มีผลต่อกันและกัน* คำว่าปฏิสัมพันธ์กับคำว่าการติดต่อสื่อสาร (Communication) นั้นมักจะถูกใช้แทนที่กัน แต่จริงๆแล้ว “การมีปฏิสัมพันธ์” แตกต่างจาก “การติดต่อสื่อสาร” โดยอาจกล่าวได้ว่าการติดต่อสื่อสารระหว่างกันเป็นเป้าหมายหลักของการมีปฏิสัมพันธ์ ลักษณะเฉพาะของปฏิสัมพันธ์อยู่ที่ความเป็น “ซึ่งกันและกันและผลต่อกันและกัน”

(Mutual) ซึ่งนั่นแสดงถึงความรุ่มรวย (Richness) ที่มากกว่าของการมีปฏิสัมพันธ์เมื่อเทียบกับการติดต่อสื่อสารโดยปกติ จุดสำคัญอีกจุดหนึ่งคือ ปฏิสัมพันธ์จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีคนหรือวัตถุเท่านั้น และหากมีคนหรือวัตถุจำนวนมาก ปฏิสัมพันธ์ก็มีโอกาสเกิดขึ้นได้มากตามไปด้วย นอกจากนั้น การที่ผลของการกระทำของหน่วยที่มีปฏิสัมพันธ์กันนั้นมีลักษณะสองทางหรือมีผลย้อนกลับด้วย นั้นทำให้ความสัมพันธ์มีลักษณะไม่เป็นเส้นตรง (Nonlinear Relationship) ซึ่งทำให้มีโอกาสที่จะมีการผุดบังเกิดของสิ่งใหม่ๆได้

ในเชิงทฤษฎี ปฏิสัมพันธ์เป็นมโนทัศน์ที่ปรากฏในสาขาวิชาต่างๆจำนวนมาก โดยแต่ละสาขาวิชาก็ให้ความหมายของปฏิสัมพันธ์แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ปฏิสัมพันธ์ทางฟิสิกส์หมายถึงการกระทำระหว่างสสารที่ก่อให้เกิดการถ่ายทอดพลังงานศักย์ในสสาร ส่วนปฏิสัมพันธ์ทางสถิติหมายถึงการกระทำระหว่างตัวแปรตั้งแต่สองตัวแปรขึ้นไปที่ก่อให้เกิดผลมากกว่าการบวกกันของผลของตัวแปรเหล่านั้น จะเห็นได้ว่า แม้ว่าความหมายในรายละเอียดจะแตกต่างกันแต่ปฏิสัมพันธ์ไม่ว่าจะอยู่ในสาขาวิชาใดก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการกระทำและผลที่มีต่อกันและกันของหน่วยที่เกี่ยวข้องในการกระทำนั้น สำหรับปฏิสัมพันธ์ที่อยู่ในขอบเขตของการศึกษานี้ ได้แก่ ปฏิสัมพันธ์เชิงสังคม (Social Interaction)

กล่าวอย่างง่าย ปฏิสัมพันธ์เชิงสังคมหมายถึงกระบวนการกระทำทางสังคมที่มีพลวัตระหว่างปัจเจกหรือกลุ่มของปัจเจก โดยปัจเจกหรือกลุ่มของปัจเจกจะมีการปรับการกระทำและการตอบสนองของเขาตามการกระทำของผู้ที่มีปฏิสัมพันธ์กับเขา กล่าวอย่างละเอียดยิ่งขึ้น ในทางสังคมวิทยา (Sociology) มี Herbert Blumer (Wallace and Wolf, 2005: 215) ที่ได้สร้างคำว่า “ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์” (Symbolic Interaction) ขึ้น โดยมีข้อทฤษฎีหลักๆสรุปได้ดังนี้ การกระทำของคนตั้งอยู่บนฐานของความหมายของสัญลักษณ์ที่เขาตีความออกมาในแต่ละสถานการณ์ หรืออาจกล่าวได้ว่าคนมีปฏิสัมพันธ์กันผ่านทางสัญลักษณ์โดยสร้างและแลกเปลี่ยนความหมายและความเข้าใจร่วมกันขึ้นมา ทั้งนี้ “ตัวเอง” (Self) ถือเป็นองค์ประกอบหลักของทฤษฎีนี้ โดยมีฐานคติที่สำคัญเกี่ยบกับ “ตัวเอง” คือ เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีการกระทำ (มิใช่ถูกกระทำ) (Wallace and Wolf 2005: 215-216) นั่นหมายถึง “ตัวเอง” จะไม่แสดงพฤติกรรมตามค่านิยมบรรทัดฐาน หรือบทบาทโดยไม่ได้ “คิด” อะไรเลย หากแต่ “ตัวเอง” นั้นจะตีความสิ่งที่มากระทบเหล่านั้นด้วยมโนทัศน์เกี่ยวกับตัวเอง (Self-Concepts) แล้วจึงแสดงพฤติกรรม ทั้งนี้ คนจะพัฒนามโนทัศน์เกี่ยวกับตัวเองผ่านทางการมีปฏิสัมพันธ์นั่นเอง

ความเกี่ยวโยงระหว่างปฏิสัมพันธ์และนวัตกรรมสังคมนั้นอาจจะเห็นได้ไม่ชัดหากพิจารณาเพียงผิวเผิน แต่จริงๆแล้วการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนนั้นเป็นหัวใจสำคัญที่แท้จริงของการสร้างนวัตกรรมสังคม โดยมี “ทฤษฎีระบบที่ตอบสนองอย่างซับซ้อน” (Complex

Responsive Systems) ซึ่งมีฐานอยู่บนทฤษฎีความซับซ้อนที่อธิบายว่านวัตกรรมผุดบังเกิดขึ้นมาจากการมีปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสารระหว่างปัจเจกที่ซ้ำซ้อนและหลากหลาย ปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสารดังกล่าวส่วนใหญ่จะอยู่ในรูปของการสนทนา (Conversation) การสนทนาระหว่างปัจเจกในบริบทขององค์การจะเกิดขึ้นซ้ำๆจนเกิดเป็นความเคยชินและเกิดเอกลักษณ์ (Identity) ของรูปแบบที่ปัจเจกที่ไม่อยู่ในกลุ่มอาจไม่สามารถเข้าใจได้ เมื่อใดที่รูปแบบปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสาร (นั่นคือรูปแบบการสนทนา) นั้นถูกรบกวนด้วยการเข้ามาของปัจเจกนอกกลุ่มซึ่งเป็นผู้ที่มีรูปแบบของปฏิสัมพันธ์ของตัวเอง จะเกิดการถกเถียงเพื่อแสวงหาความหมายร่วมของสิ่งที่ต้องการสื่อสารจนกระทั่งได้สิ่งใหม่ที่ยอมรับร่วมกัน เมื่อสิ่งใหม่ถูกนำไปใช้ได้ดีกว่าสิ่งเดิมก็จะได้รับการยอมรับให้เป็นรูปแบบที่ถูกต้อง เป็น “นวัตกรรม” นั่นเอง

2.3.1.3 การร่วมมือกัน (Collaboration)

การร่วมมือกันจัดว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ ดังที่ Thompson, Perry, and Miler (2007: 3) เสนอว่าการร่วมมือกันเป็นกระบวนการที่ตัวแสดงที่มีอิสระหรือกึ่งมีอิสระ มีปฏิสัมพันธ์กันผ่านทางการเจรจาต่อรองทั้งแบบเป็นทางการและแบบไม่เป็นทางการ ร่วมกันสร้างกฎและโครงสร้างที่กำกับความสัมพันธ์และวิธีการที่กระทำและการตัดสินใจของตัวแสดงเหล่านั้นเองในประเด็นที่กำลังดำเนินการร่วมกันอยู่ และการร่วมมือกันนี้ยังเกี่ยวข้องกับบรรทัดฐานร่วมและปฏิสัมพันธ์ที่เป็นประโยชน์ซึ่งกันและกันอีกด้วย การร่วมมือกันทำให้เป็นการเพิ่มขีดความสามารถในการสร้างสรรค์ของมนุษย์ เมื่อร่วมมือกันข้อคิดเห็นที่แตกต่างจะได้รับการถกเถียงจนได้ข้อสรุปที่เป็นฉันทามติ

ต้องเข้าใจให้ชัดเจนว่าการร่วมมือกันนั้นมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากการรวมกลุ่มเพื่อทำงานแบบอื่นๆ อันได้แก่ (1) คนที่มาเข้าร่วมในการร่วมมือกันนี้อยู่ในระดับเดียวกันหรือใกล้เคียงกันในแง่ของความรู้ ความสามารถ และทักษะที่มีอยู่ ซึ่งทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกในลักษณะของการร่วมมือกันมีความสมมาตร (หรือเท่าเทียมกันทั้งสองฝ่าย) (2) ผู้ที่เข้ามาร่วมมือกันมีจุดมุ่งหมายร่วมกันหรือมีความสนใจร่วมกันและมุ่งธำรงค์ไว้ซึ่งจุดมุ่งหมายร่วมนั้น และ (3) การทำกิจกรรมอยู่ในรูปของหุ้นส่วนที่ทำงานร่วมกันในลักษณะที่สอดคล้องกันไปพร้อมๆกัน (Synchronize) โดยผ่านทางกระบวนเจรจาต่อรอง (Negotiation) ซึ่งทำให้การร่วมมือกันต่างจากการทำงานเป็นกลุ่มโดยทั่วไปที่เน้นการแบ่งงานและแต่ละคนก็ทำหน้าที่ตามที่ได้รับแบ่งมาเท่านั้น การร่วมมือกันจึงไม่จำเป็นต้องอาศัยภาวะผู้นำของผู้มีส่วนร่วมคนใดคนหนึ่งแต่ต้องอาศัยการกระจายอำนาจและการมีอิสระในการดำเนินการ ผู้ที่มาร่วมมือกันที่จะก่อให้เกิดนวัตกรรมได้ต้องมีความรู้เกี่ยวกับตัวเองและมีการเปิดรับความคิดของผู้อื่น เนื่องจากการร่วมมือกันเป็นการร่วมแรงกันสร้างสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีอยู่มาก่อนการร่วมมือกันและเป็นสิ่งที่จะ*ไม่*เกิดขึ้นจากคนๆเดียว

กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็น “การร่วมมือกัน” เพราะ (1) กระบวนการนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งดำเนินการโดยลำพัง ชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชนจะต้องมีส่วนร่วม สถาบันทางสังคมต่างๆต้องร่วมมือกัน โดยมีทีมงานของชุมชนเองที่มีความสามารถเป็นแกนกลาง (2) กระบวนนี้ปรารถนาผลลัพธ์ที่เป็นนวัตกรรม และผลลัพธ์ที่ได้นั้นตกเป็นของส่วนรวม นั่นคือชุมชนโดยรวมมีความสุขมากขึ้น (3) กระบวนการนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในชุมชนซึ่งจัดเป็นระบบที่ซับซ้อน เพราะมีหน่วยที่เกี่ยวข้องมากและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันมาก ดังนั้น จึงต้องอาศัยการร่วมมือกันมากกว่าเพียงการปฏิบัติการร่วม

องค์ประกอบของการร่วมมือกันนั้น Thompson, Perry, and Miler (2007: 3) เสนอว่ามี 5 องค์ประกอบได้แก่ (1) การกำกับดูแล (Governance) ซึ่งหมายถึง วิธีการในการร่วมกันตัดสินใจเกี่ยวกับกฎเกณฑ์ที่ใช้กำกับพฤติกรรมและความสัมพันธ์ในการร่วมมือกัน (2) การบริหาร (Administration) หมายถึง การปฏิบัติเพื่อให้บรรลุเป้าหมายร่วมกันในการร่วมมือกัน (3) การมีอำนาจโดยตัวเองขององค์การ (Organizational Autonomy) หมายถึง การที่สมาชิกที่ร่วมมือกันมีอิสระในการตัดสินใจที่จะกระทำเพื่อการร่วมมือกันแม้จะขัดกับผลประโยชน์ขององค์การตัวเอง (4) การพึ่งพาซึ่งกันและกัน (Mutuality) หมายถึง การที่ผู้เข้าร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน และ (5) บรรทัดฐาน (Norms) หมายถึง การมีแนวทางปฏิบัติเชิงสังคมที่ยอมรับร่วมกันในการร่วมมือกัน

โดยธรรมชาติ การร่วมมือกันเป็นกระบวนการในการสร้างและกระจายความรู้ผ่านทางเครือข่ายของปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Morse, 2004: 78) เช่นมีการศึกษาพบว่าพนักงานที่มีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมมากมีแนวโน้มจะมีการแบ่งปันความรู้มากตามไปด้วยเพราะปฏิสัมพันธ์ทำให้พนักงานมีแนวโน้มที่จะเรียนรู้มากขึ้นจากเพื่อนร่วมงานที่มีความรู้ที่ตนยังไม่มี (Connelly and Kelloway, 2003) นอกจากนี้ จากการศึกษาของ Mark J. Sullivan (1997) พบว่า มีเงื่อนไขเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่แน่นอนที่สัมพันธ์กับการเรียนรู้ในรูปแบบต่างๆ (แบบที่ออกแบบไว้แล้ว แบบเรียนรู้ด้วยตัวเอง แบบเรียนรู้ด้วยกัน แบบเรียนรู้ร่วมกัน) โดยเขาได้แบ่งกลุ่มของเงื่อนไขดังกล่าวซึ่งเขาเรียกว่าสิ่งอำนวยการเรียนรู้ (Learning Facilitators) ออกเป็น 4 กลุ่มได้แก่ (1) กลุ่มสภาพแวดล้อมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ (Relational Environment) (2) กลุ่มการสื่อสาร (Communication) (3) กลุ่มคุณลักษณะ (Character) และ (4) กลุ่มความหมายร่วม (Collective Meaning) ทั้งนี้ความสัมพันธ์ของสิ่งอำนวยการเรียนรู้กับรูปแบบการเรียนรู้สามารถเพิ่มขึ้นได้ด้วยวงจรประสบการณ์แบบองค์รวม (Gestalt Experience Cycle) ซึ่งตั้งอยู่บนหลักการที่ว่าการเรียนรู้ทางสังคมของผู้ใหญ่เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปมาระหว่างปัจเจกและสภาพแวดล้อม

Jean H. Comer (2005) ได้เขียนดุษฎีนิพนธ์ว่าด้วยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของพนักงานระดับปฏิบัติการที่ช่วยเหลือให้สตรีที่ได้รับสวัสดิการสังคมกลับมาทำงานได้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้หลังจากคลอดบุตร Comer พบว่าพนักงานเหล่านี้ต้องทำงานร่วมกับหลายๆ หน่วยงานของรัฐและชุมชนที่เกี่ยวข้องจึงจำเป็นที่ต้องมีการเรียนรู้ร่วมกัน การดำเนินการในช่วงแรกประสบปัญหาอันเนื่องมาจากการขาดภาวะผู้นำ ความขัดแย้งระหว่างบุคคล และการไม่เข้ากันของนโยบายและโครงสร้างของโครงการระหว่างหน่วยงาน สาเหตุของปัญหาเหล่านี้ได้รับการแก้ไขด้วยการแบ่งปันข้อมูล การเจรจาต่อรอง และการแก้ปัญหาร่วมกัน Comer ยังพบอีกว่าทักษะในการติดต่อสื่อสารข้ามหน่วยงานที่เพิ่มขึ้นทำให้พนักงานระดับปฏิบัติการเรียนรู้ที่จะทำงานร่วมกันและมีการเรียนรู้ร่วมกันมากขึ้น นอกจากนี้การได้ผู้นำโครงการคนใหม่มีส่วนกระตุ้นการเรียนรู้ร่วมกันอีกด้วย

2.3.2 ทฤษฎีเครือข่ายทางสังคม

การศึกษาเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคมนั้นมักจะอยู่ในรูปของการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม (Social Network Analysis) โดยมีพื้นฐานมาจากทฤษฎีเกี่ยวกับเครือข่าย (Network Theory) ซึ่งมีขอบเขตที่กว้างขวางมาก ในที่นี้จะถึงกล่าวเฉพาะทฤษฎีเครือข่ายภายใต้มุมมองของสาขาวิชาด้านสังคมศาสตร์เท่านั้น

เครือข่าย หมายถึง ชุดหรือกลุ่มของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดง (Actor) หรือตัวเชื่อมต่อ (Node) ดังนั้น เครือข่ายที่เล็กที่สุดจึงประกอบด้วยตัวแสดง 2 ตัวที่มีความสัมพันธ์กันโดยทั่วไป ตัวแสดงภายในเครือข่ายจะติดต่อสื่อสารกันเพื่อแลกเปลี่ยนทรัพยากรทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ตัวแสดงจะเชื่อมต่อกันเป็นเครือข่ายต้องมีความเป็นไปได้ในเชิงพื้นที่ โดยตัวแสดงที่อยู่ “ติดกัน” มีแนวโน้มจะเชื่อมต่อกันมากกว่าตัวแสดงที่อยู่ห่างไกลออกไป นอกจากนี้ตัวแสดงที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันก็มักจะเชื่อมต่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน (Kadushin, 2004: 4)

เครือข่ายทางสังคมเป็นรูปแบบหรือความสม่ำเสมอในความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยที่มีปฏิสัมพันธ์กัน ดังนั้นเครือข่ายจึงมีลักษณะเป็นโครงสร้างโดยมีลักษณะเด่นดังนี้ (1) มีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาซึ่งกันและกัน (Interdependence) (2) การต่อเชื่อมระหว่างหน่วยเป็นช่องทางในแลกเปลี่ยนทรัพยากร (3) โครงสร้างของเครือข่ายเป็นทั้งโอกาสและอุปสรรคต่อการกระทำของปัจเจกที่เป็นสมาชิกของเครือข่าย

การมีเครือข่ายทางสังคมมากทำให้ชุมชนสามารถเข้าถึงข้อมูลและความรู้ใหม่ๆได้มากขึ้นซึ่งจะเป็นผลดีต่อการสร้างนวัตกรรมในแง่ของการมีปัจจัยนำเข้าที่ดี นอกจากนี้เครือข่ายสังคมที่

หนาแน่นยังช่วยในการผลักดันให้การสร้างนวัตกรรมเกิดเป็นรูปธรรมได้ง่ายขึ้นเพราะสามารถเข้าถึงทรัพยากรและการสนับสนุนด้านอื่นๆที่จำเป็นได้มากขึ้น

2.3.3 การเรียนรู้และความรู้ (Learning and Knowledge)

การเรียนรู้และการสร้างความรู้เป็นแนวคิดที่มีความหมายที่ใกล้เคียงกันมาก กล่าวอย่างง่าย การสร้างความรู้เป็นส่วนหนึ่งของการเรียนรู้ที่มีขอบเขตกว้างขวางกว่า โดยการเรียนรู้หมายถึง การเปลี่ยนแปลง*ระยะยาว*ในความรู้ของปัจเจกบุคคล รูปแบบและระดับของความชำนาญ หรือฐานคติ ทัศนคติของปัจเจกบุคคล หรือค่านิยม ซึ่งนำไปสู่ศักยภาพการเติบโตพัฒนาและกระทำการในวิธีการที่มีการเพิ่มพูนประสิทธิผลและเป็นที่น่าพอใจเพิ่มขึ้น (Smith and Sadler-Smith, 2006: 2) ส่วนการสร้างความรู้นั้นเน้นที่การทำให้มีเฉพาะความรู้ใหม่เกิดขึ้นเท่านั้น มิได้รวมความถึงการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ ทั้งนี้ หากพิจารณาในบริบทขององค์การ การเรียนรู้ขององค์การเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปควบคู่กับการจัดการความรู้ โดยการเรียนรู้ถือเป็นกระบวนการในระดับที่เกี่ยวข้องกับสารสนเทศอันเป็นพื้นฐานสำหรับกระบวนการจัดการเรียนรู้ในแต่ละขั้นนั่นเอง (ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, 2548: 95)

ตามความคิดของ Gherardi (2006: 103) การเรียนรู้แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ *การเรียนรู้ในมุมมองการรู้การคิด*ซึ่งหมายถึง วิธีการของการรู้เกี่ยวกับโลก เกี่ยวข้องกับกระบวนการการรู้การคิดและโครงสร้างเชิงแนวคิด โดยที่การเรียนรู้เกิดขึ้นภายในใจของปัจเจกผ่านทางหลักการ (Doctrine) และการแสดงออก (Enactment) ของรูปแบบที่กำหนดไว้ก่อนของการกระทำ และมีภาษาเป็นสื่อกลางของการถ่ายทอดความรู้ ในอีกทางหนึ่ง *การเรียนรู้ในมุมมองทางสังคม* หมายถึง วิธีการของการเป็นอยู่ในโลกเชิงสังคม เน้นที่การเกี่ยวข้องสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบต่างๆที่ทำให้เกิดบริบทที่เหมาะสมต่อการเรียนรู้ โดยที่การเรียนรู้เกิดขึ้นในกรอบของการมีส่วนร่วมอันมีชุมชนเป็นผู้เรียนรู้ ผ่านทางการธำรงค์ไว้ซึ่งรูปแบบที่แน่นอนของการร่วมมีส่วนร่วมในที่ซึ่งความรู้ได้ฝังตัวอยู่ และใช้ภาษาเป็นวิถีทางของการแสดงออกในโลกเชิงสังคม นอกจากนี้ การเรียนรู้ยังอาจถูกจำแนกออกเป็น 3 ประเภทตามระดับของผู้เรียนรู้ ซึ่งได้แก่ การเรียนรู้ของผู้ใหญ่ (Adult Learning) การเรียนรู้ในที่ทำงาน (Workplace Learning) และความเป็นหุ้นส่วนในการเรียนรู้ (Learning Partnership) (Delahaye, 2005: 15-19)

ในส่วนของการสร้างความรู้นั้น โมเดลการสร้างความรู้ที่ได้รับการยอมรับมากที่สุดโมเดลหนึ่งได้แก่ โมเดลของ Nonaka and Takeuchi (1995: 62-73) โดยทั้งคู่ได้เสนอโมเดล SECI (Socialization-Externalization-Combination-Internalization) ที่อธิบายกระบวนการสร้างความรู้ในองค์การ ว่าเป็นการแปลงเปลี่ยน (Conversion) สองทางระหว่างความรู้ที่แจ้งชัด (Explicit

Knowledge—สัมผัส จับต้องได้) และความรู้แบบฝังลึกที่ฝังอยู่ในหัวของสมาชิกองค์การ (Tacit Knowledge—ไม่มีการบันทึก มีอยู่อย่างไม่ต้องสำนึกรู้) โดยประกอบไปด้วย 4 วิธี ได้แก่ (1) การหล่อหลอมกล่อมเกลาทางสังคม (Socialization) ซึ่งเป็นวิธีการสร้างความรู้ด้วยการถ่ายทอดผ่านการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในองค์การ (2) การนำความรู้สู่ภายนอก (Externalization) เป็นการทำให้เกิดความรู้ในองค์การด้วยการแปลงความรู้ที่ฝังอยู่ในหัวของสมาชิกให้ออกมาเป็นความรู้ที่แจ้งชัดด้วยการสร้าง Metaphor หรือสัญลักษณ์เพื่อใช้อธิบายความรู้ซ่อนเร้นดังกล่าว (3) การผสมรวม (Combination) เป็นการสร้างความรู้ด้วยการแลกเปลี่ยนและผสมผสานองค์ความรู้ที่แจ้งชัดอยู่แล้วเข้าด้วยกัน และ (4) การก่อให้เกิดความรู้ใหม่ขึ้นในตัวเอง (Internalization) เป็นกระบวนการสร้างความรู้โดยการซึมซับเอาความรู้ที่เป็นรูปธรรมเข้าไว้และสร้างเป็นความรู้ฝังหัวของตนเองทีละเล็กละน้อย ภายใต้กรอบคิด SECI นั้น กระบวนการหรือกลวิธีที่ทำให้เกิดการสร้างความรู้ขึ้นมีอยู่ 4 กระบวนการ ได้แก่ (Takeuchi and Nonaka, 2004: 66) (1) การสร้าง “สนาม” (Field building) อันเป็นสถานที่สำหรับการหล่อหลอมกล่อมเกลาทางสังคม (2) การเสวนา (Dialogue) เพื่อเป็นการเปิดโอกาสให้เกิดการนำความรู้ภายในออกสู่ภายนอก (3) การเชื่อมโยง (Linking) ซึ่งเป็นการผสมรวมความรู้แบบแจ้งชัดเข้าด้วยกัน และ (4) การเรียนรู้ด้วยการกระทำ (Learning by doing) ซึ่งเป็นกระบวนการนำเอาความรู้แบบแจ้งชัดไปปฏิบัติจริงแล้วเรียนรู้ ก่อเกิดเป็นความรู้ใหม่ขึ้นในตัวเอง

เมื่อวิเคราะห์ในเชิงวิพากษ์ อาจกล่าวได้ว่าโมเดล SECI นี้ เป็นโมเดลที่สร้างขึ้นจากฐานคติแบบเหตุผลนิยม (Rationalism) ที่ใช้วิธีคิดเชิงระบบ และเน้นการทำให้ง่ายมากกว่าทำให้ซับซ้อน ซึ่งคุณลักษณะเหล่านั้นเองที่ทำให้โมเดลนี้มีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง เพราะสามารถอธิบายการสร้างขึ้นของความรู้ได้อย่างชัดเจนและครอบคลุม ในอีกทางหนึ่ง อาจจะวิเคราะห์ได้ว่า โมเดลนี้มองความรู้ในมิติที่เป็นสินค้า (Commodity) เสมือนเป็นทรัพยากรอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ หากใช้โมเดลการเรียนรู้กระแสหลักที่เสนอโดย Ralph Stacey (2001) มาพิจารณาประกอบ จะทำให้เห็นได้ว่าโมเดล SECI นั้นจัดเป็นหนึ่งในโมเดลที่อยู่ในกระแสหลักของความคิดเกี่ยวกับการสร้างความรู้ในองค์การเช่นกัน (ดูภาพที่ 2.2)

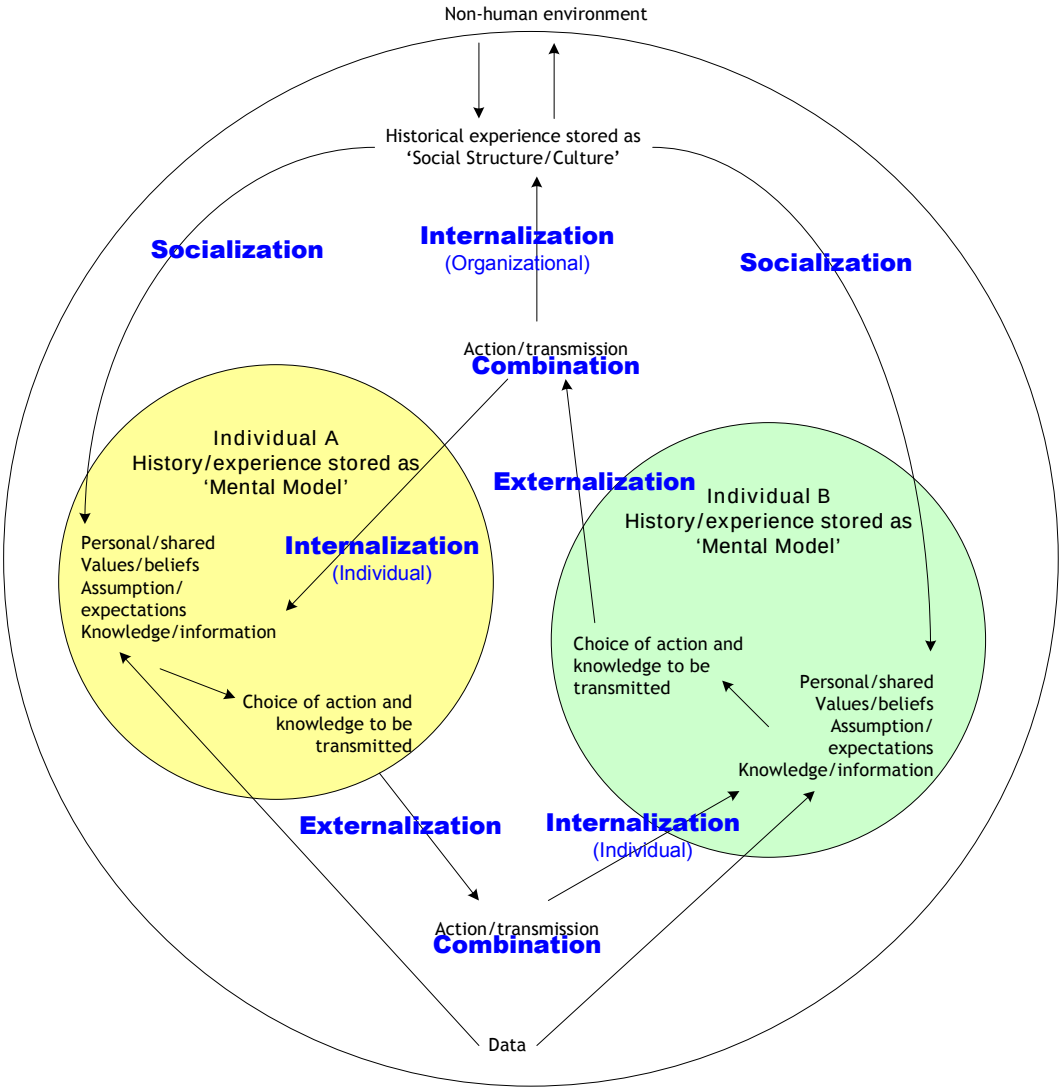

ภาพที่ 2.2 ความสอดคล้องของโมเดล SECI กับโมเดลกระแสหลัก

ภาพที่ 2.2 แสดงวิธีคิดเกี่ยวกับการสร้างความรู้กระแสหลัก ปัจเจก A และปัจเจก B ต่างก็มีรูปแบบทางความคิด (Mental model) ที่สร้างขึ้นจะประสบการณ์ที่สั่งสมมา เมื่อประกอบเข้ากับค่านิยม ความเชื่อ ฐานคติ ความคาดหวัง ความรู้และสารสนเทศ ปัจเจก A จะเลือกการกระทำและความรู้ที่จะส่งผ่าน (Transmit) ขั้นตอนนี้เท่ากับเป็นการแสดงออกซึ่งความรู้ที่ฝังอยู่ภายในออกมา (Externalization) จากนั้นปัจเจก B จะจับเอาการกระทำหรือความรู้ของปัจเจก A เข้ามาสร้างเป็นความรู้ภายในตัวเอง (Individual Internalization) ส่วนหนึ่งของการกระทำและความรู้ที่ส่งผ่านระหว่างปัจเจกนั้นจะแปลงสภาพเป็นหรือฝังตัวอยู่เข้าไปในโครงสร้างหรือวัฒนธรรมของ

สังคม/องค์การ (Organizational Internalization) ซึ่งก็จะนำเอาความรู้เหล่านั้นไปหล่อหลอมกล่อมเกลาทางสังคมแก่ปัจเจกที่เป็นสมาชิกของสังคมต่อไป (Socialization)

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าผู้ศึกษามีข้อโต้แย้งว่าความซับซ้อนเป็นสิ่งที่ควรจะต้องมีในระบบการเรียนรู้ในองค์การ ดังนั้น ในทางตรงกันข้ามกับโมเดลของการสร้างความรู้ในองค์การอย่างง่ายที่กล่าวไปข้างต้น ผู้ศึกษาเสนอว่าต้องมีการยอมรับฐานคติเชิงปรัชญาตามแนวทางของสำนักอัตถิภาวนิยม (Existentialism) ที่ให้ความสำคัญกับความเป็นปัจเจกมากกว่าความเป็นสากล เชื่อในเสรีภาพมากกว่ากฎเกณฑ์ ความรู้สึกมากกว่าเหตุผล และการสร้างสรรค์มากกว่าระเบียบแบบแผน และต้องคำนึงถึงความรู้ให้ครอบคลุมทั้ง 4 ประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ตามสถานการณ์ (Situated Knowledge) และความรู้แบบเทคโน-ศาสตร์ (Techno-Science Knowledge) เพื่อให้มีกรอบคิดที่รองรับระบบการเรียนรู้/สร้างความรู้แบบซับซ้อนได้ แม้จะยังไม่มีโมเดลที่สมบูรณ์ แต่โมเดล “Gesture-Response” ของ Stacey (2001: 96-97) ก็สามารถสะท้อนความซับซ้อนของการสร้างความรู้/เรียนรู้ได้อย่างน่าพอใจ (ดูภาพที่ 2.3)

ภาพที่ 2.3 เป็นการมองการสร้างความรู้ผ่านมุมมองกระบวนการตอบสนองที่ซับซ้อน (Complex Responsive Process) ในแง่นี้ จิตใจของมนุษย์จะถูกสร้างขึ้นใหม่อย่างต่อเนื่องตลอดเวลาและแปลงสภาพเป็นบทบาทที่แสดงออกในการมีปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสารกับสาธารณะ พัฒนาการของปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสารของท่าทางการตอบสนองจะทำให้การเลื่อนของบทบาทส่วนตัวและการสนทนาแบบเงียบ (Silent Conversation) ภายใต้โมเดลการสร้างความรู้แบบนี้ ความรู้จะไม่ถูกกักเก็บไว้ จะมีแต่เพียงการสร้างขึ้นใหม่อย่างต่อเนื่องและการแปลงสภาพของความรู้ตามลักษณะนิสัยที่สร้างมาจากประสบการณ์ในอดีต กระนั้นก็ตามอิทธิพลของประสบการณ์ในอดีตมิได้ทำให้การสร้างขึ้นใหม่ของความรู้เกิดขึ้นในแบบเดียวกับที่สร้างในอดีต

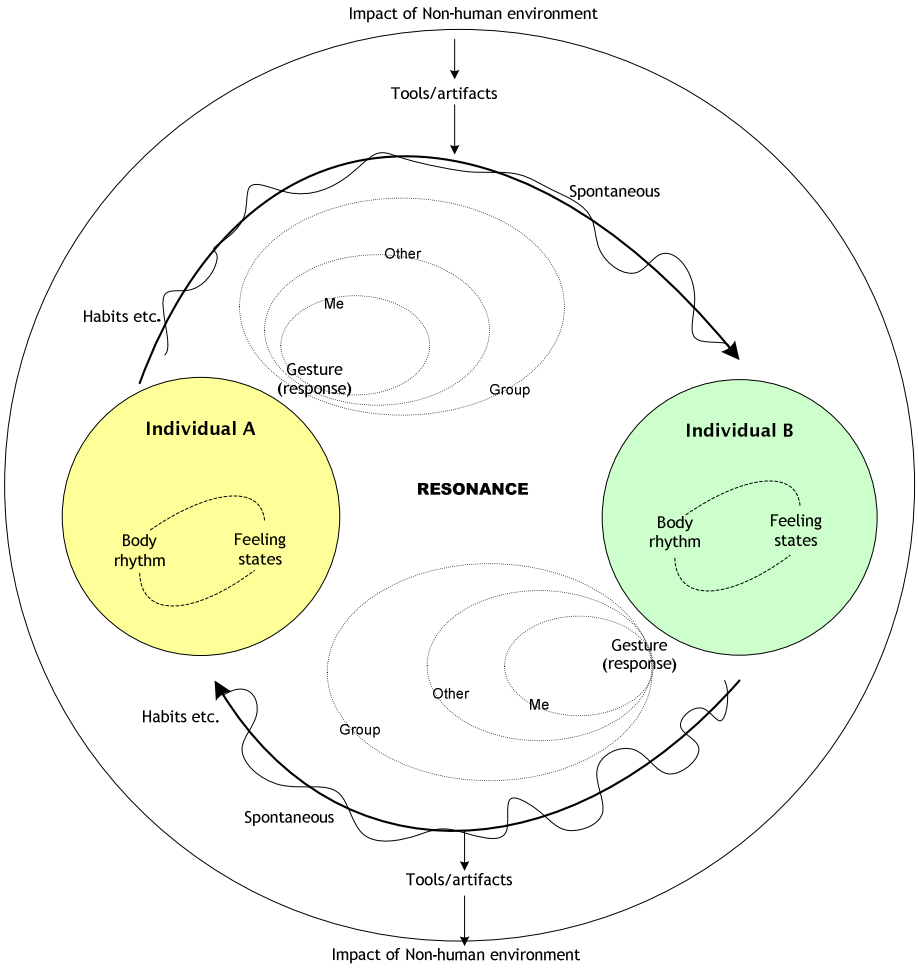

ภาพที่ 2.3 การสร้างความรู้ที่ซับซ้อน

แหล่งที่มา: Stacey, 2001: 97

แม้จะทำให้เห็นกระบวนการเรียนรู้/สร้างความรู้ที่ชัดเจนก็ตาม แต่โมเดลในลักษณะนี้มีข้อจำกัดทั้งในมิติของการศึกษาวิจัยและมิติของการประยุกต์ใช้อยู่อีกมาก โดยเฉพาะในมิติของการประยุกต์ใช้ในโลกของความเป็นจริง เพราะแนวคิดที่มีลักษณะเชิงนามธรรมสูงที่เป็นองค์ประกอบของโมเดลนี้อาจจะนำไปใช้สื่อสารแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการสร้างระบบการเรียนรู้ในองค์การได้ยาก ผู้ศึกษาจึงโต้แย้งว่า ระบบการเรียนรู้ที่ซับซ้อนนั้น ผู้ที่เกี่ยวข้องไม่จำเป็นต้องเข้าไปจัดการอย่างตั้งใจในทุกส่วนหรือทุกระดับของระบบ หากแต่ควรอำนวยการให้เกิดสภาพที่เอื้อต่อการเรียนรู้ขึ้นแล้วปล่อยให้การเรียนรู้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติมากกว่า

ความรู้เป็นทั้งปัจจัยนำเข้าและเป็นผลลัพธ์ที่พึงปรารถนาจากกระบวนการเรียนรู้ ในขณะที่ “ความรู้” ได้รับการกล่าวถึงกันอย่างกว้างขวางนั้นต้องเข้าใจด้วยว่า “ความรู้” มิได้มีเพียง

ความหมายเดียว Patriotta (2003: 13-52) จำแนกประเภทของความรู้ออกเป็น 4 ประเภทกว้างๆ ได้แก่ (1) ความรู้ในฐานะที่เป็นตัวแทนของการรู้การคิด (Cognitive Representaiton) (2) ความรู้ในฐานะที่เป็นสินค้า (Commodity) (3) ความรู้เชิงสถานการณ์ (Situated Knowledge) และ (4) ความรู้ตามแนวทางเทคโน-ศาสตร์ (Techno-Science Approach)

ความรู้ในฐานะที่เป็นตัวแทนของการรู้การคิดนั้นเป็นการมองว่าความรู้คือสัญลักษณ์ที่เกิดจากกระบวนการคิดภายในสมองของมนุษย์ เทียบได้กับที่คอมพิวเตอร์แสดงผลของการประมวลผลออกมาเป็นตัวหนังสือบนจอภาพ ฐานคติที่เป็นหัวใจสำคัญของความรู้ในแนวทางนี้ก็คือ (Patriotta, 2003: 23-24) (1) การกระทำทุกประเภทอยู่บนฐานของการรู้การคิด นั่นคือ ก่อนที่มนุษย์จะกระทำสิ่งใดลงไปจะต้องมีการคิดพิจารณาเชิงสาเหตุและผลเสมอ แสดงว่าการกระทำทุกอย่างของมนุษย์เป็นการกระทำที่มีเหตุผลเสมอ และ (2) การรู้การคิดขององค์การคือการขยายขอบเขตการรู้การคิดของปัจเจก นั่นคือ องค์การสามารถที่จะรู้และคิดได้เฉกเช่นเดียวกับปัจเจก ด้วยการที่กลุ่มของปัจเจกร่วมกันสร้างแนวทาง (Guideline) ของพฤติกรรมเพื่อใช้เป็นแผนที่สำหรับการกระทำในอนาคตของปัจเจก ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับความหมายของความรู้แบบนี้ได้แก่ ทฤษฎีการเรียนรู้ของ Argyris and Schon (1978) ทั้งคู่ได้นำเสนอรูปแบบในการเรียนรู้ขององค์การสองรูปแบบ ได้แก่ “Single Loop Learning” ซึ่งเป็นกระบวนการของการรู้การคิดที่ตรวจจับและแก้ไขข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้นจากการกระทำ ซึ่งโดยมากจะเกี่ยวข้องกับปัญหาการทำงานประจำวันที่องค์การเผชิญอยู่ ส่วน “Double Loop Learning” เป็นการเรียนรู้ที่เกี่ยวกับสถานการณ์ที่ซับซ้อน ต้องอาศัยการเปลี่ยนแปลงบรรทัดฐานและข้อกำหนดบางอย่างเพื่อที่จะจัดการกับปัญหานั้นๆได้ สุดท้าย ต้องเข้าใจด้วยว่า ระหว่างการกระทำการรู้การคิดนั้นยังมี “การทำให้เข้าใจกระจ่าง” (Sense Making) อีกด้วย ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระบวนการคิดของปัจเจกว่าสร้างความหมายขึ้นมาจากการกระทำและเหตุการณ์ได้อย่างไร รวมถึงทำอย่างไรให้ความหมายนั้นกระจ่างชัดขึ้นด้วยโครงสร้างทางประสาทสัมผัส (Patriotta, 2003: 21)

ความหมายของความรู้อีกประเภทหนึ่งได้แก่ความรู้ในฐานะที่เป็นสินค้าหรือสินทรัพย์ขององค์การ ซึ่งถือเป็นกระแสหลักของการศึกษาเกี่ยวกับการจัดการความรู้และองค์การแห่งการเรียนรู้ ในมุมมองนี้ ความรู้ถือเป็น “สิ่ง” สิ่งหนึ่งที่สามารถผลิตขึ้นได้ในองค์การ สามารถแลกเปลี่ยน เก็บรักษา และใช้ประโยชน์ในการเพิ่มความสามารถในการแข่งขันขององค์การ ความรู้ในความหมายนี้มักจะถูกจำแนกออกเป็นสองชนิดได้แก่ ความรู้แบบแจ้งชัด (Explicit Knowledge) และความรู้แบบฝังลึก (Tacit Knowledge) (Nonaka and Takeuchi, 1995: 59-61) ความแตกต่างของความรู้สองชนิดนี้อยู่ที่ความสามารถในการถูกแสดงออกมาได้ (Ability to be Articulated) ในขณะที่ความรู้แบบแจ้งชัดสามารถแสดงออกมาได้อย่างง่ายดาย ความรู้แบบฝังลึกนั้นไม่

สามารถแสดงออกมาได้เลย รากฐานเชิงทฤษฎีของมุมมองแบบนี้มาจากมุมมองแบบที่ให้ทรัพยากรเป็นฐาน (Resource-Based View) จากมุมมองนี้ องค์การต้องเข้าใจถึงคุณค่าของทรัพยากรมนุษย์ในฐานะที่มีเป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญ อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าทรัพยากรมนุษย์ทุกประเภทที่มีคุณค่าทางกลยุทธ์ต่อองค์การ หากแต่เป็นเฉพาะทรัพยากรที่มีลักษณะบางอย่างเท่านั้น ดังที่ Wright, McMahan, and McWilliams (1994: 304) เสนอว่าทรัพยากรมนุษย์ที่จะทำให้องค์การมีความได้เปรียบเชิงแข่งขันจะต้อง (1) เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่า (Valuable) โดยมากจะเน้นที่คุณค่าทางเศรษฐกิจซึ่งมักจะถูกวัดในรูปที่เป็นตัวเงิน ทรัพยากรที่มีคุณค่ายังรวมความถึงทรัพยากรที่สามารถนำมาซึ่งมูลค่าเพิ่ม (Value Added) ให้แก่องค์การได้ (2) เป็นทรัพยากรที่หาได้ยาก (Rare) (3) เป็นทรัพยากรที่ลอกเลียนแบบไม่ได้ (Inimitable) และ (4) เป็นทรัพยากรที่ทดแทนไม่ได้ (Non-Substitutable)

ความรู้ยังอาจหมายถึงความรู้ตามสถานการณ์ก็เป็นได้ (Situated Knowledge) ฐานคติที่สำคัญของมุมมองนี้ (Patriotta, 2003: 34) คือ องค์การเป็นระบบของกิจกรรมที่ประกอบด้วยงานและการปฏิบัติ ตามแนวทางสถานการณ์นี้ ความรู้มีความหมายในเชิงปฏิบัติที่ไม่ใช่โครงสร้างเชิงการรู้การคิดและไม่ใช่สินค้า แต่เป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในปฏิสัมพันธ์และความหมายของปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในบริบททางสังคมหนึ่งๆและกระจายอยู่ภายในระบบสังคม นั่นเท่ากับเป็นการมองว่าความรู้มิได้อยู่ที่ตัวของปัจเจก แต่มีอยู่เฉพาะในโลกของกิจกรรมทางสังคม อันที่จริง มุมมองนี้สนใจกิจกรรมการสร้างขึ้นของความรู้ในสถานที่ทำงานมากกว่า แนวคิดสำคัญในมุมมองนี้ได้แก่ การปฏิบัติ (Practice) ซึ่งในที่นี้หมายถึงการกระทำกิจกรรมเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย การปฏิบัติเป็นที่ที่มีอยู่ของความรู้และมนุษย์สามารถที่จะเรียกเอาความรู้เหล่านั้นมาได้ก็ต่อเมื่อได้ลงมือปฏิบัติเท่านั้น วิธีการคิดเช่นนี้เหมาะสมกับการวิเคราะห์การเรียนรู้ในระดับองค์การ นอกจากนี้ ยังมีแนวคิด การทำให้เป็นสถาบัน (Institutionalization) เป็นกระบวนการที่ทำให้ความสัมพันธ์และการกระทำเชิงสัมคมบางอย่างได้รับการยอมรับทั่วไป ซึ่งภายใต้ความเป็นสถาบันนี้ความรู้จะธำรงค์อยู่และสั่งสมให้มากขึ้นไปได้ ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ความรู้ตามมุมมองสถานการณ์จะมีคุณค่ามากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับฉันทามติของชุมชนนั้นๆ เพราะความรู้เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นทางสังคมนั่นเอง

ความรู้ประเภทสุดท้ายได้แก่ ความรู้ตามมุมมองเทคโน-ศาสตร์ (Patriotta, 2003: 42) ที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้ผลิตและผู้ใช้ในการก่อร่างข้อเท็จทางวิทยาศาสตร์และสิ่งประดิษฐ์ทางเทคโนโลยี (Technological Artifacts) นั่นคือมุ่งความสนใจไปที่การสร้างความรู้ในฐานะที่เป็นกระบวนการของการก่อสร้างทางสังคมของความเป็นจริง (Process of Social Construction of Reality) แนวคิดที่สำคัญได้แก่ ทฤษฎีตัวแสดง-เครือข่าย

(Actor-Network Theory) ซึ่งเสนอหลักการคิดว่าการสร้างความรู้เป็นกระบวนการที่มีพื้นฐานอยู่บนการกระทำที่แสดงออกมาเมื่อมีการโต้เถียง (Controversy) ความรู้นั้นจึงจะถูกทำให้ได้รับการยอมรับทางสังคมและทำให้คงอยู่ถาวรได้

2.3.4 **ความสามารถในการดูดซับความรู้** (Absorptive Capacity)

นิยามที่ได้รับการอ้างอิงบ่อยครั้งเป็นของ Cohen and Levinthan (1990: 128) ซึ่งได้เสนอว่าความสามารถในการดูดซับความรู้หมายถึง ความสามารถที่จะเล็งเห็นถึงคุณค่าของความรู้ใหม่ที่อยู่ภายนอกองค์การ รวมทั้งความสามารถที่จะซึมซับและใช้ความรู้นั้น เพื่อให้มโนทัศน์นี้มีความชัดเจนมากขึ้น Zahra and George (2002: 185) ได้เสนอให้ปรับนิยามของมโนทัศน์นี้เสียใหม่ให้เป็นความสามารถที่มีพลวัตอันเกี่ยวข้องกับการสร้างและการใช้ความรู้ที่จะช่วยให้องค์การได้มาและคงไว้ซึ่งความได้เปรียบเชิงแข่งขัน โดยพวกเขาได้แบ่งความสามารถนี้ออกเป็น 2 ด้านคือ ด้านที่เป็นศักยภาพ (Potential) และด้านที่ได้ประจักษ์แล้ว (Realized) ด้านที่เป็นศักยภาพนั้นได้แก่ ความสามารถในการรับ (Acquisition) และการซึมซับ (Assimilation) ความรู้ ส่วนด้านที่ได้ประจักษ์แล้วได้แก่ ความสามารถในการแปลงสภาพ (Transformation) และการใช้ (Exploitation) ความรู้

การที่ความสามารถในการดูดซับความรู้มีลักษณะเป็นพลวัตก็เพราะความสามารถนี้ฝังอยู่ในกระบวนการทำงานที่ทำเป็นประจำเกี่ยวกับการรับ การซึมซับ การแปลงสภาพ และการใช้ความรู้ (Zahra and George, 2002: 185) ทั้งนี้ อาจเริ่มต้นพิจารณาที่ความสามารถในการรับความรู้เข้ามาซึ่งหมายถึงความสามารถในการระบุและรับเอาความรู้ที่อยู่ภายนอกองค์การเข้ามาในองค์การ จากนั้นองค์การต้องมีความสามารถในการซึมซับความรู้ซึ่งหมายถึงกระบวนการทำงานที่ทำเป็นประจำขององค์การที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์ ประมวลผล ตีความ และทำความเข้าใจความรู้ที่มาจากภายนอกนั้น องค์การที่มีความสามารถทั้งสองข้างต้นนับได้ว่ามี “ศักยภาพ” ที่จะสร้างนวัตกรรมได้

อย่างไรก็ตาม องค์การต้องการความสามารถอีกสองอย่างที่จะทำให้การสร้างนวัตกรรมสำเร็จได้ นั่นคือ ความสามารถในการแปลงสภาพความรู้อันหมายถึงความสามารถที่จะพัฒนาและปรับแต่งกระบวนการทำงานที่ทำเป็นประจำให้ช่วยผสานความรู้ที่องค์การมีอยู่กับความรู้ที่องค์การรับและซึมซับมาจากภายนอก การแปลงสภาพความรู้นำมาซึ่งการมองเห็นโอกาสใหม่ๆ พร้อมๆกับเปลี่ยนแปลงมุมมองที่องค์การมีต่อตัวองค์การเอง ความสามารถสุดท้ายที่เป็นองค์ประกอบของความสามารถในการดูดซับความรู้ขององค์การได้แก่ ความสามารถในการใช้ความรู้ซึ่งหมายถึงกระบวนการทำงานที่ทำเป็นประจำขององค์การที่เกี่ยวข้องกับการใช้หรือเก็บ

เกี่ยวผลประโยชน์จากความรู้ทั้งที่มีอยู่แล้วและที่สร้างขึ้นมาใหม่ด้วยการประสานความรู้ที่รับมาและแปลงสภาพแล้วเข้ากับกระบวนการทำงานประจำ

ความสามารถในการดูดซับความรู้นี้คล้ายคลึงกับการจัดการความรู้ (Knowledge Management) ในหลายๆมิติ อย่างไรก็ตาม แม้จะมีจุดสนใจอยู่ที่ความรู้เหมือนกันแต่มโนทัศน์แรกนั้นเน้นไปที่ “ความสามารถ” ขององค์การซึ่งหมายถึงการดำเนินการตามปกติที่ทำประจำในแต่ละวันขององค์การ แต่การจัดการความรู้เน้นที่ “กระบวนการ” เฉพาะที่สร้างขึ้นเพื่อดำเนินการเกี่ยวกับการจัดการความรู้ในองค์การโดยตรง (แม้ว่าที่สุดแล้ว องค์การย่อมคาดหวังให้การจัดการความรู้นั้นฝังลึกไปถึงกระบวนการทำงานประจำวันก็ตาม) ความสามารถในการดูดซับความรู้ยังเน้นไปที่ความรู้ภายนอกองค์การซึ่งเป็นความรู้ใหม่ที่องค์การยังไม่เคยมี ส่วนการจัดการความรู้มุ่งเน้นที่ความรู้ภายในองค์การมากกว่า นอกจากนี้ จุดเน้นด้านผลลัพธ์ก็แตกต่างกัน โดยความสามารถในการดูดซับความรู้นั้นเน้นที่การก่อให้เกิดความได้เปรียบเชิงแข่งขันขององค์การ ส่วนการจัดการความรู้เน้นที่การสืบทอดความรู้ที่องค์การมีอยู่แล้วให้คงอยู่ต่อไปเป็นด้านหลัก (แม้ว่าจะมีกระบวนการหลายๆส่วนของการจัดการความรู้ที่เอื้อต่อการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆให้แก่องค์การก็ตาม)

มีผลงานวิจัยหลายชิ้นที่พบว่าความสามารถในการดูดซับความรู้มีความสัมพันธ์กับการสร้างนวัตกรรมขององค์การ ดังนั้นจึงอาจอนุมานได้ว่าถ้าชุมชน (รวมทั้งทีมงานที่ก่อตั้งจากสมาชิกของชุมชนเอง) มีความสามารถในการดูดซับความรู้ก็จะสามารถสร้างนวัตกรรมสังคมได้มากขึ้น ที่กล่าวเช่นนี้ได้ก็เพราะว่าความสามารถดังกล่าวทำให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากความรู้ทั้งที่มีอยู่แล้วและที่แสวงหามาเพิ่มใหม่ได้อย่างเต็มที่ เมื่อความรู้ที่ถูกใช้อย่างเหมาะสมก็จะนำไปสู่ความสำเร็จในการสร้างนวัตกรรมสังคมได้มากขึ้นนั่นเอง

2.4 **กรอบแนวคิดเบื้องต้น** (Initial Conceptual Framework)

โดยอาศัยทฤษฎีและแนวคิดที่ได้กล่าวถึงไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้เป็นฐาน ผู้วิจัยกำหนดกรอบแนวคิดเบื้องต้นขึ้นเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการวิจัย โดยกรอบแนวคิดนี้ (1) มิได้เป็นข้อจำกัดแต่ทำหน้าที่เป็นขอบเขตของการศึกษาครั้งนี้ ทั้งนี้เพื่อมิให้การวิจัยเกิดภาวะกระจัดกระจายฟุ้งเฟ้อ และ (2) มิใช่สิ่งที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง กรอบแนวคิดนี้ต้องการข้อมูลเชิงประจักษ์จากพื้นที่ที่ผู้วิจัยเข้าไปศึกษาเพื่อนำมาต่อเติม ปรับเปลี่ยน หรือกระทั่งตัดองค์ประกอบที่พบว่าไม่เกี่ยวข้องบนฐานของข้อมูลที่รวบรวมได้

เพราะยังไม่มีทฤษฎีที่อธิบายการเกิดของนวัตกรรมสังคมเป็นการเฉพาะ ผู้วิจัยยังใช้วิธีการเทียบเคียงกับทฤษฎีในสาขาวิชาอื่นด้วย*การให้เหตุผลโดยอาศัยแนวเทียบ* (Analogy) (การหยิบยืมมโนทัศน์จากทฤษฎีที่อธิบายสิ่งที่คล้ายกันมาใช้) เมื่อการศึกษานี้กำหนดว่านวัตกรรมสังคมเป็นรูปแบบเฉพาะอย่างหนึ่งของนวัตกรรม จึงสามารถอธิบายกระบวนการนวัตกรรมสังคมโดยเทียบเคียงกับกระบวนการนวัตกรรมได้ โดยทฤษฎีหลักๆที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการนวัตกรรม ได้แก่ ทฤษฎีระบบที่ตอบสนองอย่างซับซ้อน (Complex Responsive Systems) ซึ่งผู้วิจัยใช้เป็น “แว่นตา” ในการทำความเข้าใจ “ความจริง” เกี่ยวกับปรากฏการณ์นี้ นั่นหมายความว่า การศึกษานี้ตั้งอยู่บนฐานคติของทฤษฎีความซับซ้อนนั่นเอง

เมื่อประมวลทฤษฎีเข้ากับการทบทวนแนวทางในการสร้างนวัตกรรมสังคม ผู้วิจัยพัฒนากรอบแนวคิดออกมาได้ดังภาพที่ 2.4 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเพิ่มพูนความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคมให้มากยิ่งขึ้น กรอบแนวคิดนี้ประกอบด้วยองค์ประกอบหลักๆ 3 องค์ประกอบ ได้แก่ (1) นวัตกรรมสังคม (2) กระบวนการนวัตกรรมสังคม และ (3) ปัจจัยในระดับต่างๆที่มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม

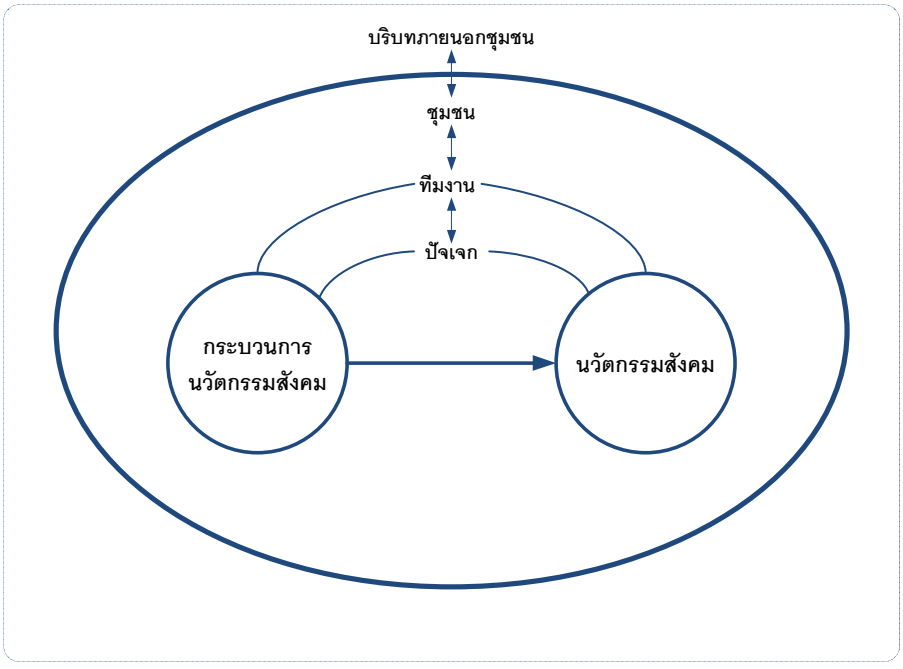

ภาพที่ 2.4 กรอบแนวคิดเบื้องต้น

การทำความเข้าในกระบวนการนวัตกรรมสังคมจำเป็นต้องเข้าใจองค์ประกอบต่างๆอย่างน้อย 3 องค์ประกอบตามกรอบแนวคิด โดยแรกสุดต้องวิเคราะห์ตัว***นวัตกรรมสังคม***ว่ามีลักษณะอย่างไร มีพัฒนาการอย่างไรบ้าง อีกด้านหนึ่งจะต้องทำความเข้าใจ***กระบวนการนวัตกรรมสังคม***ด้วย ว่ากิจกรรมอะไรที่ทำให้เกิดนวัตกรรมสังคมขึ้น กิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถบูรณาการเข้าไปในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนได้ และกิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถเติบโตหรือแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่นๆได้ นั่นก็คือกิจกรรมอะไรบ้างที่ทำให้นวัตกรรมสังคมเปลี่ยนแปลงหรือมีพัฒนาการ และเพื่อให้เกิดความเข้าใจในปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างรอบด้าน จะต้องพิจารณา***เงื่อนไขที่มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม***ด้วย โดยต้องทำความเข้าใจเงื่อนไขเหล่านั้นทั้งในระดับปัจเจก ทีมงาน ชุมชน และบริบทแวดล้อม ทั้งนี้เพราะนวัตกรรมสังคมนั้นดำเนินการอยู่ได้ด้วยทีมงานซึ่งประกอบด้วยปัจเจกที่มีแรงจูงใจเฉพาะตัว นอกจากนี้นวัตกรรมสังคมยังเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับวิถีชีวิต ค่านิยม ธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชนที่ปัจเจกเหล่านั้นอาศัยอยู่ ชุมชนเองก็อยู่ภายใต้กรอบเชิงสังคมและเศรษฐกิจ รวมทั้งนโยบายสาธารณะที่กำหนดโดยรัฐ และโครงการของท้องถิ่นอื่นเป็นอาทิอีกด้วย

กรอบแนวคิดที่นำเสนอในส่วนนี้ยังไม่ได้ลงไปในรายละเอียดของแต่ละองค์ประกอบเพื่อเป็นการจำกัดอคติที่เกิดมาจากการมีทฤษฎีก่อนที่จะเข้าไปเก็บข้อมูลจริง ทั้งนี้เพราะการศึกษานี้ต้องการใช้ข้อมูลจากพื้นที่จริงเป็นแกนหลักในการพัฒนาทฤษฎีที่ใช้ทำความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคม กรอบแนวคิดเบื้องต้นนี้จะได้รับการปรับปรุงอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งการศึกษานี้

2.5 **สรุป**

การทบทวนวรรณกรรมสำหรับการศึกษานี้เป็นการระบุองค์ความรู้พื้นฐานในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมในเบื้องต้น ซึ่งประกอบด้วยนิยามของนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงองค์ประกอบที่จำเป็นในการเป็นนวัตกรรมสังคม ทั้งนิยามและองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมที่ปรากฏในบทนี้จะได้รับการตรวจสอบโดยข้อมูลและผลการวิเคราะห์กรณีศึกษาอีกครั้งในส่วนท้ายของดุษฎีนิพนธ์นี้

ทฤษฎีที่ใช้เป็นฐานในการวางกรอบการศึกษาครั้งนี้ได้แก่ทฤษฎีความซับซ้อน ทฤษฎีการเรียนรู้และความรู้ ทฤษฎีเครือข่าย โดยเฉพาะแนวคิดการร่วมมือกัน ทั้งนี้ ทฤษฎีเหล่านี้ทำหน้าที่เพียงเป็นแนวทางในการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล*เบื้องต้น*เท่านั้น

กรอบแนวคิดเบื้องต้นของการศึกษานี้กำหนดไว้เป็นกรอบกว้างๆ โดยพิจารณาที่ตัวนวัตกรรมสังคม กระบวนการนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขระดับต่างๆที่มีผลต่อตัวนวัตกรรมสังคมและกระบวนการนวัตกรรมสังคมดังกล่าว

บทที่ 3

ระเบียบวิธีวิจัย

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอระเบียบวิธีวิจัยที่ใช้ในการศึกษานี้ โดยครอบคลุมเนื้อหาที่สำคัญดังนี้ (1) แนวทางการวิจัย (2) หน่วยการวิเคราะห์ ระดับการวิเคราะห์ และหน่วยการสังเกต (3) การออกแบบการวิจัย (4) แนวทางการเก็บรวบรวมข้อมูล (5) แนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล และ (6) แผนการดำเนินงาน

3.1 แนวทางการวิจัย (Research Approach)

การศึกษานี้ดำเนินการโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Methodology) เป็นแนวทางในการแสวงหาคำตอบของคำถามการวิจัยที่กำหนดไว้ การเลือกแนวทางเชิงคุณภาพในการวิจัยนี้สอดคล้องกับความมุ่งหมายที่เป็นแก่นของการศึกษาที่ต้องการสร้างความเข้าใจในนวัตกรรมสังคม กระบวนการนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขในระดับต่างๆที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ผู้วิจัยต้องการที่จะ*พัฒนาทฤษฎี*ที่ใช้อธิบายการเกิดขึ้น การบูรณาการ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมซึ่งยังไม่ปรากฏทฤษฎีที่อธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างเป็นระบบและชัดเจนเพียงพอ จากการทบทบวนวรรณกรรมทำให้เห็นว่าการศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคมถือเป็นเรื่องค่อนข้างใหม่ที่ยังไม่มีทฤษฎีรองรับโดยตรง มโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องจึงมีความคลุมเครือรวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์ก็ยังไม่ได้รับการยืนยันหรือปฏิเสธด้วยผลการวิจัยเชิงประจักษ์ เมื่อไม่มีทฤษฎีที่ชัดเจนเพียงพอจึงไม่เหมาะสมที่จะใช้แนวทางเชิงนิรนัยในการสร้างข้อสมมติฐานแล้วทดสอบด้วยวิธีการทางสถิติ นอกจากนี้ปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษานี้ยังมีลักษณะเชิงคุณภาพ มีลักษณะเป็นพลวัต และมีความซับซ้อน การใช้แนวทางเชิงคุณภาพในการศึกษาจึงทำให้มีโอกาสสร้างความเข้าใจเชิงลึกในปรากฏการณ์ลักษณะเช่นนี้ได้มากกว่า

3.2 หน่วยการวิเคราะห์ (Unit of Analysis) ระดับการวิเคราะห์ (Level of Analysis) และหน่วยการสังเกต (Unit of Observation)

"หน่วยการวิเคราะห์" หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะที่ต้องการศึกษา ในที่นี้ผู้วิจัยต้องการศึกษานวัตกรรมสังคมในแง่ของการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบเหล่านั้น ดังนั้น "พลวัตของนวัตกรรมสังคม" (Social Innovation Dynamics) และ "กระบวนการนวัตกรรมสังคม" (Social Innovation Process) จึงเป็นหน่วยการวิเคราะห์ของการศึกษานี้ กล่าวอย่างเฉพาะเจาะจง พลวัตของนวัตกรรมสังคมหมายถึง "รูปลักษณ์" หรือ "รูปแบบ" ของนวัตกรรมสังคมที่คงที่ในช่วงเวลาหนึ่ง ส่วนกระบวนการนวัตกรรมสังคมหมายถึงรูปแบบของขั้นตอนและกิจกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสร้าง การบูรณาการ และการขยายผลนวัตกรรมสังคม ที่ผู้วิจัยต้องกำหนดหน่วยการวิเคราะห์ถึง 2 หน่วยเป็นเพราะข้อเท็จจริงที่ว่านวัตกรรมสังคมเป็นแนวคิดที่ซับซ้อนสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามเหตุปัจจัยที่เข้ามากระทบ ดังนั้นนอกจากจะต้องศึกษาตัวนวัตกรรมสังคมเองแล้วยังต้องศึกษาไปให้ถึงกระบวนการอันก่อให้เกิดพัฒนาการของนวัตกรรมสังคมนั้นๆด้วย

กระบวนการนวัตกรรมสังคมนั้นประกอบด้วย "ระดับการวิเคราะห์" ที่หลากหลายทั้งระดับปัจเจก กลุ่ม และชุมชน ดังนั้นการศึกษานี้จึงมี "หน่วยการสังเกต" ที่จะเข้าไปรวบรวมข้อมูลหลายระดับตั้งแต่ปัจเจกที่เข้าร่วมโครงการ ทีมงานดำเนินงานโครงการ ชุมชนท้องถิ่นที่โครงการเกิดขึ้นและบริบทแวดล้อมอื่นๆ

3.3 การออกแบบการวิจัย (Research Design)

ภายใต้กรอบของระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ รวมทั้งความมุ่งหมายที่จะทำความเข้าใจปรากฏการณ์การสร้าง การบูรณาการ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคม รวมถึงเงื่อนไขระดับต่างๆที่เกี่ยวข้อง และที่สุดแล้วคือสร้างกรอบแนวคิด (ทฤษฎี) ในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบ แบบการวิจัยที่ใช้ได้แก่*วิธีกรณีศึกษา*และ*การวิเคราะห์เปรียบเทียบ*วิธีการทั้งสองนั้นเชื่อมโยงอย่างมีตรรกะกับวัตถุประสงค์และคำถามการวิจัยดังแสดงในตารางที่ 3.1

ตารางที่ 3.1 ความเชื่อมโยงระหว่างวัตถุประสงค์การวิจัย คำถามการวิจัย และวิธีวิจัย

วัตถุประสงค์การวิจัย	**คำถามการวิจัย**	**วิธีวิจัย**
1. เพื่อศึกษากระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น	นวัตกรรมสังคมถูกสร้างขึ้น บูรณาการ และขยายตัวออกไปได้อย่างไร	***วิธีกรณีศึกษา*** - พรรณากรณีศึกษา - ผลลัพธ์คือกรอบแนวคิดที่มีข้อมูลของแต่ละกรณีศึกษา①
2. เพื่อศึกษาพลวัตของนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น	พลวัตของนวัตกรรมสังคมมีลักษณะอย่างไร	***วิธีกรณีศึกษา*** - พรรณากรณีศึกษา - ผลลัพธ์คือกรอบแนวคิดที่มีข้อมูลของแต่ละกรณีศึกษา②
3. เพื่อระบุเงื่อนไขที่มีความสัมพันธ์กับการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น	ทำไมชุมชนท้องถิ่นบางแห่งจึงประสบความสำเร็จในการสร้างนวัตกรรมสังคม กล่าวคือมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเข้าการดำเนินชีวิตอย่างปกติได้ ในขณะที่บางชุมชนไม่ประสบความสำเร็จ	***การวิเคราะห์เปรียบเทียบ*** - อธิบายการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมด้วยปัจจัยเงื่อนไขเชิงสาเหตุที่พบจากกรณีศึกษา โดยใช้การวิเคราะห์เปรียบเทียบ - ผลลัพธ์คือชุดของเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคม③
4. เพื่อเสนอกรอบแนวคิดที่ใช้ทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ	การทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบทำได้อย่างไร	***สังเคราะห์***กรอบนวัตกรรมสังคม (① และ ②) ร่วมกับผลลัพธ์③ - ผลลัพธ์คือกรอบแนวคิดในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบ

3.3.1 **วิธีกรณีศึกษา** (Case Study Method)

ผู้วิจัยใช้วิธีกรณีศึกษาเป็นเครื่องมือในการตอบคำถามการวิจัยว่าด้วยกระบวนการนวัตกรรมสังคมและพลวัตของนวัตกรรมสังคม โดยเป็นกรณีศึกษาแบบพหุ (Multiple Case Studies) ทั้งนี้ เพื่อเป็นการตรวจสอบความเหมาะสมของการเลือกใช้วิธีกรณีศึกษา ผู้วิจัยใช้เกณฑ์ของ Merriam (1988: 8) ว่าด้วยตัวกำหนดการใช้วิธีกรณีศึกษา 4 ข้อเป็นหลัก ซึ่งได้แก่ (1) คำถามการวิจัยที่เกี่ยวกับ “ทำไม” และ “อย่างไร" (2) การที่นักวิจัยไม่สามารถควบคุมปัจจัยที่ต้องการศึกษาได้ (3) ผลลัพธ์ที่ปรารถนาอยู่ที่การทำความเข้าในใจเชิงลึกเกี่ยวกับกรณีศึกษานั้นๆ และ (4) ความสามารถในการระบุขอบเขตของระบบที่ใช้ในการศึกษา เมื่อเทียบกับเกณฑ์ข้างต้นแล้วจะเห็นได้ว่าการศึกษานี้เหมาะสมที่จะใช้วิธีกรณีศึกษา (ดูตารางที่ 3.2)

ตารางที่ 3.2 ความเหมาะสมในการเลือกใช้วิธีกรณีศึกษา

ประเด็นที่ต้องพิจารณา	ลักษณะของการศึกษานี้
1. คำถามการวิจัย "ทำไม" หรือ "อย่างไร"	คำถามการวิจัยที่เป็นหลักของการศึกษานี้คือ "การทำความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคมทำได้อย่างไร"
2. ไม่สามารถควบคุมปัจจัยได้	การศึกษานี้ผู้วิจัยไม่สามารถทราบถึงตัวแปรที่เกี่ยวข้องทั้งหมดรวมทั้งไม่สามารถควบคุมตัวแปรเหล่านั้นได้ และยากจะแยกแยะ
3. มุ่งทำความเข้าใจเชิงลึก	วัตถุประสงค์ของการศึกษานี้อยู่ที่การทำความเข้าใจเชิงลึกเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคมในบริบทของชุมชน
4. สามารถระบุขอบเขตของกรณีศึกษาได้	ขอบเขตของ "โครงการของท้องถิ่น" ซึ่งเป็นกรณีศึกษาสามารถระบุขอบเขตได้

3.3.2 กรณีศึกษา “โครงการของท้องถิ่น”

ผู้วิจัยใช้ “โครงการของท้องถิ่น” เป็นกรณีศึกษา โดยโครงการท้องถิ่นที่ถูกเลือกมาเป็นกรณีศึกษาต้องเป็นโครงการที่มี*ความเป็นนวัตกรรมสังคม* และ *ริเริ่มและดำเนินการโดยคนในชุมชนเอง* เพราฉะนั้น นิยามของ “โครงการของท้องถิ่น” สำหรับการศึกษานี้จึง หมายถึง *“โครงการที่มีคุณค่าต่อชุมชนท้องถิ่นส่วนรวม โดยมีคนในชุมชนเป็นผู้ริเริ่มและดำเนินกิจกรรมต่างๆในโครงการนั้นด้วยตัวเองเป็นหลัก โดยคนที่มาร่วมในการดำเนินกิจกรรมเหล่านั้นเข้ามาร่วมบนฐานของแรงจูงใจเชิงสังคม (ทำเพื่อส่วนรวมไม่ใช่ส่วนตัว)”*

กรณีศึกษาจะทำหน้าที่พรรณนานวัตกรรมสังคมในเชิงลึก โดยจะพรรณนาให้เห็นทั้งกระบวนการและพลวัตของนวัตกรรมสังคม รวมทั้งปัจจัยต่างๆที่เกี่ยวข้องกับนวัตกรรมสังคมที่ปรากฏในกรณีศึกษา เนื่องจากกระบวนการนวัตกรรมสังคมนั้นมีช่วงของการ “ขยายผล” ด้วย ดังนั้น เพื่อให้เห็นวงจรชีวิตของนวัตกรรมสังคมอย่างครบถ้วนและเป็นการช่วยเพิ่มความเข้าในกระบวนการนวัตกรรมสังคมในเชิงลึก จึงควรมีกรณีศึกษาย่อยเพิ่มเติมในแต่ละประเภทของนวัตกรรมสังคม

จากเหตุผลดังกล่าว สำหรับการวิจัยนี้กรณีศึกษาที่ใช้จะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ กรณีศึกษาหลัก (Main Case) และกรณีศึกษาย่อย (Sub Case) กรณีศึกษาแบบแรกคือนวัตกรรม

สังคมในเรื่องๆหนึ่งที่เกิดขึ้นก่อนนวัตกรรมสังคมเรื่องเดียวกันนั้นในพื้นที่อื่นๆ ส่วนกรณีศึกษาแบบหลังเป็นนวัตกรรมสังคมที่เริ่มต้นด้วยการรับเอานวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาหลักมาดำเนินการในพื้นที่ของตนเอง โดยสังเกตได้จากการได้รับการถ่ายทอดความรู้ทางใดทางหนึ่งจากกรณีศึกษาหลัก เช่น การมาศึกษาดูงาน เป็นต้น สำหรับการศึกษานี้มีกรณีศึกษาหลัก 3 กรณี และมีกรณีศึกษาย่อย 2 กรณีต่อ 1 กรณีศึกษาหลัก รวมเป็นกรณีศึกษาย่อย 9 กรณี

จากแต่ละกรณีศึกษาหลัก ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูลและพัฒนาโมเดลเชิงแนวคิด (ซึ่งใช้กรอบแนวคิดของการวิจัยเป็นฐาน) แสดงพลวัตของนวัตกรรมสังคม กระบวนการนวัตกรรมสังคม และปัจจัยระดับต่างๆที่เกี่ยวข้อง โดยอาศัยข้อมูลเกี่ยวกับขั้นตอน บุคคล แนวคิด คุณสมบัติ ปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องในแต่ละขั้นของกระบวนการนวัตกรรมสังคม รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่างๆเหล่านั้น

จากนั้นนำโมเดลที่พัฒนาขึ้นไปเชื่อมโยงกับพื้นที่อื่นที่ได้รับนวัตกรรมสังคมนั้นไปดำเนินการ นั่นคือ ผู้วิจัยเข้าไปเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากกรณีศึกษาย่อยตามแต่ละประเภทของนวัตกรรมสังคมเพื่อพิจารณาว่านวัตกรรมสังคมจากกรณีศึกษาหลักนั้นสามารถขยายไปใช้กับกรณีศึกษาย่อยได้หรือไม่ พิจารณาเปรียบเทียบลักษณะที่เหมือนและต่างกับกรณีศึกษาหลัก ดูว่ากรณีย่อยใดที่ “รับนวัตกรรม” ไปแล้วทำได้สำเร็จ หรือหากกรณีย่อยมีรูปแบบที่แตกต่างออกไปจากกรณีศึกษาหลักจะพิจารณาว่าเป็นเพราะเหตุใด (“ทำไม่ได้” หรือ “ไม่ทำ”) แล้วการที่มีรูปแบบที่แตกต่างออกไปนั้นเหมาะสมกว่าหรือมีประสิทธิภาพกว่าอย่างไรเมื่อใช้บรรทัดฐานของสังคมนั้นๆเป็นเกณฑ์

3.3.3 การเลือกกรณีศึกษา

3.3.3.1 แหล่งที่มาของกรณีศึกษา

กรณีศึกษาของการศึกษานี้คือโครงการของท้องถิ่น ผู้วิจัยใช้รายชื่อโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่สนับสนุนโดยสกว.เฉพาะในเขตภาคเหนือ (9 จังหวัด) จำนวน 308 โครงการเป็นแหล่งข้อมูล (ข้อมูล ณ วันที่ 1 มีนาคม 2551) (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยสำนักงานภาค, 2550)

โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.เป็นโครงการที่สนับสนุนให้ชาวบ้าน “ทำวิจัย” ด้วยตัวเอง โดยเรียกว่า “การทำวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ซึ่งเป็นการใช้กระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของชุมชนนั้นๆ จะเห็นได้ว่า โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.นี้มีคุณสมบัติเบื้องต้นของการเป็นกรณีศึกษาสำหรับการวิจัยนี้ โดย (1) โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นการดำเนินการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยคนในชุมชนเอง ตั้งแต่การตั้งประเด็นปัญหา การดำเนินกิจกรรมต่างๆ

รวมทั้งการวิเคราะห์และสรุปผล (2) โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นส่วนใหญ่มีองค์ประกอบของการเป็นนวัตกรรมสังคม กล่าวคือ เป็นโครงการที่มีคุณค่าต่อสังคมส่วนรวม เป็นโครงการที่มีความใหม่และเป็นโครงการที่เกิดขึ้นเพราะแรงจูงใจทางสังคม อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวไว้ด้วยว่าโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมิได้มีความเป็นนวัตกรรมสังคมในระดับที่เท่ากันทั้งหมด หลายโครงการยังต้องรอประเมินว่าจะเกิดคุณค่ากับสังคมจริงๆหรือไม่

ดุษฎีนิพนธ์นี้*มิได้ศึกษา*โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่สนับสนุนโดยสกว.สำนักงานภาค แต่นำเพียงรายชื่อของโครงการเหล่านั้นมาเป็นจุดตั้งต้นในการระบุกรณีศึกษาที่มีคุณสมบัติเหมาะสมตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้เท่านั้น

3.3.3.2 เกณฑ์ในการคัดเลือกกรณีศึกษา

จากข้อมูลแหล่งที่มาของกรณีศึกษาที่นำเสนอไปข้างต้น ผู้วิจัยคัดเลือกกรณีศึกษาอย่างเฉพาะเจาะจง โดยกำหนดเกณฑ์ในการคัดเลือกบนฐานของหลักการต่อไปนี้ (1) หลักความมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวหรือความจำเพาะเจาะจง คือเลือกกรณีศึกษาโดยเน้นที่จุดเด่นที่ปรากฏเฉพาะในกรณีศึกษานั้นแต่ไม่พบในกรณีศึกษาอื่นๆ (2) หลักความหลากหลาย คือเลือกกรณีศึกษาให้มีความแตกต่างกันเพื่อสังเกตความแตกต่างและความคล้ายคลึงกัน และเพื่อให้ครอบคลุมความเป็นไปได้ของการแปรผัน ด้วยหลักการดังกล่าว ผู้วิจัยกำหนดเกณฑ์การคัดเลือกกรณีศึกษาดังนี้

1) กรณีศึกษาที่เลือกต้องมีโครงการเชิงนวัตกรรมสังคมปรากฏ (หมายถึงมีการนำนวัตกรรมสังคมไปปฏิบัติสำเร็จแล้ว<u>อย่างน้อยหนึ่งครั้ง</u>) โดยโครงการดังกล่าวต้องมีคุณสมบัติตามเกณฑ์ในการพิจารณาความเป็นนวัตกรรมสังคมต่อไปนี้

(1) มีคุณค่าต่อชุมชน นั่นคือ โครงการที่จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมจะต้องเป็นโครงการที่สามารถแก้ปัญหาของชุมชนได้ หรือเป็นโครงการที่ทำให้ความเป็นอยู่โดยทั่วไปของคนในชุมชนดีขึ้น

(2) เป็นสิ่งใหม่ นั่นคือ โครงการที่จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมจะต้องเป็นการนำเสนอวิธีการใหม่ในการแก้ปัญหาเดิม หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงความเชื่อเดิมที่ยึดถือกันอยู่ไปสู่ความเชื่อใหม่ ซึ่งจะส่งผลต่อพฤติกรรมของคนในชุมชนโดยรวมต่อไป

2) เป็นโครงการที่ริเริ่มและดำเนินการส่วนใหญ่โดยชุมชนท้องถิ่นเอง

นอกจากเกณฑ์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยยังกำหนดเกณฑ์เพิ่มเติมสำหรับการเลือกกรณีศึกษาหลัก ดังนี้ (1) ต้องดำเนินการโครงการเสร็จสิ้นแล้ว นั่นคือ นวัตกรรมสังคมกลายเป็นวิถีชีวิตปกติของชุมชนแล้ว (2) จุดเน้นของโครงการต้องไม่ซ้ำกัน (3) อายุของโครงการต้องแตกต่างกัน และ (4) ลักษณะการริเริ่มโครงการต้องแตกต่างกัน

ภายใต้กรอบของหลักเกณฑ์ดังกล่าว ผู้วิจัยได้เลือกโครงการของท้องถิ่นมาเป็นกรณีศึกษาหลักดังนี้ (1) โครงการจัดการหนี้สินชุมชนบ้านสามขา (2) โครงการงดเหล้างานศพชุมชนบ้านดงและ (3) โครงการจัดการขยะชุมชนบ้านไร่น้อย

กล่าวในรายละเอียด การที่เลือกโครงการทั้ง 3 นี้มาเป็นกรณีศึกษาเป็นเพราะโครงการเหล่านี้เป็นตัวอย่างของ*ที่มาของนวัตกรรมสังคมที่แตกต่างกัน* กล่าวคือ โครงการงดเหล้างานศพจัดเป็นตัวอย่างของนวัตกรรมสังคมที่เกิดจากผู้ประกอบการเพราะมีผู้ประสานงานของ สกว.สำนักงานภาคเป็นผู้ให้การสนับสนุนในช่วงของการริเริ่มโครงการ ส่วนโครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขานั้นนับได้ว่าเป็นการผุดบังเกิดขึ้นจากชาวบ้านเองอย่างแท้จริง ในขณะที่โครงการจัดการขยะด้วยความร่วมมือของชุมชนอาจจัดได้ว่าเป็นนวัตกรรมสังคมที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนไว้ก่อนสังเกตจากการมีความร่วมมือกันระหว่างองค์กรปกครองท้องถิ่นกับทีมงานของโครงการ

นอกจากนี้ โครงการเหล่านี้ยังมีทั้ง*ลักษณะเฉพาะที่เป็นเอกลักษณ์* โดยโครงการงดเหล้างานศพนั้นเป็นนวัตกรรมสังคมที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนความเชื่อของคนในชุมชน โครงการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการเป็นโครงการด้านเศรษฐกิจที่มีการจัดการกับหนี้สินอย่างเป็นระบบโดยพึ่งพาแหล่งเงินทุนภายในชุมชนเอง และโครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นโครงการเกี่ยวกับอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่มีการเปลี่ยนแปลงความรับผิดชอบต่อขยะจากองค์กรปกครองท้องถิ่นมาสู่ชุมชน

ทั้งสามโครงการดำเนินการโดยชุมชนชนบทที่มีจำนวนประการไม่ถึง 200 หลังคาเรือน โดยชุมชนบ้านไร่น้อยนั้นจัดว่ามีความเป็นเมืองมากที่สุดในขณะที่ชุมชนบ้านดงและบ้านสามขามีความเป็นชนบทมากกว่า ในแง่ของอายุของโครงการ โครงการจัดการหนี้สินมีอายุมากที่สุดโดยชุมชนบ้านสามขาได้เริ่มดำเนินการจัดการกับหนี้สินมาตั้งแต่ปีพ.ศ.2541 ชุมชนบ้านดงดำเนินการลดเหล้าในงานศพตั้งแต่ปีพ.ศ.2545 ส่วนชุมชนบ้านไร่น้อยเริ่มดำเนินการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนในปีพ.ศ.2549

ผู้วิจัยมิได้อ้างว่าโครงการของท้องถิ่นที่เลือกมานี้เป็นกรณีศึกษานี้เป็น “ตัวแทน” ของนวัตกรรมสังคมในเขตภาคเหนือของประเทศไทยทั้งหมด ทั้งนี้เพราะนอกจากข้อที่ว่าการเป็นตัวแทนไม่ใช่เป้าหมายของการเลือกกรณีที่จะนำมาศึกษาแล้ว โครงการของท้องถิ่นยังมีความหลากหลายและขึ้นอยู่กับบริบทมาก การเลือกให้โครงการใดโครงการหนึ่งเป็นตัวแทนของโครงการทั้งหมดจึงเป็นได้ยาก กระนั้นก็ตาม โครงการของท้องถิ่นที่เลือกมานี้มีคุณสมบัติแตกต่างกันหลายประการที่อาจนำไปใช้เป็นตัวตั้งในการเทียบเคียงกับโครงการอื่นๆที่มีคุณสมบัติใกล้เคียงกันได้

ส่วนการเลือกกรณีศึกษาย่อยมีเกณฑ์การเลือกโดยเฉพาะ 3 ข้อ คือ (1) ต้องเป็นโครงการที่มีความมุ่งหมายเหมือนหรือใกล้เคียงกับโครงการของกรณีศึกษาหลัก (2) ต้องเป็น

โครงการที่เกิดขึ้นหลังจากกรณีศึกษาหลักประเภทเดียวกัน และ (3) ผู้ที่ดำเนินการโครงการนั้นต้องเคยได้รับความรู้ด้วยวิธีการใดวิธีการหนึ่งเกี่ยวกับการดำเนินโครงการของกรณีศึกษาหลักจากผู้ที่เกี่ยวข้องกับโครงการที่เป็นกรณีศึกษาหลักประเภทเดียวกัน

โดยสรุป โครงการของท้องถิ่นที่ผู้วิจัยเลือกมาเป็นกรณีศึกษาทั้งหมดได้แก่

โครงการจัดการหนี้สิน: กรณีศึกษาหลักบ้านสามขา ตำบลหัวเสือ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง

- กรณีศึกษาย่อย 1: บ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลนิคมพัฒนา อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง
- กรณีศึกษาย่อย 2: บ้านอุดมพัฒนา ตำบลศรีวิชัย อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน

โครงการงดเหล้างานศพ: กรณีศึกษาหลักบ้านดง ตำบลนายาง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง

- กรณีศึกษาย่อย 1: ตำบลหลวงใต้ อำเภองาว จังหวัดลำปาง
- กรณีศึกษาย่อย 2: ตำบลใหม่พัฒนา อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

โครงการจัดการขยะ: กรณีศึกษาหลักบ้านไร่น้อย ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน

- กรณีศึกษาย่อย 1: บ้านไร่ ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน
- กรณีศึกษาย่อย 2: บ้านสะปุ่งหลวง ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน

3.4 แนวทางการเก็บรวบรวมข้อมูล

3.4.1 ข้อมูลที่ต้องการ

ข้อมูลที่จะนำมาใช้สร้างกรณีศึกษาเป็นข้อมูลปฐมภูมิที่มาจากพื้นที่ของกรณีศึกษาเป็นหลัก โดยผู้วิจัยมุ่งเก็บรวบรวมทั้งข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ ลักษณะของข้อมูลที่การศึกษานี้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษในเบื้องต้นได้แก่ (1) ข้อมูลเกี่ยวกับปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน และ (2) ข้อมูลเกี่ยวกับการแสดงบทบาทและการตัดสินใจของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมสังคม

ในอีกมิติหนึ่ง ข้อมูลที่เป็นเป้าหมายหลักของการเก็บรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย (1) ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา (2) ข้อมูลเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมที่ปรากฏในชุมชน (3) ข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม และ (4) ข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยที่มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม ข้อมูลดังกล่าวจะถูกเก็บรวบรวมด้วยวิธีการสัมภาษณ์แบบกึ่งมีโครงสร้าง การสังเกตการณ์ และการสนทนากลุ่ม (ดูตารางที่ 3.3)

ตารางที่ 3.3 ข้อมูลที่ต้องการเก็บรวบรวม จุดประสงค์ในการเก็บรวบรวม และวิธีการเก็บรวบรวม

ข้อมูลที่ต้องการ	จุดประสงค์	วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล
1. ข้อมูลทั่วไป	- เพื่อใช้พรรณาบริบทของกรณีศึกษา - เพื่อใช้วิเคราะห์ปัจจัยเชิงบริบทที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคม	- ศึกษาจากเอกสาร - การสัมภาษณ์เชิงลึก - การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม
2. ข้อมูลเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคม	- เพื่อใช้พรรณา - เพื่อใช้วิเคราะห์เชิงอธิบาย	- ศึกษาจากเอกสาร - การสัมภาษณ์เชิงลึก - การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม
3. ข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม	-เพื่อใช้วิเคราะห์เชิงอธิบาย	- การสัมภาษณ์เชิงลึก - การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม
4. ข้อมูลเกี่ยวกับปัจจัยที่มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม	- เพื่อใช้วิเคราะห์เชิงอธิบาย	- การสัมภาษณ์เชิงลึก - การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม - การสนทนากลุ่ม

3.4.2 วิธีการเก็บข้อมูลและผู้ให้ข้อมูลหลัก

เทคนิคที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลคือการสัมภาษณ์ (Interview) ซึ่งรวมทั้งการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง แบบกึ่งมีโครงสร้าง และแบบการสนทนากลุ่ม ผู้ให้ข้อมูลหลักสำหรับการศึกษานี้ ได้แก่

1. <u>หัวหน้าโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น</u> หมายถึง ผู้ที่เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยของสกว.ที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นๆ
2. <u>สมาชิกทีมวิจัยเพื่อท้องถิ่น</u> หมายถึง ผู้ที่เป็นสมาชิกโครงการวิจัยของสกว.ที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นๆ
3. <u>ตัวแทนจากองค์การภายนอกที่เกี่ยวข้อง</u> หมายถึง บุคคลภายนอกที่เกี่ยวข้องกับนวัตกรรมสังคมนั้นๆ
4. <u>ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย</u> หมายถึง ผู้ที่ได้รับผลจากนวัตกรรมสังคม ไม่ว่าจะเป็นด้านบวกหรือด้านลบ

ตัวแสดงเหล่านี้จัดเป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) โดยผู้วิจัยจะเก็บข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลักเหล่านี้ประเภทละ 1-2 คน

3.4.3 การตรวจสอบข้อมูล

เทคนิคที่ใช้ในการตรวจสอบความถูกต้อง (Validity) ของข้อมูลได้แก่เทคนิค 3 เส้า (Triangulation Technique) ดังจะเห็นได้จากการกำหนดกลุ่มเป้าหมายในการเก็บข้อมูลที่หลากหลายทั้งจากตัวแสดงหลัก (หัวหน้าทีมวิจัยฯและสมาชิกทีมวิจัยฯ) จากบุคคลภายนอก (ตัวแทนจากองค์การภายนอกที่เกี่ยวข้อง) และจากผู้ที่ได้รับผลจากนวัตกรรมสังคม (ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย)

3.5 แนวทางการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลประกอบด้วยการดำเนินการใน 2 ส่วนหลักๆได้แก่ (1) การวิเคราะห์เชิงพรรณนา เป็นการพรรณนารายละเอียดของกรณีศึกษาด้วยการนำข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้มาพรรณนาในลักษณะที่ทำให้เกิดความเข้าใจกระบวนการและพลวัตของนวัตกรรมสังคม อีกส่วนหนึ่งของการวิเคราะห์จะเป็นการพัฒนากรอบนวัตกรรมสังคม ซึ่งได้แก่การใช้กรอบแนวคิดของการวิจัยนี้ (หัวข้อ 2.4) มาปรับเพิ่มโดยใช้ข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จากแต่ละประเภทของกรณีศึกษา (นั่นคือ กรณีศึกษาหลักรวมกับกรณีศึกษาย่อยของนวัตกรรมสังคมประเภทเดียวกัน) ส่วนสุดท้ายของการวิเคราะห์กรณีศึกษาจะเป็นการวิเคราะห์เงื่อนไขเชิงสาเหตุและผลที่สัมพันธ์กับการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

3.5.1 การวิเคราะห์เชิงพรรณนา

เป็นการพรรณนากรณีศึกษาในเชิงลึกเกี่ยวกับกรณีศึกษา ผู้วิจัยต้องนำข้อมูลทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณมาพรรณนาให้เห็นถึงแง่มุมต่างๆเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าว โดยเนื้อหาของกรณีศึกษาจะครอบคลุมประเด็นต่างๆดังนี้

ลักษณะโครงการของท้องถิ่น พรรณนาลักษณะเด่นของโครงการของท้องถิ่นเพื่อให้เกิดมโนภาพของโครงการของท้องถิ่นนั้นเป็นเบื้องต้น

ชุมชนและบริบทแวดล้อมชุมชน ในส่วนนี้เป็นการพรรณนาภาพของชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาในเชิงกายภาพเป็นด้านหลัก ข้อมูลในส่วนนี้ประกอบด้วย ที่ตั้งของชุมชน ข้อมูลด้านประชากร ข้อมูลด้านสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมในภาพรวมของชุมชน

ที่มาของโครงการ สำหรับส่วนนี้เป็นการพรรณนาพัฒนาการของโครงการตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงปัจจุบัน

ความเป็นนวัตกรรมสังคม เนื้อส่วนนี้เป็นการพรรณนาถึงลักษณะของโครงการของท้องถิ่นตามองค์ประกอบที่จำเป็นของการเป็นนวัตกรรมสังคม

การพรรณนาเป็นนำเสนอข้อเท็จจริงที่พบจากพื้นที่ในประเด็นต่างๆที่ได้กล่าวไปแล้วโดยมุ่งเน้นที่การจำแนกแจกแจง การจัดประเภทแบ่งกลุ่มของข้อมูล โดยเทคนิคที่สามารถนำมาใช้ได้ได้แก่ การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) การจัดทำลำดับเหตุการณ์ (Event Listing) การจัดทำเครือข่ายการไหลของเหตุการณ์ (Event Flow Network) การวิเคราะห์บทบาท (Role Analysis) อย่างไรก็ตาม เทคนิคการวิเคราะห์ที่ใช้ยังขึ้นอยู่กับลักษณะของข้อมูลที่เก็บรวบรวมได้จริงและการผุดบังเกิดของประเด็นที่มิได้คาดไว้แต่มีนัยสำคัญต่อการศึกษา

3.5.2 การวิเคราะห์เชิงอธิบาย

การวิเคราะห์เชิงอธิบายเป็นการวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจถึงขั้นตอนต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคม และพลวัตนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงเงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ในส่วนนี้จะเป็นการวิเคราะห์กรณีศึกษาที่ได้พรรณนาไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้ โดยมุ่งแยกแยะเอาขั้นตอนในกระบวนการนวัตกรรมสังคมออกมา อีกส่วนหนึ่งจะเป็นการแยกแยะรูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปตลอดทั้งช่วงเวลาของกระบวนการนวัตกรรมสังคม

นอกจากนี้ สำหรับการวิเคราะห์เชิงอธิบายจะมีการวิเคราะห์เปรียบเทียบข้ามกรณีศึกษาเพื่อระบุชุดของเงื่อนไขที่สัมพันธ์กับการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยการวิเคราะห์เงื่อนไขสำหรับการศึกษาหยิบยืมฐานคติบางประการมาจาก “การวิเคราะห์เปรียบเทียบเชิงคุณภาพ” (Qualitative Comparative Analysis) (Ragin, 1989; Ragin, Shulman, Weinberg, and Gran, 2003) ทั้งนี้ การวิเคราะห์เปรียบเทียบเชิงคุณภาพมีข้อสมมติว่า ปัจจัยสาเหตุหนึ่งๆจะแสดงอิทธิพลของมันร่วมกับปัจจัยอื่น ดังนั้นจะไม่สามารถเข้าใจความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยกับผลลัพธ์ได้ถ้าพิจารณาปัจจัยนั้นอย่างโดดๆ แต่จะเข้าใจได้หากนำปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้องมาร่วมพิจารณาด้วย ดังนั้น เป้าหมายของวิธีการเปรียบเทียบเชิงคุณภาพจึงอยู่ที่การระบุว่า*การผสมกันเข้าของปัจจัยแบบใดที่ให้ผลลัพธ์แตกต่างกับการผสมกันแบบอื่นๆ*

เทคนิคการเปรียบเทียบเชิงคุณภาพยังมีข้อสมมติเกี่ยวกับ “ภาวะที่ความหลากหลายเชิงสาเหตุและผล” (Causal Heterogeneity) ซึ่งหมายถึงการมีทางเลือกหลายแบบในการผสมรวมของปัจจัยต่างๆซึ่งอาจนำไปสู่ผลลัพธ์แบบเดียวกันก็ได้ เทคนิคนี้มุ่งที่จะค้นหารูปแบบการผสมรวมของปัจจัยจำนวนน้อยที่สุดที่ทำให้เกิดผลลัพธ์ที่ต้องการอธิบาย (Ragin 1989: 374-375)

3.6 แผนการดำเนินการ

การศึกษานี้ประกอบด้วย 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงระบุและออกแบบ ช่วงเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ และช่วงสังเคราะห์และสรุป

ในช่วงแรก (ระบุและออกแบบ) จะมีการดำเนินการอย่างน้อย 4 อย่างตามลำดับ ได้แก่ (1) ระบุวัตถุประสงค์การวิจัยและคำถามการวิจัย (2) พัฒนาโมเดลเชิงแนวคิด (นั่นคือ กรอบแนวคิดของการวิจัย) (3) เลือกกรณีศึกษาที่จะใช้ ควบคู่ไปกับ (4) ออกแบบโครงสร้างการเก็บรวบรวมข้อมูล

เมื่อกำหนดกรณีศึกษาและแนวทางในการเก็บข้อมูลเรียบร้อยแล้ว ในขั้นต่อมา (เก็บข้อมูลและวิเคราะห์) จะเป็นการดำเนินการ (5) เก็บข้อมูลในพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษา โดยเริ่มจาก (5.1) เก็บข้อมูลจากกรณีศึกษาหลักก่อน จากนั้นจึง (5.2) เก็บข้อมูลจากกรณีศึกษาย่อยสำหรับแต่ละประเภทของงนวัตกรรมสังคม เมื่อได้ข้อมูลแล้วจะนำมา (6) วิเคราะห์ทั้งกรณีศึกษาหลักและกรณีศึกษาย่อย โดย (6.1) พรรณนากรณีศึกษาหลักในเชิงลึก (6.2) วิเคราะห์กระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตนวัตกรรมสังคม และเงื่อนที่สัมพันธ์กับการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม (ทั้งกรณีหลักและกรณีย่อย)

ในช่วงสุดท้าย (สังเคราะห์และสรุป) จะเป็นการนำเอาผลการวิเคราะห์ทั้งหมดมา (8) สังเคราะห์เป็นกรอบเชิงแนวคิด โดยกรอบดังกล่าวจะแสดงกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตของนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคมในภาพรวมอย่างเป็นระบบ ซึ่งนับเป็นผลผลิตสุดท้าย (Ultimate Outcome) ของการศึกษานี้ จากนั้นจะเป็นการ (9) สรุป และ (10) พัฒนาข้อเสนอแนะเชิงนโยบายสำหรับการสนับสนุนกระบวนการนวัตกรรมสังคมต่อไป

3.7 สรุป

เนื่องจากการศึกษานี้มุ่งสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคม วิธีวิทยาการวิจัยเชิงคุณภาพจึงเป็นแนวทางการวิจัยที่เหมาะสมที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางในศึกษา โดยผู้วิจัยกำหนดให้ “กระบวนการนวัตกรรมสังคม” และ “พลวัตนวัตกรรมสังคม” เป็นหน่วยการวิเคราะห์ ผู้วิจัยศึกษากรณีศึกษาทั้งหมด 9 กรณีศึกษา โดยแบ่งเป็นกรณีศึกษาหลัก 3 กรณีและกรณีศึกษาย่อยอีก 6 กรณี การเลือกโครงการของท้องถิ่นมาเป็นกรณีศึกษาพิจารณาจากการมีลักษณะที่เป็น

นวัตกรรมสังคมของโครงการนั้น และการเป็นโครงการที่คนในชุมชนเป็นผู้ริเริ่มและดำเนินการเองเป็นส่วนใหญ่

โครงการจัดการหนี้สินชุมชนบ้านสามขา โครงการงดเหล้างานศพบ้านดง และโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อย ถูกเลือกมาเป็นกรณีศึกษาหลักที่ผู้วิจัยจะศึกษาเชิงลึกทั้งกระบวนการนวัตกรรมสังคมรวมถึงพลวัตของนวัตกรรมสังคมด้วย ส่วนโครงการที่เป็นกรณีศึกษาย่อยผู้วิจัยยกมาศึกษาเฉพาะช่วงของการขยายผลนวัตกรรมสังคมเท่านั้น

การเก็บข้อมูลใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับโครงการของท้องถิ่นที่ยกมาเป็นกรณีศึกษา นอกจากนี้ยังอาศัยข้อมูลทุติยะภูมิเกี่ยวกับโครงการนั้นๆมาประกอบการวิเคราะห์ด้วย โดยประเด็นที่ผู้วิจัยมุ่งวิเคราะห์ได้แก่ (1) ลักษณะของโครงการท้องถิ่น (2) ชุมชนและบริบทแวดล้อม (3) ความเป็นมาของโครงการ และ (4) ความเป็นนวัตกรรมสังคมของโครงการ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังมุ่งวิเคราะห์กระบวนการและพลวัตนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคมด้วย

บทที่ 4

กรณีศึกษาโครงการที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่น 3 โครงการ

ในบทนี้เป็นการพรรณนากรณีศึกษา 3 กรณี โดยจะนำเสนอเรียงไปตามลำดับดังนี้ (1) โครงการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา จังหวัดลำปาง (2) โครงการงดเหล้าในงานศพของชุมชนบ้านดง จังหวัดลำปาง และ (3) โครงการจัดการขยะของชุมชนบ้านไร่น้อย จังหวัดลำพูน

4.1 โครงการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา จังหวัดลำปาง

4.1.1 ลักษณะของโครงการ

โครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขาเป็นความคิดริเริ่มของชุมชนบ้านสามขาที่ร่วมกันค้นหารูปแบบในการจัดการกับปัญหาหนี้สินของคนในชุมชนโดยอาศัยกลไกภายในของชุมชนเอง เรื่องการจัดการหนี้สินตามโมเดลของชุมชนบ้านสามขานั้นอาจจะแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วนหลักๆ คือ ส่วนของการจัดการเพื่อไม่ให้เกิดหนี้ใหม่เพิ่มขึ้น กับส่วนของการจัดการหนี้สินที่มีอยู่แล้ว

การจัดการไม่ให้มีการสร้างหนี้เพิ่มขึ้นเริ่มต้นจากการสร้างจิตสำนึกในการลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง กระบวนการนี้อาศัยบัญชีครัวเรือนเป็นเครื่องมือเก็บรวบรวมข้อมูลรายรับรายจ่าย เมื่อนำบัญชีครัวเรือนมาทบทวนดูจึงทำให้ชาวบ้านเห็นข้อเท็จจริงในการใช้จ่ายเงินของตัวเองหรือครอบครัว ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการดำเนินการอื่นๆเพื่อลดค่าใช้จ่ายที่สามารถลดได้ตามแต่ความเหมาะสมและความสามารถของแต่ละครอบครัว ทั้งนี้ ชุมชนบ้านสามขาอาศัยหลัก “กินทุกอย่างที่เราผลิต และผลิตทุกอย่างที่เรากิน” เป็นแกนในการดำเนินชีวิตร่วมกัน กล่าวคือ ชาวบ้านสามขาจะร่วมกันผลิตสิ่งต่างๆที่ใช้สำหรับการอุปโภคและบริโภค เช่น การทำสบู่ แชมพูใช้เอง รวมถึงการปลูกพืชผักสวนครัวและเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภค เป็นต้น

การจัดการหนี้สินที่มีอยู่แล้ว ชุมชนบ้านสามขาใช้วิธีการรวมหนี้เข้าเป็นกองเดียวโดยใช้แหล่งเงินทุนภายในชุมชนเองเพื่อให้ภาระในการผ่อนชำระดอกเบี้ยลดลง นั่นคือ ยืมเงินจากแหล่งทุนภายในชุมชนไปจ่ายหนี้ของเจ้าหนี้อื่นๆโดยเฉพาะเจ้าหนี้นอกระบบ แล้วผ่อนชำระกับแหล่งทุนดังกล่าวเพียงแห่งเดียวในอัตราดอกเบี้ยไม่สูงนักและมีระยะเวลาผ่อนชำระนานขึ้น

โครงการจัดการหนี้สินเป็นโครงการที่ริเริ่มและดำเนินการโดยชาวบ้านสามขาเอง เนื่องมาจากการได้ตระหนักถึงปัญหาของตัวเองแล้วจึงพยายามดำเนินการแก้ไขโดยมิได้พึ่งพาหน่วยอื่นๆภายนอกชุมชน รวมทั้งไม่ได้เกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐหรือได้รับการสนับสนุนจากนโยบายของรัฐเลย ต่อเมื่อชาวบ้านได้ดำเนินเองไปได้ระยะหนึ่งจึงมีสกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปาง เข้ามาช่วยสนับสนุนการดำเนินการของชาวบ้านด้วยการใช้ “การวิจัย” เป็นเครื่องมือ หลังจากนั้น ชุมชนบ้านสามขาก็ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกเพิ่มขึ้น นำมาซึ่งงบประมาณรวมทั้งความสนใจจากภาคส่วนต่างๆในสังคม

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินช่วยจัดการหนี้สินโดย ทำให้ตระหนักถึงข้อเสียของหนี้ หยุดก่อหนี้เพิ่ม ลดหนี้เดิม สร้างรายได้เพิ่ม ปรับโครงสร้างหนี้เดิม ลดภาระหนี้ใหม่ (ให้ยืม) ดังจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป

4.1.2 ชุมชนและบริบทชุมชน

บ้านสามขาเป็นหมู่บ้านหนึ่งในตำบลหัวเสือ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง โดยอยู่ห่างจากตัวเมืองลำปาง ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 40 กิโลเมตร (ดูภาพที่ 4.1) สภาพทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นที่ราบเชิงเขาล้อมรอบด้วยป่าไม้และมีแหล่งดินขาว (ดูภาพที่ 4.2) ณ เดือนมิถุนายน พ.ศ.2544 บ้านสามขามีประชากรทั้งสิ้น 656 คน จาก 152 ครัวเรือน โดยมีประชากรชาย 322 คน หญิง 334 คน งานที่ทำเพื่อสร้างรายได้ของชาวบ้านสามขาได้แก่ การทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ แกะสลัก หาของป่า และรับจ้างทั่วไป โดยร้อยละ 90 ประกอบอาชีพเกษตรกรรม รองลงมารับจ้าง ทอผ้า แกะสลัก ร้อยละ 95 ของประชากรมีระบบประกันสุขภาพ โดยมีสถานีอนามัยเป็นสถานบริการด้านสุขภาพระดับต้น (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2546: 4) ชาวบ้านสามขาทุกคนนับถือศาสนาพุทธและมีความเชื่อเรื่องการเคารพผีที่สืบทอดต่อๆกันมา

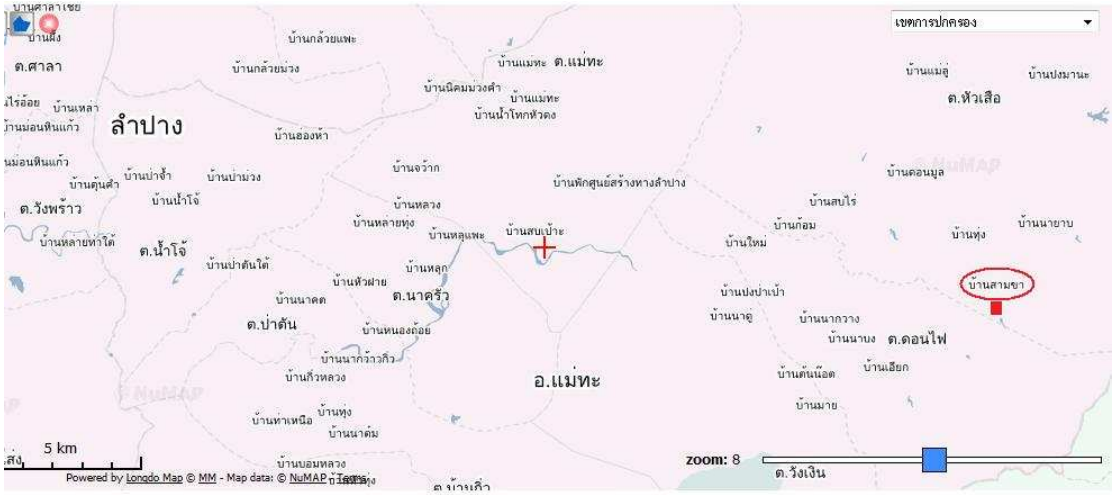

ภาพที่ 4.1 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านสามขา

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com

ภาพที่ 4.2 แผนที่แสดงภูมิประเทศบริเวณบ้านสามขา

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com/?gmap=1

พื้นที่ส่วนใหญ่ (ร้อยละ 63) ของชุมชนบ้านสามขาเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ พื้นที่อีกมากกว่าร้อยละ 35 ถูกใช้ประโยชน์ในเชิงเกษตร อันได้แก่ การทำนา ทำสวน ทำไร่ รวมทั้งการเกษตรแบบผสมผสาน การใช้ประโยชน์พื้นที่บ้านสามขา และการถือครองที่ดินกรรมสิทธิ์ใน

ที่ดินส่วนมากเป็นประเภทบุคคล และกลุ่มชุมชนบ้างแต่ไม่มีการถือครองที่ดินโดยนายทุนหรือคนนอกชุมชน พื้นที่บ้านสามขายังมีพื้นที่ที่เป็นป่าอนุรักษ์ห้ามตัดไม้โดยเด็ดขาดจำนวน 12,000 ไร่ พื้นที่ส่วนนี้เป็นแหล่งต้นน้ำ ชาวบ้านสามารถเข้าไปหาของป่าและอาจตัดไม้ได้บ้างเท่าที่จำเป็นเฉพาะในพื้นที่ที่จัดเป็นเขตป่าชุมชนเท่านั้น ทั้งนี้ การจัดการและการใช้ประโยชน์จากทั้งป่าอนุรักษ์และป่าชุมชนจะถูกจัดการโดยชุมชนทั้งหมด เช่น การห้ามตัดไม้ในเขตป่าอนุรักษ์ การห้ามนำสัตว์เลี้ยงเช่นวัว ควาย ขึ้นไปเลี้ยงในเขตต้นน้ำ ห้ามจับสัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์ มีการใช้ประโยชน์จากป่าเป็นแหล่งอาหารได้เช่น เห็ด ผลไม้ป่า หน่อไม้ ผัก สมุนไพร ต่าง ๆ สัตว์ป่า เป็นต้น (ทีมงานวิจัยบ้านสามขา, 2547: 20-23)

บ้านสามขามีผู้ใหญ่บ้านรับผิดชอบดูแลลูกบ้านโดยอาศัยอำนาจตามกฎหมาย ชุมชนนี้แบ่งออกเป็น 15 หมวด โดยมีหัวหน้าหมวดรับผิดชอบหมวดละ 1 คน นอกจากนี้ยังมีผู้นำตามธรรมชาติเกิดขึ้นมากเพราะในหมู่บ้านมีกิจกรรมการพัฒนาและการทำงานร่วมกันเป็นทีมมาก เช่น กิจกรรมด้านปศุสัตว์ ด้านสาธารณสุข กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มผู้สูงอายุ เป็นต้น

4.1.3 ความเป็นมา

4.1.3.1 การก่อตัวของหนี้ (พ.ศ.2532 ถึง พ.ศ.2541)

บ้านสามขาเป็นหมู่บ้านปกติธรรมดาไม่ต่างจากหมู่บ้านชนบททางภาคเหนือที่คนในชุมชนส่วนใหญ่มีหนี้สินซึ่งเกิดจากต้นเหตุหลัก 3 แหล่งคือ ค่าใช้จ่ายเพื่อซื้อปัจจัยการผลิตทางการเกษตร ค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของบุตรหลาน และค่าใช้จ่ายสำหรับสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ

เนื่องจากทำการเกษตรเป็นอาชีพหลัก ชาวบ้านสามขาต้องใช้เงินซื้อปัจจัยการผลิตสำหรับทำการเกษตร เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เป็นต้น ค่าใช้จ่ายดังกล่าวถือเป็นค่าใช้จ่ายประจำจำนวนมากโดยเฉพาะเมื่อเทียบการรายได้ที่ไม่แน่นอนของสินค้าเกษตรที่ผลิตและขายได้ เงินค่าปุ๋ยนั้นต้องจ่ายแน่นอนแต่ราคาผลิตผลทางการเกษตรนั้นไม่แน่นอน เมื่อรวมกับการขายผ่านพ่อค้าคนกลางและการไม่มีการแปรรูปผลผลิตเพื่อเพิ่มมูลค่าแล้ว รายได้ของชาวบ้านที่มากกว่าร้อยละ 90 ประกอบอาชีพเกษตรกรจึงต่ำกว่ารายจ่ายอยู่เป็นประจำ การกู้หนี้ยืมสินเพื่อนำมาใช้จ่ายจึงไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

หนี้สินยังเกิดจากภาระค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาของบุตรหลาน แม้ว่าการศึกษาขั้นพื้นฐานจะไม่เสียค่าใช้จ่าย แต่โรงเรียนก็เรียกเก็บเงินนักเรียนในรูปแบบอื่นๆจำนวนหนึ่งทุกๆภาคการศึกษา เงินก้อนจำนวนนี้ชาวบ้านที่เป็นผู้ปกครองมักจะต้องกู้ยืมเงินมาจ่าย

ในหลายๆกรณี หนี้สินอันเกิดจากปัจจัยการผลิตและค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาของบุตรหลานยังเทียบไม่ได้กับค่าใช้จ่ายสำหรับสิ่งอำนวยความสะดวกซึ่งมักจะรวมถึง รถยนต์ รถจักรยานยนต์ โทรทัศน์ และเครื่องใช้ไฟฟ้าต่างๆ ที่กล่าวเช่นนี้เพราะค่าใช้จ่ายในส่วนนี้มักจะมองไม่เห็นชัดเพราะมักจะอยู่ในรูปแบบเงินผ่อน นอกจากนี้ยังเกิดขึ้นอย่างไม่แน่นอน (หมายถึงเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้) และไม่มีขีดจำกัด และมีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นตามการรับรู้ผ่านสื่อโฆษณาต่างๆ

เพราะรายจ่ายจำนวนมากเหล่านี้เป็นปัญหาสามัญของชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชน จึงมีกลุ่มต่างๆเกิดขึ้นในหมู่บ้านมากมายเพื่อช่วยเหลือกันในหมู่บ้าน จากเอกสารของศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปางระบุว่า กลุ่มที่จัดตั้งขึ้นนั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะ “ให้ชาวบ้านมีหลักประกันในการดำเนินชีวิตเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นและให้ชาวบ้านเริ่มรู้ในการทำงานระบบกลุ่มซึ่งเอื้อประโยชน์มากมายในการทำกิจกรรมร่วมกัน” (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2546: 6) จากการสำรวจในปีพ.ศ.2540 พบว่ามีกลุ่มต่างๆในบ้านสามขาถึง 39 กลุ่ม ตัวอย่างเช่น กลุ่มรวมญาติ กลุ่มจัดการไร่นา กลุ่มชาวนา กลุ่มการศึกษา กลุ่มแม้บ้าน กลุ่มคนชรา เป็นต้น กลุ่มทั้งหลายเหล่านี้ตั้งขึ้นมาเพื่อให้ความช่วยเหลือสมาชิกโดยเฉพาะความช่วยเหลือด้านการเงิน ธุรกรรมของกลุ่มต่างๆมีรูปแบบคล้ายคลึงกัน นั่นคือ จะรับฝากเงินจากสมาชิกซึ่งโดยมากอยู่ในรูปของหุ้นและเงินฝาก เงินฝากเหล่านั้นจะเป็นเงินทุนสำหรับให้สมาชิกได้กู้ยืมต่อไป

เนื่องจากมีกลุ่มทุนต่างๆมากมายในชุมชนบ้านสามขา ชาวบ้านจึงมีโอกาสเข้าถึงแหล่งทุนได้ไม่ยากนัก การที่หนี้สินของชาวบ้านไม่ได้ลดลงในช่วงเวลาต่อมาจึงมิได้อยู่ที่การขาดแหล่งทุนแต่อย่างใด เหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านยังมีหนี้สินอยู่ไม่น้อยกว่าเดิมก็เพราะรายจ่ายที่ต้องจ่ายนั้นยังมีอยู่เหมือนเดิมและรายจ่ายบางอย่างก็เพิ่มขึ้นด้วย รวมทั้งหนี้สินที่มีอยู่แล้วก็ยังต้องหาทางผ่อนชำระพร้อมดอกเบี้ย ดังนั้นหากมองให้ลึกอีกชั้น การมีแหล่งเงินทุนให้กู้เท่ากับเปิดโอกาสให้มีการสร้างหนี้เพิ่มขึ้นอีกเรื่อยไป ยกเว้นแต่การเงินกู้นั้นจะถูกนำไปใช้ลงทุนเพื่อก่อให้เกิดรายได้และมีกำไรพอที่จะนำมาจ่ายเงินกู้และดอกเบี้ย

อีกด้านหนึ่ง ต้นตอของปัญหาหนี้สินบ้านสามขายังมาจากการนำเงินที่กู้ยืมมามาปล่อยกู้ต่อ ดังที่คุณนพพร นิลณรงค์ ซึ่งในขณะนั้นเป็นผู้ประสานงานของสกว.สำนักงานภาคเล่าให้ฟังว่า “สมมติว่าไปกู้ยืมเงินมา 100 ของตัวเอง 80 เอาไปทำธุรกิจ แบ่งไว้ 20 เอาไปลงกองกลางให้เป็นกองใหม่ให้คนอื่นกู้ได้ดอกเบี้ย...แบบนี้มันเจริญเร็ว ดอกเบี้ยมันถูกกว่า จนยืมกันรอบบ้านจนไม่มีเงินใช้หนี้ จนปี 40 มันไม่ไหวแล้ว” (นพพร นิลณรงค์, 2552: สัมภาษณ์)

วงจรการกู้เช่นนี้จะดำเนินไปได้ต่อเมื่อมีการนำเงินมาใช้คืนแก่ผู้ให้กู้ตรงเวลา แต่ละคนจึงจะมีเงินจ่ายเงินกู้กันเป็นทอดๆได้ แต่เมื่อใดที่การจ่ายหนี้คืนหยุดชะงักไป คนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับวงจรการกู้ก็จะเกิดปัญหาต่อเนื่องกันไปทั้งวงจร ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับบ้านสามขาในช่วงปีพ.ศ.2540 นั่นเอง

ในเมื่อไม่อาจใช้เงินกู้เพื่อลงทุนให้เกิดรายได้กลับมาอย่างเหมาะสม ผู้กู้หลายรายจึงไม่สามารถผ่อนชำระเงินกู้ได้ตามเวลาที่กำหนด และเนื่องจากกลุ่มต่างๆที่ตั้งขึ้นมานั้นมักจะมีสมาชิกจำกัดเฉพาะที่มีคุณสมบัติเฉพาะบางอย่าง สมาชิกกลุ่มจึงมีไม่มากนัก เมื่อเกิดปัญหาการไม่ชำระหนี้มากเข้าก็ไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้ ในปีพ.ศ.2541 สำรวจพบว่าหนี้เสีย (หนี้ที่ไม่สามารถเรียกคืนได้) ของกลุ่มต่างๆรวมกันมีถึงประมาณ 700,000 บาท

นอกจากนี้ วิกฤติเศรษฐกิจของประเทศไทยในปีพ.ศ.2540 ยังได้ส่งผลกระทบถึงชุมชนบ้านสามขาด้วยโดยเฉพาะสภาวะขาดเงินทุนหมุนเวียนทั้งสำหรับประกอบอาชีพและสำหรับการผ่อนชำระหนี้เงินกู้ที่มีอยู่แล้ว ทำให้ชาวบ้านจำเป็นต้องกู้เงินจากแหล่งเงินกู้นอกระบบที่คิดดอกเบี้ยสูง ภาระหนี้สินจึงเพิ่มสูงขึ้นไปอีก

4.1.3.2 การก่อตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขา: การริเริ่มจัดการหนี้ (พ.ศ. 2541 ถึง พ.ศ.2544)

ในเดือนตุลาคมพ.ศ. 2541 ชาวบ้านจึงรวมตัวกันตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขาขึ้นมาโดยทุกคนในหมู่บ้านมีสิทธิสมัครเป็นสมาชิกได้โดยไม่ต้องมีคุณสมบัติพิเศษใดๆ โดยใช้รูปแบบจากกลุ่มออมทรัพย์ของพระอาจารย์ สุบิน ปณีโต จากจังหวัดตราด และแนวคิดจากกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ของครูชม ยอดแก้ว จังหวัด สงขลา ซึ่งในการจัดตั้งครั้งแรกมีสมาชิก 553 คน จนถึงปีพ.ศ.2543 มีจำนวนสมาชิก 638 คน (ร้อยละ 97.25 ของประชากรทั้งหมด) มีเงินออมเฉลี่ยต่อเดือน 23,290 บาท (ทีมงานวิจัยบ้านสามขา, 2547: 31)

กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ให้สมาชิกถือหุ้นในปีแรกได้ตั้งแต่ 1 หุ้นถึง 10 หุ้นๆละ 10 บาท ในปีที่สองสมาชิกวัยแรงงานต้องถือหุ้นตั้งแต่ 2 หุ้น ขึ้นไป เมื่อแรกจัดตั้งมีสมาชิก 553 คน ได้เงินออม 15,650 บาทต่อเดือน นอกจากการรับฝากเงินแล้ว กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ได้กู้เงินจากธนาคารออมสินเพื่อใช้ในการลงทุนในกิจการร้านค้าชุมชนเพื่อเป็นศูนย์กลางในการซื้อขายสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็น ถึงสิ้นปีสมาชิกจะได้รับผลกำไรเฉลี่ยคืนและปันผลกำไรให้กลุ่มสัจจะออมทรัพย์นำไปบริหารจัดการต่อไป โดยร้อยละ 50 ของรายได้แบ่งปันผลคืนสมาชิกตามหุ้น และอีกร้อยละ 50 ของรายได้จัดสวัสดิการให้สมาชิกที่เจ็บป่วย เสียชีวิต ประสบภัยพิบัติ หรือสาธารณะกุศลต่างๆ โดยเฉพาะการเริ่มจัดสวัสดิการแก่ชาวบ้านนั้นนับว่าตรงกับความต้องการของชาวบ้านมาก การมีสวัสดิการเหมือนกับข้าราชการเป็นสิ่งที่ชาวบ้านเรียกร้องมาโดยตลอด หนานชาญซึ่งมี

บทบาทสำคัญในทีมวิจัยคิดย้อนให้ฟังว่า “ก่อนหน้านี้ปี 40 ไม่มีใครกล้าคิดว่าปี 51 เราจะจัดสวัสดิการให้คนไปนอนในโรงพยาบาลได้โดยมีสวัสดิการให้ต่อปีคนละ 2,000 บาท ตอนนั้นไม่มีใครเชื่อ จะมีคนขำกันจนเจ็บท้องไปหมด แต่ทุกวันนี้ทำได้จริงๆ “ (ชาญ อุทธิยะ, 2551: สัมภาษณ์)

กลุ่มสัจจะออมทรัพย์นั้นดำเนินธุรกรรมภายใต้กฎระเบียบที่ได้รับการยอมรับจากเสียงส่วนใหญ่ของที่ประชุมระดับหมู่บ้าน กฎระเบียบที่ผ่านการรับรองของที่ประชุมใหญ่ระดับหมู่บ้านแล้วจะต้องได้รับการปฏิบัติตาม การที่กลุ่มออมทรัพย์ดำเนินการโดยอาศัยความเป็นทางการไม่อิงความสัมพันธ์ส่วนตัวมีส่วนช่วยให้กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ที่ตั้งขึ้นนี้มีประสิทธิภาพในการดำเนินการค่อนข้างมากในขณะที่มีความขัดแย้งค่อนข้างน้อย หนานชาญกล่าวว่า หลังจากเสียงส่วนใหญ่ตัดสินแล้ว ต้องทำให้ (ชาวบ้าน) เข้าใจอีกว่า ระเบียบนี้เป็นระเบียบที่เราตัดสินนับตั้งแต่วันนี้ไปจะเอาระเบียบนี้เป็นตัวตัดสิน เป็นเครื่องมือตัวหนึ่งของคณะกรรมการเท่านั้น เวลาเกิดการผิดระเบียบขึ้นมาแล้วปรับกัน มันถึงไม่เกิดการขัดแย้งกัน ไม่ใช่เรื่องส่วนตัว ปฏิบัติกันเช่นนี้มาตลอด (ชาญ อุทธิยะ, 2551: สัมภาษณ์)

กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊ปปาละนับเป็นจุดเริ่มต้นของการริเริ่มจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขา โดยมุ่งสร้างแหล่งเงินทุนภายในชุมชนเองเพื่อให้คนในพื้นที่ได้เข้าถึงแหล่งเงินทุนในอัตราดอกเบี้ยไม่สูงนัก อย่างไรก็ตาม เพราะไม่มีการวางแนวทางการจัดการที่รัดกุมอันเนื่องจากกองทุนที่จัดตั้งขึ้นนั้นต้องการที่จะ “ช่วยเหลือ” ชาวบ้านด้วยกันเองจึงละเลยที่ให้ความสนใจว่าเงินที่ให้กู้ไปจะถูกนำไปใช้อย่างไรบ้าง เงินกู้ที่ส่วนใหญ่ไม่ได้นำไปใช้เพื่อก่อให้เกิดรายได้จึงกลายสภาพเป็นหนี้เสียเนื่องจากผู้กู้ไม่ได้ส่งทั้งดอกเบี้ยและเงินต้น สถานการณ์นี้นับเป็นอุปสรรคที่ทำให้การจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาไม่คืบหน้าไปเท่าที่ควร

เมื่อพบว่าสถานการณ์การผิดนัดชำระหนี้ของชาวบ้านเกิดบ่อยครั้งขึ้น กองทุนต่างๆ จึงให้ความช่วยเหลือด้วยการปรับลดดอกเบี้ยเงินกู้ลง แต่การทำเช่นนั้นก็ไม่ได้ทำให้สถานการณ์ดีขึ้นแต่อย่างใด คนที่ไม่ชำระหนี้ก็ยังไม่ชำระหนี้เหมือนเดิม หลายคนเกิดความท้อแท้เพราะมองไม่เห็นหนทางหมดหนี้ได้ ที่สุดแล้วความคิดที่จะ “ยกดอก” ให้แก่ลูกหนี้จึงเกิดขึ้น โดยกองทุนต่างๆจะเลิกเก็บดอกเบี้ยจากคนที่ส่งเงินคืนไม่ได้ โดยมีเงื่อนไขคือ (1) จะต้องเป็นลูกหนี้ที่ส่งเงินคืนไม่ได้จริงๆเท่านั้น (2) ผู้ที่เข้าร่วมโครงการยกดอกนี้จะไม่ได้รับอนุญาตให้กู้ยืมจากกลุ่มต่างๆอีกจนกว่าจะส่งเงินต้นของยอดหนี้ที่นำเข้าโครงการได้ทั้งหมด (3) จะต้องทำข้อตกลงในการคืนเงินต้นว่าจะส่งเงินต้นคืนไม่น้อยกว่าจำนวนที่ตกลงไว้ครั้งแรกนั้นตลอดระยะเวลาการผ่อนชำระ ซึ่งอาจจะกินเวลานานเกิน 10 ปีได้ และ (4) จะต้องยอมรับว่าหากไม่ปฏิบัติตามข้อตกลงข้างต้นได้ จะถูกตัดความช่วยเหลือทุกอย่าง เช่น ตัดน้ำประปา ตัดเงินกองทุนฌาปณกิจศพประจำหมู่บ้าน เป็นต้น ด้วยมาตรการเหล่านี้สามารถลดทอนปัญหาได้ระดับหนึ่ง

4.1.3.3 การแก้ปัญหาหนี้สินอย่างเป็นระบบโดยอาศัยแนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (พ.ศ.2544 ถึง พ.ศ.2545)

ในช่วงปีพ.ศ.2543 หลังจากที่ได้ดำเนินกิจการกลุ่มสัจจะออมทรัพย์มาประมาณ 2 ปี แม้ว่าชุมชนจะเริ่มตระหนักถึงปัญหาหนี้สินของชุมชนอยู่บ้าง แต่ปัญหานี้ก็ยังไม่ใช่ปัญหาที่ได้รับความสนใจมากที่สุดของคนในหมู่บ้าน โดยปัญหาที่ชาวบ้านรู้สึกว่าต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน คือปัญหายาเสพติดที่กำลังระบาดในหมู่บ้าน ชาวบ้านสามขาได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาอยู่แล้วอย่างต่อเนื่องกระทั่งเมื่อโครงการแก้ปัญหายาเสพติดในหมู่บ้านเกิดผลเป็นที่น่าพอใจแล้ว ชาวบ้านสามขาจึงหันกลับมาให้ความสนใจกับปัญหาหนี้สินอีกครั้ง ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่ผู้ประสานงานของสกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปาง คุณนพพร นิลณรงค์ ได้เข้ามาในหมู่บ้านเพื่อชักชวนให้ชาวบ้านสามขา “ทำวิจัยเพื่อท้องถิ่น” คุณนพพรนั้นได้พูดคุยกับหนานชาญเรื่องการทำวิจัย ซึ่งเมื่อได้ยินเรื่องการทำวิจัยครั้งแรกหนานชาญก็ไม่ได้ให้ความสนใจอะไร โดยอาจเป็นเพราะ “เมื่อก่อนถ้าพูดถึงงานวิจัย สำหรับชาวบ้านมันเป็นของสูง มันเหมือนว่าเราไม่มีโอกาส พูดตรงๆมันก็ไปเป็นเครื่องมือของเขา เขามาสัมภาษณ์ ให้ข้อมูลแก่เขาไปหมด แต่ผลจากการวิจัยก็ไม่ได้ให้ประโยชน์ใดใดกับเราเลย” (ชาญ อุทธิยะ, 2546 อ้างถึงใน ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2546: 9)

จนกระทั่งคุณนพพรเข้ามาในหมู่บ้านอีกครั้งและได้พูดคุยกับแกนนำชาวบ้านหลายคน โดยเน้นย้ำว่าการวิจัยที่ชักชวนให้ทำนี้เป็นการวิจัยเพื่อชาวบ้านเอง โดยชาวบ้านเองที่เป็นคนลงมือทำวิจัย ที่สุดแล้วแม้บางคนในแกนนำจะยังไม่ค่อยมั่นใจนักแต่ก็มีการตกลงกันว่าจะทดลองทำดู

การมีสกว.เข้ามาร่วมในโครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ในแง่ของกระบวนการทำงาน เพราะสกว.มีกรอบในการดำเนินการวิจัยให้แก่ชาวบ้าน โดยอยู่ในรูปของการเขียนโครงการว่าจะต้องมีหัวข้ออะไรบ้าง เช่น ต้องมีหัวข้อเกี่ยวกับ “ข้อมูลทั่วไป” “ประวัติศาสตร์ชุมชน” และ “กิจกรรม” เป็นต้น ดังนั้นแม้สกว.จะไม่ได้ “บังคับ” ให้ชาวบ้านทำวิจัยตามแบบแผน แต่ก็มี “แบบแผน” บางอย่างปนอยู่ในกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเช่นกัน นอกจากนี้สกว.ยังให้คำแนะนำถึงขั้นตอนในการดำเนินการ รวมทั้งกิจกรรมบางอย่างที่ควรดำเนินการด้วยโดยเฉพาะในช่วงแรกๆ เพื่อให้กระบวนการที่จะดำเนินต่อไปมีความเป็น “การวิจัย” อยู่ด้วย เช่น การตั้งคำถามการวิจัย การตั้งวัตถุประสงค์ การสำรวจข้อมูลเบื้องต้น เป็นต้น

การวิจัยนั้นเริ่มต้นด้วยปัญหาการวิจัย ดังนั้นกิจกรรมแรกที่ทีมงานดำเนินการก็คือการจัดเวทีประชาคมในหมู่บ้าน เพื่อรวบรวมปัญหาของชุมชนและตัดสินใจว่าจะจัดการกับปัญหา

ใดก่อน ซึ่งปัญหาที่ได้รับความเห็นชอบว่าจะดำเนินการก็คือปัญหาหนี้สินนั่นเอง นอกจากนี้ ในเวทีดังกล่าวยังเป็นการชี้แจงถึงแนวทางการทำวิจัย โดยขอความร่วมมือกับชาวบ้านในการให้ข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับการใช้จ่ายเงินของตัวเอง ซึ่งเวทีประชาคมได้ข้อสรุปให้ดำเนินการวิจัยเรื่องหนี้สินโดยที่ชาวบ้านจะให้ความร่วมมือด้วย

จากนั้น ทีมงานวิจัยจึงได้ถูกกำหนดขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยมีคุณจำนงค์ จันทร์จอม ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านสามขารับเป็นหัวหน้าโครงการ เมื่อได้ทีมงานวิจัยครบแล้ว ทีมงานจึงเริ่มต้นกระบวนการวิจัยด้วยการกำหนดคำถามการวิจัยและวัตถุประสงค์การวิจัยขึ้น ภายใต้ชื่อโครงการรูปแบบการแก้ปัญหาหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง โดยคำถามวิจัยที่ต้องการหาคำตอบได้แก่ (1) สถานภาพและภาวะหนี้สินของชุมชนบ้านสามขาเป็นอย่างไร (2) ปัจจัย/เงื่อนไขใดที่มีผลต่อการก่อเกิดและเพิ่มพูนของชุมชนบ้านสามขา และ (3) รูปแบบและกระบวนบวนการในการแก้ปัญหาที่จะนำไปสู่การลดหนี้และเพิ่มรายรับในแต่ละครัวเรือนของชุมชนบ้านสามขาเป็นอย่างไร และกำหนดวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้ (1) เพื่อศึกษาสถานภาพและทบทวนสภาวะหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา (2) เพื่อให้ชุมชนได้ตระหนักในปัญหาหนี้สินที่เกิดขึ้นและร่วมกันหาแนวทางป้องกัน และ (3) เพื่อค้นหาปัจจัย เงื่อนไข ของการก่อเกิดและเพิ่มพูนของหนี้สินในชุมชน (ทีมงานวิจัยบ้านสามขา, 2547: 2)

ณ ช่วงเวลานั้นเอง โครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาจึงเปลี่ยนสภาพจากการดำเนินการโดยชาวบ้านสามขาเพียงลำพังไปสู่การมีส่วนร่วมของ “พี่เลี้ยง” ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่จากจากสกว.สำนักงานภาค และเปลี่ยนจากการดำเนินการแก้ปัญหาหนี้สินอย่างไม่เป็นทางการไปสู่การดำเนินการที่เป็น*ทางการ*

1) สำรวจหนี้สิน

สิ่งสำคัญในชั้นต้นของการวิจัยคือข้อมูล ดังนั้น ทีมวิจัยจึงเริ่มต้นด้วยการสำรวจหนี้สินของชุมชนเอง ประเด็นที่มีความกังวลในหมู่ทีมงานวิจัยก็คือความครบถ้วนและความถูกต้องของข้อมูล เพราะข้อมูลเกี่ยวกับหนี้สินนั้นเป็นข้อมูลที่ไม่ค่อยมีใครอยากเปิดเผย ดังนั้น ก่อนที่ทีมงานจะไปสำรวจข้อมูลหนี้สินของชาวบ้านจึงต้องเป็นผู้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับหนี้สินของตนเองเสียก่อน โดยเฉพาะผู้ที่เป็นผู้นำและมีตำแหน่งหน้าที่การงานที่เป็นทางการ เมื่อทำเช่นนั้นแล้ว ชาวบ้านจึงกล้าเปิดเผยข้อมูลของตนเช่นกัน ซึ่งเมื่อทำการสำรวจทั้ง 152 ครัวเรือนของบ้านสามขาแล้วพบว่า ยอดหนี้สินรวมมีถึง 19.9 ล้านบาท (ดูรายละเอียดที่ภาพที่ 4.3) โดยมีหนี้กับธนาคารมากที่สุดประมาณ 9 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 46 ของยอดหนี้รวม การมีความแตกต่างมากระหว่างยอดหนี้รวมที่ชาวบ้านคาดไว้ (ประมาณ 5 ถึง 7 ล้านบาท) กับข้อมูลที่สำรวจพบทำให้ชาวบ้านตระหนักถึงปัญหาอย่างจริงจังและมีความตื่นตัวที่จะดำเนินการแก้ไข

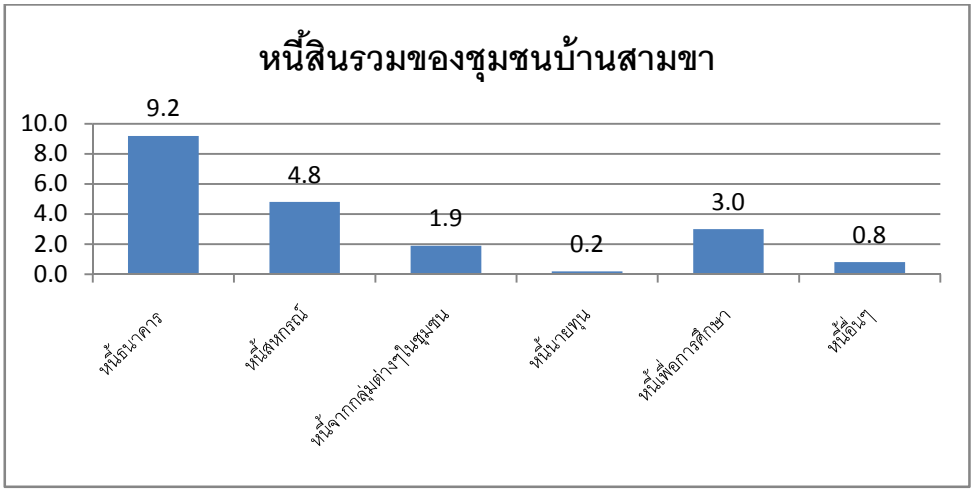

ภาพที่ 4.3 หนี้สินรวมของชาวบ้านสามขา สำรวจเมื่อพ.ศ.2544

2) สร้างจิตสำนึกใหม่

ข้อมูลที่เปิดเผยออกมานี้ทำให้ชาวบ้านสามขาตื่นตัวพร้อมที่จะร่วมมือกับทีมงานวิจัยในการที่หาทางลดหนี้ลง ดังนั้น สิ่งแรกที่ทำก็คือการปรับเปลี่ยนความคิดของชาวบ้านสามขาทุกคนให้หันมารู้จักประหยัด โดยทีมงานวิจัยได้จัดอบรมจิตใจเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตแบบในอดีต ในการอบรมนั้น ชาวบ้านจาก 142 ครัวเรือนมีโอกาสได้ฟังบรรยายจากอาจารย์จากสถาบันสารพัดช่าง และคุณนพพร นิลณรงค์ จากสกว.สำนักงานภาค ในการบรรยาย วิทยากรได้เน้นการสร้างความตระหนักถึงคุณค่าและรักษาวิถีชีวิตแบบคนรุ่นก่อนๆที่เคยเป็นอยู่อย่างสงบสุขสอดคล้องกับธรรมชาติ ปัญหาหนี้สินทุกวันนี้เกิดจากการบริโภคมากเกิดไป จึงต้องปรับจิตใจให้มีสติรู้จักระงับความอยากได้ หนี้สินก็น่าจะลดลงไปได้

การสร้างจิตสำนึกใหม่อีกวิธีหนึ่งได้แก่ การนำชาวบ้านไปศึกษาดูงานที่ “ไพศาลีอโศก” ไพศาลีอโศกเป็นชุมชนพึ่งตนเองที่อยู่ในเครือข่ายของสันติอโศก ผู้ที่จะเข้ามาอยู่ในชุมชนอโศกได้ต้องผ่านการขัดเกลากิเลสมาแล้วจนสามารถลดละเลิกสิ่งกิเลสได้ ซึ่งนักวิจัยและกลุ่มแกนนำที่ไปศึกษาดูงานนั้นพบว่าการใช้ชีวิตแบบชาวไพสาลีเป็นเรื่องที่น่าชื่นชมและควรนำไปปรับใช้ให้มากที่สุดแม้จะปฏิบัติไม่ได้ทั้งหมดก็ตาม เช่น เรื่องสมถะ สันโดษ พึ่งตนเอง และช่วยเหลือผู้อื่น รวมทั้งการหมั่นฝึกฝนจิตให้เข้มแข็งเพื่อไม่ให้หลงไปกับค่านิยมการบริโภคทางวัตถุที่เป็นต้นเหตุหลักของหนี้สินของชาวบ้านเอง นอกจากนี้ จากการศึกษาดูงานที่ชุมชนไพสาลีอโศก

ยังทำให้ทีมงานนักวิจัยและกลุ่มแกนนำได้แนวคิดในเรื่องการดำเนินชีวิตแบบพึ่งตนเองและการผลิตสินค้าที่จำเป็นใช้เอง เช่น ปุ๋ยธรรมชาติ และสินค้าเพื่อการบริโภคต่างๆ เป็นต้น

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การสร้างจิตสำนึกใหม่ด้วยการอบรมพัฒนาจิตใจเป็นการทำให้เกิดหลักคิดใหม่ที่จะใช้ตั้งต้นในการแก้ปัญหาหนี้สินร่วมกันของชาวบ้านสามขา โดยหลักที่สำคัญที่สุดคือการไม่หลงไปกับกระแสบริโภคนิยม แต่ให้พึ่งพาตัวเองและหันกลับมารักษาจุดเด่นที่ชุมชนตัวเองมีอยู่และพัฒนาต่อยอดจากจุดนั้น

3) ทำบัญชีครัวเรือน

บัญชีครัวเรือนนับเป็นหัวใจสำคัญของโครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขา การทำบัญชีครัวเรือนก็คือการจดบันทึกรายรับและรายจ่ายของตัวเอง (บางกรณีอาจจัดบันทึกรวมเป็นครอบครัว) ด้วยการจดบันทึกดังกล่าวทำให้เกิดข้อมูลที่เป็นรูปธรรมสะท้อนกลับมายังตัวผู้จดบันทึกเอง นอกจากนี้หากนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกันแล้วก็จะเห็นความแตกต่างระหว่างพฤติกรรมการใช้จ่ายของแต่ละคนได้ ซึ่งจะนำไปสู่การเรียนรู้และปรับตัวเองให้ดีขึ้นต่อไป ยิ่งไปกว่านั้น ตัวเลขจากบัญชีครัวที่รวมทั้งชุมชนหากนำมาวิเคราะห์ก็จะทำให้เห็นรูปแบบการใช้จ่ายของชุมชนในภาพรวม ซึ่งนั่นจะเป็นฐานในการดำเนินการตอบสนองที่เหมาะสมต่อไปได้ เช่น ถ้าตัวเลขด้านค่าใช้จ่ายทางสังคมรวมแล้วสูงมาก ชาวบ้านอาจจะกำหนดแนวทางที่จะลดค่าใช้จ่ายเหล่านี้ร่วมกันได้ เป็นต้น

ชุมชนบ้านสามขาก็ใช้บัญชีครัวเรือนเป็นเครื่องมือในการสร้างความตระหนักรู้ถึงพฤติกรรมการใช้จ่ายของตนเอง โดยชาวบ้านได้ร่วมกันออกแบบหมวดหมู่รายการที่จะบรรจุอยู่ในบัญชีครัวเรือนเอง และมีการกำหนดตัวแทนในการติดตามการทำบัญชีโดยจะต้องนำบัญชีมาส่งให้ผู้ดูแลแต่ละหมวดบ้านเพื่อนำมาวิเคราะห์ร่วมกัน (ดูตัวอย่างบัญชีครัวเรือนจากตารางที่ 4.1)

เมื่อเริ่มต้นนั้นชาวบ้านทุกคนได้ทดลองทำบัญชีครัวเรือนของตัวเอง โดยเมื่อสิ้นเดือนแรกทีมงานวิจัยสำรวจพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ลงบัญชีได้ถูกต้อง (ประมาณร้อยละ 86) แต่ปัญหาของชาวบ้านคือการลงตัวเลขในรายการให้ครบสังเกตจากการมีเพียงประมาณร้อยละ 43 ของชาวบ้านทั้งหมดเท่านั้นที่ลงบัญชีครัวเรือนได้ครอบคลุมทั้งหมด

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลบัญชีครัวเรือนในแต่ละเดือนจะถูกนำมาแสดงไว้บนป้ายขนาดใหญ่หน้าวัดประจำหมู่บ้านเพื่อให้คนในชุมชนมีโอกาสได้เห็นซึ่งจะนำไปสู่การรับรู้และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมต่อไป

ตารางที่ 4.1 ตัวอย่างบัญชีครัวเรือนรูปแบบแรกประจำเดือนมกราคม พ.ศ.2544 (รวมทั้งชุมชน)

31 **มกราคม** 2544	**รายการ**	**จำนวนเงิน**
	ชำระหนี้	ต้น 459,519 ดอกเบี้ย 23,480
	เครื่องอุปโภค	395,159
	ลงทุน	353,159
	อาหาร	128,081
	การศึกษา	88,852
	งานสังคม	64,911
	น้ำมันเชื้อเพลิง	61,609
	ออมทรัพย์	57,080
	หวยใต้ดิน – แชร์	40,109
	ภาษี	4,481
	ยารักษาโรค	19,636
	ค่าไฟฟ้า	17,345
	เครื่องนุ่งห่ม	14,276
	เหล้า	8,239
รับ		1,788,485
จ่าย		1,735,946
เกินดุล		52,641

แหล่งที่มา: ทีมงานวิจัยบ้านสามขา, 2547: 34-35

4) การลดค่าใช้จ่ายต่างๆ

ข้อมูลค่าใช้จ่ายที่พบจากบัญชีครัวเรือนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการบริโภคเพื่อเป็นการลดรายจ่ายในหลายๆรูปแบบ โดยยึดหลักทำเองหรือผลิตเองแทนที่จะซื้อ เช่น การลดการซื้อพืชผักโดยปลูกพืชสวนครัวเอง การออกหาอาหารจากป่าตามฤดูกาล การทำน้ำยาล้างจาน สบู่และแชมพูใช้เอง เป็นต้น

ในการประชุมของทีมงานเพื่อสรุปผลการดำเนินงานเมื่อครบเวลา 3 เดือน (มกราคม ถึง มีนาคม พ.ศ.2544) ได้ร่วมกันเสนอกิจกรรมที่จะช่วยลดค่าใช้จ่ายของชาวบ้านลง เช่น (1) การฝากเงินเพื่อชำระหนี้โดยเฉพาะโดยชาวบ้านที่ต้องการร่วมกิจกรรมสามารถนำเงิน

มาฝากกับทีมงานวิจัยได้โดยไม่มีข้อจำกัดในการฝาก (2) ให้มีการร่วมทำงานแบบลงแขกโดยนำอาหารไปรับประทานเองและงดการเลี้ยงเหล้า (3) ช่วยเจ้าภาพให้ประหยัดในงานพิธีกรรมต่างๆ เช่น งานบวช งานแต่งงาน และงานศพ เป็นต้น

5) การตั้งกลุ่มอาชีพ

นอกจากมาตรการดังกล่าวข้างต้น ทีมงานโครงการจัดการหนี้สินได้เสนอให้แต่ละครัวเรือนเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มธุรกิจชุมชน เนื่องจากในเวลาเดียวกับที่บ้านสามขากำลังปรับตัวเข้าสู่กระบวนการวิจัยเพื่อช่วยในการดำเนินโครงการจัดการหนี้สินของตนนั้น ได้มีหน่วยงานเร่งรัดพัฒนาชนบท (รพช.) เข้ามาสอนชาวบ้านให้ทำเครื่องอุปโภคบางอย่างใช้เอง ซึ่งตรงกับความต้องการของชาวบ้านที่ต้องการหารายได้อยู่พอดี ชาวบ้านจึงมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มอาชีพต่างๆ โดยกลุ่มที่มีสมาชิกมากได้แก่ กลุ่มที่ผลิตผลิตภัณฑ์ทำความสะอาด เช่น แชมพู น้ำยาล้างจาน น้ำยาล้างห้องน้ำ เป็นต้น กลุ่มเลี้ยงไก่ที่มีสมาชิก 50 คนเลี้ยงไก่พันธุ์ โดยเลี้ยงแบบธรรมชาติรวมกันที่บริเวณบ้านของผู้ใหญ่บ้าน โดยสมาชิกจะผลัดเปลี่ยนกันมาให้อาหารกันทุกวัน นอกจากนี้ยังมีกลุ่มทำขนม โดยสมาชิก 13 คนของกลุ่มจะเข้ามาทำขนมที่บ้านของหนานชาญตามแต่ที่ได้แบ่งเวรกันไว้ โดยรายได้จากขนมจะแบ่งกันทุกสิ้นเดือน และสุดท้ายกลุ่มตัดผมที่ไม่เชิงเป็นการเพิ่มรายได้แต่เป็นการลดรายจ่ายมากกว่าเพราะกลุ่มตัดผมนี้สมาชิกจะผลัดเปลี่ยนกันตัดผมให้กันโดยไม่ต้องไปตัดที่ร้านให้เสียเงิน

อย่างไรก็ตาม การตั้งกลุ่มอาชีพไม่ได้ช่วยสร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้านสามขาอย่างที่หวังไว้ แม้ว่าผลผลิตชุดแรกๆของกลุ่มอาชีพจะได้รับการต้อนรับจากผู้ซื้ออย่างน่าพอใจ แต่หลังจากนั้นอีกเพียง 2 เดือนการดำเนินการของกลุ่มอาชีพก็เริ่มส่อปัญหา สังเกตได้จากการที่สมาชิกของกลุ่มอาชีพต่างๆเริ่มลดจำนวนลง สาเหตุของปัญหาอาจสรุปได้ดังนี้

(1) การไม่สามารถสร้างรายได้มากและสม่ำเสมอเท่าที่สมาชิกกลุ่มคาดหวังไว้ สมาชิกกลุ่มจึงหันกลับไปทำอาชีพส่วนตัวที่รายได้แน่นอน โดยเฉพาะสำหรับสมาชิกกลุ่มที่ต้องแบ่งเวลาทำงานประจำมาทำงานกลุ่มอาชีพ

(2) การไม่สามารถรักษาคุณภาพของผลิตภัณฑ์ได้ เช่น ผลิตภัณฑ์ทำความสะอาดที่คุณภาพลดลงเมื่อเทียบกับชุดแรกที่ผลิตออกมา ทำให้ไม่สามารถขายได้มากนักก่อให้เกิดภาระต้นทุนเพิ่มมากขึ้นไปอีก

(3) ต้นทุนการผลิตที่ต้องแบกรับ กลุ่มอาชีพทุกกลุ่มมีต้นทุน ทั้งต้นทุนคงที่ เช่น เครื่องจักร เครื่องมือ และอุปกรณ์ในการผลิตต่างๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีต้นทุนการผลิตที่เปลี่ยนแปลงได้ เช่น สารเคมี วัตถุดิบในการผลิต เป็นต้น ในการผลิตเชิงธุรกิจนั้น หากไม่

สามารถขายสินค้าที่ผลิตได้การดำเนินธุรกิจย่อมต้องแบกรับต้นทุนมากขึ้นไปเรื่อยๆ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มอาชีพของชาวบ้านสามขา

(4) การขาดทักษะในการดำเนินการธุรกิจชุมชน เช่น กลุ่มทำขนมที่ผลิตขนมออกมาแล้วไม่มีการจัดการด้านการตลาดอย่างมีประสิทธิภาพจึงทำให้กิจกรรมของกลุ่มไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร

จากสาเหตุของปัญหาดังที่กล่าวมาทำให้กลุ่มอาชีพต่างๆค่อยๆลดกิจกรรมของกลุ่ม และหยุดไปในท้ายที่สุด ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผลิตผลิตภัณฑ์ทำความสะอาดที่ไม่สามารถรักษาคุณภาพสินค้าไว้ได้จึงไม่สามารถทำยอดขายได้มากนักและทำให้ต้องแบกรับต้นทุนมากจนต้องหยุดดำเนินการไป กลุ่มเลี้ยงไก่นั้นทำรายได้ไม่แน่นอนจนสมาชิกแยกออกไปทำงานที่ทำรายได้อย่างสม่ำเสมอกว่าจนไม่เหลือสมาชิกพอที่จะดำเนินการต่อไปได้ กลุ่มทำขนมก็เผชิญสถานการณ์เดียวกันและเมื่อรวมกับการผลิตขนมได้น้อยและการจัดการด้านการตลาดที่ด้อยประสิทธิภาพจึงทำให้ต้องหยุดการดำเนินการไป กลุ่มตัดผมเองก็ต้องล้มเลิกไปเพราะสมาชิกไม่ได้ออกไปเปิดร้านตัดผมเนื่องจากเครื่องมือตัดผมมีราคาแพง เมื่อสมาชิกไม่สามารถหารายได้จากการรวมกลุ่มได้จึงทยอยออกจากกลุ่มไปและกลุ่มตัดผมก็สลายตัวไปในที่สุด

4.1.3.4 ปรับปรุงรูปแบบและขยายผล (พ.ศ.2545 ถึง พ.ศ.2548)

ความล้มเหลวของกลุ่มอาชีพรวมทั้งความสนใจในการทำบัญชีครัวเรือนที่ลดลงเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ทีมงานวิจัยและชาวบ้านสามขาได้กลับมาทบทวนโครงการจัดการหนี้สินของคนในชุมชนอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่งในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ.2545 ผลจากการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกันแล้วพบว่าจะต้องมีการปรับปรุงหมวดหมู่รายการที่บันทึกในบัญชีครัวเรือนเสียใหม่ให้ทั้งง่ายในการบันทึกและสะดวกสำหรับการวิเคราะห์ข้อมูล

นอกจากการปรับปรุงบัญชีครัวเรือนแล้ว ชาวบ้านสามขากลุ่มหนึ่งยังมีโอกาสได้ไปเข้าร่วมอบรมที่เชียงรายอโศก จังหวัดเชียงรายด้วย โดยธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรได้นำสมาชิกธนาคารไปอบรม 2 รอบ รวมชาวบ้านสามขาที่ได้ไปอบรมทั้งสิ้น 23 คน เมื่อกลับมาจากการอบรมแล้วพบว่าผู้ที่ไปอบรมเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมได้หลายอย่างทั้งการลด ละ เลิกอบายมุขและการพนัน รวมทั้งการหันมาพึ่งตนเองด้วยการผลิตสิ่งของเพื่อใช้เองหรือปลูกพืชเลี้ยงสัตว์เพื่อการบริโภคภายในครอบครัว

เมื่อชาวบ้านสามขาที่ไปอบรมที่เชียงรายอโศกเผยแพร่แนวทางการพึ่งตัวเองเช่นนี้ไปยังชาวบ้านคนอื่นๆในชุมชนมากเข้าทำให้แนวคิดโดยรวมในการผลิตเปลี่ยนไป จากการผลิตเพื่อขายของกลุ่มอาชีพที่ล้มเหลวไปก่อนหน้านี้มาเป็นการผลิตเพื่อบริโภคหรือใช้ประโยชน์ในครัวเรือนเอง หากมีเหลือพอจึงจะนำไปขาย ด้วยแนวคิดแบบใหม่นี้เองทำให้การรวมกลุ่มอาชีพฟื้น

กลับมาอีกครั้ง และยังมีกลุ่มใหม่ๆเกิดขึ้นอีก เช่น กลุ่มกสิกรรมปลอดสารพิษ กลุ่มศึกษาการบริหารจัดการ และกลุ่มเลี้ยงหมู เป็นต้น

ธนาคารสมองเป็นอีกหนึ่งหน่วยทางสังคมที่มีส่วนช่วยในกระบวนการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา ธนาคารแห่งนี้ริเริ่มและดำเนินการโดยเยาวชนบ้านสามขา หลักการของธนาคารสมองคือการให้กู้ยืมแก่ชาวบ้านสามขาที่มีความคิดดีๆในการนำเงินไปใช้ ผู้ขอกู้ต้องสามารถอธิบายความคิดทำให้เกิดความเชื่อมั่นว่าสามารถนำเงินไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้จริง โดยต้องเปิดโอกาสให้เยาวชนได้เข้าไปศึกษาเรียนรู้การนำเงินไปใช้จริงๆด้วย โดยมากแล้วชาวบ้านจะกู้เงินไปลงทุนประกอบอาชีพ เช่น เลี้ยงวัว ปลูกหอม และทำกล้วยอบ เป็นต้น เงินที่กู้ยืมไปนี้ไม่มีการคิดดอกเบี้ย แต่ผู้กู้อาจมอบ “ค่าบำรุง” ให้แก่ธนาคารได้ตามแต่ศรัทธา จากเงินทุนตั้งต้น 30,000 บาทที่ได้มาจากเงินที่เหลือจากการเข้าค่ายอบรมภาษาอังกฤษ ปัจจุบันธนาคารสมองมีเงินทุนให้กู้เกือบ 100,000 บาท

ชาวบ้านคนหนึ่งกล่าวว่าธนาคารสมองมีส่วนช่วยชาวบ้านสามขาเพราะธนาคารไม่เก็บดอกเบี้ย หนี้เสียก็ไม่เกิดเพราะเด็กๆจะติดตามหนี้สินได้ดีเพราะไปถึงบ้าน “เด็กติดตามหนี้สินดีกว่าผู้ใหญ่อีก เพราะไม่มีความเกรงใจ” (บุญส่ง, 2552: สัมภาษณ์) นอกจากนี้ยังเสนอด้วยว่าควรมีการจดบันทึกการลงทุนว่ามีค่าใช้จ่ายอะไรบ้าง ตัวโครงการที่ทำประสบความสำเร็จ มีกำไรหรือขาดทุนหรือไม่เพราะเหตุใด การจดบันทึกไว้จะทำให้คนอื่นๆสามารถใช้ศึกษาเรียนรู้ต่อไปได้ “ลุงว่าถ้าจะให้มันลึก ลุงว่าถ้าใครเอาเงินธนาคารสมอง จะต้องจดทุกอย่าง หาข้อมูลทุกอย่าง มันมีกำไรยังไง มันขาดทุนด้วยสาเหตุอะไร เด็กจะได้เรียนรู้ด้วย” (บุญส่ง, 2552: สัมภาษณ์)

4.1.3.5 สานต่อการแก้ปัญหาหนี้สินอย่างครบวงจร (พ.ศ.2548 ถึงปัจจุบัน)

ในปีพ.ศ.2548 ชาวบ้านสามขาได้ขยายผลโครงการจัดการหนี้สินของตนเองโดยใช้แนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นอีกครั้งหนึ่ง โดยส่วนขยายนี้ใช้ชื่ออย่างเป็นทางการว่า “โครงการรูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการเพิ่มความเข้มแข็งของชุมชนบ้านสามขา ตำบลตัวเสือ อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง”

งานวิจัยครั้งล่าสุดนี้เป็นการต่อยอดจากงานวิจัยครั้งก่อน (พ.ศ.2544) ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของชาวบ้านสามขาด้วยการใช้การทำบัญชีครัวเรือนเป็นเครื่องมือ แต่ “หนี้ที่มีอยู่แล้ว” ยังเป็นปัญหาที่ใหญ่เกินกว่าที่จะแก้ไขโดยใช้บัญชีครัวเรือนอย่างเดียวได้ ดังนั้น ชาวบ้านสามขาจึงได้รวมทีมงานชุดใหม่ขึ้นเพื่อขยายผลโครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขา โดยจะมุ่งไปที่การค้นหาวิธีการจัดการและปรับโครงสร้างหนี้ของชุมชนอย่างมีส่วนร่วมเพื่อจัดการกับ “หนี้ที่มีอยู่แล้ว” นั้นโดยเฉพาะ

จากการสำรวจหนี้สินเมื่อปีพ.ศ.2548 นั้น หนี้สินรวมที่บ้านสามขานอกจากจะไม่ลดแล้วยังเพิ่มขึ้นอีกด้วย นั่นคือ หนี้สินรวมเพิ่มจาก 18 ล้านบาท เป็น 20 ล้านบาท ซึ่งอาจสรุปได้ว่าเป็นเพราะ (1) หนี้สินเดิมและภาระดอกเบี้ยจากหนี้สินเดิมที่มีอยู่ (2) การเกิดขึ้นของกลุ่มเงินทุนต่างๆในชุมชนทำให้ชาวบ้านเข้าถึงแหล่งเงินกู้ได้สะดวก เป็นการกระตุ้นให้มีการกู้มากขึ้น (3) ชาวบ้านที่กู้เงินไปลงทุนประกอบอาชีพไม่สามารถสร้างรายได้ให้เพียงพอต่อการชำระหนี้ภายในเวลาที่กำหนดได้ (มีการวิเคราะห์กันว่าอาชีพเหล่านั้นอาจจะไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านเอง ทำให้ไม่สามารถทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ) (4) รายจ่ายก้อนใหญ่ที่เกิดขึ้นประจำ อันได้แก่ ค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาของลูก และ (5) เงื่อนไขของผู้ให้กู้ที่ชาวบ้านจำยอมรับเพราะไม่สามารถต่อรองได้

กิจกรรมที่เป็นหลักใหญ่ในการดำเนินการช่วงนี้คือ การปรับโครงสร้างหนี้ด้วยการการไถ่ถอนหนี้จากแหล่งเงินกู้หลายแหล่งมารวมเป็นหนี้กองเดียวกับเจ้าหนี้เจ้าเดียว “เจ้าหนี้” รายใหญ่ของชาวบ้านสามขาคือธกส. หนี้ธกส.นั้นมีมากจนชาวบ้านต้องกู้ยืมเงินจากแหล่งอื่นมาจ่ายให้ธกส.

จะเห็นได้ว่าจะดำเนินการปรับโครงสร้างหนี้ได้นั้นต้องอาศัยเงินทุนเพื่อไถ่ถอนหนี้สินเหล่านั้น ทีมงานชาวบ้านสามขาเลือกที่จะใช้แหล่งทุนภายนอกชุมชนเพื่อการนี้ โดยแกนนำของทีมงานได้เขียนโครงการเสนอของบประมาณ (ในรูปเงินกู้) ไปยังสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์กรมหาชน) ซึ่งหลังจากการประชุมร่วมกันระหว่างแกนนำชาวบ้านกับสถาบันดังกล่าวจึงได้ข้อสรุปว่าโครงการของชาวบ้านสามขาไม่ได้รับการอนุมัติเพราะโครงการที่เสนอไปนั้นไม่ตรงกับวัตถุประสงค์ของงบประมาณที่สถาบันจะให้

แนวทางในการดำเนินการเพื่อปรับโครงสร้างหนี้จึงเปลี่ยนทิศกลับมาสู่การใช้แหล่งทุนภายในชุมชนเอง ทีมงานจึงได้จัดเวทีประชุมชาวบ้านก่อนที่จะตกลงร่วมกันว่าจะใช้กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขาเป็นแหล่งทุนในการดำเนินการ จึงได้มีการแก้ไขระเบียบของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ และกำหนดระเบียบการกู้ยืมเงินใหม่ที่เอื้อต่อการปรับโครงสร้างหนี้ โดยมีการตั้งคณะกรรมการขึ้นมาชุดหนึ่งมีหน้าที่พิจารณาระเบียบใหม่ดังกล่าว จนถึงปัจจุบันมีการปรับโครงสร้างหนี้ให้สมาชิกแล้ว 5 คน คิดเป็นเงิน 520,000 บาท

ยังมีกองทุนอีกกองทุนหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้นคือ “กลุ่มออมทรัพย์ฟ้าหลังฝน” ที่ตั้งขึ้นเพื่อเป็นที่ออมเงินเพื่อใช้หนี้โดยเฉพาะ สมาชิกสามารถนำเงินมาออมได้ทุกวันไม่จำกัดจำนวนเงิน ทั้งนี้กลุ่มออมทรัพย์นี้จะไม่ปล่อยกู้ทั่วไป แต่อาจให้สมาชิกกู้ได้เฉพาะกรณีจำเป็นโดยไม่คิดดอกเบี้ย กลุ่มออมทรัพย์นี้เป็นเสมือนการดึงเงินออกมาจากกระเป๋าของชาวบ้านที่มีหนี้สินเพื่อเก็บออมไว้จ่ายหนี้แทนที่จะเอาไปใช้จ่ายอย่างอื่น

ในปีพ.ศ.2552 ทีมงานบ้านสามขาได้คิดกิจกรรมใหม่ที่เป็นส่วนขยายของโครงการจัดการหนี้สินขึ้น นั่นคือกิจกรรม “ให้ยืม” โดยกิจกรรมนี้เป็นการดำเนินการของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ที่จัดสรรเงินประมาณ 200,000 บาท เป็นทุนให้ชาวบ้านที่ถึงกำหนดต้องชำระหนี้กับเจ้าหนี้ไม่ว่าจะเป็นเจ้าหนี้ในหรือนอกระบบแต่ยังไม่มีเงินที่จะนำไปชำระได้ (ซึ่งจะทำให้ถูกเพิ่มอัตราดอกเบี้ย รวมถึงเสียเครดิต) มา “ยืม” ไปชำระหนี้ตามสัญญาที่กำลังจะถึงนั้น โดยมีข้อแม้คือผู้ที่ “ยืม” ไปจะต้องนำเงินจำนวนเท่ากับที่ยืมไปมาคืนโดยกู้กลับมาจากเจ้าหนี้เดิมอีกครั้ง อาจกล่าวได้ว่า การกระทำลักษณะนี้เป็นการ “เปลี่ยนสัญญาเงินกู้” จากที่ใกล้จะหมดลงเป็นสัญญาใหม่ (เริ่มต้นนับเวลาใหม่) นั่นเอง ทั้งนี้กลุ่มสัจจะออมทรัพย์จะไม่คิดดอกเบี้ยจากการให้ยืมเงินดังกล่าว

การทำเช่นนี้มีประโยชน์ต่อชาวบ้านที่มีความจำเป็นต้องชำระเงินกู้ตามสัญญาที่ใกล้จะหมดลงมาก เพราะทำให้ไม่ต้องไปกู้ยืมเงินจากแหล่งอื่นซึ่งมีดอกเบี้ยมาจ่ายหนี้นั้น เท่ากับเป็นการลดภาระดอกเบี้ยเงินกู้ไปได้ส่วนหนึ่ง ในความเป็นจริงแล้วหนี้สินที่พอกพูนขึ้นของชาวบ้านก็เกิดจากวงจร “กู้มาจ่ายหนี้” เช่นนี้ นอกจากนี้ การที่ผู้กู้สามารถจ่ายหนี้ได้ตรงเวลาก็เป็นการรักษาเครดิตของผู้กู้ได้ด้วยอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในกรณีที่ผู้ให้กู้เป็นธนาคาร การไม่ต้องถูกขึ้นบัญชีผิดนัดชำระจะทำให้ผู้กู้สามารถกู้ได้อีกในอนาคตหากจำเป็น ฝ่ายเจ้าหนี้นั้นไม่มีอะไรต้องเสียจากการกระทำดังกล่าว เพราะได้รับดอกเบี้ยจากเงินต้นที่ให้กู้อยู่แล้ว และยังคงมีลูกค้า (ผู้กู้) ให้เก็บดอกเบี้ยอยู่ต่อไป

คณะกรรมการของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์จะเป็นผู้พิจารณา “ให้ยืม” เงินดังกล่าว โดยนอกจากจะพิจารณาที่ตัวผู้มายืม (ที่ต้องเป็นสมาชิกของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์อยู่แล้ว) แล้ว ก็ยังต้องติดต่อไปยังฝ่ายเจ้าหนี้เพื่อถามความเป็นไปได้ในการให้กู้ใหม่อีกครั้ง ซึ่งแน่นอนว่าต้องมีการตกลงกันให้ได้ว่าจะมีการให้กู้กลับมาอีกครั้งเท่านั้นคณะกรรมการจึงจะอนุมัติ “ให้ยืม”

ในอีกมุมหนึ่ง แม้ว่าการจัดการหนี้สินจะบูรณาการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชาวบ้านสามขาส่วนใหญ่แล้ว แต่หากพิจารณาในแง่ของผลสัมฤทธิ์ ก็ยังไม่อาจเรียกได้ว่าชาวบ้านสามขา “ประสบความสำเร็จ” ในการจัดการกับหนี้สิน ดังที่จะเห็นว่ายอดหนี้สินรวมของชาวบ้านนอกจากจะไม่ลดลงแล้ว ยังเพิ่มขึ้นอีกด้วย สอดคล้องกับข้อสังเกตของคุณพารณ อิศรเสนา ณ อยุธยา ผู้ซึ่งคลุกคลีอยู่กับบ้านสามขามาอย่างยาวนานที่ว่า “(การจัดการหนี้สิน)ไม่สำเร็จและยังห่างไกลความสำเร็จ...เขาอยู่กับหนี้มาจนชิน...คล้ายๆกับว่าไม่เดือดร้อน” (พารณ อิศรเสนา ณ อยุธยา, 2551: สัมภาษณ์)

กระนั้นก็ตาม มีการเปลี่ยนแปลงที่เป็น “สัญญาณบวก” อย่างน้อย 2 ประการที่ชี้ว่าทิศทางการเปลี่ยนแปลงของบ้านสามขาเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินน่าจะดีขึ้น ประการแรกคือ

การที่หนี้สินส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นในช่วงปีหลังๆมานี้เป็นหนี้สินที่ก่อให้เกิดรายได้ ดังข้อมูลที่คุณพารณเล่าให้ฟังเพิ่มเติมว่าชาวบ้านบอกคุณพารณว่า “หนี้ทั้งหมดมีประมาณ 20 ล้าน โดยมีหนี้ประมาณ 10 ล้านก่อให้เกิดรายได้ จากที่เดิมเป็นหนี้ที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ทั้งหมด” (พารณ อิศรเสนา ณ อยุธยา, 2551: สัมภาษณ์)

ประการที่สอง แม้ว่าหนี้สินของชาวบ้านสามขาจะไม่ลดลง แต่เมื่อสำรวจทรัพย์สินของคนในหมู่บ้าน จึงพบว่ามีทรัพย์สินประมาณ 60 ล้านบาท มากกว่าหนี้สินที่มีอยู่ประมาณ 20 ล้านบาท นอกจากนี้การสร้างหนี้ใหม่ก็ลดลง โดยเฉพาะการก่อหนี้เพื่อนำไปใช้โดยไม่ก่อให้เกิดรายได้ ชาวบ้านจะระวังมากขึ้นในการไปขอกู้กองทุนต่างๆ โดยจะไม่กู้หากไม่คิดว่ามีโครงการที่จะดำเนินการจริงๆ ดังเช่นที่ผู้ให้สัมภาษณ์คนหนึ่งเล่าให้ฟังว่า “กองทุนต่างๆมีเงินเหลือทุกกองทุน อย่างกองทุนกขคจ.ยังไม่มีใครเอาเลย เพราะไม่มีโครงการที่จะไปลงตรงนั้น” (บุญส่ง, 2552: สัมภาษณ์) การนำไปลงทุนในโครงการใดต้องสามารถเก็บเกี่ยวผลตอบแทนได้จริงๆ

การสร้างหนี้ลดลงเพราะชาวบ้านสามขามีสติคิดพิจารณาก่อนใช้เงินมากขึ้น จากแต่เดิมที่แข่งกันบริโภค ปัจจุบันหันมาแข่งกันออม เกิดค่านิยมใหม่ในการจัดการเงินที่ให้คุณค่ากับการออมมากกว่าการใช้ ดังนั้นแม้ว่าหนี้สินจะไม่หมดไปทันที แต่ก็ทำให้อยู่กับหนี้ได้อย่างมีความสุข

วิธีการประกอบอาชีพเปลี่ยนไปจากการทำในปริมาณมาก แม้ว่าจะได้ผลตอบแทนมากแต่ก็มีหนี้สินมากตามไปด้วย เนื่องจากไม่มีการจัดบันทึก ปัจจุบันทำในระดับที่ทำไหวโดยไม่ก่อหนี้ จึงทำให้มีกินโดยไม่ต้องซื้อ นั่นคือ ไม่ต้องมีมากเกินความจำเป็น เพราะการมีมากทำให้เกิดความทุกข์ตามไปด้วย ดังที่ลุงบุญส่งเล่าให้ฟังว่า “เมื่อก่อนปลูกกระเทียมปลูกเยอะ ทำอะไรก็ทำเยอะ ใช้ทุนเยอะ ได้เงินเยอะ แล้วก็หนี้เยอะ มันมาเยอะทุกอย่าง...เพราะมันไม่มีข้อมูล...เราไม่รู้ว่าเราใช้ปุ๋ยเท่าไหร่ จำได้แค่ว่าซื้อ...บางคนปลูกหอมแดงลงทุนไป 10,000 ขายได้ 20,000 เขาก็ยังว่าขาดทุนอยู่ แต่ปีนี้ลุงทำขายได้ 1,000 กว่าบาท ลุงพอใจเพราะลุงไม่ได้ใช้เงิน ไม่มีต้นทุน” (บุญส่ง, 2552: สัมภาษณ์)

4.1.3.6 สรุปความเป็นมา

โครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขานั้นมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมายาวนาน (ดูภาพที่ 4.4 ประกอบ) ตั้งแต่ช่วงการสร้างหนี้ (ทั้งเพื่อการผลิต เพื่อการศึกษา และเพื่อซื้อเครื่องอำนวยความสะดวก) การรวมกลุ่มเพื่อสนับสนุนทางการเงินซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกจนกระทั่งรวมกันในระดับหมู่บ้านตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ขึ้น ซึ่งทำได้ดีที่สุดเพียงบรรเทาปัญหาเฉพาะหน้าเป็นครั้งคราว แต่ไม่อาจแก้รากเหง้าของปัญหาหนี้สินได้

แนวทาง “การวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ของสกว.สำนักงานภาคทำให้ชาวบ้านได้ “กรอบ” ในการดำเนินการจัดการหนี้สินที่เป็นระบบมากขึ้น รวมกับการสนับสนุนจากบุคลากรของสกว. สำนักงานภาค และการมีโอกาสไปศึกษาดูงานต่างชุมชนทำให้ที่บ้านสามขาเกิดโครงการย่อยที่มุ่งแก้ปัญหาหนี้สินขึ้นมากมาย โครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาจึงช่วยลดการขยายตัวของหนี้สินลงได้ระดับหนึ่ง จนมีโอกาสได้เผยแพร่ความรู้และประสบการณ์ของทีมงานและชาวบ้านสามขาออกไปสู่ชุมชนอื่นๆอย่างกว้างขวาง ปัจจุบันโครงการจัดการหนี้สินของบ้านสามขายังไม่สิ้นสุด โดยยังมีความพยายามในการแก้ปัญหาหนี้สินเดิมด้วยการปรับโครงสร้างหนี้และการไถ่ถอนหนี้รวมไปถึงการ “ให้ยืม” ซึ่งทีมงานและชาวบ้านกำลังร่วมกันค้นหารูปแบบการดำเนินการที่เหมาะสมอยู่

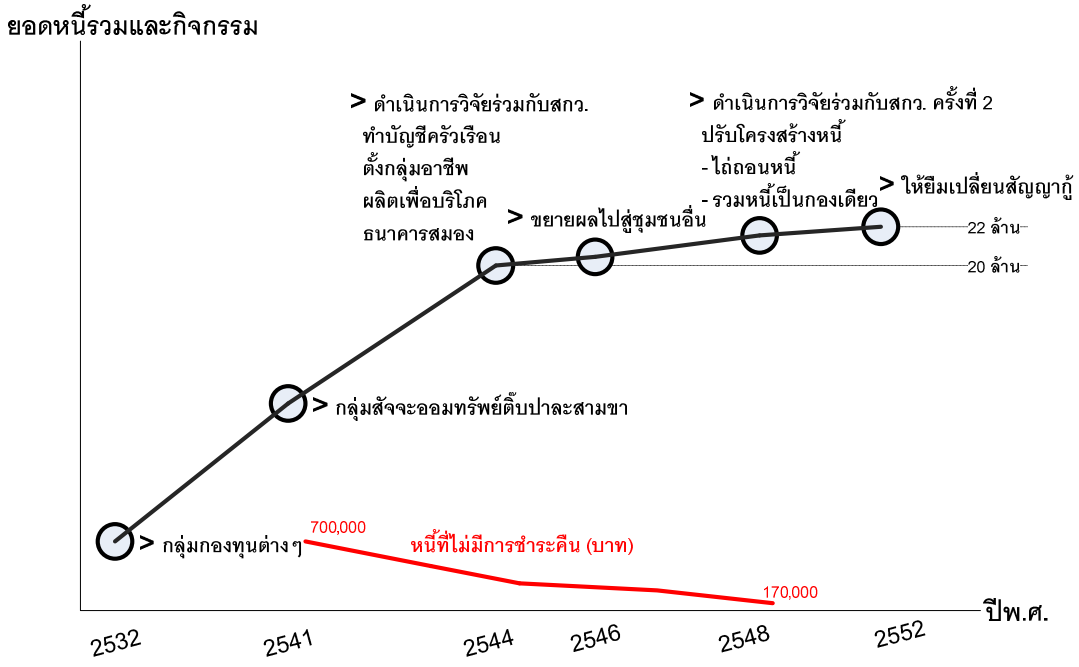

ภาพที่ 4.4 ยอดหนี้รวมและกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินของบ้านสามขาตั้งแต่ปีพ.ศ.2532 ถึง พ.ศ.2552

4.1.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม

4.1.2.1 คุณค่าต่อสังคม

โครงการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขานั้นหากทำได้สำเร็จตามความมุ่งหมายจะเป็นประโยชน์ต่อตัวชาวบ้านเองและชุมชนมาก เพราะหากมองในอีกมุมหนึ่งการจัดการหนี้สิน

แบบบ้านสามขาก็คือการจัดการการใช้จ่ายอย่างเป็นระบบ โดยอาศัยบัญชีครัวเรือนเป็นเครื่องมือในการให้ข้อมูลและแสดงผลการปฏิบัติ ตัวเลขค่าใช้จ่ายที่มากกว่ารายรับนั้นสามารถก่อให้เกิดความตระหนักรู้ถึงพฤติกรรมของตัวเอง แล้วจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมไปในทางประหยัด สิ่งใดทำเองได้ก็ทำ ซื้อเฉพาะสิ่งจำเป็นที่ผลิตเองไม่ได้ หนี้สินก็ไม่สร้างเพิ่มและมีวินัยในการผ่อนชำระ ชุมชนในภาพรวมก็ได้รับประโยชน์เพราะการใช้ทรัพยากรก็จะลดน้อยลง และหากทำได้อย่างต่อเนื่อง ชุมชนบ้านสามขาก็จะสามารถเป็นตัวอย่างของชุมชนที่ดำเนินตามแนวทางปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงได้

หลายคนอาจคิดว่าหนี้สินเป็นเรื่องส่วนตัวของผู้มีหนี้ แต่จริงๆแล้วผลกระทบของมันเชื่อมโยงเป็นลูกโซ่ และถ้าหนี้ของคนในชุมชนถ้ารวมกันแล้วมีมากกว่าปกติก็แสดงว่าชุมชนนั้นอ่อนแอ การมีโครงการที่จะช่วยบรรเทาปัญหาหนี้สินได้จึงเท่ากับเป็นการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยในตัวเอง ตัวอย่างเช่น การรวมหนี้ไว้ที่เดียวเพื่อให้ผ่อนชำระในระยะยาวด้วยอัตราดอกเบี้ยต่ำได้นั้นเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่มีหนี้สินมาก เนื่องจากการมีภาระหนี้สินมากเกินกว่าความสามารถที่จะชำระหนี้ได้ตามปกติทำให้ต้องมีการกู้จากแหล่งหนึ่งไปใช้หนี้ที่ถึงกำหนดชำระของอีกแหล่งหนึ่ง การสร้างหนี้เพื่อจ่ายหนี้ที่เกิดขึ้นวนเวียนอยู่เช่นนั้นทำให้กองหนี้รวมของชาวบ้านสูงขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะเมื่อต้องกู้ยืมจากแหล่งเงินกู้นอกระบบที่มีอัตราดอกเบี้ยเงินกู้สูง วงจรการเป็นหนี้และการจ่ายหนี้ในลักษณะนี้หากสามารถกำจัดไปเสียได้ก็ย่อมทำให้การดำเนินชีวิตมีความเป็นปกติมากขึ้น ดังนั้น การรวมหนี้เข้าไว้เป็นกองเดียวแล้วผ่อนชำระที่เดียวนั้นจึงเป็นแนวทางที่มีคุณค่าต่อคนในชุมชนบ้านสามขาอย่างมาก

4.1.2.2 ความใหม่

ชุมชนบ้านสามขายังไม่เคยมีการจัดการหนี้สินในระดับชุมชนมาก่อนแม้จะมีแหล่งทุนภายในชุมชนค่อนข้างมากก็ตาม การจัดการหนี้สินนับเป็นเรื่องใหม่สำหรับชุมชน เพราะก่อนที่จะมีการสำรวจข้อมูลหนี้สินของคนทั้งชุมชน แม้ว่าจะมีการตั้งกลุ่มกองทุนต่างๆมา “ช่วยเหลือ” ชาวบ้านก็ตาม แต่เรื่องหนี้สินยังเป็นเรื่อง “ของใครของมัน” อยู่ กล่าวคือ หนี้สินของใครใครก็รับรู้รับผิดชอบเอาเอง แต่เมื่อข้อมูลยอดหนี้รวมของชุมชนถูกคำนวณออกมาแล้วพบว่ามีมากกว่า 18 ล้านบาท เฉลี่ยแล้วแต่ละครัวเรือนมีหนี้เกือบ 120,000 บาท จากจุดนั้นเองที่ทำให้เรื่องหนี้สินกลายเป็นเรื่องระดับชุมชนซึ่งเป็นเรื่องที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนเลย

นอกจากจะเป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนแล้ว ในอีกแง่หนึ่ง การใช้ความร่วมมือระดับชุมชนในการแก้ปัญหาหนี้สินนั้นจัดเป็นการแก้ปัญหาเดิมที่มีอยู่นานแล้วด้วยวิธีการใหม่ด้วย นั่นคือ เปลี่ยนจาก “ต่างคนต่างแก้” เป็น “ร่วมกันแก้ไข” ซึ่งการเปลี่ยนวิธีแก้ปัญหาเช่นนี้เป็นการเปิดแนวทางใหม่ในการรับมือกับปัญหาหนี้สิน

4.1.2.3 แรงจูงใจเชิงสังคม

โครงการจัดการหนี้สินนี้ไม่ได้ทำเพื่อใครคนใดคนหนึ่งแต่ทำเพื่อใครก็ตามในชุมชนที่พร้อมจะเปลี่ยนแปลงตัวเองเพื่อจัดการหนี้สินของตัวเองไม่ให้ภาวะการมีหนี้ของตัวเองนั้นไปส่งผลกระทบในแง่ลบต่อคนอื่นๆในสังคม แม้ว่าการจัดการหนี้สินจะเป็นประโยชน์โดยตรงต่อผู้ที่มีหนี้แต่ความมุ่งหมายจริงๆของโครงการอยู่ที่การทำให้ชุมชนโดยรวมเข้มแข็งและอยู่ได้อย่างเป็นปกติสุข ถ้าคนในชุมชนมีความทุกข์น้อยลง ชุมชนในภาพรวมก็มีความสุขมากขึ้นนั่นเอง

4.2 โครงการการงดเหล้างานศพของชุมชนบ้านดง จังหวัดลำปาง

4.2.1 ลักษณะของโครงการงดเหล้างานศพชุมชนบ้านดง

การงดเหล้าในงานศพเป็นโครงการที่ชาวชุมชนบ้านดงร่วมกันริเริ่มขึ้น โดยตกลงร่วมกันที่จะไม่ให้มีการเลี้ยงเหล้าในงานศพ หลักการพื้นฐานของโครงการนี้คือเจ้าภาพงานศพต้องไม่เลี้ยงเหล้า การที่มีการเลี้ยงเหล้าเป็นเพราะเจ้าภาพงานศพต้องการดูแลผู้ที่มาช่วยงานไม่ว่าจะมาช่วยเตรียมสถานที่ ทำอาหาร หรือนอนเฝ้าผู้ตาย โดยมี “ความเชื่อ” ว่าเหล้าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการมาช่วยงานดังกล่าว หากไม่นำเหล้ามาเลี้ยงดูกันแล้วจะไม่มีใครมาช่วยงาน เหล้ากับงานศพจึงกลายเป็นของคู่กัน ดังนั้น การจะงดเหล้าในงานศพได้ เจ้าภาพงานศพจะต้องเปลี่ยนความเชื่อและไม่เลี้ยงเหล้าในงานศพญาติของตัวเอง

การเลิกเลี้ยงเหล้าในงานศพทำได้ด้วยการขอความร่วมมือจากเจ้าภาพงานศพโดยการตัดสินใจขั้นสุดท้ายว่าจะให้มีเหล้าในงานศพหรือไม่นั้นอยู่ที่ตัวเจ้าภาพเอง โดยมากเจ้าภาพจะไม่อยากให้มีค่าใช้จ่ายในงานศพมากนักอยู่แล้ว ดังนั้นแนวคิดที่จะให้งานศพปลอดเหล้าซึ่งจะช่วยลดค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพได้จึงเป็นแนวคิดที่ชาวบ้านให้ความสนใจ เมื่อรวมกับการที่ทีมงานของโครงการงดเหล้าออกมาช่วยรณรงค์ให้มีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในการเลี้ยงเหล้าในงานศพ จึงนับเป็นการช่วยให้ชาวบ้านหลายคนที่ไม่ต้องการจะเลี้ยงเหล้าในงานศพญาติตัวเองอยู่แล้ว (กรณีที่ต้องจัดงานศพ) สามารถกระทำได้อย่างสบายใจไม่ต้องกังวลว่าเพื่อนบ้านจะต่อว่า

อย่างไรก็ตาม มีชาวบ้านบางคนที่ไม่เห็นด้วยกับการเลิกเลี้ยงเหล้าในงานศพและยังขอเลี้ยงเหล้าต่อไป ในกรณีอย่างนี้ช่วงแรกทีมงานจะไม่ใช้วิธีการบังคับโดยตรงโดยจะยอมให้มีการเลี้ยงเหล้าได้แต่ขอให้ลดปริมาณลง ในช่วงหลังที่การไม่เลี้ยงเหล้าในงานศพได้รับการปฏิบัติมากขึ้นแล้ว เจ้าภาพที่คิดจะเลี้ยงเหล้าจะต้องเผชิญกับการบังคับทางสังคมในรูปแบบต่างๆจนทำให้ต้องเปลี่ยนความคิด เหล้าในงานศพที่บ้านดงจึงหมดไปในที่สุด

4.2.2 ชุมชนและบริบทแวดล้อมชุมชน

บ้านดงคือพื้นที่หมู่ 2 ตำบลนายาง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง (ดูภาพ 4.5 และภาพ 4.6) บ้านดงเป็นหมู่บ้านหนึ่งในจำนวน 9 หมู่บ้านของตำบลนายาง ชุมชนบ้านดงมีประชากร 664 คน (ชาย 320 หญิง 344) จาก 153 ครัวเรือน ชุมชนนี้เป็นชุมชนเครือญาติขนาดใหญ่ทำให้ชาวบ้านดงมีความกลมเกลียวกันค่อนข้างมาก มีการช่วยเหลือแบ่งปันและพึ่งพาอาศัยกัน เห็นได้จากการลงแรงช่วยเหลือกันเมื่อมีงานประเพณีทางศาสนาต่างๆ

ภาพที่ 4.5 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านดง

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com

ภาพที่ 4.6 แผนที่แสดงภูมิประเทศบริเวณบ้านดง

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com/gmap=1

บ้านดงมีพื้นที่ประมาณ 16,776 ไร่ เป็นพื้นที่ทำการเกษตรและที่อยู่อาศัย 6,784 ไร่ และเป็นพื้นที่ป่าชุมชน 9,992 ไร่ ป่าที่อยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านนี้เป็นแหล่งอาหารตามฤดูกาลของชาวบ้านโดยเฉพาะหน่อไม้และเห็ดชนิดต่างๆ สภาพโดยทั่วไปเป็นพื้นที่ลาดชันระหว่างที่รายชายเขาสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำวัง ภูมิประเทศมีลักษณะลุ่มๆดอนๆ ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของหมู่บ้านติดต่อกับบ้านกาด และบ้านไร่ ตำบลนายาง ตามลำดับ ทิศใต้ติดต่อกับอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง และทิศตะวันตกติดต่อกับอำเภอลี้จังหวัดลำพูน หมู่บ้านนี้อยู่ห่างจากตัวเมืองลำปางประมาณ 60 กิโลเมตรทางทิศตะวันตกเฉียงใต้

สาเหตุที่ชื่อบ้านดงเพราะสภาพหมู่บ้านตั้งอยู่กลางป่าดงดิบมีต้นไม้ปกคลุมทั่วไป ลักษณะของการตั้งบ้านเรือนจะอยู่รวมกันเป็นลักษณะครอบครัวขยาย บ้านดงแยกตัวออกมาเป็นหมู่บ้านเมื่อปีพ.ศ.2476 มีผู้ใหญ่บ้าน 1 คนและแยกหมวดบ้านต่างๆออกเป็น 5 หมวด เพื่อกระจายการปกครองและแบ่งหน้าที่กันทำงาน โดยมีหัวหน้าหมวดและรองหัวหน้าหมวดตำแหน่งละ 1 คน หัวหน้าหมวดนั้นจะมีการหมุนเวียนกันเป็นวาระๆละ 1 ปี เมื่อครบวาระจะทำการจับสลากคนอื่นๆในหมวดบ้านนั้นมาเป็นหัวหน้าหมวดต่อไป เมื่อมีงานในหมู่บ้าน หัวหน้าหมวดจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบและดูแลในแต่ละหมวดของตนเอง

มีชาวบ้านดงทำนาเป็นอาชีพหลักถึง 143 ครัวเรือน ที่เหลือทำอาชีพค้าขายและรับจ้างทั่วไป จริงๆแล้วชาวบ้านที่ทำนาก็รับจ้างทั่วไปด้วย นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชอื่นๆด้วย เช่น ถั่วลิสง ข้าวโพด และมะเขือเทศ เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่า ผู้ที่ทำนานั้นคือชาวบ้านที่อยู่ในช่วงวัยกลางคน ส่วนคนหนุ่มสาวส่วนมากจะออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน

4.2.3 **ความเป็นมา**

4.2.3.1 การปรากฏของเหล้าในงานศพ

โดยเนื้อแท้แล้วงานศพเป็นงานที่ผู้ที่มีชีวิตจัดขึ้นเพื่อเป็นการรำลึกถึงผู้ตายเป็นครั้งสุดท้าย รวมกับการ “ทำบุญ” เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ “ติดตัว” ผู้ตายไปยังภพชาติหน้า งานศพนั้นแตกต่างกันไปตามแต่ละกลุ่มของความเชื่อ ที่บ้านดงนั้น งานศพนิยมจัดที่บ้านผู้เสียชีวิตหากมีความพร้อม ในแต่ละวันจะเปิดให้ผู้ที่มีความนับถือมากราบศพ ช่วงเย็นมีการสวดพระอภิธรรมศพ การเลี้ยงอาหารมีทั้งวันตามแต่ว่าจะมีผู้มาร่วมงานเมื่อใด หลังจากผู้มาร่วมงานกลับบ้านก็จะมีผู้ช่วยงานเก็บกวาดสถานที่ และมีผู้ที่รับหน้าที่นอนเฝ้าศพ เพื่อคอยจุดธูปไม่ให้ดับจนขาดตอน

แต่เดิมชาวบ้านดงมิได้มีการเลี้ยงเหล้าในงานศพ ในอดีตการจัดงานศพในชุมชนบ้านดงเป็นไปอย่างเรียบง่าย เมื่อชาวบ้านรู้ว่ามีงานศพในหมู่บ้านก็จะมาช่วยกันทำโลงศพและปราสาท ระหว่างนั้นจะกางมุ้งครอบศพไว้ก่อนเพื่อรอโลงศพ ในส่วนของค่าอาหารในงานก็มีไม่

มากนักเนื่องจากชาวบ้านจะนำข้าวและวัตถุดิบในการประกอบอาหารมาช่วยเจ้าภาพงานศพ อาหารที่มักจะทำเลี้ยงผู้มาช่วยงานได้แก่ แกงแค แกงหยวกกล้วย น้ำพริก ซึ่งเป็นอาหารที่มีค่าใช้จ่ายน้อย งานศพในอดีตไม่มีการเลี้ยงเหล้าและจะตั้งศพไว้บำเพ็ญกุศลอย่างมาก 2 คืน เมื่อถึงวันเผา ชาวบ้านจะช่วยกันนำศพใส่ล้อเข็นไปที่ป่าช้าที่จะมีเพียงน้ำเปล่าเท่านั้นที่ใช้เลี้ยงแขกที่มาร่วมงานเผาศพ ในการเผาศพจะใช้ฟางหรือหญ้าแห้งเป็นเชื้อไฟ (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2549: 9-10) ผู้ศึกษาสรุปความแตกต่างของการจัดงานศพในอดีตและในปัจจุบันไว้ในตารางที่ 4.2

ตารางที่ 4.2 สรุปความแตกต่างระหว่างการจัดงานศพในอดีตกับปัจจุบัน (ก่อนโครงการงดเหล้า)

	ก่อนมีเหล้าในงานศพ	**ช่วงมีเหล้าในงานศพ**
จำนวนวันที่เก็บศพไว้	2 วัน	4 วันขึ้นไป
โลงศพ	ทำเอง	ซื้อ
ปราสาท	ไม่มีหรือทำเอง	ซื้อ
อาหาร	เน้นผักและวัตถุดิบที่ไม่ต้องซื้อ	เน้นอาหารตามที่นิยม
เครื่องดื่ม	น้ำเปล่า	น้ำเปล่าและเหล้า
การแห่ศพไปฌาปนกิจ	ไม่มี	มีการแห่พร้อมปราสาท
การเผาศพ	ใช้ฟางหรือหญ้าแห้งพอเป็นพิธี	ใช้ดอกไม้จันทน์
เครื่องดื่มในงานเผาศพ	น้ำเปล่า	น้ำอัดลม

ข้อมูลจากรายงานวิจัยฯ (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2549: 9-10) ทำให้ทราบว่า ปัจจุบันเมื่อมีการตายเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เจ้าภาพจะโทรศัพท์สั่งซื้อโลงศพและปราสาททันที และจะมีการเช่าโลงเย็นเพื่อเก็บศพไว้ก่อนจะถึงวันเผาโดยเช่าจากหมู่บ้านอื่นมาในราคา 600 บาท พร้อมกันนี้ร้านที่ขายปราสาทก็จะรับจ้างแห่ศพให้อีกด้วย ค่าโลงศพที่ซื้อมาราคาใบละประมาณ 3,000 บาท ส่วนค่าปราสาทอย่างถูกก็ราคาประมาณ 5,500 บาท ค่าใช่จ่ายนอกเหนือจากนี้ได้แก่ ค่าดอกไม้สำเร็จเพื่อใช้แต่งหน้าศพ ค่าดอกไม้จันทน์ ค่าอาหารเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน สิ่งที่ขาดไม่ได้ในงานศพปัจจุบันก็คือการเลี้ยงเหล้า การจัดงานศพแต่ละงานจึงมีการฆ่าหมู 4-5 ตัว เพื่อใช้ในการประกอบอาหาร ทำให้ค่าใช้จ่ายสูงมากในแต่ละงาน และปัจจุบันยังนิยมเก็บศพไว้ประมาณ 4 คืน ทำให้ค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้นอีกหลายเท่าตัว ครั้นเมื่อถึงเวลาเคลื่อนศพไปเผาก็ต้องจ้างรถจากร้านที่ขายปราสาทใส่ศพไปเผาที่ป่าช้า และขณะที่ทำพิธีอยู่ที่ป่าช้าก็จะมีการนำน้ำอัดลมมาเลี้ยงแขกด้วย (ดูตัวอย่างรายการค่าใช้จ่ายในงานศพจากตารางที่ 4.3)

ตารางที่ 4.3 ค่าใช้จ่ายงานศพก่อนมีโครงการงดเหล้างานศพ (จัดงานศพ 4 วัน)

รายการ	จำนวนเงิน(บาท)
1. ค่าอาหารรวม (แกงฮังเล น้ำพริกกะปิ ต้มจืด) (ใช้หมู 5 ตัว)	31,000
2. ค่าเครื่องดื่ม	
- น้ำ น้ำแข็ง	1,000
- เหล้า	3,000
3. ค่าโลงศพ (ซื้อ)	2,500
4. ค่าปราสาท (ซื้อ)	7,000
5. ค่าเครื่องไทยทาน	6,000
6. ใส่ซองปัจจัยพระสงฆ์	3,000
รวมจ่าย	53,500
ร่ายจ่ายเฉลี่ยต่อวัน	13,250

แหล่งที่มา: อิ่นแก้ว เรือนปานันท์ และคณะ, 2545: 49

นอกจากนี้ มีหลายครั้งที่พบว่าคนที่มาช่วยงานศพไม่ได้มาเพื่อช่วยงานจริงๆ แต่มาเพื่อดื่มกิน และยังไม่ได้มาคนเดียวแต่มากันทั้งครอบครัวจนกลายเป็นความเคยชินและจำยอมของเจ้าภาพที่ต้องเตรียมการต้อนรับในส่วนนี้ ทั้งที่เจ้าภาพเองก็มีค่าใช้จ่ายมากมายอยู่แล้วไม่ว่าจะเป็นค่าโลงศพ ปราสาท ซึ่งรวมกันแล้วไม่ต่ำกว่า 8,000 บาท โลงศพและปราสาทเหล่านั้นที่สุดแล้วก็จะถูกเผาไปพร้อมกับผู้ตาย งานศพแต่ละครั้งจึงต้องใช้เงินประมาณ 50,000 บาท ถ้างานศพที่เจ้าภาพมีฐานะดี เจ้าภาพก็จะถือเป็นการเลี้ยงเพื่อทำบุญให้กับผู้ตายอย่างสมเกียรติ แต่สำหรับงานศพที่ญาติฐานะไม่ดีจะเป็นการสร้างภาระถึงขั้นเป็นหนี้เป็นสินแก่ลูกหลาน โดยที่เงินฌาปนกิจของหมู่บ้านที่ชาวบ้านได้รับก็ไม่เพียงพอที่จะรองรับกับค่าใช้จ่ายทั้งหมด ซึ่งเป็นที่น่าเสียดาย เพราะเงินส่วนนี้น่าจะเก็บไว้เป็นทุนให้แก่ลูกหลานได้ดำเนินชีวิตต่อไป

ลุงอิ่นแก้วเล่าว่ากรณีที่น่าเห็นใจมากคือกรณีของครอบครัวหนึ่งที่จัดงานศพให้พ่อที่ตายไป หลังจากนั้นอีก 3 เดือนแม่ก็มาตายตาม ทำให้ต้องจัดงานศพแบบต่อเนื่อง ภาระค่าใช้จ่ายที่ติดค้างไว้จากงานศพแรกยังไม่ทันจ่ายคืนได้หมดก็ต้องมีค่าใช้จ่ายก้อนใหม่เพิ่มขึ้นมาอีก ที่สุดแล้วเพื่อหาเงินมาใช้หนี้สินประมาณ 6 หมื่นบาทนั้นทำให้ครอบครัวนี้ต้องออกจากหมู่บ้านไปหางานทำที่กรุงเทพฯ “มีตัวอย่างให้ชาวบ้านเห็นคือมีครอบครัวๆหนึ่ง พ่อตายไปได้ประมาณสาม

เดือน แม่มาตายตาม พอแม่ตายปั๊บ สองคนผัวเมีย (ลูกของผู้ตาย) หอบกระเป๋าเดินทางไปกรุงเทพ หาเงินมาใช้หนี้งานศพพ่อกับแม่ เราก็เลยรู้ว่าจริงๆแล้วเขาเป็นหนี้ ไม่มีใครรู้เลยว่าจัดศพแต่ละที คนที่เป็นหนี้ต้องยอมรับตัวเองหาเงินมาใช้หนี้เอง ตอนนั้นเป็นหนี้ประมาณ 5-6 หมื่น แต่ก็ไม่รู้จะไปหาที่ไหน ก็ต้องไปกรุงเทพ ก็เลยมาคิดกันว่าจะทำยังไง" (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์)

4.2.3.2 การรับเอา "การวิจัยเพื่อท้องถิ่น" เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาเหล้าในงานศพ (พ.ศ.2545 ถึง พ.ศ.2546)

อาจกล่าวได้ว่าโครงการงดเหล้างานศพเริ่มต้นจากการพบปะกันของลุงอิ่นแก้ว เรือนปานันท์กับคุณนพพร นิลณรงค์ การพบกันโดยมิได้นัดหมายนี้เกิดขึ้นเมื่อลุงอิ่นแก้วซึ่งในขณะนั้นเป็นอาสาสมัครชุมชนได้เป็นตัวแทนชาวบ้านไปเข้าร่วมงานประชุมที่จัดขึ้นโดยพัฒนาชุมชนจังหวัดลำปาง จึงได้พบและพูดคุยกับคุณนพพรในฐานะที่เป็นผู้ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.ลำปาง โดยคุณนพพรแนะนำให้ลุงอิ่นแก้วได้รู้จักกับ "การวิจัยเพื่อท้องถิ่น" ซึ่งเป็นการวิจัยรูปแบบหนึ่งที่สกว.สำนักงานภาคกำลังดำเนินการอยู่ ลุงอิ่นแก้วจึงเริ่มมองเห็นโอกาสในการที่จะแก้ไขปัญหาของหมู่บ้านตัวเอง แม้จะยังไม่รู้ว่าจะเริ่มต้นแก้ปัญหาอะไรก่อนก็ตาม

หลังจากนั้น ลุงอิ่นแก้วจึงไปพูดคุยกับชาวบ้าน เมื่อได้คุยกับคนในหมู่บ้านหลายๆ คนแล้วพบว่าแม้จะมีบ้างที่คัดค้าน แต่ก็มีหลายคนที่มีความสนใจที่จะลองแก้ปัญหาของชุมชน ลุงอิ่นแก้วจึงมีความมั่นใจมากขึ้นที่จะเริ่มลงมือทำวิจัย การก่อตัวเป็นทีมงานอย่างไม่เป็นทางการจึงเริ่มต้นขึ้น ในเบื้องต้น ลุงอิ่นแก้วเข้าไปคุยกับผู้นำชุมชนซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งสมาชิกอบต.บางคน ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบอย่างดีจากผู้นำชุมชนเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากลุงอิ่นแก้วและชาวบ้านคนอื่นๆที่เป็นแกนนำในการดำเนินการยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับวิธีการทำวิจัย ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงต้องเดินทางไปอบรมความรู้เกี่ยวกับวิธีวิจัยจากสกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปาง ดังที่คุณวิลัยวรรณซึ่งเป็นหนึ่งในแกนนำของชุมชนกล่าวว่า "ลุงอิ่นแก้วไปชวนคนคิด ไปชวนพี่ ไปลุงผู้ใหญ่ ไปชวนแกนนำ ไปดึงมาร่วมทำเป็นทีม หัวหน้าหมวดก็ดึงมาด้วยเพื่อจะได้ไปร่วมไปประชุมในตัวจังหวัด ไป (ประชุม) ก็ไม่ได้ค่าตอบแทนอะไร แค่พอค่าเหมารถไปประมาณ 10 คน ไปทุกเวที" (วิลัยวรรณ, 2551: สัมภาษณ์)

หนึ่งในความรู้ที่แกนนำที่ไปเข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ที่สกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปางได้รับคือการต้องแสวงหาความร่วมมือจากชุมชนในวงกว้าง การวิจัยเพื่อท้องถิ่นนั้นต้องการแนวร่วมในการช่วยผลักดันให้เกิดประสิทธิผลขึ้นตามความมุ่งหมาย ดังนั้น ลุงอิ่นแก้วร่วมกับพ่อหลวงหลาน และคุณวิลัยวรรณจึงได้เข้าไปพูดคุยกับคณะกรรมการหมู่บ้านและหัวหน้าหมวดต่างๆในหมู่บ้านเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวกับการวิจัยและขอความร่วมมือที่จะดำเนินการวิจัยเพื่อ

แก้ไขปัญหาของชุมชนบ้านดงเอง เมื่อได้รับความเห็นชอบจากกลุ่มคนที่เป็นผู้นำของชุมชน จึงได้มีการจัดตั้งทีมงานอย่างเป็นทางการขึ้นมารับผิดชอบโดยตรงต่อโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ทีมวิจัยมีสมาชิก 14 คน มีลุงอิ่นแก้วเป็นหัวหน้าและมีผู้นำจากกลุ่มต่างๆเข้ามาร่วมเป็นทีมงาน รวมทั้งมีครูและพระสงฆ์ที่ชาวบ้านนับถือมาเป็นที่ปรึกษาให้ด้วย (ดูภาพที่ 4.7 ประกอบ)

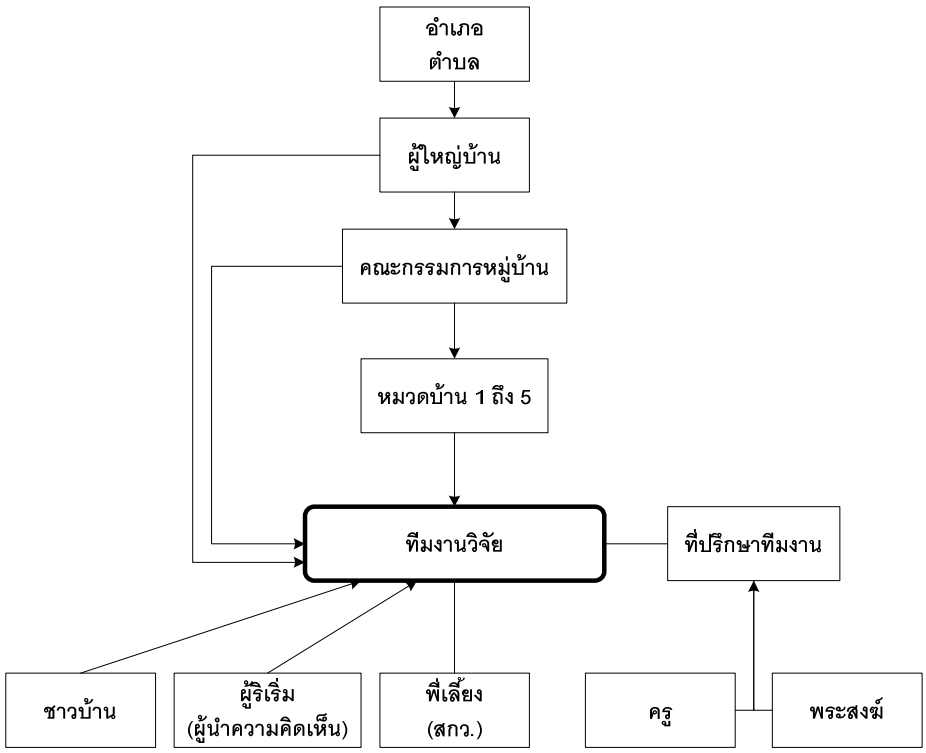

ภาพที่ 4.7 โครงสร้างทีมงานวิจัยบ้านดง

นับตั้งแต่ลุงอิ่นแก้วได้พบกับคุณนพพรจนถึงจุดนี้เป็นเวลาประมาณ 3 เดือนแล้ว ลุงอิ่นแก้วและทีมงานคนอื่นๆผ่านเวทีแลกเปลี่ยนความคิดกับสกว.รวมทั้งได้เห็นการดำเนินการของชุมชนอื่นๆมาพอสมควร จึงตกลงที่จะจัดเวทีประชาคมในหมู่บ้านเพื่อระดมความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาที่จะใช้การวิจัยเป็นเครื่องมือในการแก้ไข ประเด็นที่ชาวบ้านตระหนักว่าเป็นปัญหามีหลายประเด็น ตั้งแต่ประเด็นยาเสพติดในชุมชนเรื่อยไปจนถึงความสิ้นเปลืองในการจัดงานตามประเพณีต่างๆ เนื่องจากปัญหาที่ชาวบ้านกังวลเป็นปัญหาทางสังคมเป็นส่วนใหญ่ ทีมงานจึงนำเสนอข้อเสนอโครงการวิจัยโดยใช้ชื่อเรื่องว่าโครงการจัดระเบียบสังคมบ้านดง ตำบลนายาง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง

อย่างไรก็ตาม ข้อเสนอโครงการดังกล่าวได้รับการประเมินโดยสกว.สำนักงานภาคลำปางว่ากว้างเกินไปสมควรได้รับการปรับให้มีความเฉพาะเจาะจงมากขึ้น ทีมงานวิจัยตอบสนองข้อท้วงติงดังกล่าวด้วยการจัดเวทีหมุนเวียนไปทั้ง 5 หมวดของหมู่บ้านเพื่อขัดเกลาประเด็นวิจัยให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ผลการประชุมทำให้ได้ข้อสรุปว่าชาวบ้านดงส่วนใหญ่จากแต่ละหมวดต้องการจะทำให้งานศพปลอดเหล้า ลุงอิ่นแก้วเล่าให้ฟังว่ากุญแจสำคัญของความร่วมมือของชาวบ้านอยู่ที่ “หัวหน้าหมวด”

ที่บ้านดงมีการแบ่งพื้นที่เป็น “หมวด” แต่ละหมวดมี “หัวหน้าหมวด” รับผิดชอบดูแล “ลูกหมวด” ประมาณ 30 หลังคาเรือน เรื่องนี้คุณพรชัยซึ่งเป็นหัวหน้าหมวด 1 ในช่วงที่มีการวิจัยเรื่องงดเหล้างานศพเล่าให้ฟังว่า “หัวหน้าหมวดได้เป็นคนละปี เปลี่ยนกันไปเรื่อยๆ จับสลากเป็นครบวาระแล้วก็จับสลากกันใหม่ มี150 หลังคาเรือนทุกคนจะได้เป็นหัวหน้าหมวดกันหมด ไม่งั้นไม่ได้กระจายอำนาจ ต่างคนต่างจะได้รับรู้ปัญหาของหมวดตัวเองทั้งหมดเลย ช่วยกันบริหารบ้านจะได้กระจายอำนาจทั่วๆถึง” (คุณพรชัย, 2552: สัมภาษณ์)

กลไกของหมวดและหัวหน้าหมวดเช่นนี้ทำให้การทำงานที่เป็นงานสาธารณะของชุมชนบ้านดงเป็นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่ลุงอิ่นแก้วอธิบายว่า “สมมติว่าพรชัยเป็นหัวหน้าหมวด ผมเป็นลูกหมวด ถ้ามีงานแล้วพรชัยมาขอให้ช่วยแต่ผมไม่ช่วย พอผมจับสลากได้เป็นหัวหน้า ไปขอพรชัยก็ไม่ช่วยผมเหมือนกัน มันต้องช่วยกัน ทีใครทีมัน...บางคนถ้าได้เจอเป็นหัวหน้าหมวดแล้วงานต่อไปก็ง่ายที่จะให้ความร่วมมือในการทำงาน” (ลุงอิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์)

ดังนั้น เบื้องหลังการยอมรับของชาวบ้านในแต่ละหมวด จึงมาจากความพยายามของทีมงานนำโดยลุงอิ่นแก้วที่จะเข้าไปทำความเข้าใจกับหัวหน้าหมวดแต่ละหมวดก่อน เมื่อหัวหน้าหมวดยอมรับแล้วจึงนำไปประเด็นการงดเหล้างานศพไปคุยกับชาวบ้านต่อไป ลุงอิ่นแก้วเล่าย้อนให้ฟังว่า “ตอนแรกก็เอาหัวหน้าหมวดมาตกลงกันก่อน หลังจากนั้นก็ในหมวด…เรา (ทีมงานโครงการงดเหล้างานศพ) จะไปเป็นหมวด ไปประชุมว่าเรามีโครงการอย่างนี้ ไปแนะให้ฟังใครคิดเห็นยังไงบ้าง ใครค้านก็จด (ชื่อ) ไว้ ถ้าไม่มีใครค้านก็ผ่านไป ไปจนครบ 5 หมวด เสร็จแล้วก็เอาเข้าที่ประชุมใหญ่ที่วัด ว่าหลังจากที่เราเดินครบทั้ง 5 คืนแล้ว มันเป็นอย่างนี้ๆ ก็มีอยู่ประมาณ 10 คนที่มันค้าน ก็ขอมติชาวบ้าน ว่ามีคนค้าน 10 คน แต่ไม่บอกชื่อบอกเสียง เป็นหมวดนั้นกี่คน หมวดนี้กี่คน ก็ถามเขา (ที่ประชุม) ว่าจะเอายังไง เขาก็ว่าเอาเข้าประชาคม พอประชาคมก็ผ่าน คนที่ไม่เห็นด้วยก็ปล่อยไป” (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์)

จะเห็นว่าแม้จะยังมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่คัดค้านอยู่ แต่ทีมงานก็ไม่ได้บังคับให้เห็นด้วยกันทุกคนทันที แต่อาศัยข้อมูลที่ทีมวิจัยได้รวบรวมมาก่อนหน้านั้นทำให้ชาวบ้านยอมรับได้

เองว่าจะต้องลด ละ เลิกการเลี้ยงเหล้าในงานศพ เพราะมองเห็นว่าค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับงานทางสังคมเช่นงานบวชและงานศพนั้นเป็นงานที่มีค่าใช้จ่ายมากเมื่อเทียบกับรายได้ของชาวบ้านเอง การดื่มเหล้าในงานศพยังเป็นสาเหตุของการทะเลาะวิวาททั้งยังเป็นตัวอย่างที่ไม่ดีให้แก่เยาวชน ที่สำคัญการเลี้ยงเหล้าในงานศพนั้นขัดกับทั้งหลักความเชื่อทางศาสนาและยังขัดกับความสามัญสำนึกที่ว่างานศพนั้นควรเป็นงานที่สงบสำรวมเพื่อระลึกถึงผู้ตาย การดื่มเหล้าซึ่งเป็นตัวก่อให้การความคึกคะนองจึงไม่เหมาะสมโดยตัวของมันเอง

ท้ายที่สุดแล้วในเวทีประชาคมที่จัดขึ้นเป็นครั้งที่ 2 จึงมีผู้สนับสนุนให้เริ่มต้นจัดระเบียบสังคมด้วยการงดเหล้าในงานศพมากกว่าร้อยละ 80 เมื่อตัดสินกันด้วยเสียงส่วนใหญ่แล้ว ฝ่ายผู้ที่คัดค้านก็ต้องยอมรับปฏิบัติตามมติของชุมชน สกว.สำนักงานภาคลำปางเองก็เห็นชอบกับข้อเสนอโครงการดังกล่าวและอนุมัติให้ดำเนินการได้ โดยโครงการนี้ได้รับเงินทุน 50,000 บาท และมีระยะเวลาดำเนินโครงการ 6 เดือน (เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2545 ถึงเดือนตุลาคมปีเดียวกัน)

ทีมงานวิจัยของชุมชนบ้านดงได้เริ่มงานด้วยการประชุมร่วมกันกำหนดแนวทางในการทำให้งานศพปลอดเหล้า ในช่วงแรก ทีมงานตกลงกันว่าจะใช้วิธีขอความร่วมมือจากเจ้าภาพงานศพไม่เลี้ยงเหล้า โดยใช้วิธีการรณรงค์ในรูปแบบต่างๆไปด้วยเพื่อให้ชาวบ้านทุกคนได้ทราบถึงแนวคิดและรูปแบบการงดเหล้าในงานศพโดยทั่วกัน โดยวิธีการหลักคือการบอกเล่าต่อๆกันไปจากทีมงานสู่ชาวบ้านคนอื่นๆ รวมทั้งหัวหน้าหมวดจะคอยย้ำให้ลูกหมวดให้เห็นถึงข้อดีของการงดเหล้าในงานศพ ทั้งยังมีการใช้วิทยุกระจายเสียงของหมู่บ้านคอยให้ข้อมูลเกี่ยวกับโทษของเหล้า นอกจากนี้ยังมีพระสงฆ์ที่ชาวบ้านนับถือในหมู่บ้านช่วยเทศน์สั่งสอนโทษของเหล้าจากมุมมองของพุทธศาสนา รวมทั้งการขอความร่วมมือจากครูให้ช่วยสั่งสอนเด็กนักเรียนถึงพิษภัยของเหล้าเพื่อให้ไปเล่าให้พ่อแม่ฟังต่อไป

ในส่วนของการปฏิบัติในการจัดงานศพนั้นตกลงที่จะให้เป็นความรับผิดชอบของหมวดที่มีงานศพ หัวหน้าหมวดจะเป็นผู้รับผิดชอบหลัก โดยจัดการทั้งการเตรียมสถานที่ อุปกรณ์ต่างๆ และอาหาร รวมทั้งหน้าที่ที่สำคัญคือการร่วมกับกลุ่มแม่บ้านและเจ้าภาพจดบันทึกค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นจากงานศพนั้นๆ ฝ่ายทีมงานวิจัยคนอื่นๆจะทำหน้าที่ตรวจสอบในงานศพว่ามีเหล้ามาเลี้ยงหรือไม่ รวมทั้งทำการบอกกล่าวชาวบ้านคนอื่นๆให้ทราบว่างานศพจะไม่มีการเลี้ยงเหล้า ดังที่ลุงอิ่นแก้วเล่ารายละเอียดให้ฟังว่า “แบ่งหน้าที่ไว้แล้ว สมมติมีคนตาย หมวดไหนจะรับผิดชอบจะไปบอกผู้ใหญ่ให้ประกาศ (เสียงตามสาย) สมมติว่ามีคนตายที่หมวด 2 หมวด 2 ก็จัดการกางเต็นท์ เตรียมของให้เรียบร้อย” (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์)

นอกจากนี้ ในช่วงงานศพ ทีมงานมีแนวทางว่าจะให้หัวหน้าหมวดเป็นผู้รับผิดชอบหากพบว่ามีการกินเหล้าเกิดขึ้น “เราก็บอกว่าให้หัวหน้าหมวดดูลูกหมวดตัวเอง ว่าในหมวดตัวมี

กินเหล้ารึเปล่า ถ้ามีกินเหล้าหมวดเขาก็กลัวเสียหมวดเขาเอง ก็บอกกันว่าอย่ากินนะ ถ้ากินเหล้าเขาจะเอาไปประกาศในที่ประชุม เราตายเลย ให้กันๆไว้ ทุกคนก็กลัวเสียหน้า ก็เลยไม่กิน คุมกันมันก็ง่าย ไม่มีใครเดือดร้อนอะไร" (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์) ลุงอิ่นแก้วเล่ารายละเอียดให้ฟัง

ตารางที่ 4.4 บัญชีรายงานจ่ายงานศพนายพงษ์ศักดิ์ มูลพงศ์ (3 วัน)

รายการ	จำนวนเงิน(บาท)
1. ค่าอาหารรวม(ใช้หมู 1 ตัว)	10,900
2. ค่าเครื่องดื่ม	
- น้ำ น้ำแข็ง	400
- เหล้า	-
3. ค่าโลงศพ (ซื้อ)	2,500
4. ค่าปราสาท (ซื้อ)	4,700
5. ค่าเครื่องไทยทาน (เจ้าอาวาสบริจาค)	-
6. ใส่ซองปัจจัยพระสงฆ์	1,500
รวมจ่าย	20,000
รายจ่ายเฉลี่ยต่อวัน	6,666

แหล่งที่มา: อิ่นแก้ว เรือนปานันท์ และคณะ, 2545: 50

ในช่วง 4-5 เดือนหลังจากเริ่มเข้าสู่กระบวนการวิจัยไม่มีงานศพในชุมชนเลย ทีมงานจึงทำได้แต่ประชุมเพื่อทบทวนแผนการดำเนินการ จนกระทั่งใกล้จะถึงกำหนดเสร็จสิ้นโครงการวิจัย จึงมีญาติของลุงอิ่นแก้วเสียชีวิตลง (นายพงษ์ศักดิ์ มูลพงศ์) เนื่องจากผู้ตายนั้นเสียชีวิตเนื่องจากกินเหล้ามาก ลุงอิ่นแก้วจึงผลักดันให้งานศพนี้เป็นงานศพแรกที่จะงดเหล้า ประเด็นที่ญาติพี่น้องของผู้เสียชีวิตรายนี้มีความวิตกกังวลอยู่ก็คือ หากไม่มีเหล้าในงานศพจะไม่มีใครมาช่วยงานหรือมานอนเฝ้าศพหรือไม่ เนื่องจากในการเตรียมงานต้องอาศัยกำลังของชาวบ้าน เช่น การเตรียมสถานที่ จัดหาโต๊ะเก้าอี้ ถ้วยชามช้อน แก้วน้ำ เต้นท์ เป็นต้น โดย "เชื่อกันว่า" เหล้าเป็นตัวช่วยให้มีชาวบ้านมาช่วยงานมาก นอกจากนี้ยังกลายเป็น "ธรรมเนียม" ในการนอนเฝ้าศพไปแล้วว่าจะต้องมีการเลี้ยงเหล้านัยว่าเพื่อให้ตื่นเฝ้าศพได้ตลอดคืน "ผมก็เลยเรียกญาติพี่น้องถามว่ามีลองดูมั๊ย ถ้าไม่มีเหล้า ดูว่าชาวบ้านจะทำยังไง ถ้าเขาไม่มาช่วยก็ทำกันแต่พวกเรา และ

เราก็ได้ทีมวิจัยอีกส่วนหนึ่งมาช่วย เราก็ลองไม่ให้มีเหล้าเลย” (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2552: สัมภาษณ์)

เมื่อวันงานมาถึงปรากฏว่าข้อวิตกกังวลเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น ชาวบ้านยังคงมาช่วยงานศพตามปกติ และผู้มาช่วยงานและมาร่วมงานเหล่านั้นก็ไม่ได้ถามถึงเหล้า เพราะรู้อยู่แล้วว่างานศพนี้จะไม่มีเหล้า ลุงอิ่นแก้วจึงสรุปได้ว่า “ทุกคนต้องมาช่วยกันอยู่แล้ว เวลาบ้านเรามีงานเขาก็ต้องมาช่วย พอบ้านเขามีงานเราก็ต้องไปช่วย สมมติว่าพ่อผมตาย คนนั้นมานอน คนนี้มานอน ถ้าบ้านเขามีคนตาย เราก็ต้องไปนอนเป็นเพื่อนเขา ช่วยกัน เราก็เลยมองผิดไปว่าไม่มีเหล้าจะไม่มีคน แต่จริงๆแล้วคนต้องมาเห็นใจกัน เหล้าไม่เกี่ยว” (อิ่นแก้ว เรือนปานันท์, 2551: สัมภาษณ์)

ลุงอิ่นแก้วเล่าให้ฟังต่อว่าหลังจากเผาศพแล้วมีเงินเหลืออยู่ประมาณ 10,000 บาท (รายละเอียดค่าใช้จ่ายแสดงในตารางที่ 4.4) ซึ่งนับว่าหาได้ยาก และเนื่องจากผู้ตายไม่มีญาติพี่น้องใกล้ชิดจะสืบทอดแล้ว จึงนำเงินจำนวนดังกล่าวไปถวายวัด ซึ่งการถวายเงินให้วัดนี้ยังเป็นการประกาศให้ชาวบ้านได้รู้ทั่วกันว่าการงดเหล้าในงานศพทำให้ประหยัดค่าใช้จ่ายได้มากจริงๆ ดังที่ชาวบ้านบางคนมาพูดกับลุงอิ่นแก้วว่า “คนนี้ตายไปหลังจากเราไม่มีเหล้า (ในงานศพ) เงินเหลืออยู่หมื่นนึง บางคนก็เออ มันท่าจะจริง บางคนก็บอกว่าไม่งั้นเขาจะกล้าเอาเงินที่ไหนมาทำทาน แสดงว่าเงินมันต้องเหลือ” (อิ่นแก้ว เรืองปานันท์, 2551: สัมภาษณ์)

ตารางที่ 4.5 บัญชีรายจ่ายงานศพนายเป็ง จอมแก้ว (3 วัน)

รายการ	**จำนวนเงิน(บาท)**
1. ค่าอาหารรวม (ใช้หมู 5 ตัว)	15,000
2. ค่าเครื่องดื่ม	
- น้ำ น้ำแข็ง	400
- เหล้า	360
3. ค่าโลงศพ (ซื้อ)	2,500
4. ค่าปราสาท (ซื้อ)	6,500
5. ค่าเครื่องไทยทาน	1,500
6. ใส่ซองปัจจัยพระสงฆ์	2,500
รวมจ่าย	28,760
รายจ่ายเฉลี่ยต่อวัน	9,586

แหล่งที่มา: อิ่นแก้ว เรือนปานันท์ และคณะ, 2545: 51

งานศพที่ 2 (นายเป็ง จอมแก้ว) ในช่วงเวลาที่มีการวิจัยเกิดขึ้นหลังจากมีการเผาศพของนายพงษ์ศักดิ์เพียง 1 วัน (ดูรายละเอียดค่าใช้จ่ายจากตารางที่ 4.5) สำหรับงานศพนี้เจ้าภาพยังต้องการเลี้ยงเหล้าในงานศพอยู่ ทีมงานวิจัยทำได้เพียงขอความร่วมมือให้ลดปริมาณการเลี้ยงเหล้าลง ซึ่งเจ้าภาพก็ยอมตาม เมื่อเสร็จสิ้นงานศพมีเงินเหลืออยู่ 5,000 บาท ชาวบ้านคนอื่นๆเห็นแล้วว่าการลดเหล้าทำให้เกิดการประหยัดได้ โดยมีการพูดกันว่า “คงเป็นเพราะเรากินเหล้าถึงเหลือ 5,000 ถ้าไม่กินเลยคงจะเหลือ 10,000 ก็เลยคุยกันปากต่อปาก” (อิ่นแก้ว เรืองปานันท์, 2551: สัมภาษณ์)

แม้จะเกิดการพูดปากต่อปากถึงข้อดีของการลดเหล้าในงานศพ แต่ในระยะแรกๆของโครงการยังมีความยากลำบากในการดำเนินการอยู่บ้าง เนื่องจากยังมีคนที่ยึดติดกับความเชื่อและค่านิยมเก่าๆเช่น เจ้าภาพที่มีฐานะดีจะเน้นเรื่องการจัดเลี้ยงเพราะถือเป็นการเชิดหน้าชูตาตนเองและผู้ตาย นอกจากนี้ยังคงมีความกังวลอยู่ว่าเมื่อไม่มีเหล้าในงานศพแล้วจะไม่มีคนมาช่วยงาน หรือหากงานศพที่ชุมชนอื่นมีการเลี้ยงเหล้าแล้วชุมชนเราไม่มีอาจเกิดข้อครหาได้ คุณวิลัยวรรณเล่าบรรยากาศช่วงนั้นให้ฟังว่า “ตอนแรกๆนี่เหนื่อยมาก มีงานศพปุ๊บ ทีมต้องนั่งกันเป็นจุดเป็นจุด กลัวเขามีเหล้า แต่ก็ยังมีอยู่ เอาซ่อนใส่เหยือกน้ำ” (วิลัยวรรณ, 2551: สัมภาษณ์)

อาจกล่าวได้ว่า ข้อมูลจากงานศพ 2 ศพนั้นยังไม่เพียงพอที่จะชี้ให้เห็นข้อดีของการงดเหล้าในงานศพได้มากนัก เห็นได้จากการที่ยังคงมีความเชื่อเดิมๆเกี่ยวกับการกินเหล้าในงานศพอยู่ ทีมงานและชาวบ้านจึงมีการรณรงค์ให้มีการงดเหล้าต่อไปรวมทั้งมีการบันทึกค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพลงในบัญชีรายจ่ายที่ทีมงานได้จัดทำขึ้น พ่อหลวงหลาน วงศ์กากล่าวว่า “...ในการจดบันทึกค่าใช้จ่ายในงานศพจะจดลงในสมุด เล่มแรกเป็นรายรับรายจ่ายของเจ้าภาพ พองานเสร็จแล้วเราก็เอาสมุดเล่มนั้นมาร่างเป็นยอดสรุปของเราอีกทีหนึ่ง ค่าใช้จ่ายหลักๆในงานศพเราก็จะไปเอาที่ร้านค้าประจำหมู่บ้าน ตอนไปเอาเราก็จะลงบัญชีเอาไว้ ซึ่งเราต้องลงรายการไว้ทั้งสองเล่ม คือ เล่มที่ร้านค้าและเล่มรายจ่ายของงานศพด้วย จากนั้นพอเสร็จงานก็ต้องเอาสมุดทั้ง 2 เล่มมาเปรียบเทียบกันว่าข้อมูลตรงกันหรือเปล่า จากนั้นจึงเคลียร์เงินกับร้านค้า สรุปยอดรวมค่าใช้จ่ายในงานศพทั้งหมด แล้วแจ้งยอดให้ชาวบ้านทราบ” (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2546: 24)

ที่สำคัญ ทีมงานวิจัยได้ประชุมกำหนดแนวทางที่ชัดเจนมากขึ้นในการทำให้งานศพปราศจากเหล้า จากนั้นจึงเสนอให้ชาวบ้านพิจารณาก่อนจะลงมติยอมรับแนวทางดังกล่าวร่วมกัน แนวทางจัดงานศพรูปแบบใหม่มีดังนี้ (1) เมื่อมีงานศพ ให้เจ้าภาพแจ้งแก่คณะกรรมการประจำหมวดบ้านทราบ และให้หัวหน้ากรรมการประจำหมวดบ้านเป็นผู้บริหารจัดการเงินทั้งหมดที่ได้รับจากการเป็นสมาชิกกลุ่มฌาปนกิจของหมู่บ้าน (โดยอาจยกเว้นค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับอาหารที่ให้

เจ้าภาพเป็นผู้จัดการเอง) (2) ตลอดการจัดงานศพ ทีมวิจัยจะประสานงานกับคณะกรรมการและเจ้าภาพเพื่อดูแล ให้คำปรึกษา และรวบรวมข้อมูล และแจ้งข้อมูลให้ชาวบ้านทั้งหมดทราบเมื่อเสร็จสิ้นงานศพ (3) หากพบว่ามีการเลี้ยงเหล้าก็จะใช้มาตรการทางสังคมคือจะไม่ไปช่วยงานศพและจะถูกตัดออกจากการเป็นสมาชิกสงเคราะห์ 5 ปี และจะไม่ได้รับเงินค่าทำศพ 50,000 บาท

ภายใต้แนวทางการจัดงานศพดังกล่าว ในช่วงเดือนตุลาคม พ.ศ.2545 ถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2546 มีการเก็บข้อมูลค่าใช้จ่ายในงานศพจำนวนทั้งสิ้น 6 ศพ ผลปรากฏว่างานศพที่ปลอดเหล้าสามารถลดค่าใช้จ่ายในงานไปได้มาก ทำให้เจ้าภาพมีเงินเหลือประมาณหนึ่งหมื่นบาท

4.2.3.3 จากงดเหล้างานศพสู่การจัดงานศพอย่างประหยัด (พ.ศ.2546 ถึงปัจจุบัน)

หลังจากที่ประสบความสำเร็จจากการลดเหล้าในงานศพแล้ว ทีมงานวิจัยยังรวมตัวกันอยู่และมีแนวคิดที่จะหาวิธีลดค่าใช้จ่ายในงานศพลงอีก แม้ว่าระยะเวลาการดำเนินการวิจัย “อย่างเป็นทางการ” จะสิ้นสุดลงแล้วในเดือนมกราคม พ.ศ.2546 ก็ตาม โดยเมื่อวิเคราะห์รายการค่าใช้จ่ายในงานศพแล้วพบว่าค่าใช้จ่ายในเรื่องโลงศพและปราสาทเป็นรายจ่ายที่น่าจะสามารถลดลงได้อีก ดังที่ ส.อบต.บุญรัตน์ ยะธะนะ เล่าว่า “หลังจากที่ลดเหล้าในงานศพได้แล้ว เราก็มาคิดกันว่าอะไรที่จะช่วยลดค่าใช้จ่ายในงานศพลงได้อีก ก็มามองเรื่องของโลงศพว่า ถ้าเราทำโลงศพกันเองก็คงจะช่วยลดค่าช้าจ่ายลงไปได้อีก ก็เลยลองทำดู เราซื้ออุปกรณ์มาทำกันเอง โดยนำไม้อัดมาทำ ทาสีเอง ไม้อัดสามแผ่นทำโลงได้ 2 โลง เวลาทำพวกชาวบ้านเขาจะมาช่วยกันเป็นอัตโนมัติ พอลองทำดูปรากฏว่าจากที่เคยซื้อโลงมาราคา 2,000 กว่าบาท ลดลงเหลือแค่ 700-800 บาทเท่านั้น” (ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง, 2546: 26)

ในช่วงเดือนสิงหาคม พ.ศ.2546 จึงมีงานศพที่ได้ใช้โลงศพทำเองคืองานศพของแม่หลวงมูล เทพอุด และพ่อหลวงชุม อุดกันทา ซึ่งเสียค่าใช้จ่ายในการทำโลงศพเพียง 600 บาทเท่านั้น การทำโลงศพจึงได้รับความสนใจทำกันอยู่อย่างต่อเนื่อง

จริงๆแล้วราคาปราสาทบรรจุศพนั้นสูงกว่าโลงศพมาก แต่เป็นความเชื่อที่ว่าคนตายจะได้ไปอยู่ในปราสาทจึงทำให้เจ้าภาพงานศพจำเป็นต้องจัดการเรื่องนี้ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ และนั่นหมายถึงค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้นตามไปด้วย (ราคาปราสาทส่วนมากไม่ต่ำกว่า 4,000 บาท) ดังนั้นหลังจากการทำโลงศพเองเกิดขึ้นแล้ว ทีมงานวิจัยจึงผลักดันให้มีการทดลองทำปราสาทเองขึ้นโดยไม่ได้ทำแบบใช้แห่ศพและเผาทิ้งแต่ทำเป็นศาลาทรงไทยนำไปไว้ที่ป่าช้าเพื่อใช้เป็นที่นั่งพัก นอกจากนี้ยังมีแนวคิดที่จะใช้ปราสาทที่สร้างขึ้นจากเก้าอี้ซึ่งเมื่อใช้งานเสร็จแล้วก็สามารถนำมาใช้ประโยชน์ต่อได้

กิจกรรมที่ขยายตัวต่อมาจากการทำโลงศพและปราสาทเองได้การลดจำนวนวันในการจัดงานศพ ค่าใช้จ่ายในงานศพนั้นขึ้นอยู่กับบนจำนวนวันที่จัดงาน ถ้าจัดหลายวันค่าใช้จ่ายก็จะสูง อย่างไรก็ตาม มีความเชื่อเกี่ยวกับวันที่ไม่ควรเผาศพอยู่ทำให้บางครั้งแม้เจ้าภาพอยากจัดงานไม่นานเกินไปแต่ก็ต้องขยายเวลาที่จะเผาศพออกไปไม่ให้ตรงกัน “วันเสีย” เช่น มีความเชื่อว่าศพไม่เผาวันพุธเพราะจะไม่ดีกับคนที่ยังมีชีวิตอยู่ หรือความเชื่อว่าต้องเริ่มเสียศพวันพระ 8 ค่ำ เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้ได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปแล้ว บางคงไม่ถือ แต่บางคนยังถืออยู่ ต้องอาศัยพระสงฆ์ที่ชาวบ้านให้ความนับถือช่วยอธิบายโดยอิงกับหลักการทางพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังมีความคิดที่จะลดค่าใช้จ่ายด้านอาหาร รวมไปถึงด้านที่เกี่ยวกับพิธีกรรม อันได้แก่การลดจำนวนวันเก็บศพไว้ก่อนเผา รวมไปถึงการลดปัจจัยถวายพระในงานศพด้วย

4.2.3.4 สรุปความเป็นมา

โครงการงดเหล้าในงานศพเป็นโครงการที่ริเริ่มโดยชุมชนบ้านดง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง ตั้งแต่ปีพ.ศ.2544 ที่ความคิดเริ่มก่อตัวขึ้นจนได้ร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคในการดำเนินโครงการดังกล่าวโดยใช้ “การวิจัยเพื่อท้องถิ่น” เป็นแนวทาง จนถึงปัจจุบันแม้ตัวโครงการจะยุติลงไปแล้วตั้งแต่ปีพ.ศ.2547 แต่ชาวบ้านดงก็ได้สานต่อการดำเนินการด้วยการขยายผลไปสู่การลดค่าใช้จ่ายในงานศพส่วนอื่นๆด้วยตัวเอง สัมฤทธิผลของโครงการงดเหล้างานศพยังคงประจักษ์ชัดอยู่ถึงปัจจุบัน โดยเหล้าในงานศพนั้นหมดไปอย่างสิ้นเชิงตั้งแต่ปลายปีพ.ศ.2546 นอกจากนั้น การจัดงานศพก็ทำกันอย่างประหยัด สิ่งต่างๆในงานศพที่ชาวบ้าน “คิดว่าจำเป็น” ก็ค่อยๆลดและเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่ “จำเป็นจริงๆ” ไม่ว่าจะเป็นโลงศพทำเอง ปราสาท อาหาร เป็นต้น ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยในงานศพจึงลดลงเพียงประมาณไม่เกิน 10,000 บาท (ดูภาพที่ 4.8 ประกอบ) ทำให้การจัดงานศพของชาวบ้านไม่ทำให้เกิดหนี้สินเหมือนในช่วงก่อนมีโครงการ ดีไปกว่านั้นเจ้าภาพงานศพยังมีเงินเหลือจากการจัดงานเป็นต้นทุนในการดำเนินชีวิตต่อไปอีกด้วย

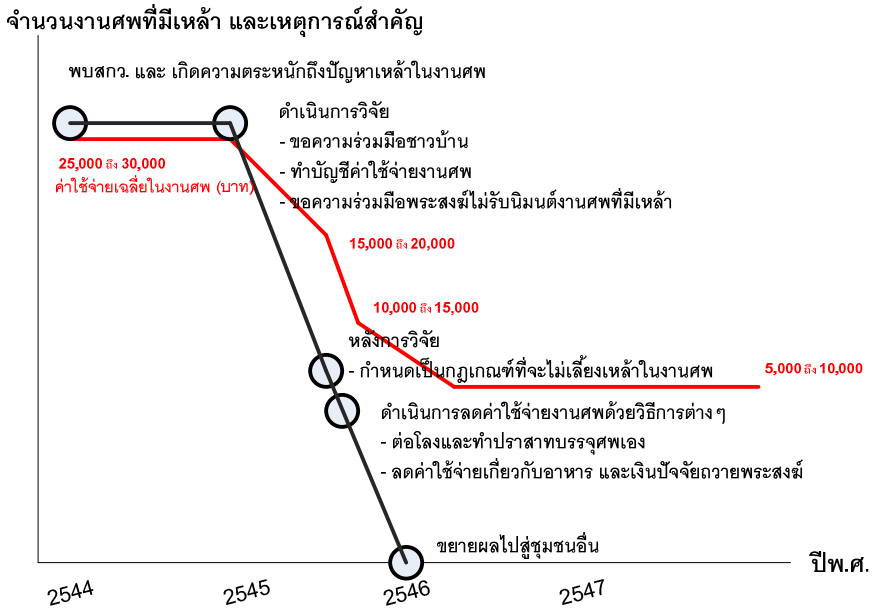

ภาพที่ 4.8 ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยในงานศพ จำนวนงานศพที่มีเหล้า และเหตุการณ์สำคัญตั้งแต่ปีพ.ศ. 2544 ถึง พ.ศ.2547

4.2.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม

4.2.2.1 คุณค่าต่อสังคม

คุณค่าโดยตรงที่ได้รับทันทีจากการงดเหล้าในงานศพคือการลดค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพของเจ้าภาพ งานศพแต่ละงานมักจะเสียค่าใช้จ่ายสำหรับเหล้าโดยเฉลี่ยประมาณ 500 ถึง 1,000 บาท หรือคิดเป็นสัดส่วนประมาณร้อยละ 5 ของค่าใช้จ่ายทั้งหมดในการจัดงานศพ ค่าใช้จ่ายที่ลดลงได้อาจจะดูเหมือนไม่มากนักแต่การตัดเหล้าออกจากงานศพได้ยังทำให้ค่าใช้จ่ายในส่วนอื่นลดลงได้อีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งค่ากับแกล้มที่เจ้าภาพต้องจัดเตรียมมาพร้อมกับเหล้า ค่ากับแกล้มที่เพิ่มที่ขึ้นนี้มักจะเป็นจำนวนมากกว่าค่าเหล้า เช่น หากใช้หมูเพิ่มขึ้น 1 ตัวต่อวันในการทำอาหารเป็นกับแกล้ม เจ้าภาพก็ต้องใช้เงินเพิ่มขึ้นอย่างน้อย 3,000 บาท เป็นต้น

สภาพการณ์ทั่วไปในงานศพก็เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น กล่าวคือเมื่อไม่มีคนกินเหล้าในงานศพก็ทำให้พิธีการดำเนินไปได้อย่างราบรื่น คนที่มาร่วมงานก็จะให้ความสนใจในตัวพิธีกรรมมากกว่าการมากินเหล้า นอกจากนี้การไม่มีคนเมาเหล้าในงานยังช่วยให้บรรยากาศในงานศพมีความสงบสมกับเป็นงานที่เป็นการไว้อาลัยผู้ตายเป็นครั้งสุดท้าย

การงดเหล้าในงานศพนอกจากจะทำให้เจ้าภาพงานศพเสียค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพน้อยลงและยังทำให้สภาพทั่วไปในงานศพดีขึ้นแล้ว ยังทำให้สังคมโดยรวมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นด้วย ด้านหนึ่งก็คือการที่เยาวชนจะได้ไม่ต้องเห็นผู้ใหญ่ดื่มเหล้าซึ่งเป็นตัวอย่างที่ไม่ดี

อีกด้านหนึ่งก็คือการได้เรียนรู้ว่าความเชื่อของชุมชนที่ยึดถือกันนั้นมิใช่สิ่งที่เหมาะสมเสมอไป บางความเชื่อหากสามารถเปลี่ยนแปลงได้ก็จะเอื้ออำนวยต่อการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนมากกว่า นอกจากนี้การตระหนักรู้ถึงขีดความสามารถในการเปลี่ยนแปลงสังคมด้วยการร่วมมือกันนั้นยังทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆต่อไป

4.2.2.2 ความใหม่

การริเริ่มให้มีการงดเหล้าในงานศพนี้อาจจะนับได้ว่าเป็นความพยายามครั้งแรกสุดในการร่วมกันพัฒนาชุมชนของชาวบ้านดงเองก็ว่าได้ แม้ว่าการไม่เลี้ยงเหล้าในงานศพจะเป็นสิ่งที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในอดีต แต่โครงการงดเหล้าในงานศพก็ยังถือว่าเป็นสิ่งใหม่เพราะเป็นความพยายามในการที่เปลี่ยนแปลงจากภาวะที่มีเหล้าเป็นภาวะที่ไม่มีเหล้าในงานศพ แม้ผลสุดท้ายคือทำให้งานศพปลอดเหล้าเหมือนในอดีตแต่กระบวนการที่ลงมือทำนั้นเป็นสิ่งใหม่ที่ไม่เคยทำมาก่อน

โครงการงดเหล้าในงานศพยังมีความใหม่ในแง่ของการยกระดับการแก้ปัญหาการดื่มเหล้าซึ่งเดิมเป็นปัญหาส่วนตัวของใครของมันมาเป็นปัญหาส่วนรวมซึ่งคนในชุมชนจะต้องร่วมกันแก้ไข นอกจากนี้ โครงการนี้ยังเป็นการแก้ปัญหาเดิมด้วยวิธีการใหม่ กล่าวคือ เปลี่ยนจากการบังคับหรือชักจูงคนดื่มเหล้าเป็นคนๆให้เลิกดื่มเหล้า มาใช้วิธีการบังคับเชิงสังคมประกอบการการจูงใจด้วยวิธีการทางสังคมต่างๆ

4.2.2.3 แรงจูงใจเชิงสังคม

ผู้ที่เข้ามาเป็นทีมงานในโครงการงดเหล้างานศพต่างเข้ามาด้วยความหวังที่จะทำให้ชุนชนของตัวเองเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น การเป็นทีมงานนี้ไม่มีค่าตอบแทนให้โดยเฉพาะจึงเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นชัดเจนว่าไม่มีผลประโยชน์ส่วนตัวใดๆที่จูงใจให้ทีมงานคิดที่จะให้มีการงดเหล้าในงานศพ การเปลี่ยนความเชื่อเรื่องการเลี้ยงเหล้าในงานศพนั้นไม่ได้เกิดผลประโยชน์แก่ใครคนใดคนหนึ่ง แต่ทุกคนที่ต้องจัดงานศพจะได้รับประโยชน์ในส่วนนี้เหมือนๆกัน

4.3 โครงการจัดการขยะของชุมชนบ้านไร่น้อย จังหวัดลำพูน

4.3.1 ลักษณะของโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

โครงการจัดการขยะของชาวบ้านไร่น้อยเป็นโครงการที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้ชาวบ้าน (1) ตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการขยะด้วยตัวเองก่อนทิ้ง (2) คัดแยกขยะเป็นหมวดหมู่ก่อนทิ้ง (3) ขายขยะที่สามารถขายได้ และ (4) แปรรูปขยะบางชนิดให้เป็นปุ๋ยหมักชีวภาพ เมื่อแต่ละครัวเรือนเปลี่ยนแปลงวิถีปฏิบัติเกี่ยวกับขยะให้เป็นไปตามแนวทางดังกล่าวทำให้ขยะในพื้นที่บ้านไร่น้อยลดลง และสามารถเรียกได้ว่าเป็นการจัดการด้วยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านนั่นเอง

ในชั้นต้น โครงการจัดการขยะนี้มุ่งที่จะทำให้เกิดการตระหนักรู้ถึงความร้ายแรงของปัญหาขยะที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชน ในขณะเดียวกัน โครงการนี้ยังพยายามชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการทิ้งขยะของชาวบ้านในแต่ละครัวเรือนว่ามีผลกระทบโดยตรงต่อสถานการณ์ขยะของชุมชน อันที่จริง การเปลี่ยนรูปแบบการปฏิบัติเกี่ยวกับขยะของชาวบ้านถือเป็นความมุ่งหมายสูงสุดของโครงการนี้ก็ว่าได้ เพราะหากชาวบ้านสามารถละความเคยชินในการทิ้งขยะโดยไม่ได้คัดแยกก่อนมาเป็นคัดแยกขยะทุกครั้งก่อนทิ้ง ก็จะทำให้ปริมาณขยะที่ต้องการการกำจัดจริงๆนั้นลดลงไปได้อย่างมาก

กิจกรรมที่เป็นแกนสำคัญของโครงการนี้อยู่ที่การคัดแยกขยะ การคัดแยกขยะคือการแบ่งประเภทของขยะก่อนทิ้ง โครงการจัดการขยะจะสนับสนุนให้ชาวบ้านแบ่งขยะออกเป็นกลุ่มๆคือ ขยะที่สามารถรีไซเคิลได้ (ซึ่งสามารถนำไปขายได้) ขยะที่สามารถนำไปทำปุ๋ยหมักหรือปุ๋ยชีวภาพได้ และสุดท้ายคือขยะที่ไม่เข้ากลุ่มทั้ง 2 ข้างต้น การคัดแยกขยะของชาวบ้านนับเป็นพฤติกรรมใหม่ที่เป็นหัวใจของการจัดการขยะเพราะกิจกรรมที่ชาวบ้านสามารถดำเนินการได้เองและมีผลดีมากมายทั้งช่วยสร้างรายได้เพิ่มเติม ทั้งช่วยลดรายจ่ายทั้งในเรื่องปุ๋ยและการลดการใช้ถุงดำที่ต้องซื้อจากเทศบาลด้วย

ต่อเนื่องจากการคัดแยกขยะคือการขายขยะที่สามารถรีไซเคิลได้ โครงการจัดขยะได้ก่อตั้งศูนย์รับซื้อขยะขึ้นเพื่อเป็นช่องทางหลักในการรับซื้อขยะที่คัดแยกแล้วจากชาวบ้าน ด้วยการดำเนินการดังกล่าวนี้ ทำให้ชาวบ้านเกิดแรงจูงใจที่จะคัดแยกขยะก่อนทิ้ง สำหรับขยะอีกส่วนหนึ่ง (โดยเฉพาะขยะเปียก) โครงการจัดการขยะได้สนับสนุนให้ชาวบ้านนำไปทำปุ๋ยหมักหรือปุ๋ยชีวภาพ โดยทีมงานของโครงการเป็นผู้กระจายความรู้เกี่ยวกับวิธีการทำปุ๋ยจากขยะให้แก่ชาวบ้าน

ครัวเรือนในชุมชนบ้านไร่น้อยได้ดำเนินการดังกล่าวนี้มาอย่างต่อเนื่องจึงนับได้ว่าชุมชนบ้านไร่น้อยมีการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเองตามความมุ่งหมายของโครงการจัดการขยะอย่างเป็นรูปธรรม

4.3.2 **ชุมชนและบริบทชุมชน**

ชุมชนบ้านไร่น้อย คือพื้นที่หมู่ 7 ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน (ดูภาพที่ 4.9 และภาพที่ 4.10) บนพื้นที่ประมาณ 596 ไร่มีประชากรอาศัยอยู่ 366 คน (129 หลังคาเรือน) แบ่งเป็นเพศชาย 173 คนและเพศหญิง 193 คน พื้นที่บ้านไร่น้อยส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบซึ่งถูกใช้ไปในการทำการเกษตร โดยเฉพาะสวนลำใยและไร่หอมกระเทียม นอกจากนี้ยังปลูกผักและไม้ผลอื่นๆอีก

ภาพที่ 4.9 แผนที่แสดงที่ตั้งบ้านไร่น้อย

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com

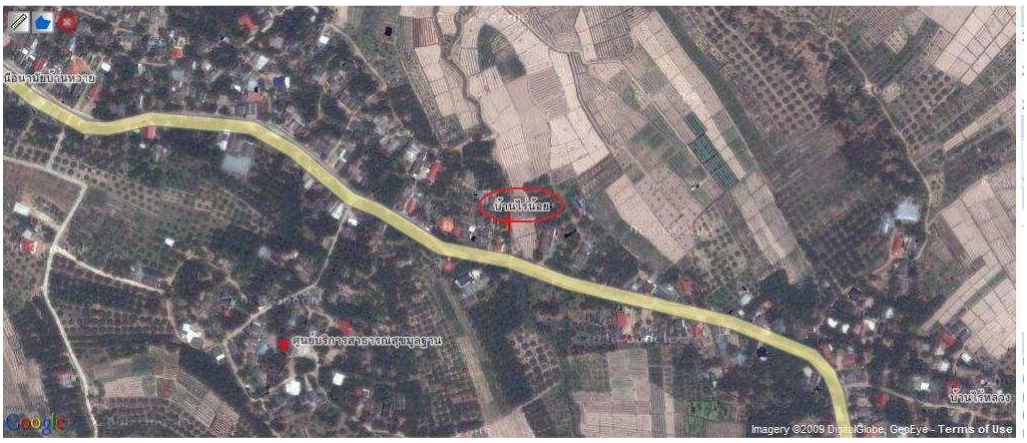

ภาพที่ 4.10 แผนที่แสดงภูมิประเทศบริเวณบ้านไร่น้อย

แหล่งที่มา: http://map.longdo.com/gmap=1

ในแง่การปกครอง บ้านไร่น้อยในฐานะที่เป็นหน่วยการปกครองระดับหมู่บ้านนั้นเกิดขึ้นเมื่อประมาณปีพ.ศ.2533 เดิมบ้านไร่น้อยเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่หมู่ 2 ของตำบลม่วงน้อยร่วมกับพื้นที่ที่เรียกว่าบ้านแก กระทั่งเมื่อเกิดการขยายตัวของประชากรในส่วนของบ้านไร่น้อยมากขึ้นทำให้มีการแยกตัวออกมาเป็นหมู่บ้านเอง (หมู่ 7) ภายในชุมชนเองแบ่งออกเป็น 11 หมวด (หรือเรียกว่า “ป๊อก”) แต่ละหมวดมีหัวหน้าหมวดเป็นผู้ประสานงานกับคนภายในหมวด โดยมี

ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ดูแลลูกบ้านทั้งหมดอีกชั้นหนึ่ง และมีเทศบาลตำบลม่วงน้อยเป็นหน่วยการปกครองท้องถิ่นที่รับผิดชอบ

เนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่เล็กและแยกตัวออกมาจากหมู่บ้านอื่น จึงทำให้ไม่มีวัดและโรงเรียนในหมู่บ้าน ประชาชนในหมู่บ้านจึงปทำบุญทั้งวัดบ้านไร่และวัดป่าตาล เด็กนักเรียนส่วนใหญ่ไปเข้ารียนที่โรงเรียนบ้านป่าตาล แต่ก็มีบางส่วนไปเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดบ้านไร่ แล้วแต่จะสะดวกในการเดินทาง

4.3.3 ความเป็นมา

4.3.3.1 ขยะล้นหมู่บ้าน (พ.ศ.2547 ถึง พ.ศ.2548)

ในอดีต ประเด็นเกี่ยวกับขยะไม่ใช่ปัญหาสำหรับชาวบ้านไร่น้อยเนื่องจากชาวบ้านสามารถที่จะจัดการกับขยะที่เกิดขึ้นในบ้านตัวเองได้เพราะขยะส่วนใหญ่เป็นขยะอินทรีย์ เช่น เศษอาหาร ใบตองที่ใช้บรรจุอาหารซึ่งสามารถย่อยสลายหรือสามารถกำจัดได้ด้วยการเผาโดยไม่ก่อให้เกิดมลพิษต่อสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ขยะที่ต้องกำจัดก็มีปริมาณน้อยจึงอยู่ในวิสัยที่ครอบครัวสามารถจัดการได้โดยไม่ต้องพึ่งพาหน่วยงานของรัฐหรือขององค์กรปกครองท้องถิ่น ดังที่เล่าไว้ในรายงานวิจัยว่า “ในสมัยก่อนชาวบ้านอยู่แบบเศรษฐกิจพอเพียง คนในชุมชนส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม มีการปลูกพืชผักส่วนครัวกินเอง ขยะส่วนใหญ่จึงเป็นขยะชีวภาพ ซึ่งสามารถย่อยสลายได้ ในชุมชนบ้านไร่น้อย สมัยก่อนหรือละแวกใกล้เคียงไม่มีตลาด ถ้าผู้คนต้องการจะไปซื้อของก็ต้องไปที่ตลาดป่าซาง บรรจุภัณฑ์ที่ใช้ห่อของก็จะเป็นวัสดุจากธรรมชาติ เช่น ใบตอง ใบตองตึง ซึ่งวัสดุเหล่านี้ สามารถย่อยสลายเองได้ตามธรรมชาติจึงไม่มีปัญหาของขยะตามมา” (เกศสุดา กำแพงทิพย์ และคณะ, 2552: 74)

ความสามารถในการจัดการกับขยะด้วยตัวเองของชาวบ้านลดลงเมื่อลักษณะของขยะเปลี่ยนแปลงไปโดยมีขยะที่ย่อยสลายยากหรือไม่สามารถย่อยสลายได้มากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพลาสติกและโฟมที่ใช้เป็นวัสดุใส่อาหาร ซึ่งหากชาวบ้านจะเผาทำลายก็ก่อให้เกิดควันพิษและกลิ่นเหม็นเดือดร้อนเพื่อนบ้าน ทำให้การกำจัดขยะจำพวกนี้เป็นไปอย่างยากลำบากมากขึ้น จริงๆแล้วขยะจำพวกพลาสติกและโฟมนั้นต้องการเทคโนโลยีที่ซับซ้อนในการกำจัดเพื่อให้เกิดมลพิษน้อยที่สุด เทศบาลตำบลม่วงน้อยที่ขาดทั้งงประมาณและเทคโนโลยีจึงไม่สามารถรับมือกับขยะที่เพิ่มขึ้นนั้นได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยวิธีที่เทศบาลดำเนินการกับขยะคือการนำขยะไปฝังกลบไว้ ในช่วงต้นปีพ.ศ.2548 เทศบาลตำบลม่วงน้อยรับผิดชอบจัดเก็บสัปดาห์ละ 6 วัน ในแต่ละสัปดาห์มีขยะประมาณ 12 คันรถ น้ำหนักประมาณ 3-4 ตันต่อวัน เทศบาลคิดค่าเก็บขยะจากชาวบ้านหลังคาเรือนละ 20 บาทต่อเดือน ขยะส่วนใหญ่เป็นขยะจากครัวเรือนและ

ตลาดสด การเก็บขยะใช้รถเก็บขยะตระเวณเก็บขยะจากชุมชนทั้ง 8 ชุมชนทุกๆวัน จากนั้นนำขยะไปฝังกลบที่บ่อฝังกลบซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านสะปุ๋ง (หมู่ 3 ตำบลม่วงน้อย)

บ่อฝังกลบขยะที่บ้านสะปุ๋งก่อให้เกิดผลกระทบในแง่ลบต่อชาวบ้านสะปุ๋งและพื้นที่รอบๆหลายด้าน ทั้งผลกระทบจากกลิ่นเหม็นของขยะ การรบกวนของแมลงวันจำนวนมากที่มาตอมขยะ และปริมาณขยะที่เพิ่มขึ้นทุกวันก็ทำให้บ่อฝังกลบเต็มจนต้องเสียค่าใช้จ่ายในการจ้างรถขนขยะเอกชนให้นำไปทิ้งนอกพื้นที่ด้วย นอกจากนี้ บ่อฝังกลบขยะที่ไม่ได้มาตรฐานยังทำให้ขยะไหลซึมลงใต้ดินไปเจือปนกับน้ำบาดาลที่ชาวบ้านใช้บริโภค ทำให้ชาวบ้านสะปุ๋งและบ้านใกล้เคียงซึ่งรวมทั้งบ้านไร่น้อยได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก

ปัญหาขยะนั้นมิได้สังเกตได้จากการที่บ่อฝังกลบขยะเต็มเท่านั้น หากแต่ยังมองเห็นได้ทั่วไปตามถนนในหมู่บ้านอีกด้วย การมีขยะถูกทิ้งเรี่ยราดทั่วไปซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสมาชิกของชุมชนบางส่วนขาดจิตสำนึกในการรักษาความสะอาดของส่วนรวม แม้จะพบเห็นสภาพการณ์เช่นนี้แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังมิได้ดำเนินการอะไรเพราะเข้าใจว่าการจัดการขยะนั้นเป็นหน้าที่ของเทศบาล

เป็นเรื่องจริงที่เทศบาลตำบลม่วงน้อยเป็นผู้รับผิดชอบการสุขาภิบาลของชุมชนต่างๆในตำบลม่วงน้อย (ซึ่งรวมถึงบ้านไร่น้อยด้วย) และทางเทศบาลเองก็ทราบดีถึงปัญหาขยะในพื้นที่ ช่วงต้นปีพ.ศ.2548 เทศบาลจึงได้ขอความร่วมมือกับกรมส่งเสริมสิ่งแวดล้อมช่วยฝึกอบรมเรื่องการคัดแยกขยะให้แก่ชาวบ้าน โดยมุ่งหวังว่าชาวบ้านจะเกิดจิตสำนึกและมีทักษะที่จำเป็นในการจัดการขยะด้วยตัวเอง อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีการดำเนินการที่จริงจังใดๆเกิดขึ้นหลังจากการอบรมนั้น

ในช่วงเวลาเดียวกัน เป็นที่รู้กันทั่วไปว่าพื้นที่ฝังกลบขยะของเทศบาลไม่สามารถรองรับปริมาณขยะในแต่ละวันได้ แม้ทางเทศบาลได้จ้างเอกชนช่วยกำจัดขยะส่วนเกินแต่การดำเนินการเช่นนี้ก็มิใช่ทางเลือกในระยะยาว (จริงๆแล้วแม้แต่ในระยะสั้นก็อาจไม่สามารถดำเนินการได้ตลอด เพราะบริษัทเอกชนที่รับจ้างขนขยะเองก็มีปัญหาในการจัดการขยะเหล่านั้นเช่นกันเนื่องจากไม่สามารถหาที่ทิ้งขยะโดยไม่ถูกชาวบ้านในบริเวณนั้นประท้วงได้) ในเวลาต่อมาเทศบาลได้จัดสรรงบประมาณ 200,000 บาท พาชาวบ้านไปอบรมเกี่ยวกับการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่ จากนั้นเทศบาลก็ออกเทศบัญญัติเกี่ยวกับการจัดการขยะขึ้นไว้ รวมทั้งทำแผ่นพับให้ข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาขยะและวิธีการป้องกันแก้ไขแจกจ่ายชาวบ้าน

4.3.3.2 กำเนิดศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อย (เริ่มต้นปีพ.ศ.2548)

สถานการณ์ขยะในชุมชนบ้านไร่น้อยนั้นแม้ว่าจะเป็นปัญหาอยู่แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีกิจกรรมอะไรที่ชาวบ้านได้ทำเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นแต่อย่างใด จนกระทั่งตัวแทนชาวบ้าน

ไร่น้อย 2 คนมีโอกาสเดินทางไปอบรมเรื่องการจัดการขยะ การคัดแยกขยะอย่างถูกต้อง และการทำปุ๋ยจากเศษอาหาร ที่จังหวัดพิษณุโลก การอบรมครั้งนั้นเกิดขึ้นในช่วงกลางปีพ.ศ.2548 จากความร่วมมือของเทศบาลตำบลม่วงน้อยกับกรมส่งเสริมสิ่งแวดล้อมที่ให้เทศบาลคัดเลือกคนไปเข้าร่วมโครงการอบรมดังกล่าว ตัวแทนจากบ้านไร่น้อย 2 คนที่ได้รับเลือกให้ไปอบรมในครั้งนั้นได้แก่ คุณเกศสุดา กำแพงทิพย์ และคุณชัชวาลย์ เมฆโปธิ หลังจากการอบรมที่ใช้เวลา 3 วัน 2 คืน ทั้งคุณเกศสุดาและคุณชัชวาลย์ก็เกิดความคิดที่จะนำเอาความรู้ที่ได้จากการอบรมไปปฏิบัติในชุมชนบ้านไร่น้อยให้ได้

อย่างไรก็ตาม การทำให้ประเด็นการจัดการขยะเป็นประเด็นสาธารณะนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะการทำโครงการลักษณะนี้ต้องอาศัยความร่วมมือจากชาวบ้านส่วนใหญ่ ดังที่คุณเกศสุดาเล่าถึงปัญหาให้ฟังว่า “ปกติในหมู่บ้าน เวลาจัดงานประชุมแต่ละครั้งจะมีคนมาประชุมไม่เกิน 50 คน เพราะว่าทุกคนจะเบื่อการประชุมมาก นัดประชุมทุ่มครึ่งกว่าจะมาก็สองทุ่มครึ่ง เวลาประชุมแต่คนก็จะกินเหล้ามา มาก็เถียงกันทะเลาะกัน แล้วชาวบ้านส่วนใหญ่ก็เลยเกิดความรำคาญ ไม่อยากมาประชุม” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

คุณเกศสุดานั้นตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงใช้วิธีการไปพบปะกับชาวบ้านตามบ้านต่างๆเพื่อให้ข้อมูลและจูงใจให้เข้ามาร่วมประชุม โดยอาศัยกลยุทธ์ดังกล่าว จึงเกิดเวทีประชาคมระดับหมู่บ้านขึ้นในวันที่ 17 กันยายน พ.ศ.2548 เพื่อสอบถามความคิดเห็นของชาวบ้านไร่น้อยหากจะขอให้ทุกคนร่วมมือกันจัดการขยะด้วยตัวเอง “วันนั้นมีนายกฯ มีรองนายกฯ และหัวหน้ากองสาธารณะสุขและสิ่งแวดล้อมเข้ามาร่วมคุยด้วย ในหมู่บ้านมีคนทั้งหมดประมาณ 365 คน วันนั้นมีคนมาประชุมประมาณ 300 คน ซึ่งเยอะมาก แล้ว 65 คนที่ไม่ได้มาคือคนแก่ ถ้าจะมาลูกหลานต้องเอามอเตอร์ไซค์ไปรับมา ซึ่งมันลำบาก” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์) ที่สุดแล้วก็ได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุมเวทีประชาคมที่มีผู้มาเข้าร่วมประชาคมมากกว่าร้อยละ 90 ของประชากรทั้งหมดในชุมชน ให้มีการดำเนินการจัดการขยะในชุมชนบ้านไร่น้อย จึงอาจกล่าวได้ว่าโครงการคัดแยกขยะของบ้านไร่น้อยได้เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการในวันนั้นเอง

อีกด้านหนึ่ง คุณเกศสุดายังได้แสวงหาความร่วมมือจากผู้นำความคิดเห็นในหมู่บ้าน โดยไปพูดคุยปรึกษากับผู้ที่ชาวบ้านให้ความเชื่อถือ “ต้องไปชวนผู้นำ แต่ไม่ต้องเป็นผู้นำโดยตำแหน่ง ปกติต้องไปชวนผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วย ประธานแม่บ้าน แต่เราอยู่ที่นี่นานพอสมควร เวลาที่หมู่บ้านมีงานจะสามารถสังเกตเห็นว่าผู้นำสาธารณะจะเกิดขึ้นจากกระบวนการของมันเอง เราเลยดูว่าคนไหนพอจะมีแวว แล้วก็เลยไปชวนเข้าร่วม” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

เมื่อพบว่าแนวคิดการจัดการขยะได้รับการยอมรับและสนับสนุนจากผู้นำความคิดเห็นในชุมชน จึงได้ก่อตั้งเป็นกลุ่มทีมงานได้ 10 คน ทีมงานที่ตั้งขึ้นมามีความมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของชาวบ้านจากแต่เดิมที่ทิ้งขยะโดยไม่ได้คัดแยกไปสู่การคัดแยกขยะออกเป็นประเภทต่างๆก่อนทิ้ง ทั้งนี้ การจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตัวเองได้ต้องอาศัยการจูงใจให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของการกระทำดังกล่าว โดยอาศัยหลักการนี้ ทีมงานจึงดำริที่จะจัดตั้งกลุ่มคัดแยกขยะเพื่อรับซื้อขยะที่สามารถรีไซเคิลได้ ดังนั้น หากชาวบ้านยอมแยกขยะที่จะทิ้งออกเป็นประเภทต่างๆ ก็จะสามารถนำขยะหลายชนิดมาขายที่กลุ่มได้ ทีมงานเองเมื่อได้ขยะที่คัดแยกแล้วเหล่านั้นมา ก็จะนำไปขายต่อให้ผู้ค้าของเก่าภายนอกชุมชนต่อไป

ศูนย์คัดแยกขยะได้เปิดทำการในวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ.2548 โดยเงินทุนที่ใช้ในการรับซื้อขยะจากชาวบ้านครั้งแรกนั้นได้รับการสนับสนุนโดยพ่อหลวงณรงค์ กิติวงค์ ซึ่งเป็นอดีตผู้ใหญ่บ้านไร่น้อยที่ให้ยืมเงินจำนวน 5,000 บาท มาเป็นทุนในการจัดตั้งศูนย์คัดแยกขยะ ชาวบ้านไร่น้อยที่ทราบว่ามีศูนย์รับซื้อขยะก็นำเอาขยะที่มีในบ้านมาขายที่ศูนย์เป็นจำนวนมากจนเงินทุนรับซื้อขยะไม่เพียงพอ ทีมงานจึงต้องไปยืมเงินจากหมู่บ้าน (เงินหมู่บ้านคือเงินที่ได้มาจากแหล่งต่างๆถึงหมู่บ้านโดยตรง มีคณะกรรมการหมู่บ้านเป็นผู้ดูแล) จำนวน 10,000 บาทเพื่อนำมาเพิ่มทุนในการดำเนินการของศูนย์คัดแยกขยะ

การหมุนเวียนของเงินทุนเริ่มเกิดขึ้นเมื่อศูนย์คัดแยกขยะนำขยะที่รับซื้อมาไปขายต่อโดยมีกำไร ซึ่งกำไรนั้นเองที่นำมาใช้เป็นเงินทุน และส่วนหนึ่งนำไปใช้ชำระหนี้ที่กู้ยืมมาจากทั้งพ่อหลวงณรงค์และหมู่บ้าน (โดยใช้คืนได้หมดภายในเวลา 2 เดือน) ปัจจุบันศูนย์คัดแยกขยะได้รับเงินสนับสนุนจากเทศบาลจำนวน 50,000 บาท ซึ่งเทศบาลให้ไว้เพื่อเป็นเงินทุนหมุนเวียนในการดำเนินการ ส่วนทางศูนย์เองก็มีเงินทุนจากกำไรในการขายขยะอีกประมาณ 5,000 บาท

เมื่อแรกก่อตั้ง ศูนย์คัดแยกขยะที่อยู่ภายในบริเวณบ้านของคุณเกศสุดา กำแพงทิพย์นั้นมีสภาพเป็นเพิงไม้ไผ่มุงด้วยหญ้าแฝกซึ่งสร้างขึ้นอย่างเรียบง่ายเพื่อใช้เก็บขยะที่รอการนำไปขายต่อ เมื่อการดำเนินการเป็นไปได้ด้วยดีทำให้มีขยะที่ต้องเก็บไว้ในแต่ละครั้งมากขึ้น ในช่วงกลางปีพ.ศ.2549 ทีมงานจึงได้รื้อเพิงไม้แล้วสร้างเป็นอาคารที่มีความถาวรมากขึ้นรวมทั้งมีพื้นที่มากขึ้น

ศูนย์คัดแยกขยะเปิดรับซื้อของเก่าทุกวันเสาร์หรือวันอาทิตย์แรกของเดือน ช่วงแรกที่เปิดดำเนินการยังไม่มีการเปิดรับสมาชิก ชาวบ้านที่อยากจะขายขยะก็จะนำขยะมาส่งที่ศูนย์ โดยราคาขยะมีการกำหนดไว้ชัดเจนโดยอิงกับความต้องการของแหล่งรับซื้อของเก่าภายนอกอีกทีหนึ่ง เมื่อปิดการรับซื้อขยะแล้ว ทีมงานของศูนย์คัดแยกขยะจะช่วยกันแยกประเภทของขยะออกเป็นกลุ่มๆเพื่อความสะดวกในการเก็บและในการนำส่งออกไปขาย โดยส่วนใหญ่ ทีมงานจะนำขยะ

ออกไปขายให้แก่ผู้รับซื้อนอกหมู่บ้าน เพราะได้ราคาดีกว่าการให้ผู้รับซื้อขยะมาซื้อเองถึงในหมู่บ้าน

ในช่วง 3 เดือนแรก ทีมงานของศูนย์คัดแยกขยะยังไม่มีการแบ่งงานอย่างเป็นทางการ ใครจะเข้าไปดูแลตรงส่วนไหนก็แล้วแต่ความต้องการ ต่อมาจึงเกิดการเรียนรู้ลักษณะนิสัยในการทำงานของทีมงาน โดยอาศัยการพบปะกันอย่างไม่เป็นทางการ เช่น การกินข้าวมื้อเย็นด้วยกันซึ่งก็ทำให้มีโอกาสพูดคุยกันด้วย จึงเริ่มมีการแบ่งงานตามความถนัดของแต่ละคน เช่น ทีมงานบางคนถนัดที่จะจัดการในส่วนของขยะที่เป็นขวดก็ให้รับหน้าที่คัดแยกและจัดการขยะในส่วนนั้นไป ในแง่การจัดการ ทีมงานใช้การพูดคุยตกลงร่วมกันโดยไม่ต้องมีการลงมติ ไม่มีผู้นำที่เป็นผู้ชี้นำแต่ผู้เดียว ไม่มีใครเป็นผู้สั่งการ สมาชิกในทีมกระตือรือร้นที่จะแสดงความคิดเห็น และโดยมากความคิดเห็นของทีมงานแต่ละคนก็มักจะเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

ในส่วนของค่าตอบแทนสำหรับการทำหน้าที่ของทีมงานนั้น ระยะแรกไม่มีการจ่ายค่าตอบแทนใดๆให้ โดยทีมงานเองก็สมัครใจมาทำงานให้ส่วนรวม อย่างไรก็ตาม ทีมงานบางคนที่เสียสละมาทำงานต้องเสียโอกาสในการหารายได้หลัก จนบางรายเริ่มมีปัญหากับครอบครัว ทีมงานจึงต้องกำหนดแนวทางแก้ไขโดยตกลงร่วมกันว่าจะนำผลกำไรจากการขายขยะแต่ละเดือนหักเป็นกองทุนกลางหมู่บ้านครึ่งหนึ่ง (ซึ่งกองทุนกลางนี้แบ่งออกเป็นค่าดำเนินการร้อยละ 20, สาธารณประโยชน์ร้อยละ 60, และทุนการศึกษาร้อยละ 20) และเป็นค่าตอบแทนทีมงานที่มาทำงานอีกครึ่งหนึ่งซึ่งไม่ใช่จำนวนที่มากนักหากเทียบกับรายได้หลักที่จะหาได้

ชาวบ้านให้ความสนใจมาใช้บริการศูนย์คัดแยกขยะอย่างคับคั่ง แม้ว่าในพื้นที่ตำบลม่วงน้อยจะมีพ่อค้ารับซื้อของเก่า (ซาเล้ง) อยู่ไม่น้อยและทางศูนย์ก็ไม่ได้ให้ค่าขยะสูงกว่าพ่อค้าแต่อย่างใด (บางครั้งยังให้ราคาต่ำกว่าด้วยซ้ำ) แต่ชาวบ้านส่วนมากก็ยังเลือกที่จะนำขยะมาขายให้กับศูนย์คัดแยกขยะ ซึ่งคุณเกศสุดาวิเคราะห์ว่า “ถ้าเขาขายให้ซาเล้ง สมมติว่าซาเล้งซื้อ 12 แต่เราซื้อ 11 ซึ่งเขาได้แพงกว่าของเราบาทหนึ่ง แต่ว่า 12 บาทนั้นไม่ได้ให้อะไรกลับคืนมาที่หมู่บ้านเขาเลย แต่ถ้าเขาขายให้เรา 11 บาทมันยังสามารถกลับมาเป็นกองทุนให้หมู่บ้านเขาได้ ทั้งกองทุนในเรื่องเยาวชน หรืองานสาธารณะประโยชน์ต่างๆ...สมมติว่ามีงานสรงน้ำ ทางกรรมการจะดึงเงินกองกลางของแต่ละหมู่บ้าน (ที่มีบัญชีประจำเดือนอยู่กับศูนย์คัดแยก) เอาไปช่วย 500 บ้าง 200 บ้าง...สิ้นปีเราก็จะไปจัดงานปีใหม่ให้ แล้วก็จะมีของรางวัลให้” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

ควบคู่ไปกับการก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะ ทีมงานได้รณรงค์และให้ข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการจัดการขยะด้วยตัวเองให้แก่ชาวบ้าน โดยเฉพาะเรื่องของการทำปุ๋ยหมักจากขยะเปียก การทำหัวเชื้ออีเอ็มหรือหัวเชื้อกลุ่มจุลินทรีย์ที่มีประสิทธิภาพ (Effective Microorganisms: EM) เป็น

ตัวอย่างสำคัญ การทำปุ๋ยเหล่านี้ได้รับความสนใจจากชาวบ้านมากเพราะตั้งแต่ช่วงปลายปีพ.ศ. 2547 เป็นต้นมาปุ๋ยเคมีมีราคาแพง ชาวบ้านจึงกำลังต้องการปุ๋ยทางเลือกอื่นๆเพื่อทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมี

4.3.3.3 ใช้การวิจัยค้นหาแนวทางการจัดการขยะอย่างมีส่วนร่วม (พ.ศ.2549 ถึง พ.ศ.2551)

ศูนย์คัดแยกขยะที่ก่อตั้งขึ้นรวมกับการณรงค์ให้คัดแยกขยะและแปรรูปขยะเป็นปุ๋ย แม้จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนบ้านไร่น้อย คือทำให้คนส่วนใหญ่มีการคัดแยกขยะก่อนทิ้งเพื่อจะนำขยะที่สามารถรีไซเคิลได้มาขาย แต่การดำเนินการในส่วนอื่นนอกจากนี้ยังไม่มีการแบ่งปันความรู้กันอย่างกว้างขวาง นั่นคือ อยู่ในลักษณะต่างคนต่างทำ ใครถนัดเรื่องใดก็ทำเรื่องนั้น เช่นการทำปุ๋ยหมักจากขยะเปียกก็มีผู้ทดลองทำอยู่หลายคนแต่ไม่มีโอกาสปรึกษาหารือและแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งเป็นการเสียโอกาสที่จะทำให้ปุ๋ยมีคุณภาพสูงขึ้น เป็นต้น

หลังจากดำเนินการมาได้ประมาณ 4 เดือน ทีมงานของศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อยจึงได้พบกับเจ้าหน้าของสกว.สำนักงานภาค การพบกันนั้นเกิดขึ้นเมื่อรองนายกเทศบาลตำบลม่วงน้อยได้พาทีมงานไปที่สถาบันหริภุญชัยซึ่งอาจเรียกว่าเป็นสาขาย่อยของสกว.สำนักงานภาคซึ่งรับผิดชอบดูแลงานวิจัยในเขตพื้นที่จังหวัดลำพูน ผลจากการพบปะกันในครั้งนั้นนำมาสู่การรับเอาการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเข้ามาเป็นแนวทางในการดำเนินการกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะในชุมชนบ้านไร่น้อยต่อ

หลังจากที่ทีมงานทุกคนเห็นชอบที่จะทำการวิจัย ทีมงานจึงได้ร่างข้อเสนอโครงการวิจัย ซึ่งหลังจากการปรับแก้หลายครั้งก็ได้มาซึ่งโครงการวิจัยในชื่อ “โครงการ การพัฒนาแนวทางการจัดการขยะอย่างมีส่วนร่วมบ้านไร่น้อย ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน” โดยทีมงานวิจัยก็เป็นทีมงานชุดเดียวกับทีมงานที่ดำเนินการศูนย์คัดแยกขยะอยู่แล้ว โดยได้รับทุนวิจัยจำนวน 200,000 บาท

การนำแนวทางการวิจัยมาใช้ทำให้ทีมงานมีกรอบในการคิดและดำเนินการกล่าวคือ โดยรูปแบบของการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.จะต้องมีการวางแผนกำหนดกิจกรรมและกรอบเวลาในการดำเนินการเอาไว้ เป็นการกระตุ้นให้ทีมงานวิจัยได้มองภาพอนาคตของการจัดการขยะโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน นอกเหนือจากทีมงานจะได้แผนการดำเนินการที่มีเอกภาพแล้ว ทีมงานยังมีโอกาสได้เข้าร่วมเวทีการประชุม รวมไปถึงการไปดูงานและแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับชุมชนอื่นๆทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวิธีการวิจัยและที่เกี่ยวข้องกับการจัดการขยะโดยตรง อาทิ การไปดูงานสถานที่รับซื้อพลาสติกที่บ้านทา จังหวัดลำพูน การกำจัดโฟม การทำปุ๋ยหมักจากเศษพืช และการทำน้ำหมักชีวภาพในครัวเรือนที่จังหวัดเชียงใหม่ นอกจากนี้ ทีมงานยังได้

ฝึกอบรมจิตวิทยาในการทำงานร่วมกันเป็นทีมทำให้เกิดความเข้าใจพฤติกรรมของผู้ร่วมงานมากขึ้นจนทำให้การทำงานร่วมกันเป็นไปอย่างราบรื่นมากยิ่งขึ้น

ด้วยความรู้และประสบการณ์ที่เพิ่มพูนขึ้นจากการไปดูงานและการฝึกอบรมทำให้ทีมงานศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อยเกิดความคิดสร้างสรรค์ที่จะจัดกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะเพื่อเป็นการกระตุ้นให้เกิดการคัดแยกขยะและจัดการขยะชนิดต่างๆอย่างถูกวิธี ทั้งนี้กิจกรรมเหล่านั้นมีทั้งกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการวิจัยและกิจกรรมที่เกี่ยวกับการจัดการขยะโดยตรง ซึ่งกิจกรรมทั้งหมดบรรจุอยู่ในแผนการดำเนินการที่แบ่งออกเป็นระยะต่างๆ 3 ระยะ

ในระยะแรกที่การจัดการขยะบ้านไร่น้อยอยู่ภายใต้แนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (มีนาคมถึงตุลาคม พ.ศ.2549) กิจกรรมหลักของทีมงานวิจัยจะเกี่ยวข้องกับการจัดเวทีประชุมเพื่อเผยแพร่ข้อมูลรวมทั้งรับฟังความคิดเห็นของชาวบ้านเกี่ยวกับการจัดการขยะ อันได้แก่ “เวทีการประชุมคณะวิจัย” ที่จัดขึ้นเดือนละ 1 ครั้ง (รวมทั้งสิ้น 6 ครั้งในระยะแรก) ส่วน “เวทีแลกเปลี่ยนแต่ละป๊อก” เป็นเวทีที่ทีมงานวิจัยจะเข้าไปยังหมวดต่างๆในหมู่บ้านเพื่อพูดคุยเกี่ยวกับการจัดการขยะ นำเสนอข้อมูลและวิธีการในการคัดแยกขยะอย่างถูกวิธี บางครั้งชาวบ้านในแต่ละหมวดก็จะมีความรู้เกี่ยวกับการแปรรูปขยะหรือการทำปุ๋ยหมักด้วยวิธีการต่างๆมาแลกเปลี่ยนกับทีมงาน

“การรณรงค์” ในส่วนของการวิจัยดำเนินไปอย่างมีรูปแบบมากขึ้น เช่น การจัดกิจกรรมขยะสอยดาว หรือการเข้าไปรณรงค์ให้นักเรียนรู้วิธีการคัดแยกขยะที่ถูกต้องในโรงเรียนต่างๆในเขตพื้นที่ตำบลม่วงน้อย (ได้แก่ โรงเรียนบ้านป่าตาล โรงเรียนบ้านไร่ และโรงเรียนบ้านสะปุ่งหลวง) หรือการใช้การคัดแยกขยะแทรกเข้าไปในงานประเพณีด้านความเชื่อในรูปของการทอดผ้าป่าขยะ รวมทั้งการใช้กีฬาเป็นสิ่งจูงใจในการคัดแยกขยะโดยการจัดแข่งขันเปตองโดยให้เอาขยะที่รีไซเคิลได้มาเป็นค่าสมัครการแข่งขันเปตองเพื่อเป็นการรณรงค์ในการคัดแยกขยะและยังได้เชื่อมความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

เนื่องจากการดำเนินการของศูนย์คัดแยกขยะทำให้ขยะโดยรวมที่บ้านไร่น้อยลดลงอย่างมาก ทำให้เทศบาลตำบลม่วงน้อยมาขอให้ทีมงานของศูนย์คัดแยกช่วยไปแนะนำหมู่บ้านอื่นๆในตำบลม่วงน้อยให้ดำเนินการคัดแยกขยะบ้าง จึงเกิดเป็นกิจกรรม “การขยายผลโครงการคัดแยกขยะสู่ชุมชนอื่น” โดยทีมงานของบ้านไร่น้อยใช้เวลา 1 วันต่อ 1 หมู่บ้านในการให้ข้อมูลเกี่ยวกับการคัดแยกขยะ กิจกรรมนี้จบลงด้วยการที่ทีมงานของบ้านไร่น้อยต้องขับรถขนขยะที่ทางเทศบาลให้ยืมใช้ออกไปรับซื้อขยะตามหมู่บ้านต่างๆเหล่านั้น

ในช่วงแรกของการไปเผยแพร่โครงการจัดการขยะ ทีมงานประสบปัญหาการไม่ยอมรับจากชาวบ้านหมู่บ้านอื่นๆบ้าง ดังที่คุณเกศสุดาเล่าว่า “แรกๆเขาก็ต่อต้านเหมือนกัน ทำไมต้องเอางบประมาณมาลงที่บ้านไร่น้อยที่เดียว มันมีถังดำอยู่แล้วทำไมถึงต้องทำให้มันยุ่งยาก แต่

พอเราทำไปได้ซักพักนึงเทศบาลเปลี่ยนไปใช้ถุงดำจากถัง เขาขายถุงละ 10 บาท...เราคัดแยกขยะของเรา ปริมาณขยะก็น้อย บางบ้าน 2 เดือนยังไม่เต็มถุงเลย" (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

นอกจากจะใช้ข้อเท็จจริงว่าการจัดการขยะช่วยลดรายจ่ายของชาวบ้านได้จริงๆแล้ว ทีมงานยังต้องอาศัยความอดทนในการดำเนินการในสิ่งที่เชื่อว่าเป็นสิ่งที่ดีสำหรับชุมชนของตัวเองและชุมชนใกล้เคียง "เราใช้ความอดทน และคิดว่าถ้าผลมันเกิดกับบ้านเขา เขาก็ต้องรู้สึกอะไรบ้าง" (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

การวิจัยภายใต้กรอบของสกว.นั้นแต่ละระยะจะปิดท้ายด้วยการสรุปผลการดำเนินการทั้งหมดที่ได้ดำเนินการไปในระยะนั้น กิจกรรม "เวทีสรุปบทเรียนโครงการระยะที่ 1" จึงเท่ากับเป็นการทบทวนและวิเคราะห์ปัญหาอุปสรรค รวมทั้งวางแนวทางในการดำเนินการระยะต่อไป

การดำเนินการของทีมงานวิจัยมีการแบ่งงานที่ชัดเจนมากขึ้น โดยงานถูกแบ่งออกเป็น 7 ด้านโดยมีทีมงานรับผิดชอบด้านละ 2 คน คือ (1) ด้านการทำปุ๋ยแห้ง / ปุ๋ยหมักน้ำชีวภาพ (2) ด้านการคัดแยกขยะให้ถูกวิธี (3) ด้านรณรงค์ กระตุ้นให้ชุมชนตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา (4) ด้านประสานงานกับหน่วยรัฐหรือทางเทศบาล (5) ด้านการตลาด ราคาของเก่าที่รับซื้อ-ขาย (6) ด้านปลูกฝังให้กับเยาวชน และ (7) ด้านสิ่งแวดล้อมและอากาศ

หลังจาก 8 เดือน (1 มีนาคม พ.ศ.2549 ถึง 30 ตุลาคม พ.ศ.2549) ของการทำงานอย่างหนักของทีมงานวิจัยโครงการศึกษารูปแบบการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่น้อยทำให้ปริมาณขยะในชุมชนลดลงอย่างเห็นได้ชัด ในระยะที่ 2 ของการดำเนินการจึงเป็นการทำให้การจัดการขยะมีรูปแบบที่หลากหลายมากขึ้น โดยกิจกรรมวิจัยที่ดำเนินการในระยะนี้จะเกี่ยวข้องกับการศึกษาดูงานของทีมงาน การเผยแพร่เทคนิควิธีใหม่ๆในการแปรรูปขยะโดยเฉพาะขยะเปียก รวมทั้งการจัดกิจกรรมกระตุ้นให้เกิดการจัดการขยะอย่างต่อเนื่อง

เมื่อทีมงานวิจัยประชุมวางแผนดำเนินการวิจัยระยะที่ 2 เรียบร้อยแล้ว ทีมงานจึงได้จัดกิจกรรมชุดแรก 2 กิจกรรรมอันได้แก่ "การศึกษาดูงานเรื่องก๊าซชีวภาพจากเศษอาหาร" และ "การฝึกอบรมการทำปุ๋ยจากเศษอาหาร" ซึ่งเป็นกิจกรรมช่วยเพิ่มความรู้เกี่ยวกับการจัดการขยะเปียกที่ทีมงานได้ประเมินแล้วว่าเป็นด้านที่สามารถเพิ่มประสิทธิภาพได้มากขึ้นอีก หลังจากโครงการเหล่านี้ ทีมงานยังได้พาชาวบ้านเข้าร่วมแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชนและโครงการอื่นๆอย่างต่อเนื่อง

กิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อกระตุ้นให้ชาวบ้านจัดการขยะด้วยตัวเองอย่างต่อเนื่องที่จัดขึ้นโดยทีมงานวิจัยได้แก่ "การนำความรู้จากการจัดการขยะมาใช้ในการลดต้นทุนการเกษตร" "การ

ส่งเสริมการเรียนรู้ในครอบครัว (การสร้างความสัมพันธ์พ่อแม่ลูก) เกี่ยวกับการจัดการขยะ” “เวทีประคมหมู่บ้านเพื่อพัฒนาแนวทางการจัดการขยะโดยชุมชน” “การประกวดบ้านสวยสิ่งแวดล้อมดี” “การจัดทำสื่อการเรียนรู้ (แผ่นพับ/หนังสือเล่มเล็ก) เพื่อเป็นคู่มือเผยแพร่ในการจัดการขยะของชุมชน” กิจกรรมเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญของโครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่น้อยเพราะมีส่วนช่วยให้การจัดการขยะเป็นไปต่อเนื่องจนกระทั่งกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตปกติของชาวบ้านในที่สุด

ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ฝ่ายเทศบาลตำบลม่วงน้อยได้เข้ามามีบทบาทในการกระตุ้นให้เกิดการคัดแยกขยะทางอ้อมด้วยการเพิ่มต้นทุนการทิ้งขยะให้แก่ชาวบ้าน กล่าวคือ เทศบาลได้เปลี่ยนแนวทางในการเก็บขยะโดยเปลี่ยนจากการเก็บขยะจาก “ถังขยะ” ของเทศบาลซึ่งแจกให้ครัวเรือนละ 1 ถัง โดยคิดค่าเก็บขยะเดือนละ 20 บาท มาเป็นการเก็บขยะจาก “ถุงขยะ” ของเทศบาลที่จำหน่ายให้แต่ละครัวเรือนในราคาใบละ 5 บาท การดำเนินการเช่นนี้ทำให้ครัวเรือนที่ไม่มีขยะมากได้ประโยชน์เพราะสามารถซื้อถุงขยะได้เท่าที่จำเป็นต้องใช้จริงๆโดยไม่ต้องเสียค่าเก็บขยะเป็นรายเดือนทั้งๆที่ไม่มีขยะจะทิ้งมากขนาดนั้น ตรงกันข้ามกับครัวเรือนที่มีขยะทิ้งมากจะต้องเสียค่าใช้จ่ายมากตามไปด้วย

แม้โดยหลักการแล้วแนวทางของเทศบาลจะช่วยลดปริมาณขยะได้ เพราะเมื่อต้นทุนในการทิ้งขยะสูงขึ้นชาวบ้านก็จะลดการทิ้งขยะลง แต่หากวิเคราะห์ในเชิงลึกจะพบว่าขยะที่ลดลงนั้นเป็นขยะที่เทศบาลต้อง “รับผิดชอบ” เท่านั้น เพราะเมื่อค่าใช้จ่ายในการทิ้งขยะแบบให้เทศบาลจัดเก็บสูงขึ้น ชาวบ้านจึงต้องลดการทิ้งขยะ “ในถุง” ของเทศบาลลง ผู้ที่ได้ประโยชน์โดยตรงจากมาตรการนี้จึงเป็นเทศบาลเพราะมีปริมาณขยะที่ต้องจัดการน้อยลงและยังมีแนวโน้มที่จะมีรายได้จากการขายถุงขยะมากกว่าการเก็บค่าเก็บขยะเป็นรายเดือนอีกด้วย

ในความเป็นจริง การปรับตัวของชาวบ้านมิได้เป็นไปตามความคาดหวังของเทศบาลทั้งหมด เพราะชาวบ้านส่วนหนึ่งเลือกที่จะจัดการกับขยะเองอย่างง่ายๆด้วยการเผาขยะแทนที่จะทิ้งในถุงขยะของเทศบาล ซึ่งทำให้ไม่ต้องใช้ถุงขยะของเทศบาลมากเกินไปนั่นเอง นอกจากนี้ ยังมีการทิ้ง “นอกถุงขยะ” ซึ่งสังเกตได้จากปริมาณขยะในที่สาธารณะที่เพิ่มขึ้นนั่นเอง

การเผาขยะโดยขาดความรู้ของชาวบ้านก่อให้เกิดผลกระทบทางลบหลายประการโดยเฉพาะอย่างยิ่งสารพิษที่เกิดจากการเผาขวดยาฆ่าแมลงที่ชาวบ้านนิยมใช้ในการทำการเกษตรซึ่งเป็นอันตรายต่อสุขภาพอย่างมาก การเผาขยะยังก่อให้เกิดควัน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่เพิ่มปัญหาให้แก่สภาพแวดล้อมโดยรวมอีกด้วย ดังที่คุณเกศสุดา กำแพงทิพย์ได้กล่าวว่า “ที่นี่ทำเกษตรกันเยอะ ถ้าวันไหนปลูกผักพร้อมกันสัก 4 เจ้า จะอยู่ไม่ได้เลย เพราะกลิ่นจะลอยมาตามลมเลย คือมันจะเป็นกลิ่นยาฆ่าแมลง” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

แม้ความเข้าใจของชาวบ้านว่าเทศบาลเป็นผู้รับผิดชอบต่อการกำจัดขยะจะไม่ผิด แต่จากสถานการณ์ที่ได้พรรณนามาจะเห็นว่าลำพังเทศบาลแต่ฝ่ายเดียวไม่มีความสามารถเพียงพอในการดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพ การจัดการขยะจำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากฝ่าย “ผู้สร้างขยะ” อย่างชาวบ้านไร่น้อยด้วย อันที่จริง ควรกล่าวว่าชาวบ้านทุกคนในชุมชนเป็นกุญแจสำคัญต่อความสำเร็จในการจัดการขยะที่เกิดขึ้นในชุมชนตัวเอง

การวิจัยที่จนถึงจุดนี้ (เดือนกรกฎาคม พ.ศ.2550) ใช้เวลาไปแล้วทั้งสิ้น 1 ปีกับ 4 เดือน ได้เข้ามาสู่ระยะสุดท้ายของกระบวนการวิจัย ซึ่งเกี่ยวข้องกับการประมวลความรู้ รวมทั้งวิเคราะห์ปัญหาอุปสรรค รวมทั้งสะท้อนประสบการณ์ของทีมงานออกมา โดยปิดท้ายงานวิจัยด้วย “การจัดเวทีสรุปข้อมูลคืนความรู้สู่ชุมชน” ในเดือนกรกฎาคมอีก 1 ปีถัดมาซึ่งเป็นการเล่าประสบการณ์การทำงานวิจัยของทีมงานให้แก่ชุมชนรวมทั้งผู้ที่เกี่ยวข้องและผู้ที่สนใจอื่นๆได้ทราบและได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับประเด็นต่างๆที่เกิดขึ้นจากการวิจัย

ณ จุดที่เสร็จสิ้นกิจกรรมการวิจัย การจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านเองได้ผ่านการดำเนินการมาแล้วเกือบ 3 ปี อาจกล่าวได้ว่าการคัดแยกขยะก่อนทิ้งนั้นได้กลายเป็นการปฏิบัติปกติของชาวบ้านไร่น้อยไปแล้ว คำกล่าวนี้ได้รับการยืนยันโดยตัวเลขปริมาณขยะพลาสติกที่เทศบาลจัดเก็บจากบ้านไร่น้อยที่ลดลงมากกว่าร้อยละ 70 หรือแม้แต่ปริมาณขยะรวมที่เทศบาลต้องเก็บแต่ละเดือนก็ลดลงไปด้วย นอกจากนี้ บ้านไร่น้อยเป็นหมู่บ้านเดียวในตำบลม่วงน้อยที่ให้การยอมรับเป็นอย่างดีต่อการเปลี่ยนมาใช้ถุงขยะแทนถังขยะในช่วงปีพ.ศ.2549 ทั้งๆที่เป็นการทำให้การทิ้งขยะของชาวบ้านมีต้นทุนเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะชาวบ้านมีการคัดแยกขยะก่อนทิ้งทำให้ขยะที่ต้องทิ้งจริงๆนั้นมีน้อย การใช้ถุงขยะที่ “ซื้อเมื่อใช้” จึงประหยัดกว่าการใช้ถังขยะเทศบาลที่บังคับจ่ายเป็นรายเดือนไม่ว่าจะมีขยะให้เก็บมากน้อยเพียงใดก็ตาม

4.3.3.4 การพัฒนาศูนย์คัดแยกขยะเป็นธนาคารขยะรีไซเคิล (เริ่มต้นพ.ศ.2549)

ในช่วงเวลาของการวิจัย ยังมีพัฒนาการของกิจกรรมต่างๆในโครงการจัดการขยะเกิดขึ้นมากมาย หนึ่งในกิจกรรมเหล่านั้นได้แก่ การพัฒนาศูนย์คัดแยกขยะให้เป็นธนาคารขยะรีไซเคิล หลังจากศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อยได้ดำเนินการมาระยะหนึ่งแล้ว ทีมงานได้ร่วมกันคิดปรับปรุงให้ศูนย์ก้าวไปสู่การเป็น “ธนาคารขยะ” โดยทำให้การซื้อขายขยะมีระเบียบแบบแผนมากขึ้น และใช้รูปแบบการดำเนินที่เป็นเอกลักษณ์ของธนาคาร เช่น การมีสมุดคู่ฝาก เป็นต้น โดยทีมงานได้เริ่มต้นจากการรับสมัครสมาชิกศูนย์คัดแยกขยะ เริ่มต้นเมื่อต้นปีพ.ศ.2549 ชาวบ้านสามารถเป็นสมาชิกได้ด้วยการซื้อหุ้นของศูนย์ในราคาหุ้นละ 10 บาท (แต่ละคนถือหุ้นได้ไม่เกิน 100 หุ้น) สมาชิกจะได้รับเงินปันผลจากกำไรในการดำเนินการทุกๆ สิ้นปี

นอกจากการรับสมัครสมาชิกแล้ว อีกส่วนหนึ่งของการพัฒนาไปเป็นธนาคารขยะ คือการนำแบบฟอร์มการซื้อขายขยะมาใช้โดยเน้นกลุ่มเป้าหมายคือนักเรียนในโรงเรียน โดยอาศัยการประสานงานกับกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อมซึ่งเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ช่วงที่มีการอบรมให้ความรู้เกี่ยวกับการคัดแยกขยะในช่วงต้นปีพ.ศ.2548 โดยหน่วยงานของรัฐนี้ได้จัดทำแบบฟอร์มเกี่ยวกับการซื้อขายขยะ เช่น สมุดนำฝาก เป็นต้น และได้นำมาเผยแพร่ให้ใช้เป็นเครื่องมือในการซื้อขายขยะที่บ้านไร่น้อย ซึ่งประโยชน์ของเครื่องมือเหล่านี้คือการเก็บข้อมูลการซื้อขายขยะที่สามารถนำไปใช้วิเคราะห์และวางแผนการดำเนินการของธนาคารขยะให้สอดคล้องกับพฤติกรรมของสมาชิกได้มากขึ้น

นอกจากนี้ ทีมงานวิจัยยังเข้าไปเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวกับศูนย์คัดแยกขยะในโรงเรียนในละแวกใกล้เคียง ซึ่งนอกจากจะเป็นการได้สมาชิกเพิ่มแล้ว ยังเป็นการดึงเยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมในธนาคารขยะมากขึ้นซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมากในระยะยาว กิจกรรมเหล่านี้นับว่าเข้ากันได้ดีกับแนวทางการดำเนินการของกลุ่มคัดแยกขยะที่เปิดโอกาสให้เยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานต่างๆ โดยคุณเกศสุดากล่าวถึงแนวทางดังกล่าวว่า “เราจะใช้วิธีพี่สอนน้อง ถ้าเป็นเด็ก ม.6จบแล้วเขาก็ออกไปเรียนมหาวิทยาลัยกันหมดซึ่งมันจะยาก เราเลยให้พี่น้องม.6ดูแลน้องม.3 น้องม.3ดูแลน้องประถม...แรกๆก็เอาลูกเรามาก่อนแล้วก็ชักชวนเพื่อนอีกที...เอากีฬาเปตองมาแข่งขันกัน ให้เด็กเอาของเก่ามาแลกค่าสมัคร” (ชัชวาลย์ เมฆโปธิ, 2551: สัมภาษณ์)

เมื่อมีเยาวชนเข้ามาช่วยงานเช่นนี้ ทำให้การดำเนินการของกลุ่มคัดแยกขยะมีแนวโน้มจะคงอยู่ต่อไปได้แม้ว่าทีมงานผู้ก่อตั้งจะเกษียณตัวเองไปก็ตาม โดยคุณเกศสุดาเล่าแผนการที่จะถ่ายโอนการทำงานไปยังกลุ่มเยาวชนให้ฟังว่า “บางทีมีอะไรเราจะเรียกเด็กมาคุยก่อนและจะถามความคิดเห็นของเด็ก ไม่ใช่ให้เด็กมาทำอย่างเดียว แต่ต้องให้เด็กสะท้อนความคิดเห็นและเราต้องรับฟังเขาด้วย อย่างตอนนี้มีกรรมการชุดเด็กอยู่ชุดหนึ่ง เราก็เลยคิดว่าถ้าเขาผ่านเกณฑ์ที่เราตั้งไว้ เราอาจจะขยับถอยออกมาในฐานะพี่เลี้ยง แล้วให้น้องๆทำ ให้เด็กๆทำเต็มตัวไปเลย” (เกศสุดา กำแพงทิพย์, 2551: สัมภาษณ์)

4.3.3.5 สรุปความเป็นมา

โครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่น้อยเกิดขึ้นจากความมุ่งมั่นของชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ต้องการมีบทบาทในการแก้ปัญหาขยะของชุมชนบ้านไร่น้อยเอง เมื่อมีโอกาสฝึกอบรมและดูงานที่ชุมชนอื่นเกี่ยวกับวิธีการจัดการขยะจึงมีความรู้พอที่จะเริ่มดำเนินการ โดยในระยะแรกที่ดำเนินการเองทั้งหมดนั้นเกิดผลผลิตที่สำคัญคือศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อย ต่อมาจึงร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคดำเนินโครงการจัดการขยะภายใต้กรอบของ “การวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ทีมงานได้จัดกิจกรรมต่างๆมากมายในช่วงเวลาดังกล่าวอันเป็นผลให้ชาวบ้านไร่น้อย

เกือบทั้งหมดมีการจัดการขยะอย่างเป็นรูปธรรม ทำให้ปริมาณขยะในชุมชนลดลงอย่างเห็นได้ชัด (ดูภาพที่ 4.11 ประกอบ)

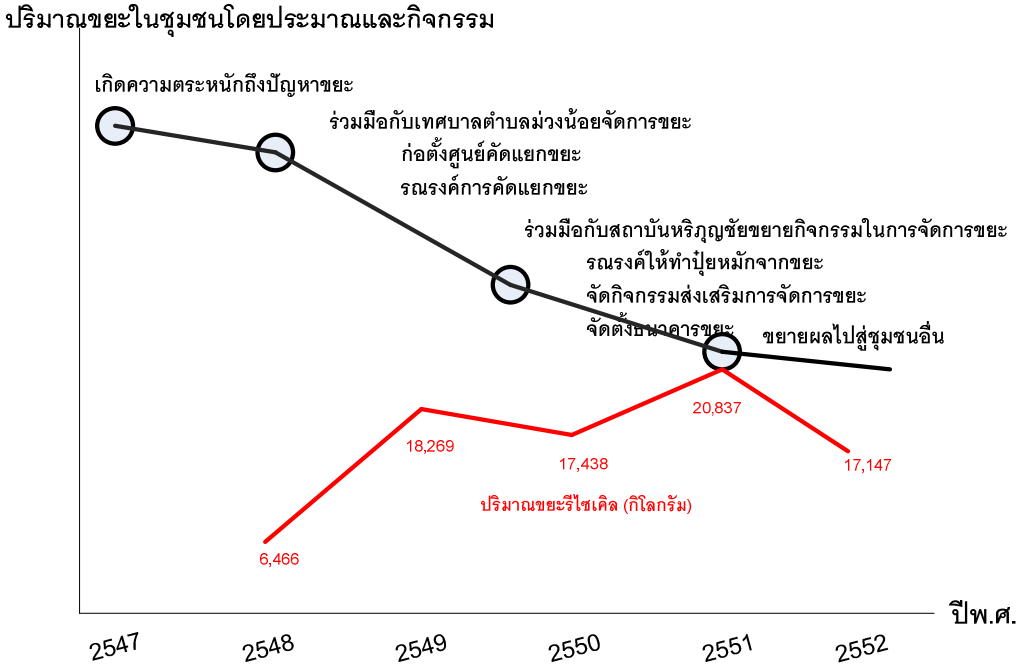

ภาพที่ 4.11 ปริมาณขยะและกิจกรรมการจัดการขยะโดยชุมชนบ้านไร่น้อย

4.3.4 ความเป็นนวัตกรรมสังคม

4.3.4.1 คุณค่าต่อสังคม

โครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมโดยชุมชนเป็นโครงการที่มีคุณค่าต่อชุมชนบ้านไร่น้อยเองหลายด้าน ผลดีที่เห็นได้ชัดอย่างแรกคือการที่ชุมชนโดยรวมมีความสะอาดและเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นซึ่งเกิดจากการลดการทิ้งขยะของชาวบ้านที่มีแรงจูงใจที่จะใช้ประโยชน์จากขยะนั้น เช่น นำไปซ่อมแซมให้ใช้ได้อีก หรือนำกลับมาใช้ใหม่ เป็นต้น

โครงการจัดการขยะนี้ยังช่วยให้สังคมโดยรวมมีความสุขมากขึ้นเพราะสมาชิกในชุมชนสามารถหารายได้เพิ่มขึ้นจากการนำขยะที่ขายได้ไปขาย รวมทั้งยังสามารถลดค่าใช้จ่ายในการทิ้งขยะ (ลดการซื้อถุงดำของเทศบาล) หรือหากเป็นคนที่ทำการเกษตรก็สามารถประหยัดค่าใช้จ่ายในส่วนของปุ๋ยและสารเคมีบำรุงดินได้อีกหากนำขยะเปียกที่เหมาะสมมาแปรรูปเป็นปุ๋ย ชีวภาพ ประโยชน์ที่คนในชุมชนได้รับเช่นนี้ทำให้คนในชุมชนมีความสุขมากขึ้น จึงทำให้ชุมชนมีความสุขมากขึ้นตามไปด้วย

นอกจากนี้ โครงการจัดการขยะของบ้านไร่น้อย ยังก่อให้เกิดคุณค่าทางจิตใจต่อคนในชุมชนด้วย เนื่องจากชุมชนได้เรียนรู้ว่าสมาชิกของชุมชนสามารถเปลี่ยนแปลง (พัฒนา) ชุมชนของตัวเองด้วยตัวเองได้ หากได้ร่วมมือกันคิดและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง

4.3.4.2 ความใหม่

โครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านไร่น้อยเป็นโครงการที่ไม่เคยเกิดขึ้นในชุมชนนี้มาก่อน การจัดการขยะนั้นที่ผ่านมาเป็นหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่น (ในที่นี้คือเทศบาลตำบลม่วงน้อย) หน้าที่ในการจัดการขยะของชาวบ้านมีเพียงการนำถังขยะมาวางไว้หน้าบ้านของตัวเองในวันที่มีการเก็บขยะ โครงการนี้ทำให้หน้าที่ในการจัดการขยะเปลี่ยนมาอยู่ในมือของชาวบ้านมากขึ้น

เมื่อมองในอีกมุมหนึ่ง โครงการจัดการขยะนี้นับว่าเป็นการแก้ปัญหาเดิมด้วยวิธีใหม่ กล่าวคือ แทนที่จะรอให้มีใครมาจัดการกับขยะที่ตัวเองได้สร้างขึ้น ก็เปลี่ยนมาเป็นการจัดการกับขยะเหล่านั้นด้วยตัวเอง ด้วยการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพียงเล็กน้อยจากการทิ้งขยะหลายๆ ประเภทรวมๆกันไป มาเป็นการคัดแยกขยะก่อนทิ้ง

4.3.4.3 แรงจูงใจเชิงสังคม

โครงการจัดการขยะนี้เป็นโครงการที่เกิดขึ้นจากแรงจูงใจที่อยากจะเห็นชุมชนของตัวเองมีสภาพแวดล้อมที่ดีขึ้น เป็นแรงจูงใจเชิงสังคมที่ไม่ได้มุ่งหวังให้เกิดประโยชน์แก่คนใดคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจง ทุกคนที่เข้าร่วมโครงการจะได้รับประโยชน์จากโครงการเท่าๆกัน ทีมงานที่เข้ามาร่วมกันดำเนินการโครงการเองต่างก็เข้ามาร่วมด้วยจิตอาสามิได้มุ่งหวัง ผลตอบแทนใดๆนอกเหนือไปจากการได้เห็นชุมชนที่ตัวเองอยู่เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

4.4 สรุป

บทนี้นำเสนอโครงการของท้องถิ่นที่เป็นกรณีศึกษาหลัก 3 โครงการ คือ โครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขา โครงการงดเหล้างานศพบ้านดง และโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อย ผู้วิจัยสรุปประเด็นสำคัญที่พบจากกรณีศึกษาทั้ง 3 ในตารางที่ 4.6 และ ตารางที่ 4.7

ข้อมูลจากตารางที่ 4.6 ชี้ให้เห็นว่าชุมชนบ้านสามขานั้นมีลักษณะคล้ายคลึงกับชุมชนบ้านดง ส่วนชุมชนบ้านไร่น้อยนั้นแตกต่างออกไปโดยเฉพาะจำนวนประชากรและระยะห่างจากตัวเมือง และหากพิจารณาจำนวนประชากรต่อจำนวนครัวเรือนจะสะท้อนสภาพความเป็นครอบครัวขยายของชุมชนบ้านสามขาและบ้านดง (ประชากรต่อครัวเรือนเท่ากับ 4.3) ส่วนชุมชนบ้านไร่น้อยนั้นครอบครัวมีขนาดเล็กกว่า (ประชากรต่อครัวเรือนเท่ากับ 3.0)

ตารางที่ 4.6 สรุปข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับชุมชนที่เป็นกรณีศึกษา

	บ้านสามขา	**บ้านดง**	**บ้านไร่น้อย**
จำนวนประชากร	656 คน (152 ครัวเรือน)	664 คน(153 ครัวเรือน)	387 คน(127 ครัวเรือน)
อาชีพของคนส่วนใหญ่	เกษตรกรรม	เกษตรกรรม	เกษตรกรรม
ในชุมชน	และรับจ้างทั่วไป	และรับจ้างทั่วไป	และรับจ้างทั่วไป
ภูมิประเทศ	พื้นที่ลุ่มๆดอนๆติดภูเขา	พื้นที่ลุ่มๆดอนๆติดภูเขา	พื้นที่ราบ
ระยะห่างจากตัวเมือง	40 กิโลเมตร	60 กิโลเมตร	20 กิโลเมตร

จากตารางที่ 4.7 ซึ่งแสดงข้อมูลทั่วไปของโครงการที่ริเริ่มโดยท้องถิ่น จะเห็นว่ายกเว้นสถานภาพปัจจุบันที่ทุกโครงการต่างก็ดำเนินการมาจนถึงขั้นของการขยายผลแล้ว โครงการเหล่านี้มีความแตกต่างกันทุกด้านทั้งระยะเวลาที่ดำเนินการมาแล้ว จุดเน้นโดยตรง จุดเริ่มต้นของโครงการ

ตารางที่ 4.7 สรุปลักษณะสำคัญของกรณีศึกษาทั้ง 3

	บ้านสามขา	**บ้านดง**	**บ้านไร่น้อย**
ชื่อโครงการ	จัดการหนี้สิน	งดเหล้างานศพ	จัดการขยะ
เป้าหมาย	ลดหนี้ เพิ่มรายได้ ปรับ	งดการเลี้ยงเหล้าและการ	ลดปริมาณขยะ นำขยะ
	โครงสร้างหนี้เดิม	ดื่มเหล้าในงานศพ	กลับมาใช้ใหม่หรือขาย
			หรือแปรรูปขยะ
ปีที่เริ่มต้น	พ.ศ.2541	พ.ศ.2544	พ.ศ.2549
จุดเน้นโดยตรง	ด้านเศรษฐกิจ	ด้านสังคมและวัฒนธรรม	ด้านสิ่งแวดล้อม
ริเริ่มโดย	ชาวบ้าน	ชาวบ้านร่วมกับสกว.	ชาวบ้านร่วมกับเทศบาล
	สร้างแล้ว	สร้างแล้ว	สร้างแล้ว
สถานภาพปัจจุบัน	ดำเนินการแล้ว	ดำเนินการแล้ว	ดำเนินการแล้ว
	มีการขยายผลแล้ว	มีการขยายผลแล้ว	มีการขยายผลแล้ว

บทที่ 5

การวิเคราะห์กระบวนการและพลวัตนวัตกรรมสังคม

เนื้อหาในบทนี้เป็นการนำเสนอผลการวิเคราะห์เชิงอธิบาย นั่นคือ ผู้วิจัยจะอธิบายกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตของนวัตกรรมสังคม ตัวแสดงที่สำคัญ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น (กรณีศึกษาย่อย) ของกรณีศึกษาหลัก

สำหรับการศึกษานี้ กระบวนการนวัตกรรมสังคมหมายถึง รูปแบบของขั้นตอนและกิจกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสร้าง การบูรณาการ และการขยายผลนวัตกรรมสังคม ซึ่ง *ดำเนินการโดยชุมชนหรือกลุ่มคนในชุมชน (ทีมงาน)* กล่าวคือ มีกิจกรรมอะไรที่นำความคิดดีๆไปสู่การปฏิบัติจนเกิดนวัตกรรมสังคมขึ้น มีกิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถบูรณาการเข้าไปในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนได้ และมีกิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถเติบโตหรือแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่นๆได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง กระบวนการนวัตกรรมสังคมก็คือกิจกรรมต่างๆที่ทำให้นวัตกรรมสังคมเปลี่ยนแปลงหรือมีพัฒนาการไปตามลำดับนั่นเอง

พลวัตของนวัตกรรมสังคมหมายถึง การเปลี่ยนแปลงของ “รูปลักษณ์” หรือ “รูปแบบ” ของนวัตกรรมสังคม*ที่เกี่ยวเนื่องกับแต่ละช่วงของกระบวนการนวัตกรรมสังคม* การเปลี่ยนแปลงแรกสุดที่เกิดขึ้นได้แก่การปรากฏของ “ความคิดดีๆ” (Good Idea) จากนั้นความคิดดีๆจะเปลี่ยนแปลงไปสู่ “นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ” (Immature Social Innovation) ก่อนจะเปลี่ยนแปลงอีกครั้งเป็น “นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ” (Mature Social Innovation)

พลวัตนวัตกรรมสังคมนั้นมีความเกี่ยวโยงกับกระบวนการนวัตกรรมสังคมโดยผู้ศึกษาได้แยกไปอธิบายอย่างละเอียดในบทที่ 7 เนื้อหาในบทนี้จึงเน้นนำเสนอผลการวิเคราะห์เพื่อระบุกระบวนการหรือขั้นตอนเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมที่แต่ละชุมชนได้ดำเนินการมา กับนำเสนอรูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมที่พบในแต่ละช่วงเวลานั้น

5.1 การวิเคราะห์กรณีศึกษานวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

5.1.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม

จากการวิเคราะห์กรณีศึกษาโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขา ผู้วิจัยพบว่ามีขั้นตอนต่างๆปรากฏในช่วงที่นวัตกรรมสังคมปรากฏขึ้นดังแสดงในตารางที่ 5.1

ตารางที่ 5.1 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านสามขา

ช่วงสร้าง	ช่วงบูรณาการ	ช่วงขยายผล
1. รับรู้ภาวะหนี้สินของชุมชน	8. ปรับปรุงบัญชีครัวเรือน	11. วิเคราะห์ข้อจำกัดของการดำเนินการที่ผ่านมา
2. ก่อตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์	9. ทบทวนการดำเนินการของกลุ่มอาชีพ	12. วิเคราะห์แนวทางในการลดค่าใช้จ่ายและเพิ่มรายได้ด้วย
3. สำรวจข้อมูลหนี้สินอย่างเป็นทางการ	10. ปรับปรุงวิธีการและระเบียบใน	13. เปิดโอกาสให้ชุมชนอื่นมาดูงานและไปร่วมประชุมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ภายนอกชุมชน
4. ขอประชามติของชุมชนในการดำเนินการจัดการหนี้สิน		
5. ทำบัญชีครัวเรือน		
6. ก่อตั้งกลุ่มอาชีพ		
7. ก่อตั้งกลุ่มทุนหลากหลายประเภท		

จากกระบวนการทั้ง 13 ขั้นที่ได้สรุปมานี้ อาจกล่าวได้ว่ากระบวนการขั้นที่ 1 ถึง ขั้นที่ 7 เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับ “การสร้างนวัตกรรมสังคม” (Creation of Social Innovation) ส่วนกระบวนการขั้นที่ 8 ถึง ขั้นที่ 10 เกี่ยวข้องกับ “การบูรณาการนวัตกรรมสังคม” (Integration of Social Innovation) และกระบวนการขั้นที่ 11 ถึง ขั้นที่ 13 เกี่ยวข้องกับ “การขยายผลนวัตกรรมสังคม (Expansion of Social Innovation)

การสร้างนวัตกรรมสังคมคือการทำให้นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในสังคมหรือชุมชนนั้นๆ จากที่ไม่มีนวัตกรรมสังคมนั้นมาก่อนเลย จะเห็นได้ว่ากระบวนการสร้างนี้อาจใช้เวลายาวนานก็ได้เช่นในกรณีของบ้านสามขานี้ก็ใช้เวลาในการสร้างอย่างน้อย 4 ปี (พ.ศ.2541 ถึงพ.ศ.2545) ตั้งแต่ชาวบ้านเริ่มเห็นว่าหนี้สินในชุมชนเริ่มมีมากอย่างน่าเป็นห่วงในช่วงประมาณปีพ.ศ.2540-2541 แม้จะไม่มีการสำรวจอย่างเป็นทางการแต่ก็รับรู้กันได้ทั่วไป ทำให้เกิดความคิดที่จะหาทางลดหนี้ลงจนเกิดการริเริ่มตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขาขึ้นซึ่งนับเป็นรูปธรรมแรกของนวัตกรรมสังคมนี้

การสร้างนวัตกรรมสังคมก็ไม่ต่างจากการสร้างนวัตกรรมอื่นๆที่ต้องอาศัยเวลาในการลองผิดลองถูกและปรับปรุงอยู่ตลอดเวลา มีการต่อต้านคัดค้านก่อนจะได้รับการยอมรับและนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน โครงการจัดการหนี้สินเองก็เช่นกัน แม้ว่าจะมีกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ที่ช่วยในการจัดการหนี้สินของชาวบ้านได้ระดับหนึ่ง แต่ยังไม่มีกลไกที่จะทำให้การจัดการหนี้สินเข้าไปอยู่ในการดำเนินชีวิตปกติของชาวบ้านได้ ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงต้องนับว่าการบูรณาการนวัตกรรมสังคมยังไม่เกิดขึ้น

เรื่องของหนี้สินยังเป็นเรื่องของใครของมันอยู่มากจนกระทั่งได้มีการสำรวจหนี้ของคนในหมู่บ้านทั้งหมดอย่างเป็นทางการ ข้อมูลที่รวบรวมได้ทำให้ระดับการตระหนักถึงปัญหาเพิ่มสูงขึ้น เมื่อรวมกับการได้แนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาเสริมในส่วนของวิธีคิด จึงทำให้การสร้างนวัตกรรมสังคมกำลังอยู่ในช่วงขาขึ้น จึงเกิดความคิดที่จะเสริมโครงการจัดการหนี้สินด้วยกิจกรรมอื่นๆอีกหลายกิจกรรม โดยกิจกรรมที่สำคัญที่สุดได้แก่การทำบัญชีครัวเรือน เพราะการจดบันทึกค่าใช้จ่ายประจำวันและนำมาวิเคราะห์นั้นทำให้นวัตกรรมสังคมเข้าไปอยู่ในการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้าน การเปลี่ยนแปลงต่อชาวบ้าน*แต่ละคน*จึงเกิดขึ้น รวมทั้งการรวมตัวเป็นกลุ่มอาชีพก็ทำให้มีวิถีชีวิตแบบใหม่เกิดขึ้น

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่านวัตกรรมสังคมได้เริ่มบูรณาการเข้ากับชุมชนบ้านสามขาแล้ว แต่การบูรณาการอย่างแท้จริงนั้นเกิดขึ้นเมื่อได้มีการปรับปรุงรูปแบบบัญชีครัวเรือนและปรับรูปแบบการดำเนินการของกลุ่มอาชีพให้เหมาะสมกับวิถีชีวิตของชาวบ้านสามขา ด้วยรูปแบบที่ปรับปรุงใหม่นั้นทำให้ชาวบ้านบันทึกและวิเคราะห์บัญชีครัวเรือนได้สะดวกและครบถ้วนมากขึ้น และกลุ่มอาชีพแนวใหม่ที่เน้นผลิตเพื่อบริโภคก็ช่วยลดรายจ่ายให้ชาวบ้านได้พอสมควร

เมื่อโครงการจัดการหนี้สินดำเนินการมาจนถึงปีพ.ศ.2546 หลังจากที่ได้บูรณาการเข้าไปในการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวบ้านเองแล้วนวัตกรรมสังคมนี้จะก้าวเข้าสู่ช่วงขยายผล การขยายผลโครงการจัดการหนี้สินนั้นเกิดขึ้นใน 3 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการขยายเชิงลึก นั่นคือเป็นการวิเคราะห์การดำเนินการที่ผ่านมาว่ามีข้อบกพร่องหรือข้อจำกัดตรงส่วนใด การวิเคราะห์เช่นนี้นำไปสู่การปรับปรุงนวัตกรรมสังคมนี้ในแง่ของประสิทธิภาพและประสิทธิผล อันได้แก่การหันมาปรับโครงสร้างหนี้เพื่อจัดการหนี้ที่มีอยู่แล้วของชาวบ้าน นอกจากนี้จากการหมั่นทบทวนจุดอ่อนของการดำเนินการ ทำให้เกิดโครงการย่อยใหม่ๆที่ช่วยลดหนี้สินของชาวบ้านได้อีก อันได้แก่ การปรับโครงสร้างหนี้ รวมทั้งการ “ให้ยืม” เงินใช้เปลี่ยนสัญญาเงินกู้ด้วย

ลักษณะที่ 2 ของการขยายผลนวัตกรรมสังคมคือการขยายผลไปสู่การสร้างนวัตกรรมสังคมอื่นๆขึ้นอีกในชุมชนโดยมีโครงการจัดการหนี้สินซึ่งเป็นนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นก่อนเป็นฐาน เช่นโครงการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนบ้านสามขาก็เป็นความคิดดีๆที่เกิดจากการวิเคราะห์เพื่อ

หาทางลดหนี้ลงให้มากกว่านี้ด้วยวิธีการอื่นๆ จึงอาจกล่าวได้ว่านวัตกรรมสังคมเดิมนั้นเกิดการขยายตัวในแนวราบโดยนวัตกรรมสังคมที่เกิดใหม่นั้นเชื่อมโยงอยู่กับนวัตกรรมเดิม ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมได้แก่ การใช้ข้อมูลจากบัญชีครัวเรือนชี้ให้เห็นว่า รายได้จากการหาของป่าในแต่ละปีของชาวบ้านเป็นรายได้ที่ค่อนข้างมากสำหรับบางครอบครัว และเป็นรายได้เสริมจำนวนไม่น้อยสำหรับหลายๆครอบครัว ทำให้ชาวบ้านมองเห็นคุณค่าของป่ามากขึ้น และเกิดจิตสำนึกที่จะอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

ในช่วงเวลานั้นเอง บริษัทปูนซีเมนต์ไทยที่นำโดยคุณพารณ อิสรเสนา ณ อยุธยา ได้เข้ามาที่บ้านสามขาพร้อมด้วยโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำ โดยเริ่มจากการไปดูงานโครงการพระราชดำริที่ห้วยฮ้องไคร้เกี่ยวกับสร้างฝายแม้ว รวมทั้งการควบคุมและสร้างแนวกันไฟป่า เมื่อมีความรู้ในเบื้องต้นแล้วชาวบ้านสามขาจึงลงมือปฏิบัติการโดยร่วมมืออย่างใกล้ชิดกับบริษัทปูนซีเมนต์ไทย ทั้งการสร้างฝายแม้วและแนวกันไฟป่า ในขณะเดียวกันก็ค่อยๆแก้ไขทัศนคติที่ไม่ถูกต้องเกี่ยวกับไฟป่าของชาวบ้านด้วย (มีความเชื่อกันทั่วไปว่า หลังจากไฟไหม้ป่าแล้ว ผักหวานป่าซึ่งเป็นผักที่ขายได้ราคาดีจะเกิดขึ้นมา ดังนั้นชาวบ้านจึงไม่ป้องกันไฟป่า ซ้ำร้ายบางครั้งยังเผาป่าเองอีกด้วย)

นวัตกรรมสังคมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านสามขานั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างง่ายดาย แต่ผ่านการลองผิดลองถูก รวมทั้งการไม่ได้รับการร่วมมือหรือบางครั้งก็ต่อต้านจากชาวบ้านบางส่วน แต่อาศัยทุนทางสังคมจากประสบการณ์ในการสร้างและบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินมาก่อน จึงทำให้อุปสรรคเหล่านั้นค่อยๆได้รับการแก้ไขลุล่วงไปได้

การขยายตัวของโครงการจัดการหนี้สินลักษณะที่ 3 นั้นเป็นการขยายตัวเชิงปริมาณ กล่าวคือ นวัตกรรมสังคมนี้ถูกเผยแพร่ออกไปไม่ว่าจะด้วยวิธีการเปิดโอกาสให้คนภายนอกชุมชนเข้ามาศึกษาดูงาน และการที่ทีมงานและชาวบ้านสามขาออกไปเป็นวิทยากรบอกเล่าประสบการณ์การทำโครงการจัดการหนี้สินแก่ชุมชนอื่นๆ ผลของการขยายตัวในลักษณะนี้คือการเกิดโครงการจัดการหนี้สินในชุมชนอื่นๆโดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้านสามขาเป็นฐานขึ้นมา ซึ่งน่าจะช่วยลดการลองผิดลองถูกของชุมชนอื่นๆเหล่านั้นไปได้มาก

5.1.2 **พลวัตนวัตกรรมสังคม**

โครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขานี้เป็นนวัตกรรมสังคมที่ประกอบด้วยชุดโครงการหรือกิจกรรมย่อยๆหลายอย่าง พลวัตของนวัตกรรมสังคมนี้จึงเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณของกิจกรรมเหล่านั้นด้วย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การก่อรูปของนวัตกรรมสังคมเป็นผลมาจากกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่เกี่ยวข้องกัน อย่างไรก็ตาม

การวิเคราะห์ในส่วนนี้จะเน้นเฉพาะรูปแบบของนวัตกรรมสังคมว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้างนับตั้งแต่นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นจนถึงขยายตัวออกไป

สำหรับโครงการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขานั้น (ดูภาพที่ 5.1) มี “ความคิดที่จะลดหนี้” เป็นรูปแบบแรกสุดของโครงการ ความคิดสร้างสรรค์นับเป็นขั้นแรกของการสร้างนวัตกรรมสังคม การเกิดความคิดที่จะแก้ปัญหาหนี้สินก็เท่ากับเกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชาวบ้านแล้ว (แทนที่จะอยู่เฉยไม่คิดและไม่ทำอะไร)

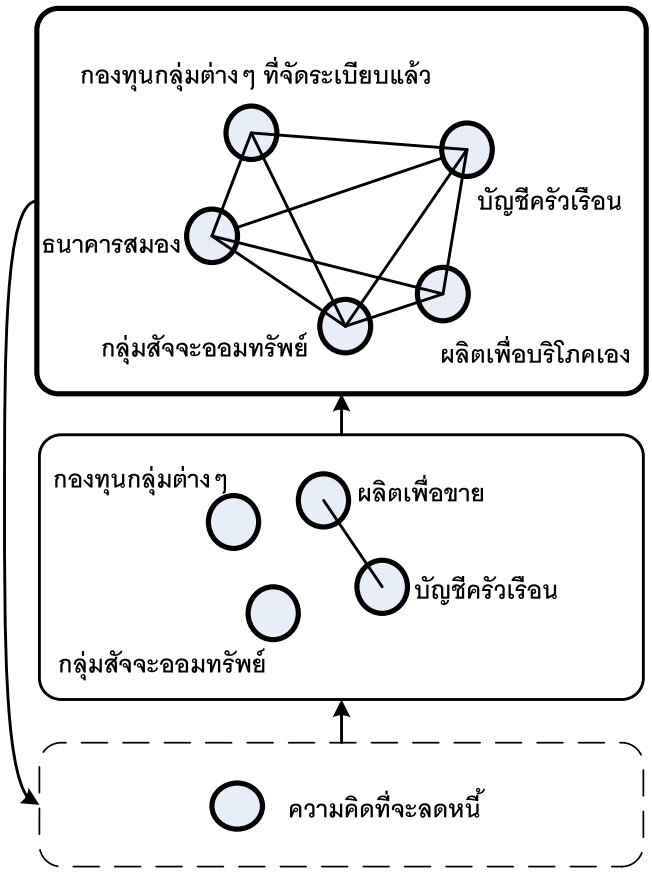

ภาพที่ 5.1 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

พัฒนาการขั้นต่อไปของนวัตกรรมสังคมนี้เกิดขึ้นเมื่อเกิดกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขาขึ้นมา รูปลักษณ์โครงการจัดการหนี้สินมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่เพราะเป็นการพัฒนาความคิดที่จะลดหนี้ให้เกิดเป็นรูปธรรม การเกิดขึ้นของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์จึงเป็นกิจกรรมในการจัดการหนี้สินแรกสุดของชาวบ้านสามขา ณ จุดนี้อาจกล่าวได้ว่านวัตกรรมสังคมได้เกิดมาแล้วแต่

ยังไม่เติบโตเต็มที่สังเกตได้จากการที่ยอดหนี้รวมของชุมชนยังคงเพิ่มสูงขึ้นอยู่มาก (แม้ว่าจะช่วยให้หนี้เสียลดลงก็ตาม)

โครงการจัดการหนี้สินที่ตอนนี้อยู่ในรูปของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ได้รับการเสริมแรงจากการเกิดขึ้นของการทำบัญชีครัวเรือน การจัดตั้งกลุ่มอาชีพ และการรวมหนี้สินเป็นกองเดียว ทำให้สามารถสร้างประโยชน์ให้แก่ชาวบ้านได้มากขึ้น เมื่อกิจกรรมที่เสริมเข้ามาเหล่านี้ได้รับการนำไปปฏิบัติโดยชาวบ้านส่วนใหญ่ทำให้ขณะนี้นวัตกรรมสังคมมีรูปลักษณ์ที่ชัดเจนขึ้นเริ่มเข้าใกล้ความมุ่งหมายของนวัตกรรมสังคมนี้ไปเรื่อยๆ

อย่างไรก็ตาม นวัตกรรมสังคมนี้ยังไม่พัฒนาไปสู่การเป็นนวัตกรรมสังคมที่สมบูรณ์ (ตามความมุ่งหมายของนวัตกรรมสังคมเอง) จนกระทั่งกิจกรรมทั้งหมดที่ประกอบกันเข้าเป็นโครงการจัดการหนี้สินได้รับการทบทวนและปรับปรุงให้มีรูปแบบที่มีประสิทธิภาพและก่อให้เกิดประสิทธิผลมากกว่านั้น ซึ่งเมื่อการทบทวนและปรับปรุงนั้นเกิดขึ้น ทำให้กิจกรรมเดิมบูรณาการเข้าไปในการดำเนินชีวิตประจำวันได้มากขึ้นและยังก่อให้เกิดกิจกรรมใหม่ขึ้นมาเสริมแก้ปัญหาหนี้สินให้มีประสิทธิภาพขึ้นไปอีก เช่นในกรณีนี้มีการเสริมด้วยธนาคารสมอง เป็นต้น เมื่อถึงจุดที่ชาวบ้านสามขานำส่วนใดส่วนหนึ่งหรือทั้งหมดของชุดกิจกรรม (โครงการ) ของโครงการจัดการหนี้สินไปปฏิบัติอย่างเป็นปกติในชีวิตประจำวัน จึงอาจกล่าวได้ว่าโครงการจัดการหนี้สินนี้อยู่ในรูปลักษณ์ที่เติบโตเต็มที่แล้ว

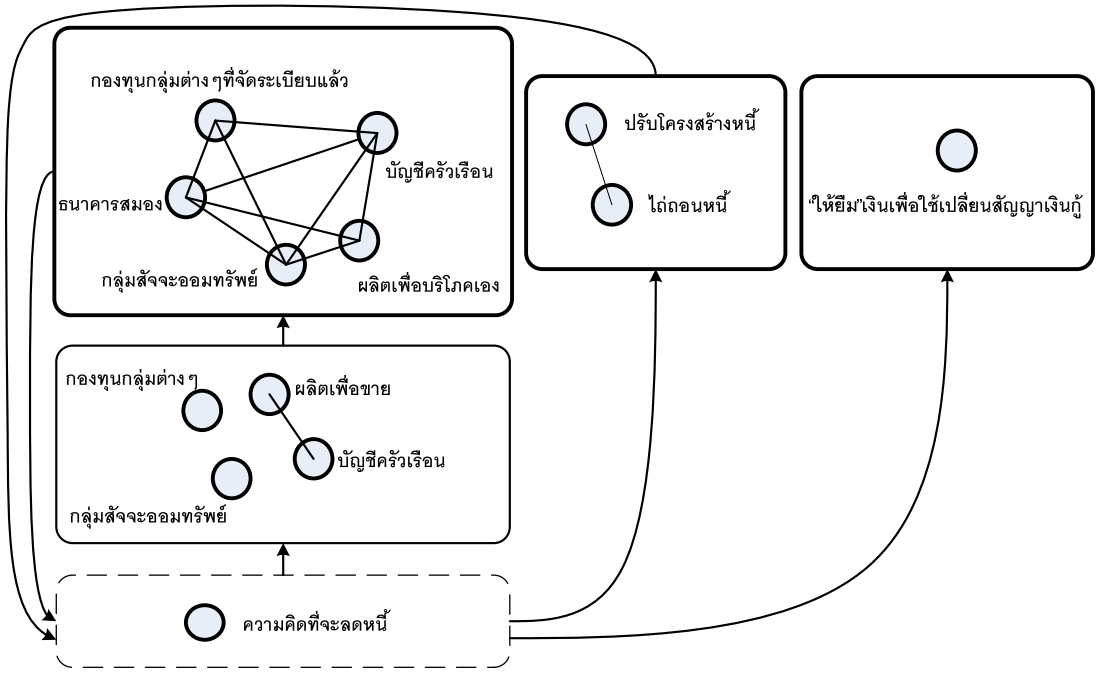

ภาพที่ 5.2 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาเพิ่มเติมส่วนขยาย

ภาพที่ 5.2 แสดงการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินในเชิงลึก โดยส่วนขยายแรก ได้แก่ การปรับโครงสร้างหนี้และการไถ่ถอนหนี้ ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากที่มีการวิเคราะห์ผลดีผลเสียของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบแล้ว การปรากฏของส่วนขยายของนวัตกรรมสังคมในเชิงลึกนี้แสดงให้เห็นว่าชุมชนนั้นๆเกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะปรับปรุงนวัตกรรมสังคมให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้นอยู่ตลอดเวลา โดยผู้วิจัยพบว่า ที่ชุมชนบ้านสามขานี้นอกจากจะมีส่วนขยายส่วนแรกแล้ว ยังมีการสร้างสรรค์กิจกรรมเพิ่มเติมเป็นส่วนขยายส่วนที่ 2 (การให้ยืม) อีกด้วย

5.1.3 **ตัวแสดงสำคัญ**

ในการสร้าง การบูรณาการ และการขยายผลนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นจากความร่วมมือของตัวแสดงหลายๆตัว บทบาทของตัวแสดงมีผลต่อความสำเร็จหรือล้มเหลวของกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมไม่มากก็น้อย ในส่วนนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงตัวแสดงที่มีบทบาทสำคัญต่อโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขาในรูปของโมเดล

ในแต่ละโมเดลแสดงข้อมูลโดยตรง 3 อย่าง อย่างแรกคือชื่อตัวแสดงที่เกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคม อย่างที่ 2 คือ ความสัมพันธ์และลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดง โดยเส้นเชื่อมระหว่างตัวแสดงหมายถึงตัวแสดงมีความสัมพันธ์กันโดยมีทิศทางตามหัวลูกศร และมีลักษณะความสัมพันธ์ตามข้อความที่กำกับไว้บนเส้นทางความสัมพันธ์ และอย่างที่ 3 คือ ระดับความกระตือรือร้นของตัวแสดงนั้นๆ โดยอาจเป็น “กระตือรือร้น” (Active) หรือ “ไม่กระตือรือร้น” (Passive) หรือ “อยู่เฉยๆ” (Inactive) โดยตัวแสดงที่มีสถานภาพ “อยู่เฉยๆ” นั้นจะไม่มีเส้นทางความสัมพันธ์เชื่อมกับตัวแสดงใดๆ

ตัวแสดงที่เกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขามีทั้งตัวแสดงภายในและตัวแสดงภายนอก (ดูภาพที่ 5.3) ความสัมพันธ์ในรูปของการร่วมมือกันภายในนั้นจะได้อธิบายในส่วนของการวิเคราะห์เงื่อนไข ในที่นี้จึงเน้นที่ตัวแสดงภายนอกเท่านั้น จะเห็นได้ว่าตัวแสดงภายนอกที่เกี่ยวข้องนั้นมีทั้งที่เป็นองค์การของรัฐ (ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร: ธกส.) องค์การเอกชน (บริษัทปูนซีเมนต์ไทย) และองค์กรที่ไม่แสวงหากำไร (มูลนิธิไทยคม สกว.สำนักงานภาค สถาบันแสนผะหญา) ในจำนวนตัวแสดงจากภายนอกเหล่านี้มีเพียงธกส. เท่านั้นที่จัดว่า “ไม่กระตือรือร้น” ส่วนตัวแสดงอื่นๆมีความกระตือรือร้นในการร่วมมือกันกับทีมงานและชาวบ้านสามขา ตัวแสดงทั้งหมดยังคงมีกิจกรรมร่วมกับชาวบ้านสามขาไม่ทางใดก็ทางหนึ่งอยู่อย่างสม่ำเสมอจนถึงปัจจุบัน

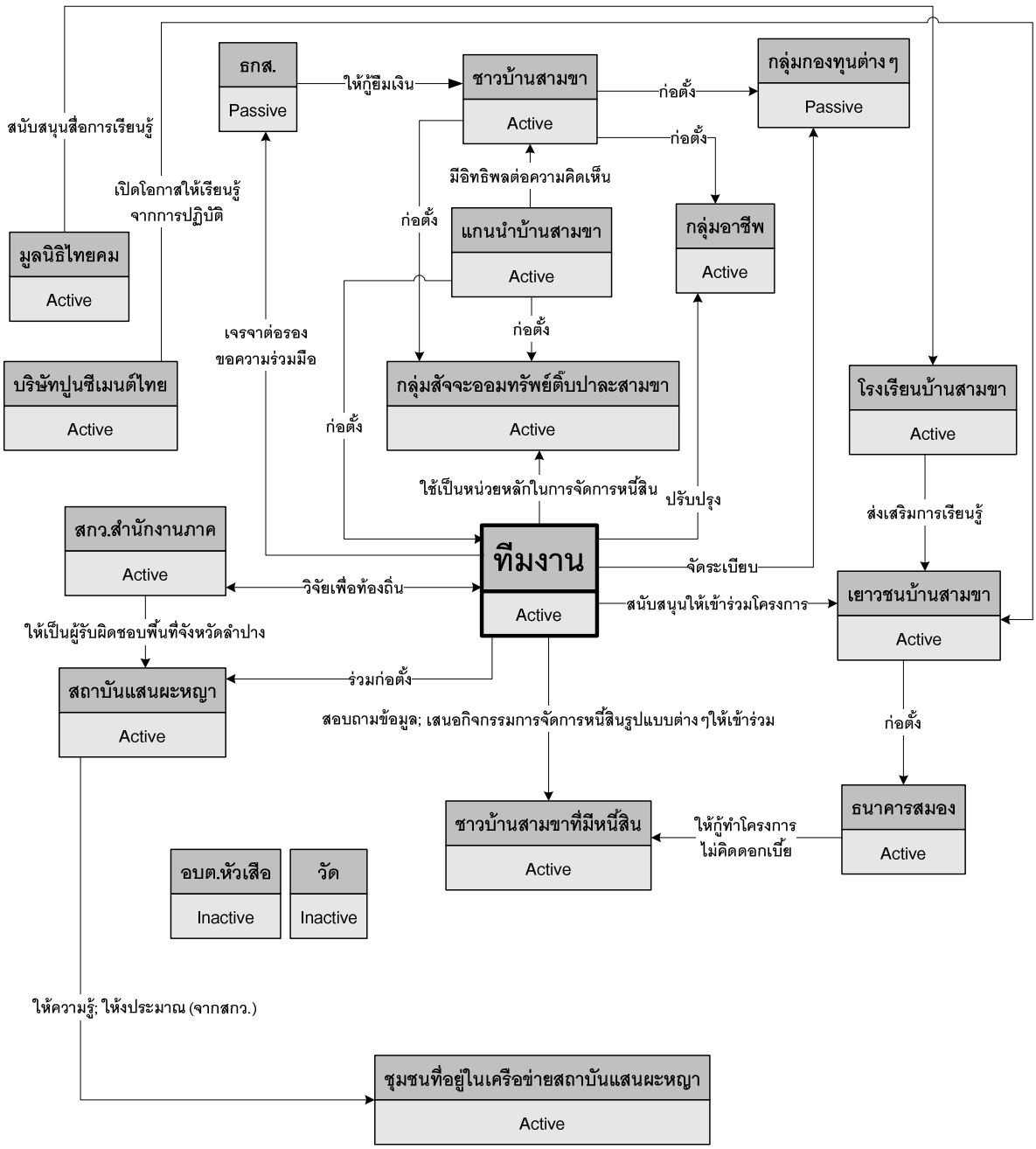

ภาพที่ 5.3 ตัวแสดงและปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงในกระบวนการนวัตกรรมสังคม

ธกส.จัดว่าเป็นตัวแสดงหลักตัวหนึ่งในการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาเพราะเป็นสถาบันการเงินของรัฐที่เป็นเจ้าหนี้รายใหญ่ที่สุดนั่นเอง หากกล่าวเฉพาะในช่วงเวลาที่มีนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินเกิดขึ้นที่บ้านสามขา อาจกล่าวได้ว่าธกส.แสดงบทบาทในลักษณะที่ “ไม่กระตือรือร้น” เพราะธกส.ไม่ได้ริเริ่มโครงการที่จะช่วยให้ชาวบ้านสามารถจัดการหนี้สินได้อย่าง

แท้จริง สิ่งที่ธกส.ทำก็คือรอให้มีข้อเสนอโครงการมาจากฝ่ายชาวบ้าน จากนั้นจึงพิจารณาดำเนินการตามขอบเขตที่สามารถดำเนินการได้ภายใต้นโยบายของธนาคารเอง

สิ่งที่ตัวแสดงภายนอกอย่างธกส.ให้แก่ชุมชนบ้านสามขาส่วนมากอยู่ในรูปของเงิน เงินที่ได้มาจากธกส.มีพันธะที่ต้องชดใช้คืนในเวลาที่กำหนด ดังนั้น เงินในส่วนนี้จึงเป็นทั้ง “ตัวช่วย” และ “ตัวปัญหา” ในตัวเอง กล่าวคือ เมื่อมีความสัมพันธ์เกิดขึ้นแล้ว ในระยะสั้น ความสัมพันธ์นั้นส่งผลดีแก่ตัวชาวบ้านแต่ละคนเอง เนื่องจากชาวบ้านจะมีเงินทุนมาหมุนเวียนใช้จ่ายได้ สภาพคล่องที่เพิ่มขึ้นช่วยให้ชาวบ้านสะสางปัญหาเฉพาะหน้าด้านการเงินไปได้ อย่างไรก็ตาม ในระยะยาว ความสัมพันธ์กับธกส.หลายๆกรณีที่แปรเปลี่ยนไป กลับกลายเป็นว่าเงินกู้จากธกส.เป็นภาระที่เพิ่มเข้าไปให้แก่ชาวบ้าน นอกจากนี้ ความสัมพันธ์กับธกส.ยังก่อให้เกิดบรรทัดฐานในการก่อหนี้แก่ชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านวนเวียนอยู่กับการกู้หนี้ยืมสิน ความสามารถในการบริหารจัดการหนี้สินของแต่ละบุคคลจึงเป็นตัวแปรสำคัญในการกำหนดว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับธกส.จะเป็นไปในทิศทางใด

มูลนิธิไทยคมและบริษัทปูนซีเมนต์ไทยในช่วงที่นำโดยคุณพารณ อิศระเสนา ณ อยุธยา มีบทบาททางอ้อมต่อการจัดการหนี้สิน เพราะการร่วมมือกับบ้านสามขาของ 2 องค์การนี้มุ่งเน้นไปที่เยาวชนและการรักษาสิ่งแวดล้อม เยาวชนบ้านสามขามีโอกาสดูงานและฝึกอบรมจนำมาสู่การเกิดขึ้นของธนาคารสมอง เมื่อรวมกับคอมพิวเตอร์และอินเทอเน็ตที่มีการติดตั้งที่โรงเรียนบ้านสามขาทำให้เยาวชนสามารถเรียนรู้และเข้ามามีบทบาทในกิจกรรมของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิผล ในส่วนของการรักษาสิ่งแวดล้อมนั้น บ้านสามขาได้รับการสนับสนุนจากบริษัทปูนซีเมนต์ไทยให้ทำฝายแม้วชะลอน้ำ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสิ่งที่กลายเป็นโครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านสามขานั่นเอง

บทบาทของมูลนิธิไทยคมและบริษัทปูนซีเมนต์ไทยเห็นผลได้ชัดในช่วงของการบูรณาการและช่วงขยายผลนวัตกรรมสังคม การที่มีเยาวชนที่มีความสามารถและช่องทางที่จะติดต่อสื่อสารกับภายนอกทำให้มีการปฏิบัติของชาวบ้านสามขาได้รับการเผยแพร่ออกไปได้กว้าง นอกจากนี้บทบาทของคุณพารณยังมีส่วนช่วยให้การขยายผลนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นได้มากขึ้น ทำให้มีการเข้ามาของบุคคลและชุมชนภายนอกต่างๆ ซึ่งด้านหนึ่งเป็นข้อดีที่ทำให้ชาวบ้านสามขาตื่นตัวต่อการปฏิบัติ และทำให้การปฏิบัตินั้นคงอยู่ได้ นอกจากนี้ความสัมพันธ์กับองค์การเหล่านี้ ยังมีส่วนในการวางรากฐานความยั่งยืนให้แก่นวัตกรรมสังคมนี้ เพราะได้เข้ามาช่วยเพิ่มขีดความสามารถให้แก่เด็กและเยาวชนบ้านสามขา สิ่งที่ให้นอกจากจะอยู่ในรูปของความรู้ที่เป็นนามธรรมแล้ว ยังมีอุปกรณ์และเครื่องมือต่างๆที่เป็นรูปธรรมด้วย

การร่วมมือกันกับสกว.สำนักงานภาคนั้นมีส่วนอย่างมากในการวางรากฐานวิธีคิดให้แก่ชาวบ้านสามขาอย่างน้อยก็กับทีมงานที่เกี่ยวพันโดยตรงกับสกว.สำนักงานภาค โดยสกว.สำนักงานภาคนี้เข้ามามีบทบาทในนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินหลังจากชาวบ้านสามขาดำเนินการจัดการหนี้สินด้วยตัวเองมาระยะหนึ่งแล้ว (ประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างสกว.สำนักงานภาคกับชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาจะได้ยกไปวิพากษ์อย่างละเอียดในหัวข้อ 5.4)

ส่วนสถาบันแสนผะหญานั้นเกิดขึ้นในชั้นหลัง โดยมีแกนนำจากบ้านสามขานี้เองที่เป็นหนึ่งในผู้ก่อตั้ง สถาบันแสนผะหญาทำหน้าที่เป็นเสมือนผู้เชื่อมโยงเครือข่ายกิจกรรมชุมชนต่างๆ เข้าด้วยกัน มิใช่เพียงกิจกรรมการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังรวมถึงกิจกรรมชุมชนที่ได้รับงบประมาณจากองค์กรที่ไม่แสวงหากำไรต่างๆด้วย กล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขา เป็นความมุ่งหมายของแกนนำของสถาบันที่จะนำประสบการณ์จากการดำเนินการที่บ้านสามขาไปทดลองใช้ยังชุมชนอื่น จึงได้สังเคราะห์ประสบการณ์ดังกล่าวออกมาในรูปของ “ชุดความรู้” เกี่ยวกับการจัดการหนี้สิน แล้วอาศัยชุมชนที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายให้นำไปทดลองปฏิบัติตามความสมัครใจ ชุมชนบ้านอุดมพัฒนาและชุมชนบ้านร่มไตรรัตน์เป็น 2 ชุมชนที่อยู่ในข่ายดังกล่าว

ประเด็นที่ควรกล่าวถึงคือการที่ผู้นำชุมชนในโครงการจัดการหนี้สินอย่างหนานชาญเข้าไปเป็นแกนนำของสถาบันแสนผะหญาทำให้เกิดทั้งผลดีและผลเสีย ผลดีคือทำให้นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาได้เป็นที่รู้จักกว้างขวางขึ้น มีโอกาสได้ทดลองนำเอาแนวทางปฏิบัติของชาวบ้านสามขาไปใช้ที่ชุมชนอื่น ซึ่งนับเป็นการเผยแพร่ความรู้และก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันต่อๆไปเรื่อยๆ อีกด้านหนึ่ง การที่แกนนำมีสถานภาพทางสังคมเพิ่มขึ้น (นั่นคือเป็นผู้นำที่สถาบันแสนผะหญา) ทำให้ได้ทำงานที่รับผิดชอบต่อชุมชนตัวเองลดลง รวมไปถึงภาพลักษณ์ต่อชาวบ้านบางส่วนว่าเป็นเสมือน “คนนอก” การดำเนินการผลักดันกิจกรรมใหม่ๆในชุมชนจึงไม่ได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านเหมือนเดิม

ไม่ปรากฏว่าองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีส่วนในการจัดการหนี้สินของชาวบ้านสามขาส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวบ้านสามขานั้นดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการหนี้สินกันเองอย่างไม่เป็นทางการ นอกจากนี้ องค์กรปกครองท้องถิ่นยังไม่มีนโยบายและเงินทุนสำหรับให้ชาวบ้านได้กู้ยืมอยู่แล้ว

วัดในกรณีบ้านสามขามิได้มีบทบาทอย่างเด่นชัด ซึ่งน่าสนใจว่าถ้าทีมงานดึงเอาความร่วมมือจากวัดมาช่วยในกระบวนการจัดการหนี้สินมากกว่านี้จะช่วยให้การดำเนินการมีประสิทธิภาพมากขึ้นเพียงใด เพราะวัดมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้านไม่น้อย

5.1.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น

นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินมีการขยายตัวไปยังชุมชนอื่นๆหลายชุมชน การขยายตัวดังกล่าวเกิดการที่มีชุมชนต่างๆเข้ามาดูงานที่บ้านสามขาเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม มีชุมชนอยู่กลุ่มหนึ่งที่กล่าวได้ว่ารับเอาแนวทางการจัดการหนี้สินบ้านสามขาไปประยุกต์ใช้โดยตรงผ่านทางสถาบันแสนผะหญาและสถาบันหริภุญชัย โดยอาศัยวิธีการวิจัยของสกว.สำนักงานภาคเป็นกรอบในการดำเนินการ สำหรับการศึกษานี้เลือกใช้โครงการจัดการหนี้สินบ้านอุดมพัฒนา จังหวัดลำพูน กับโครงการจัดการหนี้สินบ้านร่มไตรรัตน์ จังหวัดลำปางเป็นกรณีศึกษาย่อย (ดูภาพที่ 5.4) เนื่องจากทั้ง 2 กรณีศึกษาต่างก็รับเอา “ชุดความรู้” มาจากบ้านสามขา รวมทั้งใช้วิธีการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเหมือนกันด้วย

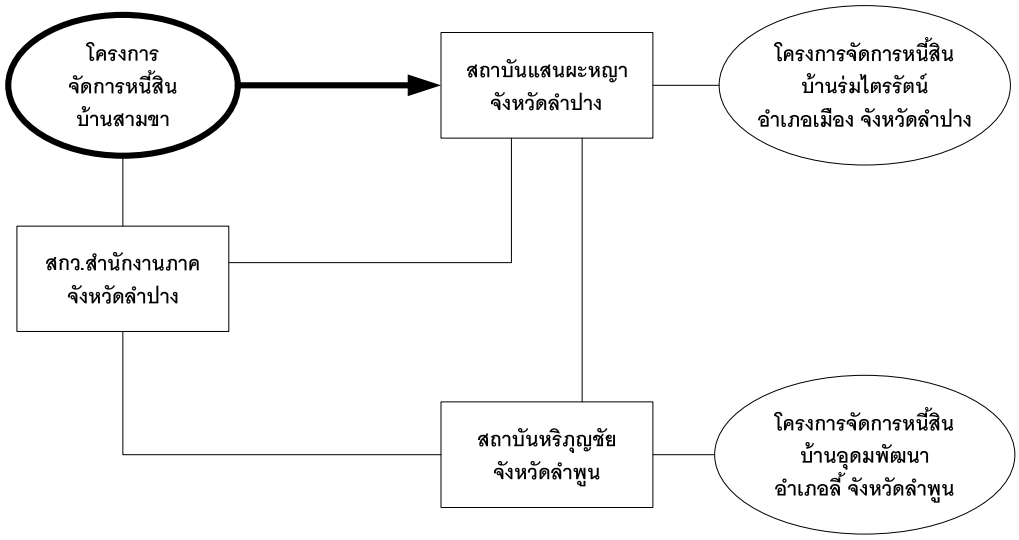

ภาพที่ 5.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินไปสู่ชุมชนอื่น

5.1.4.1 บ้านอุดมพัฒนา

1) ข้อมูลทั่วไป

ชุมชนบ้านอุดมพัฒนามีประชากร 450 คน (ชาย 234 คน หญิง 216 คน) มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 121 ครัวเรือน บ้านอุดมพัฒนาเป็นหมู่บ้านที่ 12 ของตำบลศรีวิชัย อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน โดยแยกตัวมาจากหมู่บ้านที่ 5 (บ้านป้อก) ของตำบลศรีวิชัย

อาชีพหลักคือการทำเกษตรซึ่งมีพื้นที่ประมาณ 1,000 ไร่ เช่น การทำนา ปลูกหอม ปลูกกระเทียม และทำสวนลำไย นอกจากนี้ยังเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรด้วย อย่างไรก็ตาม ที่ทำกินของชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นที่ดินที่จับจองเองโดยไม่มีเอกสารสิทธิเพราะอยู่ใน

เขตป่าสงวน (ป่าเสื่อมโทรม) ชาวบ้านบางส่วนทำการเกษตรบนที่ดินเช่าที่มีนายทุนเป็นเจ้าของ นอกจากอาชีพด้านเกษตรแล้ว ชาวบ้านยังรับจ้างทั่วไปโดยเฉพาะในภาคเกษตรกรรม นอกจากนี้ วิถีชีวิตของคนที่นี่ยังหาอยู่หากินจากป่าที่มีพื้นที่กว่า 10,000 ไร่ โดยชาวบ้านมักจะเข้าป่ามาหาเห็ดนานาชนิด ทั้งเห็ดโคน เห็ดถอบ นอกจากนี้ยังมีหน่อไม้ ผักหวาน และไข่มดแดง ตลอดจนชาวบ้านบางส่วนยังประกอบอาชีพแปรรูปไม้เพื่อเป็นเฟอร์นิเจอร์ขาย

ชาวบ้านอุดมพัฒนาในอดีตผูกติดอยู่กับป่ามาก เพราะป่าเป็นแหล่งอาหารสำคัญที่ชาวบ้านสามารถเข้าไปหากินได้โดยไม่ต้องซื้อ บางครั้งหากเก็บของป่าได้มากก็สามารถนำไปขายทำรายได้ให้แก่ครอบครัวอีกทางหนึ่ง บ้านอุดมพัฒนาก็ไม่ต่างจากชุมชนอื่นๆที่มีการขยายตัวไปเรื่อยๆทั้งในแง่ของประชากรที่เพิ่มขึ้นและความเจริญทางวัตถุต่างๆ กระทั่งในช่วงประมาณ 10 กว่าปีหลังนี้ที่การขยายตัวของชุมชนเริ่มก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นปัญหาขึ้น เพราะพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เริ่มลดลงจากการประกาศของรัฐให้พื้นที่ป่าในเขตพื้นที่บ้านอุดมพัฒนาเป็นเขตป่าสงวนเพิ่มมากขึ้น เมื่อรวมกับการที่ชาวบ้านเข้าไปตัดไม้เพื่อทำเฟอร์นิเจอร์ขาย ซ้ำยังมีคนจากพื้นที่อื่นเข้ามาใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าในเขตบ้านอุดมพัฒนา ทำให้จำนวนต้นไม้และของป่า (ได้แก่เห็ดและหน่อไม้เป็นส่วนมาก) ในป่าที่ชาวบ้านเข้าถึงได้ลดลงมาก (สมัย แก้วภูศรี และคณะ, 2550: 1)

เมื่อแหล่งอาหารที่สำคัญอย่างป่าสูญเสียไปมาก การดำรงชีวิตของชาวบ้านอุดมพัฒนาจึงยากลำบากมากขึ้น ทั้งรายจ่ายด้านอาหารการกินที่ต้องมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากต้องซื้อวัตถุดิบจากตลาด ทั้งการมีรายได้ที่ลดลงจากการไม่สามารถหาของป่ามาขายได้มากเหมือนในอดีต ที่สำคัญ ค่าใช้จ่ายต่างๆของแต่ละครอบครัวกลับเพิ่มสูงขึ้น ทำให้มีชาวบ้านที่ต้องออกไปทำงานรับจ้างยังพื้นที่อื่นมากขึ้น ความสัมพันธ์ในครอบครัวเริ่มลดน้อยลงเพราะต่างคนต่างทำงาน

ที่สุดแล้วเมื่อรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องไปกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ต่างๆ โดยมีการกู้จากทั้งในและนอกระบบ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธ.ก.ส.สาขาลี้) สหกรณ์การเกษตรศรีวิชัย จำกัด ร้านค้า และกู้ยืมจากญาติพี่น้อง เป็นต้น น่าสังเกตว่าผู้กู้หลายต่อหลายคนไม่สามารถหาเงินมาจ่ายเงินกู้ได้ตามเวลาที่กำหนด และต้องเข้าสู่ภาวะของการกู้เงินเพื่อไปจ่ายเงินกู้หรือที่เรียกว่า “วงจรหนี้” ซึ่งผู้ที่เข้ามาในวงจรนี้มักออกไปไม่พ้น ต้องคอยกู้และพอกพูนดอกเบี้ยต่อไปเรื่อยๆ

แหล่งเงินทุนภายในชุมชนได้แก่กลุ่มออมทรัพย์บ้านอุดมพัฒนาและกองทุนหมู่บ้าน ส่วนแหล่งทุนภายนอกที่ชาวบ้านส่วนใหญ่เข้าถึงได้ เช่น ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สาขาลี้ สหกรณ์การเกษตรศรีวิชัย จำกัด เป็นต้น

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

หลังจากโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของบ้านสามขาเสร็จสิ้นลง สถาบันแสนผะหญาได้ทำการ “ถอดความรู้” จากประสบการณ์ทำงานวิจัยของชาวบ้านสามขาออกมาเพื่อใช้เผยแพร่ไปยังชุมชนอื่นๆ สถาบันหริภุญชัยร่วมมือกับสถาบันแสนผะหญาโดยชักชวนให้ชุมชนต่างๆในเครือข่ายรับเอา “ชุดความรู้” ดังกล่าวไปทดลองปฏิบัติ

เมื่อลุงสมัยซึ่งเป็นผู้นำความคิดเห็นคนหนึ่งในชุมชนมีโอกาสพบกับเจ้าหน้าที่สถาบันหริภุญชัยซึ่งเคยร่วมงานกันมาก่อนจึงพูดคุยปรึกษากันเกี่ยวกับหนทางในการแก้ปัญหาหนี้สิน จากการพบปะกันนี้ทำให้ลุงสมัยทราบถึงการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นโดยการสนับสนุนของสกว.สำนักงานภาคซึ่งสถาบันหริภุญชัยเป็นก็เป็นหนึ่งในเครือข่ายด้วย นอกจากนี้ลุงสมัยยังทราบด้วยว่ามี “ชุดความรู้” เกี่ยวกับรูปแบบการจัดการหนี้สินของบ้านสามขารอให้นำไปทดลองใช้งานอยู่ นั่นหมายถึงหากจะดำเนินการจัดการหนี้สินที่บ้านอุดมพัฒนาก็ไม่ต้องเสียเวลาไปกับการลองผิดลองถูก เนื่องจากมีประสบการณ์จากบ้านสามขาเป็นแนวทางอยู่แล้ว

ลุงสมัยนำความคิดที่จะแก้ปัญหาหนี้สินโดยใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือมาพูดคุยกับแกนนำชาวบ้าน ก่อนจะนำประเด็นนี้เข้าหารือในเวทีประชาคมของหมู่บ้านซึ่งเป็นเวทีครั้งที่ได้รับความสนใจจากชาวบ้านมากเนื่องจากชาวบ้านคิดว่าจะมีการปลดหนี้ให้ต่อเมื่อทราบว่าเป็นการทำวิจัยเพื่อหาทางลดหนี้ชาวบ้านจึงถอนตัวออกไป แต่ที่สุดแล้วก็มีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ให้ความสนใจนำเสนอโครงการและจัดตั้งทีมงานดำเนินการโครงการต่อไปได้

หลังจากนั้นจึงมีการจัดเวทีอีกหลายครั้ง ทั้งเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนของนักวิจัยและเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนระดับชุมชน เวทีเหล่านี้เป็นโอกาสที่ชาวบ้านและทีมงานวิจัยจะได้พูดคุยกันเกี่ยวกับงานวิจัย บ่อยครั้งที่จะมีการเปรียบเทียบข้อมูลของแต่ละเคน ความแตกต่างของข้อมูลทำให้ชาวบ้านเกิดแรงจูงใจที่จะเปลี่ยนแปลงตัวเอง

แต่กิจกรรมที่มีส่วนช่วยสร้างความตระหนักให้แก่ชาวบ้านได้อย่างมากได้แก่การไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากชุมชนอื่น บ้านสามขาที่ถือเป็นต้นแบบของโครงการจัดการหนี้สินนั้นเป็นหลักอยู่แล้วในการไปศึกษาดูงาน โดยเฉพาะการทำบัญชีครัวเรือน นอกจากนี้ยังมีบ้านดงที่เริ่มต้นโครงการจัดการหนี้สินพร้อมๆกัน การไปดูงานนี้ไปกันทั้งทีมงานและชาวบ้านที่สนใจ ซึ่งหลังจากดูงานแล้วชาวบ้านจะเกิดแรงบันดาลใจและความเชื่อมั่นที่จะทำโครงการนี้ต่อไป ทั้งยังรู้จักมองหาวิธีการที่จะปรับใช้ความรู้เหล่านั้นให้เข้ากับชุมชนตัวเอง เช่น รูปแบบของบัญชีครัวเรือนที่เหมาะสม เป็นต้น

3) ลักษณะนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

สิ่งที่เกิดขึ้นจริงคือการสำรวจหนี้กับทำบัญชีครัวเรือน และกลุ่มอาชีพ ได้แก่ กลุ่มทำน้ำยาล้างจาน และกลุ่มวิสาหกิจชุมชนปุ๋ยหมักสารไล่แมลง กลุ่มอาชีพทั้งสองนี้เป็นความพยายามในการลดรายจ่ายของชาวบ้าน ส่วนการรวมกลุ่มที่เน้นการสร้างรายได้ได้แก่ การตั้งกลุ่มผู้เลี้ยงสุกร และการตั้งกลุ่มเพาะเห็ดฟาง นอกจากนี้ยังมีการดึงเยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมด้วย โดยมีการส่งเสริมให้เด็กและเยาวชนทำบัญชีครัวเรือน หรือช่วยพ่อแม่ในการบันทึกรายการรับจ่ายของครอบครัว มีการทำกระดานขนาดใหญ่ติดไว้ที่ศาลากลางหมู่บ้านแสดงข้อมูลของบัญชีครัวเรือนโดยสรุปของคนในชุมชนเป็นประจำทุกเดือน อย่างไรก็ตาม ไม่มีการเชื่อมโยงการทำบัญชีครัวเรือนกับการก่อตั้งกลุ่มอาชีพอย่างเด่นชัดนัก

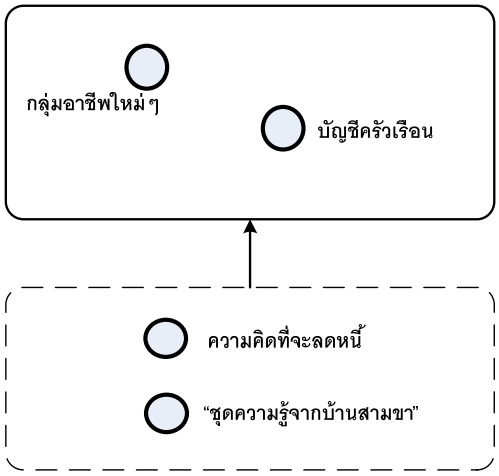

ภาพที่ 5.5 นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินแบบไม่เต็มรูปแบบบ้านอุดมพัฒนา

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

เนื่องจากชาวบ้านอุดมพัฒนาส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับเอาแนวทางการจัดการหนี้สินไปปฏิบัติอย่างเป็นปกติ จึงอาจกล่าวได้ว่าการบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินนั้นยังไม่เกิดขึ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะชุมชนนี้มีปัจจัยเกื้อหนุนการรับนวัตกรรมน้อยเกินไป เพราะลำพังความทุ่มเทเสียสละของผู้นำและทีมงานจำนวนน้อยนั้นไม่สามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระดับชุมชนได้ แม้จะมี "ชุดความรู้" เกี่ยวกับการจัดการหนี้สินจากบ้านสามขามาให้เป็นแนวทางแล้วก็ตาม ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะแนวทางของบ้านสามขานั้นไม่สามารถนำมาใช้ได้โดยตรงที่บ้านอุดมพัฒนา จำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนหรือประยุกต์ให้เหมาะกับบริบทของชุมชน

อุดมพัฒนาเอง ซึ่งสิ่งนี้ไม่เกิดขึ้นเพราะขาดการมีส่วนร่วมอย่างจริงจังของชาวบ้านส่วนใหญ่ การดำเนินการส่วนใหญ่เป็นความพยายามของลุงสมัยซึ่งเป็นผู้ที่ริเริ่มโครงการนี้

อีกด้านหนึ่ง มีอุปสรรคที่เห็นได้ชัดคือความซับซ้อนของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สิน เพราะมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องมาก แม้ที่สุดแล้วบ้านอุดมพัฒนาจะนำเอาการทำบัญชีครัวเรือนมาใช้เพียงอย่างเดียวก็ตาม หากไม่ปรับใช้ให้เหมาะสมบัญชีครัวเรือนก็มีความซับซ้อนอยู่ไม่น้อย ดังที่มีหลายครัวเรือนล้มเลิกการทำบัญชีครัวเรือนไปเพราะรู้สึกว่าการบันทึกดังกล่าวยุ่งยากเกินไป นอกจากนี้จากข้อเท็จจริงที่ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่มิได้เห็นว่าหนี้สินเป็นปัญหาที่ต้องการการจัดการ จึงไม่เกิดความร่วมมือในวงกว้างของชุมชน

5.1.4.2 บ้านร่มไตรรัตน์

1) ข้อมูลทั่วไป

บ้านร่มไตรรัตน์คือพื้นที่หมู่ที่ 9 ของตำบลนิคมพัฒนา อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง อยู่ห่างจากตัวเมืองลำปางประมาณ 18 กิโลเมตรทางทิศเหนือ ประชากรเมื่อปีพ.ศ.2549 มีจำนวน 401 คน (124 ครัวเรือน) เป็นชาย 196 คน เป็นหญิง 205 คน

ชุมชนแห่งนี้เป็นชุมชนอพยพจากพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนกิ่วลมเมื่อปีพ.ศ.2512 โดยได้ใช้พื้นที่ของป่าเสื่อมโทรมในเขตป่าสงวนแม่ทรายคำ พื้นที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเป็นส่วนมาก ช่วงแรกที่ชาวบ้านซึ่งอพยพมาจากหลายหมู่บ้านในตำบลบ้านสา อำเภอแจ้ห่ม อพยพมาอยู่ที่แห่งนี้มีความยากลำบากในการทำมาหากินมาก เพราะพื้นที่ 15 ไร่ที่ได้รับการจัดสรรมานั้นมีสภาพแห้งแล้ง จนกระทั่งมีการสร้างระบบชลประทานเชื่อมต่อกับเขื่อนกิ่วลม รวมทั้งมีการสร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่จึงทำให้มีน้ำเพียงพอในการทำการเกษตรตลอดปี สภาพความเป็นอยู่โดยรวมของชาวบ้านร่มไตรรัตน์จึงค่อยๆดีขึ้น

รายได้หลักของชาวบ้านโดยทั่วไปมาจากการทำเกษตรกรรมและการรับจ้างทั่วไป ในส่วนของการเกษตรกรรม ชาวบ้านนิยมปลูกข้าว เมื่อผ่านฤดูปลูกข้าวก็นิยมปลูกกระเทียม หอมแดง ถั่วเหลือง ข้าวโพด เป็นต้น ส่วนการรับจ้างทั่วไปซึ่งรับค่าแรงเป็นรายวันมีทั้งในภาคเกษตรกรรม (100-150 บาทต่อวัน) ภาคการก่อสร้าง (150-200 บาทต่อวัน) และภาคอุตสาหกรรม (200-300 บาทต่อวัน) นอกจากนี้ พื้นที่บ้านร่มไตรรัตน์อยู่ในเขตป่าสงวนแม่ทรายคำซึ่งดูแลโดยองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ลักษณะเป็นสวนป่าที่ปลูกต้นสักเป็นส่วนใหญ่ จึงสามารถใช้ประโยชน์จากป่าทำได้ในลักษณะของการเก็บของป่า ส่วนการใช้ต้นไม้ต้องขออนุญาตอย่างเป็นทางการเสียก่อน (สำรวย จิตใส และคณะ, 2549: 16)

การรวมกลุ่มในชุมชนมีทั้งกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน กลุ่มแม่บ้าน และกลุ่มกองทุนต่างๆ กองทุนที่สำคัญได้แก่ กองทุนจากโครงการมิยา

ซาว่า (ปัจจุบันได้คืนเงินกู้หมดแล้ว) กองทุนหมู่บ้าน (มีหนี้เสียประมาณ 170,000 บาท) นอกจากกองทุนที่ได้มาจากรัฐแล้ว ยังมีกองทุนที่เกิดจากการรวมกลุ่มของชาวบ้านเอง อันได้แก่ “กลุ่มพ่อบ้านเขต 9 และเขต 10” ที่สร้างเงินทุนมาจากการขายข้าวที่ได้มาจากการทำนารวมหรือข้าวที่นำมาเก็บไว้ที่ฉางข้าวรวม เงินทุนของกลุ่มกองทุนนี้มีประมาณ 110,000 บาท “กลุ่มแม่บ้านเขต 9 และเขต 10” มีเงินทุนประมาณ 56,000 บาท และ “กลุ่มบริหารจัดการน้ำประปาหมู่บ้านเขต 9 และเขต 10” เป็นกองทุนที่เกิดจากการทำประปาหมู่บ้าน

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

คุณสำรวย จิตใสชาวบ้านร่มไตรรัตน์เป็นหนึ่งในสมาชิกเครือข่ายการทำงานของสถาบันแสนผะหญาที่เข้าร่วมประชุมกับทีมงานของสถาบันแสนผะหญาอยู่เสมอ เมื่อสถาบันมีแนวคิดที่จะขยายผลความรู้และประสบการณ์ในการจัดการหนี้สินจากบ้านสามขาออกไปสู่ชุมชนอื่นๆ คุณสำรวยจึงคิดจะนำไปทดลองปฏิบัติที่บ้านร่มไตรรัตน์ ในการนี้เนื่องจากสถาบันแสนผะหญานั้นประสานงานอยู่กับสกว.สำนักงานภาค จึงได้ใช้แนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นแนวทางในการปฏิบัติ โดยใช้ชื่อโครงการว่า “โครงการรูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการเพื่อความเข้มแข็งของชุมชนบ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลนิคมพัฒนา อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง” มีกำหนดระยะเวลา 1 ปี (และขยายเพิ่มอีก 3 เดือน) เริ่มต้นในเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2548

การเตรียมความพร้อมให้กับทีมงานถือเป็นกิจกรรมแรกภายใต้โครงการจัดการหนี้สินของบ้านร่มไตรรัตน์ ชาวบ้านที่เข้าร่วมเป็นทีมงานวิจัยนั้นไม่มีความรู้เกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาก่อน จึงต้องมีการให้ข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับกระบวนและรูปแบบในการดำเนินการ รวมทั้งกฎระเบียบที่เป็นทางการเกี่ยวกับเอกสารและงบประมาณ

เมื่อทีมงานพร้อมที่จะดำเนินการแล้ว จึงเริ่มต้นด้วยการสร้างความเข้าใจให้กับสมาชิกในชุมชน โดยการจัดเวทีให้มีการเสวนาในประเด็นที่เกี่ยวกับหนี้และวิถีชีวิตที่ส่งผลต่อภาวะหนี้สินของชาวบ้าน เมื่อได้ทบทวนการใช้ชีวิตที่ผ่านมาแล้ว ทีมงานจัดให้มีการให้ความรู้เกี่ยวกับการทำบัญชีครัวเรือนแก่ชาวบ้าน โดยอาศัยวิทยากรจากบ้านสามขาผู้ซึ่งทำบัญชีครัวเรือนและสามารถใช้ประโยชน์จากบัญชีครัวเรือนได้

หลังจากชาวบ้านร่มไตรรัตน์ได้ลงมือทำบัญชีครัวเรือนมาได้ระยะหนึ่ง ทีมงานจึงจัดให้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำบัญชีครัวเรือนเป็นประจำทุกเดือน ในช่วงแรกของการพบปะกันชาวบ้านร่วมกันออกแบบบัญชีครัวที่เหมาะสมกับชาวบ้านร่มไตรรัตน์เองจริงๆ เพราะปัญหาส่วนใหญ่ที่พบในระยะแรกนี้เกิดจากความไม่สะดวกในการบันทึกข้อมูลเนื่องจากหัวข้อในบัญชีไม่สอดคล้องกับการใช้ชีวิตของชาวบ้านเท่าที่ควร

ครั้งต่อๆมาของการพบปะกัน กลุ่มผู้ทำบัญชีครัวเรือนที่มีจำนวน 33 ครัวเรือน (ประมาณร้อยละ 27 ของครัวเรือนทั้งหมด) ใช้วิธีการวิเคราะห์เปรียบเทียบบัญชีของตนกับของคนอื่นๆ โดยพิจารณาว่ารายจ่ายในหมวดใดมีมากเกินไปและจะสามารถลดได้ด้วยวิธีใด รวมทั้งหากใครมีความคิดดีๆเกี่ยวกับวิธีลดค่าใช้จ่ายก็จะนำมาเล่าสู่กันฟังเป็นตัวอย่าง

เทคนิคที่ใช้ในการสร้างกำลังใจในการทำบัญชีครัวเรือนคือการใช้ตัวเลข โดยชี้ว่าหากลดค่าใช้จ่ายได้เท่านี้ต่อวัน ปีๆหนึ่งก็จะประหยัดไปได้มาก เมื่อทำเริ่มวิเคราะห์บัญชีครัวเรือนกันมาได้ระยะหนึ่งแล้วกลุ่มผู้ทำบัญชีจึงมุ่งเน้นไปที่การวิเคราะห์รายจ่ายเป็นรายหมวด โดยมีการแบ่งงานให้ผู้ทำบัญชีรับผิดชอบตามหมวดต่างๆที่ตนเองมีความถนัดเพื่อให้หาวิธีการลดค่าใช้จ่ายในหมวดนั้นๆได้มากขึ้น (แบ่งเป็นหมวดประจำเดือน หมวดอาหาร หมวดงานสังคม และหมวดฟุ่มเฟือย)

มีผลดีที่เป็นรูปธรรมหลายอย่างเกิดขึ้นจากการแบ่งความรับผิดชอบวิเคราะห์ค่าใช้จ่ายเป็นรายหมวด ในส่วนของหมวดอาหารที่เป็นเรื่องใกล้ตัวนั้นชาวบ้านได้ร่วมกันหาทางทำให้ลดค่าใช้จ่ายไม่ว่าจะเป็นการปลูกผักกินเอง ทำอาหารให้พอเหมาะไม่ทำมาก เป็นต้น ด้านหมวดงานสังคมผู้รับผิดชอบดูแลค่าใช้จ่ายส่วนนี้มุ่งไปที่การลดเหล้าในงานศพก่อน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกระแสความคิดเกี่ยวกับการลดเหล้างานศพที่ผ่านมาทางสถาบันแสนผะหญา อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะค่าใช้จ่ายส่วนนี้เป็นส่วนที่ไม่จำเป็นจริงๆและก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายอื่นๆตามมาเป็นลูกโซ่อีกมาก บัญชีครัวเรือนทำให้เห็นว่ายังมีค่าใช้จ่ายสำหรับงานสังคมอื่นๆอีกที่สามารถลดลงไปในช่วงต่อๆไป ในส่วนของหมวดประจำเดือนและหมวดฟุ่มเฟือยนั้นได้ข้อคิดร่วมกันว่าต้องรู้จักคิดก่อนใช้ และไม่ใช้จ่ายเกินตัว

ในระหว่างที่ดำเนินการทำบัญชีครัวเรือนอยู่ ทีมงานยังได้สำรวจข้อมูลหนี้สินและวิเคราะห์ภาพรวมของปัญหาหนี้สินของชุมชนไปด้วย จากการสำรวจหนี้สินของบ้านร่มไตรรัตน์ 64 ครัวเรือน (ประมาณร้อยละ 52 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมด) ในจำนวนนี้ 15 ครัวเรือนไม่มีหนี้สิน ส่วนอีก 49 ครัวเรือนมีหนี้สินรวมกันประมาณ 12 ล้านบาท จากยอดหนี้นี้เป็นหนี้ในระบบที่มาจากแหล่งทุนที่ถูกต้องตามกฎหมายประมาณ 11 ล้านบาท ที่เหลือเป็นหนี้นอกระบบ หนี้จำนวนมากที่สุดคือหนี้ที่กู้มาเพื่อทำการเกษตรจากสหกรณ์การเกษตรกิ่วลมจำกัด ทีมงานยังได้เก็บข้อมูลหนี้สินอีกครั้งในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ.2549 (สำรวย จิตใส และคณะ, 2549: 39-41) ซึ่งครั้งนี้มีครัวเรือนที่ตอบแบบสำรวจลดลงเหลือ 33 ครัวเรือน หรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 27 (มี 4 ครอบครัวที่ไม่มีหนี้) หนี้สินรวมสำรวจได้ประมาณเกือบ 5 ล้านบาท ข้อมูลข้างต้นที่รวบรวมได้ทีมงานนำมาเสนอต่อสมาชิกชุมชนได้ทราบ และเมื่อดำเนินการครบระยะเวลาก็ได้เสนอข้อมูลผลการดำเนินโครงการต่อประชาชนทั่วไป

3) ลักษณะนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

สิ่งที่รับมาอย่างเป็นรูปธรรมจากบ้านสามขาคือการทำบัญชีครัวเรือน (ดูภาพที่ 5.6) โดยมีการปรับปรุงบัญชีครัวเรือนให้มีหมวดหมู่ที่เหมาะสมกับการใช้งานจริงๆ บ้านร่วมไตรรัตน์เน้นที่กระบวนการจัดการ (การใช้) บัญชีครัวเรือน คือเน้นที่การใช้ประโยชน์จากข้อมูลที่บันทึกไว้ในบัญชีครัวเรือน นอกจากนี้ยังมีการแยกหมวดต่างๆในบัญชีให้ผู้ที่ทำบัญชีครัวเรือนแบ่งกันหาวิธีแก้ไข ทำให้เกิดแนวทางการลดค่าใช้จ่ายอย่างเป็นรูปธรรม เช่น นักเรียน 2 คนการสลับกันขี่รถมอเตอร์ไซค์ไปโรงเรียนคนละวันเพื่อเป็นการลดค่าใช้จ่ายด้านน้ำมันเชื้อเพลิงเป็นต้น อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีการปรับโครงสร้างหนี้ ยังไม่มีกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นแหล่งทุนขนาดใหญ่ภายในหมู่บ้าน

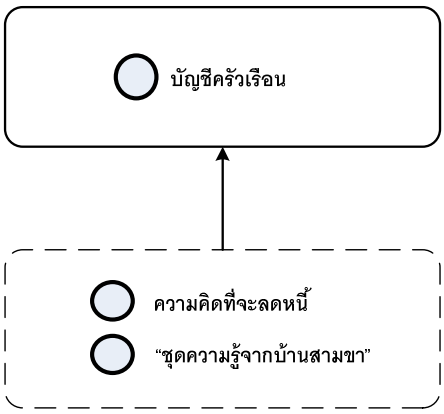

ภาพที่ 5.6 นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินแบบไม่เต็มรูปแบบบ้านร่มไตรรัตน์

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

บ้านร่วมไตรรัตน์รับเอานวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาไปเฉพาะในส่วนของการทำบัญชีครัวเรือน กระนั้นก็ตาม ไม่อาจกล่าวได้ว่าเกิดการบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินขึ้นเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้ทำบัญชีครัวเรือน เช่นเดียวกับกรณีบ้านอุดมพัฒนาที่มีเพียงผู้นำโครงการและทีมงานจำนวนน้อยเท่านั้นที่มีความกระตือรือร้นและเสียสละดำเนินการอย่างแข็งขัน โดยอาศัย “ชุดความรู้” ของบ้านสามขาเป็นฐาน แต่ผลลัพธ์ก็ไม่แตกต่างจากบ้านอุดมพัฒนาที่ไม่สามารถสร้างการร่วมมือกันระดับชุมชนขึ้นได้

อุปสรรคสำคัญได้แก่การที่ชาวบ้านไม่ตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาหนี้สิน เนื่องจากหนี้สินของชาวบ้านร่มไตรรัตน์ส่วนใหญ่เป็นหนี้เกี่ยวกับการลงทุนทางการเกษตร โดยมีหนี้ที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ค่อนข้างน้อย

5.2 การวิเคราะห์กรณีศึกษานวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพบ้านดง

นวัตกรรมลดเหล้างานศพของบ้านดงเกี่ยวข้องกับความเชื่อของชาวบ้านเกี่ยวกับการจัดงานศพ ประเด็นสำคัญอยู่ที่ความเชื่อหลายอย่างไม่สอดคล้องกับสภาวการณ์ปัจจุบันของชาวบ้าน การจัดการบางอย่างในงานศพปฏิบัติกันตามแบบอย่างที่เคยปฏิบัติกันมาก่อนหน้า เคยเห็นหรือเคยได้ยินมาว่าอย่างไรก็ทำอย่างนั้น ไม่มีการคิดไตร่ตรองถึงความเหมาะสม ความเชื่อที่ควรตั้งคำถามได้แก่ การเลี้ยงและดื่มเหล้า การปล่อยให้มีเล่นการพนัน การใช้โลงไม้สัก การใช้ปราสาท (แบบเผาทิ้ง) การเลี้ยงอาหารอย่างฟุ่มเฟือย รวมไปถึงการทำพิธีศพหลายวันก่อนเผา เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าเป็นความคิดที่ดีมากของชาวบ้านดงที่จะเริ่มเปลี่ยนแปลงที่การเลี้ยงและการดื่มเหล้าในงานศพ เพราะแม้ว่าจะไม่ใช่สิ่งที่ผิดกฎหมายแต่ก็เป็นสิ่งที่ผิดศีลทางพุทธศาสนา นับว่าเป็นความเชื่อที่ไม่อยู่บนฐานรองรับที่แข็งแกร่ง นอกจากนี้ยังเต็มไปด้วยข้อสงสัยถึงการมีอยู่ของมัน เพราะการเลี้ยงเหล้าในงานศพทำให้เจ้าภาพมีค่าใช้จ่ายมากขึ้น ทั้งค่าเหล้าโดยตรงและค่าใช้จ่ายประกอบการดื่มเหล้าอีกหลายอย่างโดยเฉพาะกับแกล้มเหล้า การดื่มเหล้าในงานศพยังทำให้เกิดการเมามายของผู้ดื่ม ซึ่งเป็นต้นเหตุของการทะเลาะวิวาท การกลับบ้านดึก การส่งเสียงดัง รวมไปถึงการเล่นการพนัน ซึ่งเพียงแค่อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นสาเหตุของปัญหาครอบครัวได้แล้ว การดื่มเหล้ากันของผู้ใหญ่ยังนับเป็นตัวอย่างที่ไม่ดีให้แก่เด็กและเยาวชนอีกด้วย

ทั้งๆที่ข้อเสียของการเลี้ยงและการดื่มเหล้าในงานศพเห็นได้ชัดเจนเช่นนี้ ทำไมยังมีการเลี้ยงเหล้าในงานศพอยู่? “เหตุผล” ของการเลี้ยงเหล้าในงานศพคือเป็นการเลี้ยงตอบแทนผู้มาช่วยงาน โดยเฉพาะผู้ที่มานอนเฝ้าศพ การเลี้ยงดูผู้ที่มาร่วมงานนั้นเจ้าภาพก็มักจะจัดหา “สิ่งที่ดีที่สุด” ให้ และกลายเป็นว่าเหล้าคือสิ่งที่ถูกเชื่อว่าดีที่สุด ความเชื่อก็คือเหล้าดีกว่าน้ำเปล่าตรงที่เมื่อดื่มแล้วจะครึกครื้นสนุกสนาน ผู้มาร่วมงานจะมีความพึงพอใจมากกว่าหากได้ดื่มเหล้าแทนที่จะเป็นน้ำเปล่า รวมกับความเคยชินที่ปฏิบัติต่อๆกันมา เหล้าจึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ ยิ่งเมื่อเจ้าภาพเองก็เคยกินเหล้าที่งานศพบ้านอื่นมาก่อน เจ้าภาพก็จะจัดหาเหล้าไว้เลี้ยงผู้มาร่วมงานที่ตนจัดเช่นกัน การกระทำที่เป็นเสมือนการตอบแทนกันนี้เองที่ทำให้มีการเลี้ยงเหล้าในงานศพต่อเนื่องไม่ขาดสาย

จะเห็นว่าแม้จะเป็นความเชื่อ “สีเทา” อย่างการเลี้ยงเหล้าและการดื่มเหล้าในงานศพยังเป็นสิ่งที่ยากต่อการเปลี่ยนแปลงมาก ไม่มีใครบังคับใครให้เชื่ออย่างที่ฝ่ายหนึ่งต้องการได้ การเปลี่ยนความเชื่อจึงการพลังจากส่วนรวม นั่นคือ คนส่วนหนึ่งเปลี่ยน ทำให้คนส่วนใหญ่เปลี่ยนและทำให้ทุกคนในสังคมเปลี่ยน

การเปลี่ยนความเชื่อที่บ้านดงนั้นอาศัยกระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นเครื่องมือในการจัดการ อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อที่อยู่บนฐานที่ไม่มั่นคงนั้นมีโอกาสจะเปลี่ยนแปลงได้เองอยู่แล้ว (การจัดรูปแบบตัวเอง) แต่กระบวนการดังกล่าวช่วยให้การเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดได้เร็วขึ้น และที่สำคัญกว่านั้นคือกระบวนการนวัตกรรมสังคมช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ยั่งยืน เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ริเริ่มโดยชาวบ้านเองอย่างสมัครใจ ไม่ได้ถูกบังคับให้เปลี่ยนแปลงจากหน่วยภายนอกชุมชน

การจัดงานศพหนึ่งๆประกอบด้วยกิจกรรมที่เกิดจากความเชื่อผิดๆมากมายดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และควรสังเกตว่าการเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่ผิดกฎหมายนั้นทำได้ง่ายด้วยการกวดขันจากผู้มีหน้าที่รับผิดชอบ หรือความเชื่อที่ไม่ผิดกฎหมายแต่ผิดศีลธรรมก็สามารถจัดการได้ด้วยความร่วมมือของสังคมส่วนรวม แต่ความท้าทายอย่างแท้จริงนั้นอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่ “ไม่ผิดกฎหมาย (อาจจะ) ไม่ผิดศีลธรรม”

5.2.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม

กล่าวในเชิงวิเคราะห์ กระบวนการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดงประกอบด้วยขั้นตอนต่างๆดังแสดงในตารางที่ 5.2

จากกระบวนการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดงที่สรุปมาข้างต้นนี้ อาจจำแนกเพิ่มเติมได้ว่าขั้นตอนที่ 1 ถึง 6 เป็นช่วงของการสร้างนวัตกรรมสังคม ขั้นตอนที่ 7 ถึง 8 เป็นช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเข้ากับชุมชน และขั้นตอนที่ 9 ถึง 11 เป็นช่วงของการขยายผลนวัตกรรมสังคม

ช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมของชุมชนบ้านดงนั้นมีลักษณะเด่นคือเริ่มต้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนภายในชุมชนกับคนภายนอกชุมชน ก่อนที่จะพัฒนาเข้าสู่กระบวนการการสร้างนวัตกรรมสังคมโดยใช้วิธีการ “วิจัย” โครงการงดเหล้าในงานศพนี้จึงคาบเกี่ยวกับการดำเนินโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นในชื่อ “โครงการจัดระเบียบสังคมบ้านดง” แต่โครงการงดเหล้าในงานศพที่จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมนี้มีขอบเขตที่กว้างกว่าขอบเขตของโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่น อาจกล่าวได้ว่า โครงการงดเหล้างานศพนั้นเริ่มต้นมาจากโครงการจัดระเบียบสังคม (เป็นสิ่งเดียวกัน) แต่เมื่อเสร็จสิ้นโครงการวิจัยดังกล่าวแล้วชาวบ้านดงยังได้ดำเนินการงดเหล้างานศพด้วยตัวเองต่อไปอีก โดยขยายความมุ่งหมายของการงดเหล้าไปสู่การลดค่าใช้จ่ายที่สามารถลดได้ในงานศพ โครงการวิจัยนั้นเสร็จสิ้นเมื่อถึงวันสิ้นสุดสัญญาที่ทำไว้กับสกว.สำนักงานภาค แต่โครงการงดเหล้างานศพยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน (จริงๆแล้วไม่อาจกล่าวว่าเป็น “นวัตกรรมสังคม” ได้อีกต่อไป เพราะการงดเหล้าและจัดงานศพอย่างประหยัดนั้นกลายเป็นวิถีชีวิตปกติของชาวบ้านดงไปแล้ว)

ตารางที่ 5.2 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านดง

ช่วงสร้าง	ช่วงบูรณาการ	ช่วงขยายผล
1. การสนทนาระหว่างชาวบ้านที่กระตือรือร้นกับผู้ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.สำนักงานภาค 2. เผยแพร่ข้อมูลที่ได้รับรู้ สนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้านคนอื่นๆ โดยเฉพาะกับผู้นำชุมชน 3. ให้ข้อมูลเพิ่มเติมโดยเจ้าหน้าที่จากสกว.สำนักงานภาค 4. นำเอาแนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาใช้กำหนดประเด็นปัญหา 5. กำหนดและประชาสัมพันธ์แนวทางปฏิบัติในการลดเหล้างานศพให้ชาวบ้านได้ทราบ 6. ดำเนินการปฏิบัติจริง	7. ประเมินผลการดำเนินการปฏิบัติจริง 8. ปรับปรุงแนวทางปฏิบัติในการลดเหล้าในงานศพให้เกิดประสิทธิผลมากขึ้น	9. หาวิธีการอื่นเพิ่มเติมเพื่อลดค่าใช้จ่ายในงานศพ 10. วิเคราะห์แนวทางในการลด 11. เปิดโอกาสให้ชุมชนอื่นมาดูงานและไปร่วมประชุมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ภายนอกชุมชน

หากพิจารณาในรายละเอียดของกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคม โครงการงดเหล้าในงานศพนับเป็นนวัตกรรมสังคมที่มีจุดเริ่มต้นเล็กๆจากการพูดคุยกันระหว่างลุงอิ่นแก้วและคุณนพพร ที่การสนทนากันในครั้งนั้นสามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญตามมาได้เป็นเพราะผู้ที่สนทนาต่างก็เป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้นอยากให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นในชุมชน หากผู้ที่สนทนาเป็นไม่ใช่คนลักษณะดังกล่าวโอกาสที่นวัตกรรมสังคมนี้จะเกิดขึ้นคงมีน้อยมาก

นอกจากนี้ ที่การสนทนาครั้งนั้นสามารถพัฒนาก่อตัวต่อไปเป็นความคิดดีๆได้เป็นเพราะข้อมูลใหม่ที่ลุงอิ่นแก้วได้รับจากการสนทนานั้น “เข้ากันได้” กับความคิดส่วนตัวของลุงอิ่นแก้วเอง กล่าวคือ ลุงอิ่นแก้วจะมีความคิดอยู่ในใจมานานแล้วว่าอยากทำให้ชุมชนบ้านดงดีขึ้นแต่ก็ยังไม่รู้ว่าจะทำอะไรก่อนและทำอย่างไร การได้พูดคุยกับคุณนพพรจึงเท่ากับเป็นการเปิดช่องทางเชื่อมต่อความคิดที่ยังไม่เป็นรูปเป็นร่างให้มีความชัดเจนและมีโอกาสที่จะทำให้เป็นรูปธรรมได้

“ช่องทาง” ที่เกิดขึ้นมานี้ได้รับการพัฒนาให้มีความเป็นรูปธรรมมากขึ้นไปอีกขั้นด้วยการที่ลุงอิ่นแก้วนำเอาข้อมูลที่ได้รับจากคุณนพพรไปสนทนากับชาวบ้านดงคนอื่นๆ การพูดคุยประเด็น

ดังกล่าวกระจายออกไปในวงกว้างส่วนหนึ่งเป็นเพราะการพูดคุยและแสวงหาความร่วมมือกับ “ผู้นำ” ในหมู่บ้านเสียก่อน ทำให้ความคิดที่จะเปลี่ยนแปลงชุมชนให้ดีขึ้นถูกผลักดันให้เป็นนำไปสู่การปฏิบัติได้เร็วขึ้น

ชุมชนส่วนใหญ่ (ถ้าไม่ทั้งหมด) ต่างก็มีผู้นำทางความคิด ดังที่ Rogers (2003: 316) เรียกว่า “ผู้นำทางความคิดเห็น” (Opinion Leader) การผลักดันแนวคิดใหม่ๆให้ไปสู่การปฏิบัติต้องอาศัยผู้นำทางความคิดเห็นเพราะแนวคิดใหม่นั้นต้องอาศัยเวลาในทำให้ประจักษ์ถึงประโยชน์ของมันด้วยตัวของมันเอง เมื่อไม่เห็นประโยชน์ที่จะรับความคิดใหม่ได้อย่างชัดเจนในช่วงต้นที่ความคิดใหม่ที่ปรากฏขึ้นจึงเป็นช่วงที่คนส่วนใหญ่ลังเลที่จะรับความคิดนั้น แต่หากผู้นำทางความคิดเห็น “เชื่อว่า” แนวความคิดนั้นๆมีประโยชน์แล้วก็จะสามารถจูงใจให้ชาวบ้านคนอื่นๆเชื่อตามด้วยได้ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้างดงนับได้ว่าเป็นการสนับสนุนข้อทฤษฎีดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม หากจะดำเนินการวิจัยตามแบบของสกว. ชาวบ้านดงส่วนใหญ่จะต้องเห็นพ้องและร่วมมือกันดำเนินการ ดังนั้น ลุงอิ่นแก้วและทีมงานที่รวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการจึงได้เชิญเจ้าหน้าที่จะสกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปางมาให้ข้อมูลเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเพิ่มขึ้นอีก รวมทั้งชาวบ้านบางคนได้ไปเข้าร่วมในเวทีแลกเปลี่ยนความรู้กับชาวบ้านชุมชนอื่นๆตามที่สกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปางเป็นผู้จัดขึ้นด้วย ขั้นตอนนี้ของกระบวนการนวัตกรรมสังคมอาจเรียกได้ว่าเป็นขั้นตอนของการเพิ่มข้อมูลรวมทั้งความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของบ้านดงให้มากขึ้น โดยมุ่งเน้นพัฒนาชาวบ้านที่เข้ามาเป็นทีมงานอย่างไม่เป็นทางการ

พิจารณาในเชิงวิพากษ์ การดำเนินการดังกล่าวของสกว.สำนักงานภาคเท่ากับเป็นการสร้างกรอบในการดำเนินการให้แก่ชาวบ้านซึ่งเป็นสิ่งที่มีประโยชน์ในช่วงเวลาดังกล่าวเพราะกรอบจะช่วยให้ชาวบ้านมีแนวทางในการปฏิบัติ กรอบการปฏิบัติหรืออาจเรียกว่าวิธีวิจัยของสกว.ถือเป็นสิ่งใหม่สำหรับชาวบ้านดงและยังมีคุณค่าเชิงสังคมต่อชาวบ้าน จึงอาจกล่าวอย่างกว้างๆได้ว่าเป็นนวัตกรรมสังคมรูปแบบหนึ่ง ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าในระยะนี้ของกระบวนการนวัตกรรมสังคมของชาวบ้านดงเท่ากับเป็นช่วงของ “การรับนวัตกรรม” ที่เรียกว่า “วิธีการวิจัยเพื่อท้องถิ่น” นั่นเอง

แม้ความเข้าใจในวิธีการวิจัยเพื่อท้องถิ่นยังไม่สุกงอมมากนัก แต่ชาวบ้านดงก็ประชุมกันเพื่อระบุประเด็นที่ต้องการวิจัยขึ้น ขั้นตอนนี้ของกระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นการแสวงหาฉันทามติจากคนในหมู่บ้านเกี่ยวกับประเด็นที่จะเลือกขึ้นมาเพื่อวิจัย มองอีกมุมหนึ่งก็คือการขยายความร่วมมือจากคนที่กระตือรือร้นกลุ่มหนึ่งไปสู่ชาวบ้านทั้งชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านทุกคนได้มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการดำเนินโครงการวิจัยนี้ ขั้นตอนนี้นับเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคม เพราะเป็นเรื่องของการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในชุมชนเองซึ่งถือเป็นปัจจัยชี้ความสำเร็จหรือล้มเหลวของกระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมได้

เมื่อได้ประเด็นที่ชาวบ้านตกลงร่วมกันว่าจะดำเนินการวิจัย ขั้นต่อมาจึงเป็นการกำหนดทีมงานที่จะเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินการโดยตรง ชาวบ้านที่เข้าร่วมเป็นทีมงานส่วนใหญ่เป็นผู้ที่เกี่ยวข้องกับโครงการนี้ตั้งแต่แรกและนับว่าแต่ละคนเป็น “ผู้นำ” ไม่ว่าจะโดยตำแหน่งหรือโดยคุณลักษณะเฉพาะตัว โดยหัวหน้าทีมงานได้แก่ลุงอิ่นแก้วซึ่งเป็นผู้ที่นำเอาข้อมูลเกี่ยวกับการวิจัยเข้ามาเผยแพร่ต่อในชุมชนบ้านดงเป็นคนแรก แม้ว่าลุงอิ่นแก้วจะไม่มีตำแหน่งผู้นำที่เป็นทางการแต่ลุงก็ได้รับการยอมรับเพราะเป็นผู้มีบทบาทนำที่ชาวบ้านทั่วไปให้ความนับถือ สมาชิกในทีมงานวิจัยที่สำคัญยังได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกอบต. มัคคทายก เป็นอาทิ

การตั้งทีมงานในลักษณะที่ประกอบด้วยผู้ที่ริเริ่มความคิดและ “ผู้นำ” ในหมู่บ้านเป็นรูปแบบหนึ่งของการตั้งทีมงานในการสร้างนวัตกรรมสังคม จุดแข็งของทีมงานในรูปแบบนี้คือเป็นทีมงานที่สามารถผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนได้จริงเพราะในทีมงานมีผู้นำที่สามารถชักจูงให้ชาวบ้านคนอื่นๆเชื่อถือได้ หากมีข้อโต้แย้งกันในประเด็นใดทีมงานที่มีผู้นำของชุมชนอยู่ด้วยก็จะสามารถ “พูดคุย” กับชาวบ้านเพื่อหาข้อสรุปร่วมกันได้ ส่วนจุดอ่อนของทีมงานรูปแบบนี้อยู่ที่การมีสมาชิกที่เป็น “ผู้นำ” อยู่มากทำให้อาจเกิดความขัดแย้งภายในทีมงานเองได้ นอกจากนี้ถ้าชาวบ้านเอาแต่เชื่อฟังผู้นำที่เป็นสมาชิกทีมงานโดยไม่ตั้งคำถามหรือไม่มีการตรวจทานผลการดำเนินการ หากเกิดความผิดพลาดในการดำเนินการก็จะเกิดความเสียหายต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมได้มากกว่า อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยไม่พบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมของบ้านดงมีปัญหาเหล่านี้

หน้าที่สำคัญในช่วงต้นของทีมงานคือการจัดทำข้อเสนอโครงการวิจัยเพื่อให้สกว.พิจารณาอนุมัติ ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ทีมงานซึ่งเป็นชาวบ้านที่ไม่เคยมีประสบการณ์ในการทำวิจัยมาก่อนไม่สามารถจัดทำออกมาเองจึงต้องอาศัยเจ้าหน้าที่จะสกว.สำนักงานภาคมาเป็นพี่เลี้ยง กระนั้นก็ตาม ข้อเสนอโครงการวิจัยโครงร่างแรกที่เสนอไปยังสกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปางพิจารณาก็ไม่ผ่านการประเมิน เนื่องจากสกว.เห็นว่าขอบเขตของการวิจัยที่เสนอมานั้นยังกว้างเกินไปซึ่งไม่สอดคล้องกับระยะเวลาและงบประมาณในการดำเนินการวิจัย

เมื่อสกว.ส่งข้อเสนอกลับมาให้ปรับแก้ทีมงานก็ได้มีการดำเนินการหลายอย่าง โดยหลังจากทีมงานได้วิเคราะห์จุดอ่อนของข้อเสนอเดิมแล้ว จึงเห็นพ้องกันว่าจะจัดประชุมชาวบ้านอีกครั้งโดยจะจัดประชุมแต่ละหมวดเพื่อรวบรวมข้อคิดเห็นของชาวบ้านก่อน จากนั้นทีมงานจะวิเคราะห์และสรุปประเด็นและนำไปเสนอที่เวทีประชาคมของหมู่บ้านอีกครั้งเพื่อลงมติร่วมกันทั้งหมู่บ้าน

ณ จุดนี้จะเห็นได้ถึงความติดขัดของการดำเนินการวิจัยซึ่งดังที่กล่าวไปแล้วว่าเป็นนวัตกรรมสังคมอย่างหนึ่งโดยตัวของมันเอง การ “นำเข้า” สิ่งที่ยากต่อการทำความเข้าใจนั้นต้อง

อาศัยเวลาในการดูดซับ หากรีบเร่งดำเนินการโดยมีกรอบเวลากำหนดอย่างเคร่งครัดมักจะทำให้ผลงานออกมาไม่ดีเนื่องจากความเข้าใจยังไม่เกิดขึ้นอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม “วิธีการวิจัย” ของ สกว.สำนักงานภาคนั้นก็เป็นเพียงวิถีทางในการแก้ปัญหาของชุมชนเท่านั้น นั่นหมายความว่าแม้ว่าวิธีการวิจัยที่ชาวบ้านดงทำจริงๆจะไม่ถูกต้องตามรูปแบบของสกว.ทั้งหมด แต่ก็ไม่สำคัญเท่ากับว่าการวิจัยของชาวบ้านทำให้พวกเขาสามารถแก้ปัญหาของชุมชนตัวเองด้วยตัวเองได้จริงๆหรือไม่ สกว.สำนักงานภาคจังหวัดลำปางนั้นเข้าใจในหลักการเช่นนี้เป็นอย่างดี เห็นได้จากการอนุมัติโครงการวิจัยของชาวบ้านดงในที่สุดหลังจากที่ได้มีการปรับแก้มาแล้วเพราะเห็นว่ามีความชัดเจนในแง่ของเป้าหมายและขอบเขต แม้ว่าสกว.จะยังเห็นว่าโครงการวิจัยของชาวบ้านดงนั้นยังไม่ “เข้าขั้น” เป็นงานวิจัยตามรูปแบบจริงๆก็ตาม

หากมองในอีกด้านหนึ่ง การสร้างนวัตกรรมสังคมโดยอาศัยวิธีการวิจัยของสกว.มีส่วนช่วยให้นวัตกรรมสังคมเกิดได้เร็วขึ้น ดังจะเห็นว่านวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพนั้นใช้เวลาในการสร้างขึ้นประมาณ 1 ปี (โดยต้องไม่ลืมว่างานศพไม่เกิดขึ้นทุกวัน ระหว่างช่วงของโครงการวิจัยมีการจัดงานศพ 6 ครั้ง) ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมีกรอบในการดำเนินการที่ชัดเจนไม่ต้องเสียเวลากับการลองผิดลองถูก ประกอบกับการดำเนินกิจกรรมต่างๆมีเป้าหมายที่แน่ชัดและมีการประเมินผลอย่างต่อเนื่องอันเป็นแนวทางการดำเนินการอย่างหนึ่งที่กำหนดโดยสกว.นั่นเอง

ขั้นตอนต่อมา ทีมงานร่วมกันกำหนดแนวทางในการลดเหล้าในงานศพขึ้นและประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านได้ทราบทั่วกัน ขั้นตอนนี้เปรียบเสมือนการกำหนดพิมพ์เขียวในการดำเนินการงดเหล้าในงานศพซึ่งเป็นการเตรียมการขั้นสุดท้ายก่อนที่จะมีการปฏิบัติจริงกับงานศพแรกนับตั้งแต่มีโครงการวิจัย

หลังจากการจัดงานศพปลอดเหล้าครั้งแรกผ่านพ้นไป กระบวนการที่ทำให้การลดเหล้าในงานศพบูรณาการเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชาวบ้านดงก็เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยช่วงของการบูรณาการนั้นเกิดขึ้นหลังจากผ่านการจัดงานศพปลอดเหล้าไปแล้วประมาณ 3 ถึง 4 งานศพ สาเหตุที่ทำให้การบูณนาการของนวัตกรรมสังคมนี้เกิดขึ้นได้ค่อนข้างเร็วนั้นเป็นเพราะ (1) มีข้อมูลเปรียบเทียบให้เห็นได้ชัดเจนว่างานศพที่ไม่มีเหล้านั้นเสียค่าใช้จ่ายน้อยกว่า (2) ได้รับความร่วมมือจากพระสงฆ์ที่เป็นที่นับถือในชุมชนเข้ามาช่วยเทศนาสั่งสอน รวมถึงการไม่รับนิมนต์งานศพที่มีเหล้า (3) ทีมงานลงมือประชาสัมพันธ์อย่างจริงจังโดยเข้าไปพูดคุยชักจูงชาวบ้านทั้งแบบพบปะซึ่งหน้าและแบบกระจายเสียง และ (4) ทีมงานมีการประชุมเพื่อประเมินผลและปรับปรุงรูปแบบการดำเนินการอย่างสม่ำเสมอ

กระบวนการที่ทำให้เกิดการขยายผลนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพมี 3 กระบวนการใหญ่ๆคือ (1) การค้นหาวิธีอื่นๆในการลดค่าใช้จ่ายในการศพ กระบวนการนี้ทำให้เกิดการขยายผล

ในเชิงคุณภาพคือทำให้การงดเหล้าในงานศพมีความเข้มแข็งยั่งยืน (2) การวิเคราะห์แนวทางในการลดค่าใช้จ่ายและเพิ่มรายได้ด้วยวิธีการอื่นๆ กระบวนการนี้ทำให้เกิดการขยายผลในแนวนอน คือขยายไปสู่ประเด็นใหม่ๆ โดยอาศัยความรู้จากประสบการณ์ในกระบวนการนวัตกรรมสังคมเดิมในการดำเนินการ และ (3) การเปิดโอกาสให้ชุมชนอื่นมาดูงานและการออกไปร่วมประชุมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ภายนอกชุมชน กระบวนการขยายผลลักษณะนี้ทำให้เกิดการทำซ้ำ (Replicate) นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพในพื้นที่อื่นๆ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการแพร่กระจายของนวัตกรรมสังคมนั่นเอง

5.2.2 **พลวัตนวัตกรรมสังคม**

แม้ว่านวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพนี้มีลักษณะที่ไม่ซับซ้อน มองเห็นได้ง่าย แต่กลับเกิดขึ้นเองได้ยาก จริงๆแล้วอาจกล่าวได้ว่าปัญหาการเลี้ยงเหล้าในงานศพเปรียบเสมือนยอดของภูเขาน้ำแข็งที่โผล่พ้นน้ำให้เห็นเท่านั้น ทำให้อาจจะเห็นว่าเป็นเรื่องเล็กแต่จริงๆแล้วปัญหานี้เกี่ยวพันกับวิถีชีวิตและความเชื่อที่ฝังลึกเกี่ยวกับพิธีกรรมที่ปฏิบัติกันเป็นประจำของชาวบ้าน เหมือนกับส่วนของภูเขาน้ำแข็งที่อยู่ใต้น้ำนั้นมีขนาดใหญ่กว่าส่วนที่โผล่พ้นน้ำมาก

การจะทำให้งานศพปลอดเหล้าได้นั้นจึงต้องสร้างการเปลี่ยนแปลงในระดับความเชื่อของชาวบ้าน การที่ต้องเลี้ยงเหล้าในงานศพนั้นมีเหตุผลต่างๆนานาแต่ไม่ว่าจะเห็นผลใดก็ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อของชาวบ้าน เช่น เชื่อว่าถ้าไม่เลี้ยงเหล้าจะไม่มีใครมานอนเฝ้าศพ เชื่อว่าถ้าไม่เลี้ยงเหล้าจะถูกต่อว่าจากผู้มาร่วมงาน เชื่อว่าการเลี้ยงเหล้าเป็นการเชิดชูสถานภาพของเจ้าภาพ และแม้กระทั่งเชื่อว่าเมื่องานศพอื่นเขาเลี้ยงเหล้า งานศพที่เราเป็นเจ้าภาพเราก็ต้องเลี้ยงเหมือนกันโดยปริยาย

การเปลี่ยนแปลงความเชื่อเกี่ยวกับการเหล้าในงานศพเกิดขึ้นด้วยผลของกิจกรรมอย่างน้อย 3 กิจกรรมคือ (1) การลดหรืองดเหล้าในงานศพ (2) การร่วมมือกับพระสงฆ์ และ (3) การทำบัญชีค่าใช้จ่ายงานศพ (ดูภาพที่ 5.7)

งานศพที่จัดขึ้นในช่วงแรกของโครงการยังมีการดื่มเหล้าในงานศพอยู่บ้าง จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าเกิดการงดเหล้าในงานศพทั้งหมด บางงานศพจึงอยู่ในสภาพของการลดเหล้าเท่านั้น ส่วนการทำบัญชีค่าใช้จ่ายงานศพเป็นการเก็บข้อมูลค่าใช้จ่ายต่างๆที่เกิดขึ้นจากการจัดงานศพ บัญชีนี้เป็นบัญชีอย่างง่ายที่บันทึกรายการและจำนวนเงินที่ใช้ บัญชีค่าใช้จ่ายจะถูกใช้เป็นข้อมูลในการเปรียบเทียบระหว่างงานศพที่มีการเลี้ยงเหล้ากับงานที่ไม่เลี้ยงเหล้า ซึ่งแน่นอนว่าตัวเลขค่าใช้จ่ายในงานศพที่ปลอดเหล้ามีน้อยกว่าเพราะได้ตัดค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับเหล้าไปหมดแล้วนั่นเอง ทั้ง 2 กิจกรรมรวมกันทำให้เหล้าในงานศพลดลงไปมากจนเกือบจะหมดไปทั้งหมด นับว่าได้ชาวบ้านดง

ได้ร่วมกันสร้างนวัตกรรมสังคมขึ้นมาได้เป็นผลสำเร็จ อีกกิจกรรมหนึ่งที่สำคัญคือการร่วมมือกับฝ่ายสงฆ์ให้ช่วยเทศน์สั่งสอนโทษของการดื่มเหล้า และหลังจากงานศพแรกที่เริ่มดำเนินการลดเหล้าจึงได้เริ่มการบิณฑบาตขอให้งดเว้นการเลี้ยงเหล้าในงานศพ โดยจะไม่รับนิมนต์ไปงานศพที่มีการเลี้ยงเหล้าอย่างไรก็ตาม นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพในระยะนี้ยังไม่นับว่าเป็นนวัตกรรมสังคมเต็มรูปแบบเนื่องจากนวัตกรรมสังคมนี้ยังไม่บูรณาการเข้ากับวิถีชีวิตปกติของชาวบ้านดงทั้งหมดดังที่ยังมีงานศพที่มีเหล้าอยู่บ้างนั่นเอง

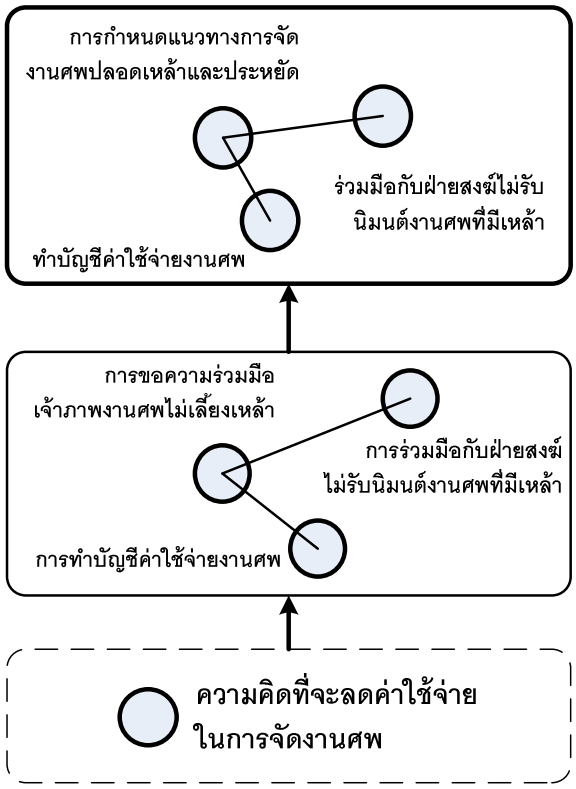

ภาพที่ 5.7 พลวัตนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง

นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพเกิดขึ้นเต็มรูปแบบเมื่อกิจกรรมที่รวมกันเป็นนวัตกรรมสังคมได้รับการปรับปรุงให้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น โดยในกรณีนี้ มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการยกระดับการบังคับใช้นวัตกรรมสังคมให้สูงขึ้น นั่นคือ จากเดิมที่เป็นการขอความร่วมมือเจ้าภาพงานศพไม่ให้เลี้ยงเหล้า มาเป็นการใช้กลไกทางสังคมบังคับให้ชาวบ้านที่ยังลังเลที่จะให้ความร่วมมือ โดยทีมงานได้กำหนดแนวทางในการจัดงานศพให้ปลอดเหล้าและประหยัดที่มีทั้ง

แนวทางในการปฏิบัติและแนวทางในการลงโทษหากไม่ปฏิบัติขึ้นมา เมื่อรวมกับกิจกรรมอื่นๆที่ได้ทำไปก่อนหน้า กิจกรรมนี้จึงทำให้การงดเหล้าในงานศพเกิดขึ้นได้จริง

การใช้กลไกทางสังคม “บังคับ” ให้ชาวบ้านปฏิบัติตามนั้นเป็นประเด็นที่ควรค่าแก่การพิจารณา กล่าวคือ การที่ทีมงานสามารถกำหนดแนวทางปฏิบัติดังกล่าวขึ้นมาได้โดยไม่ถูกคัดค้านจากชาวบ้านเป็นหลักฐานแสดงว่าความเชื่อเกี่ยวกับการเลี้ยงเหล้าในงานศพได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว แนวทางที่กำหนดขึ้นนี้จึงเป็นการช่วยให้ตัดสินใจได้ง่ายขึ้นมากกว่าการบังคับในความหมายของการทำให้ผู้อื่นปฏิบัติตามโดยไม่เต็มใจ นอกจากนี้การมีแนวทางดำเนินการที่เป็นทางการนี้ยังเป็นการป้องกันชาวบ้านที่ไม่ต้องการเลี้ยงเหล้าในงานศพอยู่แล้วให้ไม่ต้องกังวลว่าจะถูกชาวบ้านบางกลุ่มที่ยังอยากให้มีเหล้าในงานศพอยู่ครหานินทาหรือไม่มาร่วมงานศพที่ตนเองเป็นเจ้าภาพ

ควรสังเกตว่าในการกำหนดแนวทางจัดงานศพปลอดเหล้านั้นยังมีคำสำคัญอีกคำหนึ่งอยู่ด้วยนั่นคือคำว่า “ประหยัด” การมีการเพิ่มเติมคำๆนี้ลงไปด้วยแสดงให้เห็นว่าทีมงานและชาวบ้านดงเกิด “ความคิดดีๆ” ขึ้น กล่าวคือ ชาวบ้านได้ตระหนักว่าการจัดงานศพโดยไม่มีเหล้านั้นทำให้รายจ่ายในการจัดงานศพลดลงได้จริง จึงทำให้ชาวบ้าน “คิดต่อไป” ว่ายังมีรายจ่ายเกี่ยวกับงานศพอื่นๆที่สามารถตัดหรือลดลงได้อีก จนเมื่องดเหล้าในงานศพได้ทั้งหมดแล้ว ก็ยังดำเนินการต่อไปในส่วนของการลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็นอื่นๆ เกิดเป็นวงจรใหม่ของกิจกรรมที่เสริมให้นวัตกรรมสังคมเดิมมีคุณูปการมากขึ้นไปอีก

หลังจากเกิดนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพเต็มรูปแบบ (หมายถึงสภาพที่ทุกคนในชุมชนยอมรับว่าการไม่มีเหล้าในงานศพเป็น “เรื่องปกติ”) “รอบที่ 2” ของวงจรพัฒนาการนวัตกรรมสังคมนี้จึงเกิดขึ้น (ดูภาพที่ 5.8) โดยอยู่ในรูปของการเสนอให้ทำโลงศพและปราสาทบรรจุศพเองโดยหากเลือกที่จะทำ จะช่วยลดค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพลงได้อีกมาก นวัตกรรมสังคมนี้ยังพัฒนาต่อไปจาก “รอบที่ 3” ของวงจรพัฒนาการ ที่ก้าวไปสู่ประเด็นเกี่ยวกับความเชื่อมากขึ้น ได้แก่ การลดวันในการสวดอภิธรรมศพ การลดเงินปัจจัยถวายพระในงานศพ รวมทั้งการลดประเภทอาหารในงานศพลงด้วย

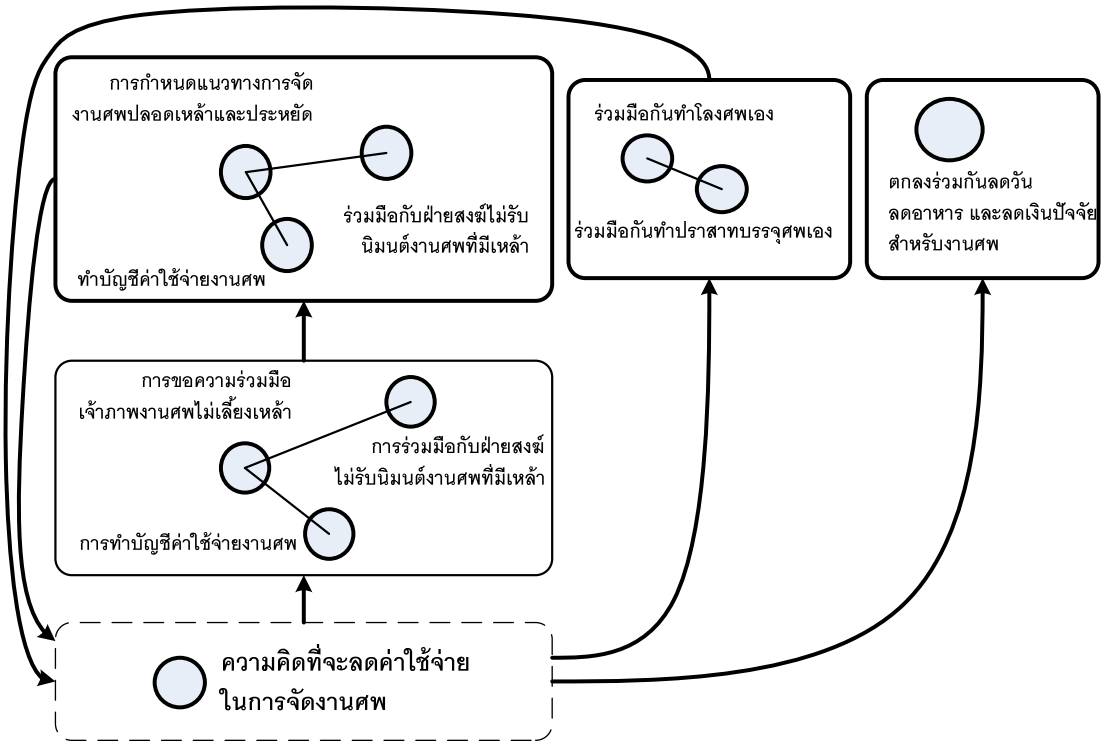

ภาพที่ 5.8 พลวัตนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพเพิ่มเติมส่วนขยาย

5.2.3 **ตัวแสดงสำคัญในโครงการงดเหล้างานศพบ้านดง**

ตัวแสดงที่เกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดงนั้นส่วนมากจะเป็นตัวแสดงที่อยู่ภายในชุมชนบ้านดงเอง (ดูภาพที่ 5.9) โดยเฉพาะในช่วงของการสร้างและการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่ชาวบ้านดงดำเนินการด้วยตัวเองเป็นหลัก ยกเว้นก็แต่ผู้ประสานงานของสกว.สำนักงานภาค (คุณนพพร นิลณรงค์) ที่คอยให้คำปรึกษาในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่นผ่านทางทีมงานนวัตกรรมสังคม ทำให้ทีมงานสามารถนำความรู้ใหม่ๆเข้ามาให้ชุมชนได้พิจารณา และยังรวมถึงการสนับสนุนในแง่ของโอกาสในการเข้าร่วมเครือข่ายกับชุมชนอื่นๆ รวมทั้งสกว.สำนักงานภาคที่ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณและวิธีการ

การร่วมมือกับองค์การภายนอกเกิดขึ้นมากในช่วงขยายผลนวัตกรรมสังคม จะเห็นได้ว่าสถาบันแสนผะหญาเข้ามาเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์การดำเนินโครงการระหว่างบ้านดงกับชุมชนอื่นๆ โดยที่ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมของบ้านดงเองก็เป็นสมาชิกของสถาบันแสนผะหญาด้วย การเผยแพร่แนวทางการดำเนินการเพื่องดเหล้าในงานศพของชุมชนบ้านดงจึงกระจายออกไปในวงกว้าง

จุดเด่นของกรณีงดเหล้างานศพบ้านดงอย่างหนึ่งก็คือการได้รับความสนใจจากจังหวัดลำปาง หน่วยงานของรัฐระดับจังหวัดนี้ได้รับรู้ถึงผลสำเร็จของโครงการนี้ผ่านทางสถาบันแสนผะหญาซึ่งทำงานร่วมกันอยู่หลายโครงการ เมื่อเล็งเห็นผลดีของโครงการงดเหล้างานศพจึงกำหนดเป็นนโยบายระดับจังหวัดในการที่จะทำให้ลำปางเป็นจังหวัดที่ปลอดเหล้าในงานศพ และสนับสนุนการดำเนินการตามนโยบายดังกล่าวด้วยงบประมาณที่ส่วนหนึ่งผ่านทางสถาบันแสนผะหญา

การแปลงสภาพเป็นนโยบายของนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพ จึงทำให้เกิดการแพร่กระจายผ่านทางช่องทางของรัฐ นั่นคือจากระดับจังหวัดไปสู่ระดับอำเภอและตำบลตามลำดับ สิ่งที่เกิดขึ้นคือ จังหวัดจะสอบถามถึงความพร้อมของอำเภอต่างๆในการนำนโยบายดังกล่าวไปปฏิบัติ จากนั้นเลือกอำเภอนำร่อง อำเภอที่ได้รับเลือกให้ดำเนินการก่อนจะหารือกับกำนันตำบลต่างๆเพื่อคัดเลือกตำบลที่มีความพร้อมหรือมีความสมัครใจให้ดำเนินการก่อน ดังที่จะเห็นตำบลหลวงใต้และตำบลใหม่พัฒนาที่เป็นตำบลนำร่องในการดำเนินโครงการงดเหล้างานศพของอำเภองาวและอำเภอเกาะคาตามลำดับ พื้นที่ที่ดำเนินโครงการงดเหล้างานศพจะได้รับข้อมูลความรู้และงบประมาณจากสถาบันแสนผะหญาซึ่งเข้าไปทำหน้าที่สนับสนุนให้การดำเนินโครงการเกิดขึ้นได้อย่างตามเป้าหมาย

องค์กรปกครองท้องถิ่นอย่างองค์การบริหารส่วนตำบลนายางมิได้มีบทบาทใดๆตลอดทั้งกระบวนการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะนวัตกรรมสังคมนี้มิได้มีประโยชน์ต่ออบต.โดยตรง นอกจากนี้ หากอบต.เข้ามามีส่วนร่วมก็อาจจะทำให้เสียคะแนนเสียงจากชาวบ้านที่ไม่ต้องการเลิกดื่มเหล้าในงานศพด้วย

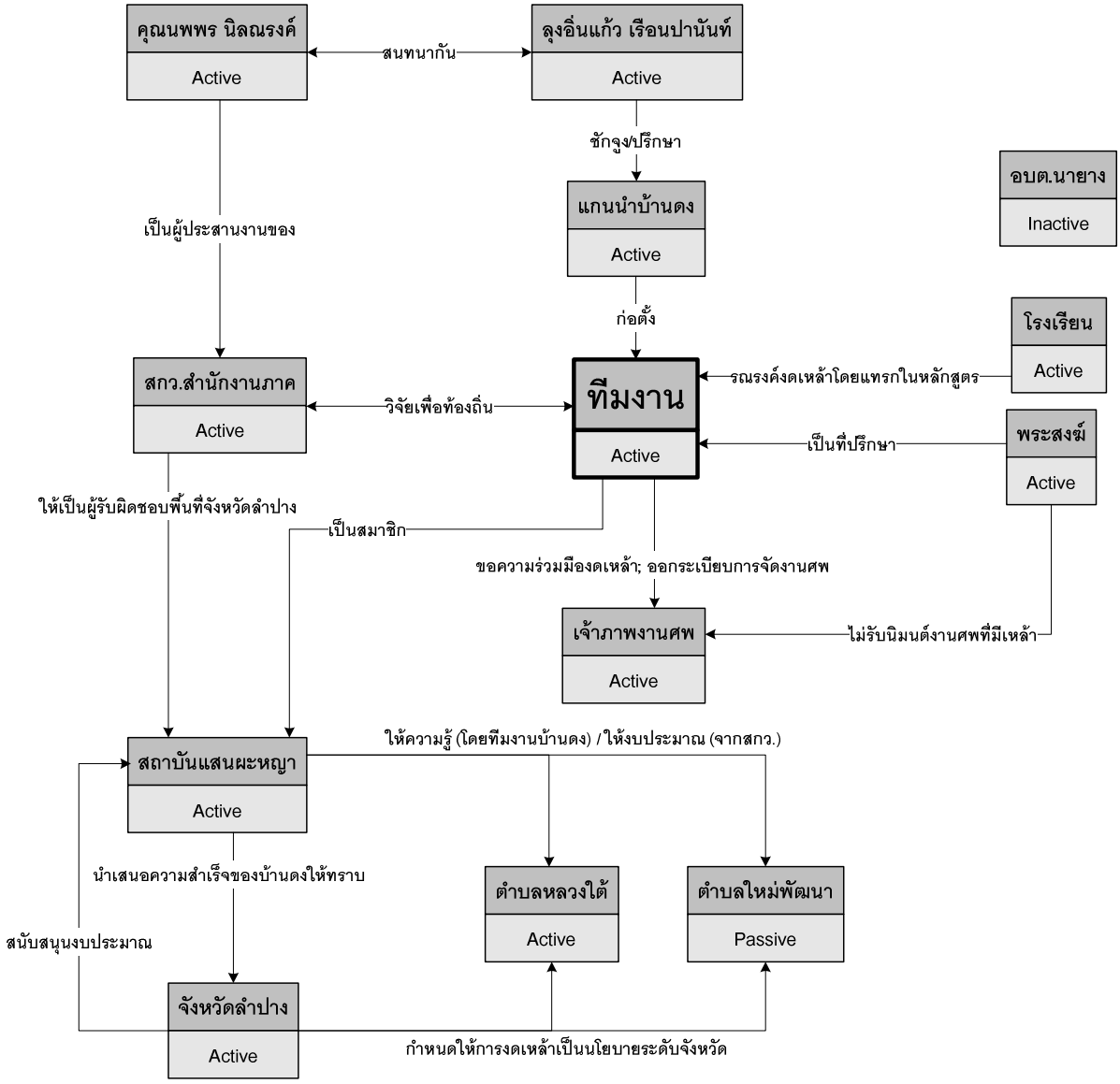

ภาพที่ 5.9 ตัวแสดงในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง

5.2.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น

จากนวัตกรรมสังคมเล็กๆในหมู่บ้านหนึ่งที่อยู่ห่างไกลจากตัวเมืองมาก มาถึงปัจจุบันได้กลายเป็นต้นแบบของโครงการงานศพปลอดเหล้าทั่วทั้งจังหวัดลำปางเป็นอย่างน้อย (ต.ร่องเคาะ อ.วังเหนือ / ต.นิคมพัฒนา อ.เมือง / ต.หังเมือง อ.เมืองปาน / ต.แจ้ห่ม อ.แจ้ห่ม / ต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร / ต.แม่ปุ อ.แม่พริก / ต.เถินบุรี อ.เถิน / ต.เสริมซ้าย อ.เสริมงาม / ต.สบป้าด อ.แม่เมาะ / ต.หัวเสือ อ.แม่ทะ / อ.สบปราบ ทั้งอำเภอ) ทั้งยังรวมไปถึงชุมชนหลายแห่งในจังหวัดต่างๆ ในหัวข้อนี้จะเป็นการกล่าวถึงการที่นวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพได้ขยายตัวออกไปสู่ชุมชนอื่นๆ โดยใช้

ชุมชนที่รับเอานวัตกรรมสังคมนี้ไปบูรณาการเข้ากับชุมชนนั้นๆเอง โดย 2 กรณีศึกษาย่อยที่จะใช้วิเคราะห์ได้แก่ โครงการงานศพปลอดเหล้าตำบลหลวงใต้ อำเภองาว จังหวัดลำปาง และโครงการลดเหล้างานศพตำบลใหม่พัฒนา อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

ภาพที่ 5.10 แสดงให้เห็นการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพ โดยการขยายตัวนี้เริ่มตั้งแต่ระดับตำบล อำเภอ และจังหวัด หลังจากที่ชุมชนบ้านดงทำให้เหล้าหมดไปจากงานศพได้แล้ว หน่วยงานราชาการระดับต่างๆจึงเข้ามารับเอาแนวทางการดำเนินงานไปประกาศใช้ ในระดับตำบลมีการจัดระเบียบหมู่บ้าน ระดับอำเภอมีการทำโครงการอำเภอปลอดเหล้า จนถึงระดับจังหวัดที่กำหนดเป็นนโยบายงานศพปลอดเหล้าและการพนัน

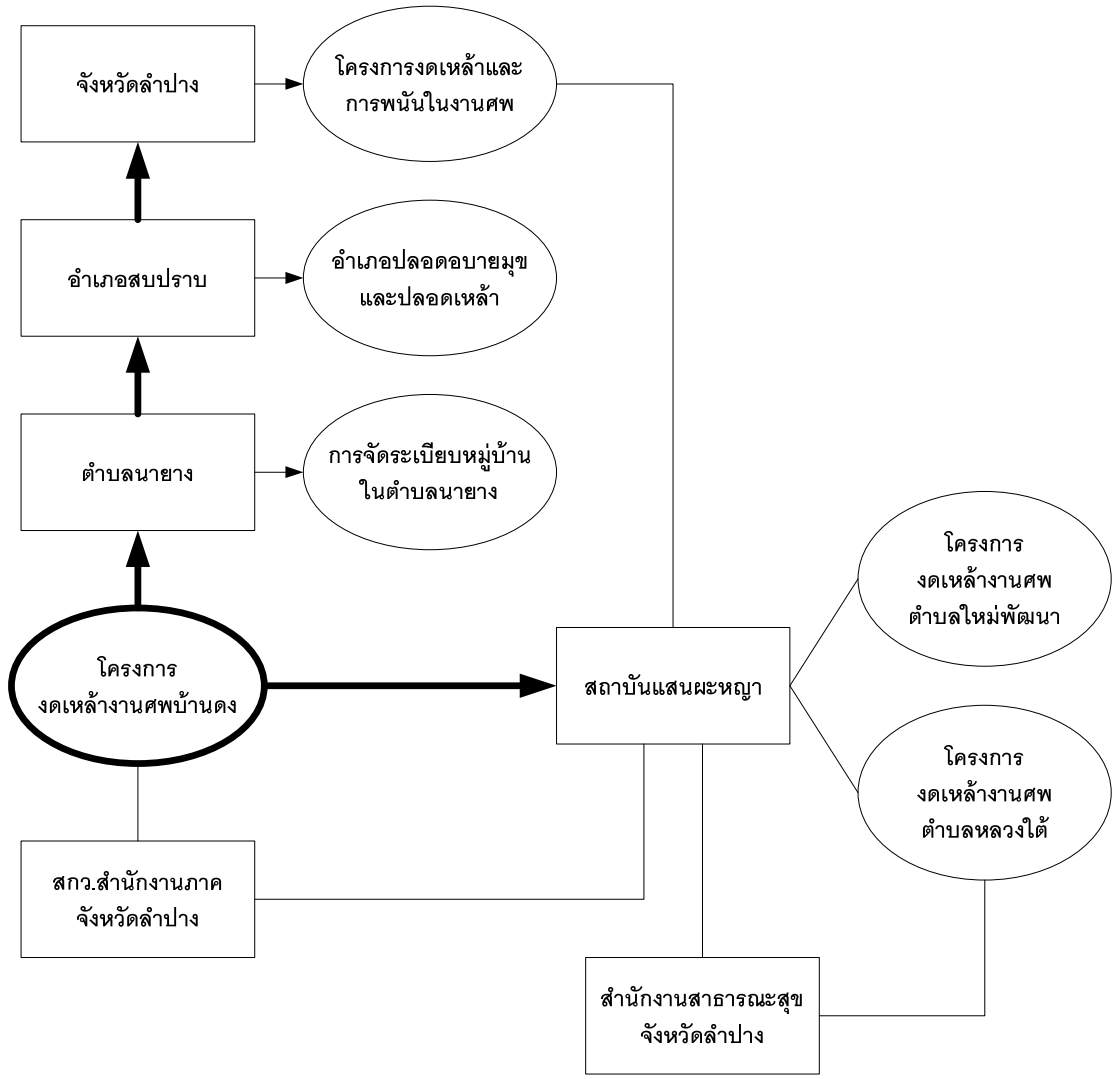

ภาพที่ 5.10 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพไปสู่ชุมชนอื่น

สำหรับกรณีศึกษาย่อยที่ผู้วิจัยเลือกมานำเสนอนั้นเป็นชุมชนท้องถิ่นระดับตำบล โดยทั้ง 2 ตำบลนี้นอกจากจะดำเนินการงดเหล้างานศพตามนโยบายของจังหวัดแล้ว ยังมีการร่วมมือกับสถาบันวิจัยแสนผะหญาที่มีประสบการณ์ทำงานร่วมกับชุมชนบ้านดงมาก่อนด้วย รวมไปถึงสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดลำปางที่เข้ามาร่วมมือด้วย

5.2.4.1 ตำบลหลวงใต้ อำเภองาว จังหวัดลำปาง

1) ข้อมูลทั่วไป

ตำบลหลวงใต้มีประชากร 6,186 คน (1,554 หลังคาเรือน) มีการทำนาและรับจ้างทั่วไปเป็นอาชีพหลัก ตั้งอยู่ในเขตปกครองของอำเภองาว จังหวัดลำปาง พื้นที่ของตำบลหลวงใต้มีประมาณ 112,343.75 ไร่ ประกอบด้วย 8 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านน้ำจำ บ้านทุ่ง บ้านน้ำล้อม บ้านปงคก บ้านทุ่งสุ่ม บ้านวังควาย บ้านดง บ้านใหม่เจริญสุข โดยลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำงาวฝั่งขวาตลอดแนว

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

โครงการงดเหล้างานศพของตำบลหลวงใต้นั้นเกิดขึ้นเนื่องจากพื้นที่ตำบลหลวงใต้ได้รับมอบหมายจากอำเภองาวให้เป็นพื้นที่นำร่องตามโครงการ “การจัดการความรู้เพื่อเสริมสร้างสุขภาพและแก้ไขปัญหาความยากจนโดยโครงการงดเหล้าในงานศพ” โดยการประสานงานระหว่างผู้ใหญ่บุญธรรม กันทะ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 6 ของตำบลหลวงใต้ กับสถาบันแสนผะหญา และสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดลำปาง

ภาคีความร่วมมือดังกล่าวได้เข้ามาจัดเวทีประชาคมที่ตำบลหลวงใต้ในช่วงต้นเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2550 มีการเชิญผู้ทรงคุณวุฒิในตำบลมาร่วมเวทีประชาคมหลายคน ทั้งฝ่ายราชการและฝ่ายพระสงฆ์ โดยวัตถุประสงค์ในการจัดเวทีนี้ขึ้นเพื่อให้คนในพื้นที่ได้ทราบถึงความเป็นมาของโครงการ รวมทั้งประเมินความพร้อมและความเป็นไปได้ของแต่ละหมู่บ้านในการดำเนินการโครงการดังกล่าว เวทีประชาคมมีมติร่วมกันตอบรับที่จะดำเนินโครงการงดเหล้างานศพ

ในการนี้ ได้มีการจัดตั้ง “คณะกรรมการ” ซึ่งประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้านจากหมู่บ้านต่างๆในตำบลหลวงใต้และมีกำนันเป็นประธาน มากำกับดูแล “คณะทำงาน” ที่ตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่ดำเนินโครงการในทางปฏิบัติ ทั้งคณะกรรมการและคณะทำงานได้ร่วมกันจัดทำแผนดำเนินการโดยขอรับทุนในการดำเนินการตามแผนนั้นจากสถาบันแสนผะหญา เมื่อได้รับการอนุมัติจึงจัดให้มีเวทีประชาคมในทุกหมู่บ้านเพื่อสอบถามความคิดเห็นจากชาวบ้านแต่ละหมู่บ้าน ทั้งยังให้หมู่บ้านจัดตั้งคณะทำงานระดับหมู่บ้านเพื่อดำเนินการปฏิบัติในระดับหมู่บ้านรวมทั้งประสานงานกับคณะทำงานระดับตำบลด้วย

การดำเนินการในทางปฏิบัติใช้หลักความสมัครใจ เริ่มต้นด้วยการหาชาวบ้านที่ต้องการเข้าร่วมโครงการ โดยคณะทำงานระดับหมู่บ้านรับผิดชอบแจกใบสมัครและรับใบสมัครกลับมาส่งต่อให้คณะทำงานระดับตำบล ชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการถือเป็นกลุ่มที่เรียกว่า “กลุ่มการจัดการความรู้เพื่อสร้างเสริมสุขภาพและแก้ไขปัญหาความยากจนโดยโครงการงดเหล้างานศพ” ข้อกำหนดเกี่ยวกับสมาชิกภาพ ความรับผิดชอบ คณะกรรมการ งบประมาณ และการประชุมกลุ่ม ถูกกำหนดไว้ใน “ระเบียบข้อบังคับกลุ่มการจัดการความรู้เพื่อสร้างเสริมสุขภาพและแก้ไขปัญหาความยากจนโดยโครงการงดเหล้างานศพ ตำบลหลวงใต้ อำเภองาว จังหวัดลำปาง” ที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ.2550 ทั้งนี้เมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม ปีเดียวกัน กลุ่มงดเหล้างานศพมีสมาชิก 1,086 ครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ 72 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมดในตำบล (มีผู้แจ้งความประสงค์ไม่เข้าร่วมโครงการ 56 ครัวเรือน (ร้อยละ 3.7) ที่เหลือไม่ตอบแบบตอบรับ) เมื่อเป็นสมาชิกของกลุ่มงดเหล้างานศพแล้ว หากต้องจัดงานศพจะต้องจัดภายใต้แนวทางที่กำหนดโดยคณะทำงานระดับตำบล

3) ลักษณะนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

นวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพที่ตำบลหลวงใต้เกิดขึ้นจากความคิดที่จะรับนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพของชุมชนบ้านดง โดยได้แรงหนุนจากหน่วยงานราชการอีกทางหนึ่งตามนโยบายงานศพปลอดเหล้าและการพนันของจังหวัดลำปาง ความมุ่งหมายของนวัตกรรมสังคมนี้จึงอยู่ที่ “การงดเหล้าในงานศพ” โดยตรง (ต่างจากกรณีบ้านดงที่มีความมุ่งหมายที่ “การลดค่าใช้จ่ายในงานศพ”) ก่อนจะพัฒนาไปเป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบเนื่องจากนวัตกรรมสังคมนี้มีการบูรณาการสู่วิถีชีวิตปกติของชาวบ้านตำบลหลวงใต้แล้ว

นวัตกรรมสังคมการลดเหล้างานศพแบบเต็มรูปแบบของตำบลหลวงใต้ (ดูภาพที่ 5.11) ประกอบด้วยกิจกรรมต่างๆคือ (1) การตั้งกลุ่มงดเหล้างานศพ ที่มาจากการเปิดรับผู้ที่ต้องการเข้าร่วมโครงการโดยสมัครใจ (2) การกำหนดแนวทางปฏิบัติในการลดเหล้าในงานศพ (3) ทำตารางจดบันทึกค่าใช้จ่ายงานศพ นอกจากนี้ยังมี (3) การจัดทำหนังสือเสนอแนะแนวทางการจัดงานศพ โดยอาศัยความร่วมมือจากพระสงฆ์ ผู้เฒ่าผู้แก่ ครู และผู้รู้ในพื้นที่ ที่มาแลกเปลี่ยนประสบการณ์และความรู้เกี่ยวกับรูปแบบการจัดงานศพที่ “เหมาะสม” หรือ “ควรจะเป็น” รวมไปถึงกลุ่มแม่บ้านที่มาช่วยกันคิดหารายการอาหารที่ “เหมาะสม” กับงานศพโดยถือหลักความเรียบง่ายและความประหยัด

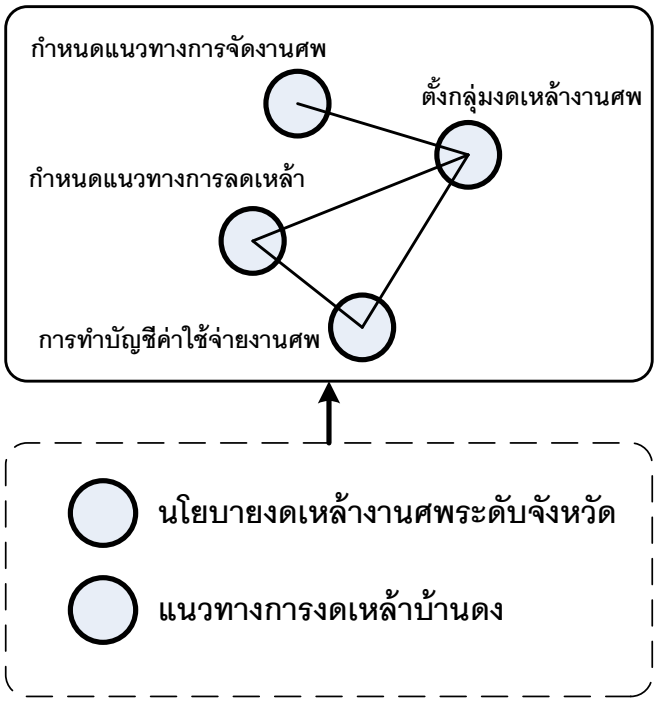

ภาพที่ 5.11 นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพตำบลหลวงใต้

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ปัจจัยที่เอื้อต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพที่ตำบลหลวงใต้ได้แก่ (1) การมีแกนนำที่มีความสามารถ ผู้ที่เข้ามาเป็นคณะทำงานแต่ละคนล้วนมีประสบการณ์ทำงานระดับชุมชนมาแล้วทำให้ง่ายต่อการผลักดันโครงการ (2) ทีมงานมีการจัดการที่ดี มีการเก็บและใช้ข้อมูลอย่างเป็นระบบ โดยอาศัยการทำงานที่เป็นระบบเช่นนี้จึงทำให้กิจกรรมต่างๆดำเนินไปอย่างราบรื่น หากพบว่ามีปัญหาตรงส่วนใดก็สามารถแก้ไขได้ และที่สำคัญ (3) นวัตกรรมสังคมจะมีองค์ประกอบครบตั้งแต่เริ่ม เพราะได้บทเรียนมาจากกรณีบ้านดงแล้ว จึงสามารถปรับใช้หรือเพิ่มเติมองค์ประกอบที่เห็นว่าเหมาะสมได้ทันที ไม่ต้องเสียเวลาลองผิดลองถูก

ไม่ปรากฏว่ามีอุปสรรคต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนี้ที่เห็นได้ชัด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นการริเริ่มจากระดับบน (จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน) ประกอบกับการดำเนินการในลักษณะที่เป็นทางการทำให้ชาวบ้านยอมรับปฏิบัติได้ อย่างไรก็ตาม การที่นวัตกรรมสังคมต้องบูรณาการในพื้นที่ขนาดใหญ่ระดับตำบลจะต้องอาศัยเวลามากขึ้นในการเปลี่ยนแปลงค่านิยมของคนจำนวนมากเหล่านั้น

5.2.4.2 ตำบลใหม่พัฒนา อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

1) ข้อมูลทั่วไป

ตำบลใหม่พัฒนา ตั้งอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอเกาะคา จัดตั้งเมื่อปี พ.ศ.2536 โดยแยกออกมาจากตำบลไหล่หิน ตำบลใหม่พัฒนา ประกอบด้วยหมู่บ้าน จำนวน 8 หมู่บ้าน คือ บ้านโป่งร้อน บ้านสันป่าสัก บ้านดอนธรรม บ้านแม่ปาง บ้านต้นผึ้ง บ้านทุ่งขาม บ้านนาโป่งหาญ และบ้านสันตินิคม จำนวนประชากร 5,421 คน และจำนวนหลังคาเรือน 1,572 หลังคาเรือน ตำบลใหม่พัฒนาลักษณะเป็นที่ราบสูง ดินร่วนปนทราย และดินลูกรัง ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา ทำสวนปลูกผลไม้ ได้แก่ ส้มเขียวหวาน และลำไย อาชีพรองได้แก่ อาชีพรับจ้าง

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

เป็นนโยบายของจังหวัดลำปางที่ต้องการให้มีการงดเหล้าและการพนันในงานศพ ทางอำเภอเกาะคารับเอานโยบายดังกล่าวมาปฏิบัติกระจายไปยังตำบลต่างๆทั่วทั้งอำเภอ รวมกับการทำงานเชิงรุกของสถาบันแสนผะหญาที่เปิดเวทีให้ความรู้แก่ชุมชนที่สนใจจะดำเนินการงดเหล้างานศพโดยอาศัยรูปแบบการดำเนินการของชุมชนบ้านดงเป็นต้นแบบ

ที่ตำบลใหม่พัฒนาพัฒนานั้นมีกำนันเป็นผู้นำในการดำเนินการโครงการงดเหล้างานศพ โดยจัดตั้งคณะกรรมการขึ้นมาจากผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้านต่างๆในตำบล โดยได้ศึกษานวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพจากบ้านดงผ่านทางวีดิทัศน์

มีการประชุมผู้นำจากแต่ละหมู่บ้านก่อน จากนั้นมีการจัดเวทีประชาคมเพื่อระดมความคิดเห็นต่อกรณีการงดเหล้าในงานศพในทุกหมู่บ้าน ในการลงมติหลังจากมีการชี้แจงถึงความเป็นมาของโครงการดังกล่าวแล้ว ชาวบ้านที่มาร่วมประชุมต่างก็ให้ความเห็นชอบให้มีการดำเนินโครงการงดเหล้างานศพในชุมชน โดยมีการประกาศห้ามไม่ให้มีเหล้างานศพในเดือนกันยายน พ.ศ.2551 โดยมีการทำป้ายผ้าสีเหลืองเขียนข้อความด้วยตัวหนังสือสีแดงว่า “ขออภัยงานนี้ไม่มีการเลี้ยงเหล้าในงานศพ” การห้ามเลี้ยงเหล้านี้มีการดำเนินการอย่างแข็งขันประมาณ 5 งานศพ ปัจจุบันการเลี้ยงเหล้าในงานศพกลับมาปรากฏอีกครั้งโดยมีปริมาณการเลี้ยงลดลง

การดำเนินการในทางปฏิบัตินั้นใช้วิธีการประชาสัมพันธ์ไปยังหมู่บ้านต่างๆผ่านทางผู้ใหญ่บ้าน ที่จะรับผิดชอบดูแลงานศพในพื้นที่หมู่บ้านของตน นอกจากนี้ยังมีการใช้สัญลักษณ์ในรูปของแผ่นป้ายขนาดใหญ่ที่มีข้อความว่างานศพนี้ปลอดเหล้า ซึ่งจะถูกนำไปติดไว้ที่หน้างานศพเพื่อให้ผู้ที่มาร่วมงานได้ทราบทั่วกันว่างานศพนี้จะไม่มีการเลี้ยงเหล้า

ทีมงานยังร่วมมือกับเจ้าภาพในการบันทึกค่าใช้จ่ายต่างๆที่เกิดขึ้นในงานศพ ข้อมูลเหล่านี้สามารถนำมาใช้เพื่อแสดงให้ว่างดเหล้าในงานศพนั้นทำให้รายจ่ายในการจัดงานลดลงได้มากเพียงใด

3) ลักษณะนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

นวัตกรรมสังคมนี้เริ่มต้นจากความคิดที่จะงดเหล้าในงานศพ (แทนที่จะเป็นการลดค่าใช้จ่ายในงานศพ เมื่อเทียบกับกรณีบ้านดง) โดยการ “ขอความร่วมมือ” มาจากหน่วยงานราชการ และการสนับสนุนจากสถาบันแสนผะหญา โดยมีความรู้เกี่ยวกับการงดเหล้างานศพของบ้านดงเป็นฐาน (ดูภาพที่ 5.12)

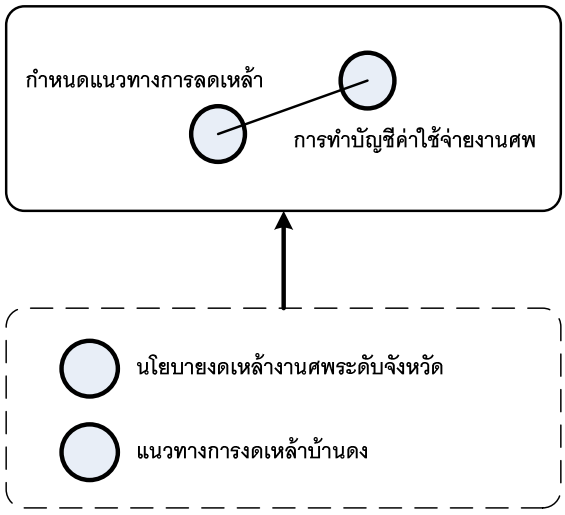

ภาพที่ 5.12 นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพแบบไม่เต็มรูปแบบตำบลใหม่พัฒนา

ความคิดเหล่านั้นถูกนำไปปฏิบัติจึงเกิดเป็นนวัตกรรมสังคมการลดเหล้าในงานศพขึ้น โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือการกำหนดแนวทางการลดเหล้าและการทำบัญชีบันทึกค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพ นวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพที่ตำบลใหม่พัฒนานั้นไม่สามารถเรียกได้ว่าเป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ เนื่องจากมีการค้นพบจากการสัมภาษณ์ว่า (1) นวัตกรรมสังคมนี้ยังอยู่ในขั้นของการ “ลด” เหล้าอยู่ ยังไม่ใช่การ “งด” เหล้า นั่นคือในแต่ละงานศพก็ยังคงมีการเลี้ยงเหล้าโดยเจ้าภาพหรือไม่ก็มีการนำเหล้าเข้ามาดื่มในงานศพอยู่ และ (2) ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังไม่เห็นว่าการงดเหล้าเป็นวิถีชีวิต โดยพวกเขายังเห็นว่าการกินเหล้านั้นสามารถทำได้ โครงการนี้เป็นเสมือน “ข้อบังคับ” ที่พวกเขาไม่จำเป็นและไม่ต้องการที่จะทำตาม กล่าวอีกนัยหนึ่ง ความเชื่อของชาวบ้านเกี่ยวกับการดื่มเหล้าในงานศพยังไม่ได้

เปลี่ยนแปลงไปจากก่อนมีนวัตกรรมสังคม ผลลัพธ์จึงแสดงให้เห็นในรูปของการ “ลดเหล้า” คือลดปริมาณการนำมาเลี้ยงลง โดยอาจสรุปได้ว่าเกิดการลดเหล้าในงานศพ (โดยลดลงประมาณร้อยละ 50) แต่ไม่มีชุมชนใดงดเหล้าได้

นี่เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ นั่นคือการเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป โดยเริ่มจากการ “ลด” ก่อน ค่อยเปลี่ยนเป็น “งด” เหล้า โดยมีช่วงเวลาระหว่างการลดกับการงดค่อนข้างนาน และยังไม่มีสัญญาณว่าการข้ามไปสู่การงดเหล้านั้นจะเกิดขึ้นได้เมื่อใด การ “ลด” เหล้านั้นเป็นสิ่งที่ยอมรับได้หากจะมีการดำเนินกิจกรรมอื่นๆ ต่อเนื่องเพื่อยกระดับการเปลี่ยนแปลงความเชื่อให้ลึกมากขึ้น แต่หากหยุดที่การลดเหล้าก็เท่ากับเป็นการประนีประนอมระหว่างผู้ที่ต้องการให้มีเหล้าในงานศพกับผู้ที่ไม่ต้องการ เสมือนว่าทุกคนยอมรับสภาพนี้ได้ ซึ่งตราบเท่าที่เป็นเช่นนั้นอยู่นวัตกรรมสังคมการ “งด” เหล้าในงานศพก็จะไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลย

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

อาจกล่าวได้ว่าการบูรณาการของนวัตกรรมสังคมยังไม่เกิดขึ้นที่ตำบลใหม่พัฒนา แม้จะมีปัจจัยเกื้อหนุนอย่างการมีกำนันเป็นผู้ผลักดันโครงการงดเหล้า แต่การสนับสนุนดังกล่าวก็มีอยู่ไม่ตลอด ทีมงานโครงการงดเหล้างานศพจึงขาดการดำเนินการที่ต่อเนื่อง การลดระดับเป้าหมายจากการงดเหล้าเป็นการลดเหล้าสะท้อนให้เห็นได้เป็นอย่างดีถึงความไม่สามารถยืนหยัดต่อเป้าหมายได้ นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคที่ชาวบ้านในตำบลยังไม่เห็นความสำคัญของการงดเหล้าในงานศพอย่างแท้จริง ซึ่งอาจเกี่ยวพันกับอุปสรรคอีกข้อคือการที่มีโรงเหล้า (โรงงานผลิตสุราชุมชน) อยู่ในเขตตำบลใหม่พัฒนามากถึง 8 โรง ทำให้การมีอยู่ของเหล้าเป็นสิ่งที่เป็นปกติสำหรับชาวบ้าน

5.3 การวิเคราะห์บ้านไร่น้อย

5.3.1 กระบวนการนวัตกรรมสังคม

กระบวนการที่นำไปสู่การปรากฏของโครงการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมโดยชุมชนซึ่งเป็นนวัตกรรมสังคมที่ชาวบ้านไร่น้อยร่วมมือกันสร้างขึ้นอาจแบ่งออกได้เป็นขั้นตอนดังแสดงในตารางที่ 5.3

จากกระบวนการนวัตกรรมสังคมทั้ง 11 ขั้นข้างต้น อาจกล่าวได้ว่าช่วงของการสร้างนวัตกรรมสังคมประกอบด้วยขั้นตอนที่ 1 ถึงขั้นตอนที่ 4 ช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้แก่ขั้นตอนที่ 5 และขั้นตอนที่ 8 ส่วนช่วงขยายผลคือขั้นตอนที่ 9 ถึงขั้นตอนที่ 11

ข้อมูลเกี่ยวกับความเป็นมาของนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนชี้ให้เห็นว่า แม้นวัตกรรมสังคมนี้เป็นการริเริ่มของชาวบ้านไร่น้อยเองแต่ก็มีการร่วมมือกับเทศบาลตำบลม่วงน้อยซึ่งเป็นหน่วยการปกครองท้องถิ่นที่รับผิดชอบพื้นที่บ้านไร่น้อยในหลายๆ ด้านในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคม โดยความร่วมมือที่สำคัญได้แก่ (1) การที่เทศบาลคัดเลือกตัวแทนจากบ้านไร่น้อยไปดูงานและอบรมเรื่องการคัดแยกขยะ ซึ่งเท่ากับเป็นการติดอาวุธทางความคิดเกี่ยวกับการจัดการขยะให้แก่ชาวบ้านไร่น้อย (2) การเข้าร่วมเป็นที่ปรึกษาให้กับกลุ่มคัดแยกขยะที่ตั้งขึ้นหลังจากการดูงานดังกล่าว

ตารางที่ 5.3 การดำเนินการต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านไร่น้อย

ช่วงสร้าง	ช่วงบูรณาการ	ช่วงขยายผล
1. เข้าร่วมอบรมและดูงานการจัดการขยะโดยตัวแทนชุมชนที่มีความกระตือรือร้น	5. รณรงค์และให้ข้อมูลเกี่ยวกับการคัดแยกขยะ	9. วิเคราะห์ผลการดำเนินการที่ผ่านมาและค้นหาแนวทางใหม่ๆ ในการเพิ่มประสิทธิผลของการจัดการขยะ
2. หาแนวร่วมและตั้งทีมงาน	6. ขยายแนวร่วมด้วยการร่วมมือกับ สกว.สำนักงานภาค	
3. ขอความคิดเห็นของคนทั้งชุมชนโดยใช้การประชุมประชาคมหมู่บ้าน	7. อบรมและดูงานเกี่ยวกับการจัดการขยะ	10. วิเคราะห์หาโครงการอื่นๆ ในการพัฒนาชุมชน
4. ก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะและดำเนินการรับซื้อ/ขายขยะ	8. จัดกิจกรรมกระตุ้นการจัดการขยะ	11. ขยายผลสู่พื้นที่อื่นๆ

จากการสัมภาษณ์พบว่า ชาวบ้านไร่น้อยจำนวนหนึ่งมีความปรารถนาที่จะแก้ปัญหาขยะในหมู่บ้านอยู่แล้ว แต่ยังไม่มีทั้งความรู้และประสบการณ์ในการจัดการกับขยะอย่างมีประสิทธิภาพ การมีโอกาสไปดูงานและอบรมเกี่ยวกับการคัดแยกขยะชาวบ้านที่กระตือรือร้นจึงเป็นเสมือนแรงผลักดันที่ทำให้เกิดการริเริ่มการจัดการขยะขึ้นที่บ้านไร่น้อย ความรู้ที่ได้จากการดูงานและฝึกอบรมจึงถูกนำมาประยุกต์ใช้เป็นพื้นฐานในการก่อตั้งกลุ่มคัดแยกขยะขึ้นเป็นครั้งแรกของชุมชนไร่น้อย

ทีมงานที่รับผิดชอบกลุ่มคัดแยกขยะประกอบด้วยผู้ที่ริเริ่มความคิดในการก่อตั้งกลุ่มคัดแยกขยะและผู้นำความคิดเห็นในชุมชน การสร้างแนวร่วมกับชาวบ้านที่เป็นผู้นำความคิดเห็นนี้มีประโยชน์ต่อการขยายความคิดและเปิดโอกาสให้ความคิดในการจัดการขยะด้วยตัวเองนั้นสามารถแพร่กระจายออกไปได้ในวงกว้าง เนื่องจากเป็นทีมงานที่จะมีพลังในการโน้มน้าวชาวบ้านให้ปฏิบัติตามสิ่งที่ทีมงานนำเสนอได้

สิ่งที่ทีมงานทำเป็นอันดับต่อมาก็คือการจัดเวทีประชาคมเพื่อถามความคิดเห็นของชาวบ้านทั้งหมด เวทีประชาคมที่มีชาวบ้านมาเข้าร่วมมากกว่าร้อยละ 90 ของชาวบ้านทั้งหมด สะท้อนให้เห็นว่าการจัดการขยะเป็นแนวคิดที่ชาวบ้านให้ความสนใจมาก ประกอบกับการที่ทีมงานสามารถชี้แจงให้เห็นถึงประโยชน์ของการจัดการขยะได้ชัดเจนทำให้ชาวบ้านยกระดับจากความสนใจเป็นความตระหนักและเกิดความผูกพันที่จะนำไปสู่การปฏิบัติต่อไป

ณ ตอนนี้ “ความคิดดีๆ” ที่จะอยากจะลดปริมาณขยะในชุมชนได้เพิ่มระดับความเป็นรูปธรรมมากขึ้นรอเพียงแต่กิจกรรม (การลงมือปฏิบัติ) ที่จะเกิดขึ้นตามมา ซึ่งทีมงานก็ลงมืออย่างต่อเนื่องด้วยการร่วมมือกับชาวบ้านสร้างศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อยขึ้น การสร้างศูนย์แห่งนี้นับเป็นหมุดหลักที่สำคัญของการจัดการขยะเพราะเป็นสถานที่ที่ใช้รับซื้อและขายขยะซึ่งนับเป็นการทำให้ชาวบ้านที่ทำการคัดแยกขยะประจักษ์ในผลดี (ได้เงินจากการขายขยะ) ที่เกิดจากการกระทำของตัวเองได้อย่างแจ้งชัด

เมื่อเริ่มเปิดรับซื้อขยะจากชาวบ้านทำให้เห็นว่าวิธีการคัดแยกขยะของชาวบ้านยังไม่ถูกต้องนัก กิจกรรมต่อมาจึงเป็นการรณรงค์ให้ความรู้ในการจัดการขยะเพิ่มขึ้น ในการนี้ ทีมงานศูนย์คัดแยกขยะเองก็ต้องแสวงหาความรู้เกี่ยวกับวิธีการคัดแยกขยะ การแบ่งประเภทขยะ ราคาขายขยะ เป็นอาทิ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทีมงานแสวงหาความรู้และเรียนรู้ด้วยตัวเองก่อนแล้วจึงนำไปถ่ายทอดให้ชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง

หลังจากได้ดำเนินการมาแล้วประมาณ 4 เดือน ทีมงานศูนย์คัดแยกขยะจึงรับเอาการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาเป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมจัดการขยะต่อ ความมุ่งหมายของทีมงานในการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคอยู่ที่การสร้างเครือข่ายเพื่อให้สามารถเข้าถึงชุมชนต่างๆที่เคยดำเนินการโครงการเพื่อท้องถิ่นด้วยตัวเองมาแล้ว นอกจากนี้การร่วมมือกับกับสกว.สำนักงานภาคยังได้รับทุนการวิจัยซึ่งเงินทุนดังกล่าวทำให้ทีมงานสามารถขยายกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะให้เพิ่มมากขึ้นได้

การร่วมมือองค์กรภายนอกอย่างกับสกว.ทำให้โครงการจัดการขยะได้รับการปรับปรุงและมีการทบทวนใหม่ เพราะต้องนำโครงการที่ได้ดำเนินการไปแล้วระยะหนึ่งมาเขียนให้อยู่ในรูปของข้อเสนอโครงการวิจัย การมีโอกาสทบทวนดังกล่าวทำให้โครงการได้รับการปรับปรุงให้มีระบบมากขึ้นไปในตัว เหนือสิ่งอื่นใด การร่วมมือกับสกว.ทำให้ทีมงานมีโอกาสได้ศึกษาดูงานและเรียนรู้จะชุมชนต่างๆได้อย่างกว้างขวาง เช่น การไปดูงานเรื่องก๊าซชีวภาพจากเศษอาหาร การฝึกอบรมการทำปุ๋ยจากเศษอาหาร เป็นต้น

จุดเด่นของทีมงานศูนย์คัดแยกขยะคือการไม่ปล่อยให้ความรู้ที่ได้มาไว้เฉยๆ แต่นำเอาสิ่งที่ได้เรียนรู้มาจากการฝึกอบรมหรือดูงานมาดัดแปลงใช้กับโครงการคัดแยกขยะอย่างจริงจัง จึงเกิด

กิจกรรมสอยดาวขยะ ผ้าป่าขยะ การจัดทำสื่อการเรียนรู้ (แผ่นพับ/หนังสือเล่มเล็ก) เพื่อเป็นคู่มือเผยแพร่ในการจัดการขยะของชุมชน รวมไปถึงการทำปุ๋ยจากขยะเปียก ซึ่งเป็นการนำความรู้จากการจัดการขยะมาใช้ในการลดต้นทุนการเกษตรอย่างได้ผล ตลอดจนการส่งเสริมการเรียนรู้ด้านการจัดการขยะในครอบคัว (การสร้างความสัมพันธ์พ่อแม่ลูก) อีกด้วย จะเห็นได้ว่าโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อยนั้นมีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องเกิดขึ้นมากมาย แสดงให้เห็นความสามารถของทีมงานในการแสวงหาและประยุกต์ใช้ความรู้อย่างชัดเจนแล้ว

การจัดเวทีประชาคมหมู่บ้านเพื่อพัฒนาแนวทางการจัดการขยะในช่วงต่อมาเป็นกิจกรรมที่ทำให้เกิดการทบทวนการดำเนินการที่ผ่านมา กิจกรรมนี้ทำให้การความแนบแน่นในความร่วมมือกันระหว่างชาวบ้านกับทีมงาน และทำให้กระแสการจัดการขยะไม่จางหายไป หลังจากการจัดเวทีประชาคมแล้ว ทีมงานยังมีโอกาสไปศึกษาดูงานยังพื้นที่อื่นๆอีก ทำให้มีการนำเสนอกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะใหม่ๆออกมาอย่างต่อเนื่อง

การที่มีกิจกรรมออกมาอย่างสม่ำเสมอเป็นการกระตุ้นให้กระแสความสนใจต่อการจัดการขยะไม่จางหายไป จังหวะเวลาของกิจกรรมต่างๆที่นำเสนอออกมานั้นจึงนับว่ามีส่วนสำคัญต่อประสิทธิผลของตัวกิจกรรมนั้นๆเอง ตัวอย่างเช่น กิจกรรมสอยดาวซึ่งจัดขึ้นตามโรงเรียนต่างๆในตำบลม่วงน้อย ประสิทธิผลของการจัดกิจกรรมแต่ละครั้งไม่เท่ากัน ในการจัดครั้งแรกเนื่องจากตรงกับงานโรงเรียนทำให้มีความคึกคักในการจัดงานอย่างมาก การจัดงานครั้งที่ 2 และ 3 จัดไม่ตรงกับงานโรงเรียนประกอบกับสภาพอากาศที่มีฝนตกทำให้ประสิทธิผลในการจัดลดลงไป

อาจกล่าวได้ว่าการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นขั้นตอนที่มีส่วนช่วยให้เกิดการบูรณาการนวัตกรรมสังคม เพราะภายใต้แนวทางการวิจัยกิจกรรมต่างๆไม่ได้เกิดขึ้นอย่างกระจัดกระจาย แต่เกิดขึ้นอย่างมีเป้าหมายและเป็นขั้นเป็นตอน ผ่านการคิดทบทวนกลั่นกรองมาก่อนในรูปของแผนการดำเนินการวิจัย การวิจัยจึงเป็นเสมือนเครื่องมือช่วยขยายขีดความสามารถของทีมงานไปด้วยอีกทางหนึ่ง

หากวิเคราะห์ในระดับแนวคิด การวิจัยเพื่อท้องถิ่นทำให้เกิดความเป็นทางการ (Formalization) ในการจัดการขยะของชาวบ้านไร่น้อย จากเดิมโครงการดังกล่าวเป็นโครงการแบบอาสาสมัครไม่มีข้อผูกมัดใดๆกับทีมงานมีแต่ความไว้วางใจและความต้องการทำงานเพื่อส่วนรวมของทีมงานเท่านั้น กล่าวอย่างง่ายๆก็คือทีมงานจะทำเท่าที่ทำได้ ต่อเมื่อรับเอาการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาเป็นแนวทาง มีการทำสัญญากับสกว.สำนักงานภาค มีการทำงบประมาณที่ใช้ดำเนินการ ที่สำคัญคือมีการเขียนรายงานเกี่ยวกับโครงการจัดการขยะ ทั้งข้อเสนอการวิจัย รายงานความก้าวหน้าช่วงต่างๆ จนถึงรายงานฉบับสมบูรณ์ สิ่งเหล่านี้ทำให้ทีมงานต้องดำเนินโครงการอย่างมีรูปแบบและเป็นทางการโดยอัตโนมัติ

การร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคในรูปของการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นนั้นไม่ได้มีแต่ข้อดีอย่างเดียว กล่าวคือ แม้การมีรูปแบบในการดำเนินการอย่างเป็นทางการจะนำมาซึ่งประสิทธิภาพ แต่ก็ต้องแลกเปลี่ยนกับกรอบกิจกรรมและเวลาที่เข้มงวด ซึ่งหลายครั้งที่กิจกรรมที่กำหนดไว้ไม่สามารถดำเนินการได้ทันด้วยเหตุผลต่างๆ นอกจากนี้ งานที่มีลักษณะอาสาสมัครเช่นนี้ต้องคำนึงถึงเวลาว่างของทีมงานด้วย แต่จากตารางกิจกรรมที่กำหนดไว้ค่อนข้างตายตัว ทำให้บางครั้งทีมงานไม่สะดวกที่จะดำเนินการบางกิจกรรมแต่ก็ยังต้องมาร่วมกิจกรรม ทำให้ผลได้จากกิจกรรมนั้นๆไม่เด่นชัดนัก เช่น กิจกรรมการจัดเวทีตามหมวดต่างๆในชุมชน หรือการจัดเวทีข้ามชุมชน เป็นต้น นอกจากนี้การทำงานอาสาสมัครบ่อยๆยังทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งกับครอบครัวด้วย

เมื่อกิจกรรมพื้นฐานของการจัดการขยะได้รับการนำไปปฏิบัติโดยทั่วไปแล้ว ทีมงานยังคงมองหาวิธีการที่ทำให้การจัดการขยะมีขอบเขตและประสิทธิภาพมากกว่าเดิมอยู่ตลอด โดยกิจกรรมใหม่ๆที่กำลังอยู่ในช่วงของการศึกษาคือการนำขยะมาแปรรูปเป็นพลังงานทดแทน แต่ยังมีอุปสรรคที่ต้นทุนในการดำเนินการค่อนข้างสูง เช่น ถ้าจะทำแก๊สหุงต้มจากขยะจะต้องใช้บ่อทิ้งขนาดใหญ่ เป็นต้น นอกจากนี้ยังกำลังคิดหาทางจัดการกับขยะพลาสติกและกล่องนมที่มีการลดการรับซื้อลงด้วย

ความสำเร็จจากโครงการจัดการขยะสร้างคุณูปการมากมายให้แก่ชุมชนบ้านไร่น้อย หนึ่งในนั้นได้แก่การเกิดความคิดดีๆที่จะพัฒนาเยาวชนบ้านไร่น้อยให้มีการใช้เวลาอย่างมีประโยชน์ โดยอาศัยโครงการจัดการขยะเป็น “พื้นที่” ที่เยาวชนจะได้มาร่วมมือกันทำงาน โดยทีมงานมีแนวคิดที่จะให้ “พี่ม.6 ดูแลน้องม.3” โดยเริ่มที่การชักชวนลูกๆหลานๆของทีมงานมาก่อน และใช้กีฬาเปตองที่ทั้งผู้ใหญ่และเยาวชนชื่นชอบเป็นสื่อกลาง นับเป็นการใช้นวัตกรรมสังคมที่สร้างขึ้นเป็นทุนในการพัฒนาด้านอื่นๆของชุมชนได้เป็นอย่างดี การเข้ามาของเยาวชนนั้นมีข้อดีหลายประการ ประการแรกเด็กเป็นอนาคตของชุมชน ดังนั้นการเข้ามามีส่วนร่วมของเยาวชนจึงเท่ากับว่ามีผู้ที่จะสืบทอดการดำเนินงานของกลุ่มคัดแยกขยะในระยะยาว ประการต่อมาเด็กๆยังมีความกระตือรือร้น มีความคิดสร้างสรรค์ รวมไปถึงมีเวลาที่จะช่วยงานด้านต่างๆของกลุ่มคัดแยกขยะได้

ทีมงานมีการใช้กิจกรรมกระตุ้นให้เยาวชนสนใจอยู่เรื่อยๆ ทุกเดือนจะต้องมีการรับซื้อของเก่า กิจกรรมส่วนนี้จะดึงให้เด็กเข้ามาร่วมด้วย โดยเปิดโอกาสให้เยาวชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นต่อการดำเนินการของกลุ่มคัดแยกขยะ ในโครงการจัดการขยะนี้ ทีมงานของโครงการสนับสนุนให้มีกรรมการชุดเยาวชนขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนของฝ่ายเยาวชนในโครงการ ทั้งนี้ กรรมการชุดเยาวชนจะได้รับมอบหมายหน้าที่ในการดำเนินกิจกรรมด้านการจัดการขยะต่างๆโดยมีทีมงานชุดผู้ใหญ่เป็นพี่เลี้ยงและเป็นผู้ประเมินผลการดำเนินการอีกชั้นหนึ่ง ปัญหาที่พบแรกๆคือการคัดแยกไม่ถูกประเภท แต่ก็พัฒนาขึ้นไปในทางที่ดี

สำหรับการขยายผลไปยังชุมชนใกล้เคียงนั้นไม่ได้รับแต่การยอมรับเสมอไป เพราะปรากฏการต่อต้านจากชาวบ้านจากชุมชนบางแห่งด้วย ดังที่คุณเกศสุดาเล่าให้ฟังว่า เมื่อมีการขยายผลโครงการจัดการขยะแรกเริ่มจะถูกต่อต้าน โดยเฉพาะในเรื่องงบประมาณที่มาลงที่บ้านไร่น้อยโดยเฉพาะ แต่เมื่อมีการจัดประชุมระหว่างหมู่บ้านบ่อยครั้งทำให้มีโอกาสชี้แจงผลดีของการคัดแยกขยะแก่ชาวบ้านพื้นที่อื่นๆได้ ประกอบกับการทิ้งขยะกับเทศบาลมีต้นทุนที่สูงขึ้นเมื่อเทศบาลเปลี่ยนจากการเก็บจากถังขยะของเทศบาลเป็นเก็บเฉพาะถุงดำของเทศบาล ถุงดำเทศบาลที่ราคาใบละ 10 บาท เป็นการเปลี่ยนจากเดิมที่เก็บเดือนละ 20 บาท นับเป็นการบังคับทางอ้อมให้ชาวบ้านทิ้งขยะน้อยลง

5.3.2 **พลวัตนวัตกรรมสังคม**

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะมีรูปลักษณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปที่เห็นได้ชัดเจน 3 ลักษณะคือ เริ่มต้นจากความคิดดีๆที่จะลดปริมาณขยะในชุมชน จากนั้นพัฒนาไปสู่การก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะและดำเนินการคัดแยกขยะ จากนั้นตัวโครงการเกิดกิจกรรมเสริมขึ้นมาคือการทำปุ๋ยหมักจากขยะและการลดขยะที่กำจัดไม่ได้ ซึ่ง ณ เวลาที่ทำการศึกษานี้กิจกรรมทั้งหมดที่กล่าวมาได้กลายเป็นการปฏิบัติตามปกติของชาวบ้านไร่น้อยเกือบทั้งหมด ต่อจากรูปลักษณะที่เด่นชัด 3 รูปที่ได้กล่าวมานี้ นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะยังรวมเอาการแปรรูปเศษอาหารให้เป็นก๊าซชีวภาพเข้าไว้ด้วย

อาจกล่าวได้ว่า การริเริ่มจัดการขยะด้วยตัวเองของชาวบ้านไร่น้อยเป็นการเปลี่ยนแปลงระดับความเชื่อ นั่นคือความเชื่อเดิมของชาวบ้านมีอยู่ว่าการจัดการขยะเป็นหน้าที่ของเทศบาลฝ่ายเดียว การลงมือคัดแยกขยะก่อนทิ้งจึงเป็นพฤติกรรมที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงไปของความเชื่อดังกล่าว วิเคราะห์ลึกไปกว่านั้น จะพบความเชื่อเกี่ยวกับการบริโภคที่ผิดๆนั่นคือการบริโภคมากเท่าที่จะทำได้ ซึ่งรากเหง้าของการเกิดขึ้นของขยะอย่างแท้จริง แม้แต่จะเปลี่ยนความเชื่อมาจัดการขยะด้วยตัวเองแล้ว แต่ถ้ายังคงไม่เปลี่ยนความเชื่อเกี่ยวกับการบริโภค ปริมาณขยะในชุมชนก็จะไม่ลดลง (เพียงแต่มีการจัดการที่ดีขึ้น) อย่างไรก็ตาม สัญญาณของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเห็นได้จากการลดการใช้ถุงพลาสติกและหันมาใช้ตระกร้าหวายหรือถุงผ้าซึ่งสามารถนำมาใช้ใหม่ได้แทน

ความคิดดีๆที่จะลดปริมาณขยะเป็นความคิดที่พบเห็นได้ทั่วไป อย่างไรก็ตาม การทำให้เกิดการปฏิบัติจริงๆได้นั้นต้องอาศัยสิ่งจูงใจ นั่นคือ การจัดการขยะนอกจากจะทำให้บ้านเรือนสะอาดและลดการสิ้นเปลืองจากการซื้อของใช้อย่างสุรุ่ยสุร่ายได้แล้ว ยังมีรายได้จากการขยะเป็นแรงจูงใจในการดำเนินการด้วย ชาวบ้านที่เล็งเห็นถึงสิ่งจูงใจเหล่านี้จึงไม่มีการต่อต้านเมื่อมีการรณรงค์ให้มีการคัดแยกขยะก่อนทิ้ง

เมื่อแนวคิดการจัดการขยะได้รับการยอมรับจากชาวบ้านส่วนใหญ่ ประเด็นต่อมาจึงอยู่ที่จะทำอย่างไรในการจัดการขยะ จึงเกิดเป็นรูปลักษณ์ที่ 2 “นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ” ซึ่งประกอบด้วยกิจกรรมหลักๆ 2 กิจกรรมคือการคัดแยกขยะก่อนทิ้งและการก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะ ซึ่งนับเป็นสิ่งใหม่สำหรับบ้านไร่น้อย

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะแบบเต็มรูปแบบ (ดูภาพที่ 5.13) ประกอบด้วยชุดของกิจกรรมต่างๆดังนี้ (1) ธนาคารขยะ (2) การคัดแยกขยะ (3) ทำปุ๋ยหมักจากขยะ และ (4) การลดการใช้ขยะที่กำจัดไม่ได้ ธนาคารขยะก็คือศูนย์คัดแยกขยะที่เพิ่มกฎระเบียบให้มีประสิทธิภาพในการดำเนินการรับซื้อและจัดการกับขยะที่รับซื้อไว้ก่อนจะนำไปขาย รวมไปถึงการนำขยะไปขายต่อยังผู้รับซื้อด้วย การดำเนินการในรูปของธนาคารขยะนั้นเริ่มต้นในโรงเรียนในเขตตำบลม่วงน้อยก่อน

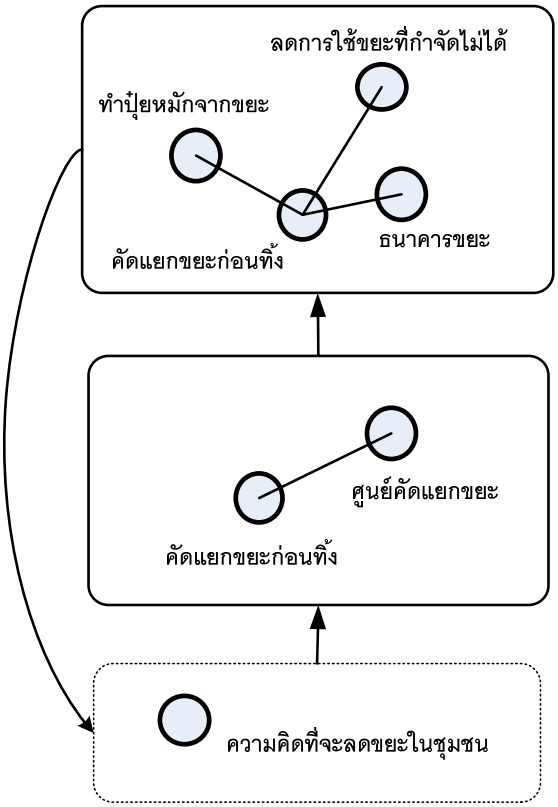

ภาพที่ 5.13 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

การคัดแยกขยะในช่วงที่เป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบนั้นคือการที่ชาวบ้านไร่น้อยสามารถคัดแยกขยะได้อย่างถูกต้องตามประเภทที่กำหนดไว้โดยธนาคารขยะ การคัดแยกขยะของ

ชาวบ้านควบคู่ไปกับการดำเนินการของทีมงานกลุ่มคัดแยกขยะถือเป็นพัฒนาการร่วมกันที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนโดยเฉพาะด้านสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่หมายถึงการมีชุมชนที่สะอาดและเป็นระเบียบร้อยมากขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้สมาชิกของชุมชนมี “โอกาส” และ “พื้นที่” ที่จะสร้างปฏิสัมพันธ์กันได้มากขึ้น (ในโอกาสที่มีการรับซื้อขยะประจำเดือน ณ ศูนย์คัดแยกขยะนั่นเอง)

กิจกรรมการทำปุ๋ยหมักจากขยะนั้นมีการดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องอยู่แล้วในชุมชน แต่เป็นลักษณะต่างคนต่างทำ แต่การทำปุ๋ยหมักที่เป็นกิจกรรมหนึ่งในชุดของกิจกรรมที่จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะนั้นเป็นการทำปุ๋ยหมักที่มีการรวมสูตรการทำปุ๋ยหลายๆวิธีเข้าไว้ด้วยกัน โดยทีมงานกลุ่มคัดแยกขยะเป็นผู้เชื่อมโยงผู้ที่ทำปุ๋ยหมักใช้เองอยู่แล้วเข้าหากัน และนำไปเผยแพร่ต่อผู้สนใจต่อไป นอกจากนี้ ทีมงานยังมีโอกาสไปดูงานและฝึกอบรมวิธีการทำปุ๋ยหมักจากชุมชนอื่นๆภายนอก รวมไปถึงการหาข้อมูลสูตรการทำปุ๋ยจากแหล่งข้อมูลต่างๆทั้งหนังสือและเอกสารที่ปรากฏในอินเทอร์เน็ต

แม้ว่าปุ๋ยหมักจะให้ผลที่ไม่สม่ำเสมอเท่ากับปุ๋ยเคมี แต่การทำปุ๋ยหมักนั้นได้รับความนิยมมากเพราะช่วยให้สามารถลด (หรือเลิก) การใช้ปุ๋ยเคมีซึ่งมีราคาสูงกว่ามากได้รวมทั้งยังส่งผลดีต่อดินและสิ่งแวดล้อมอื่นๆอีกด้วยเพราะไม่ก่อให้เกิดสารพิษตกค้าง นอกจากนี้ยังทำให้ขยะในบ้านลดลงได้อีกทางหนึ่ง

การรณรงค์ให้ลดการสร้างขยะที่กำจัดไม่ได้นั้น เป็นกิจกรรมทำให้กระบวนการจัดการขยะครบวงจร เพราะกิจกรรมนี้เข้ามาจัดการอีกด้านหนึ่งของการจัดการขยะคือการไม่ก่อขยะเพิ่มขึ้นโดยเน้นไปที่ขยะที่กำจัดไม่ได้ก่อน เฉพาะอย่างยิ่งคือถุงพลาสติกและกล่องโฟมใส่อาหาร

การที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ของบ้านไร่น้อยปฏิบัติกิจกรรมต่างๆที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่านวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยพัฒนามาจนเต็มรูปแบบแล้ว จากจุดนี้เป็นช่วงของการขยายตัวของนวัตกรรมสังคม (ดูภาพที่ 5.14) โดยการขยายตัวเชิงคุณภาพนั้นทีมงานมุ่งไปที่การเพิ่มช่องทางในการจัดการกับขยะเปียกและขยะที่กำจัดไม่ได้ง่ายๆอย่างถุงพลาสติกและกล่องโฟมรวมไปถึงการแปรรูปขยะให้เป็นก๊าซชีวภาพ อย่างไรก็ตาม กิจกรรมที่จะดำเนินการเป็นส่วนขยายนี้ต้องอาศัยทั้งความรู้และงบประมาณอีกมาก จะเห็นได้ว่า การขยายตัวในลักษณะนี้ไม่เกิดขึ้นง่ายๆ เพราะกิจกรรมที่สามารถทำได้ง่ายกว่าได้จัดทำไปมากแล้วนั่นเอง

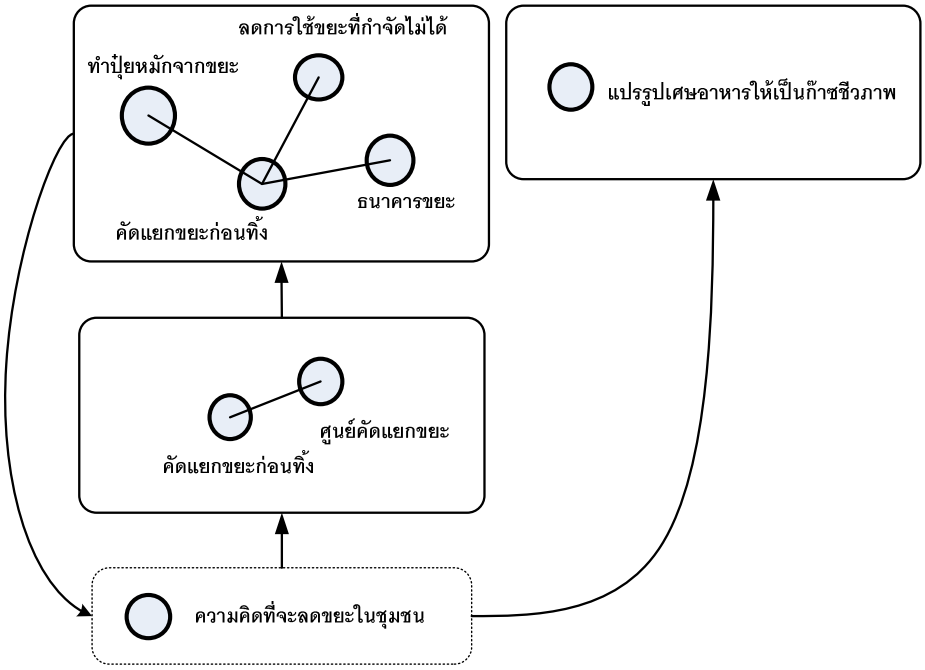

ภาพที่ 5.14 นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยส่วนขยาย

5.3.3 ตัวแสดงสำคัญในโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

จากภาพที่ 5.15 นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยเกิดขึ้น บูรณาการ และขยายผลไปยังชุมชนอื่นได้ด้วยความร่วมมือจากตัวแสดงหลายฝ่าย ตัวแสดงที่มีบทบาทหลักคือทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมอันได้แก่แกนนำกลุ่มคัดแยกขยะบ้านไร่น้อย บทบาทของทีมงานนี้ได้พรรณนาไว้มากแล้วในบทที่ 4 ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงบทบาทของตัวแสดงภายนอกชุมชนเป็นหลัก

เทศบาลตำบลม่วงน้อยซึ่งเป็นองค์กรปกครองท้องถิ่นที่รับผิดชอบชุมชนบ้านไร่น้อยนับเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทมากในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะ ตั้งแต่เริ่มต้นที่เทศบาลเปิดโอกาสให้ตัวแทนจากบ้านไร่น้อยไปอบรมเกี่ยวกับการจัดการขยะ จนแกนนำเกิดความมุ่งมั่นที่จะลงมือดำเนินการจัดการขยะจริงๆ ระหว่างที่ชาวบ้านไร่น้อยดำเนินการจัดการขยะก็ให้การสนับสนุนตามที่มีการร้องขอ นอกจากนี้ยังเป็นสื่อกลางในการเผยแพร่นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะไปยังชุมชนอื่นๆที่เทศบาลรับผิดชอบอยู่ด้วย ดังที่ได้เลือกชุมชนบ้านไร่และบ้านสะปุ่งหลวงมาเป็นกรณีศึกษาย่อยนั่นเอง

องค์การภายนอกที่มีบทบาทในการให้ข้อมูลแก่ทีมงานบ้านไร่น้อยที่สำคัญมี 2 องค์การ คือ กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อมที่มีบทบาทในการให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการขยะ หน่วยงานของรัฐนี้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมในการจัดการขยะหลายๆกิจกรรม อีกองค์การหนึ่งคือ สถาบัน

ส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข องค์การที่ไม่แสวงหากำไรนี้มีบทบาทในการให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการความรู้ ซึ่งก็ปรากฏแล้วในภายหลังว่าเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินโครงการของทีมงานบ้านไร่น้อย

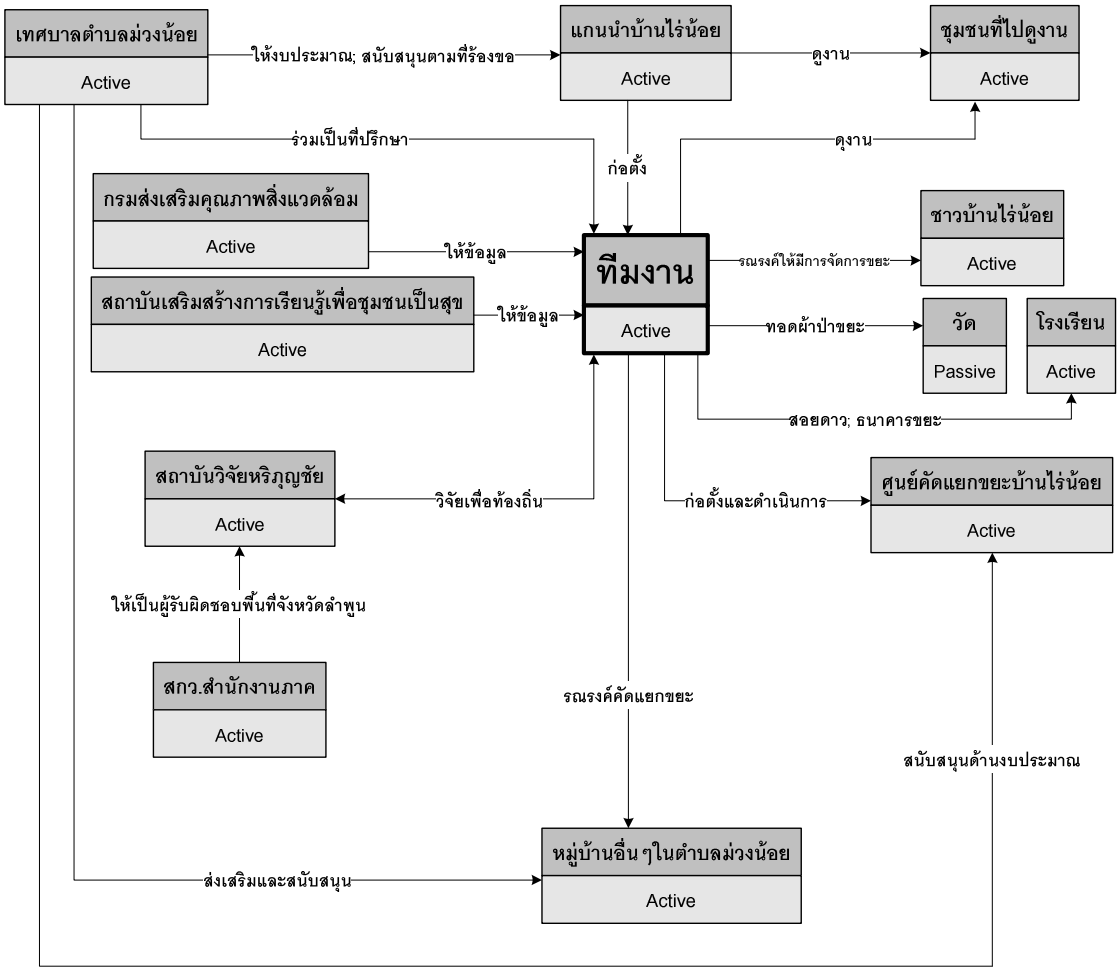

ภาพที่ 5.15 ตัวแสดงสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

จุดที่กรณีบ้านไร่น้อยแตกต่างกับกรณีอื่นคือการที่เทศบาลเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทในการแพร่กระจายนวัตกรรมสังคม สถาบันหริภุญชัยซึ่งเป็นองค์การที่เป็นเสมือนสำนักงานย่อยของสกว. สำนักงานภาค (ลักษณะคล้ายกับสถาบันแสนผะหญาที่จังหวัดลำปาง) มิได้มีบทบาทในการขยายผลนวัตกรรมสังคมนี้ บทบาทของตัวแสดงนี้จำกัดอยู่ที่การเป็นพี่เลี้ยงดูแลการดำเนินการในส่วนของการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเท่านั้น กรณีการจัดการขยะบ้านไร่น้อยนี้วัดมีบทบาทค่อนข้างน้อย โดย

เกี่ยวข้องเพียงแค่เมื่อมีการจัดงานทอดผ้าป่าขยะประจำปีเท่านั้นจึงนับว่าตัวแสดงมีแสดงบทบาทในลักษณะที่ “ไม่กระตือรือร้น”

5.3.4 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่น้อยได้ขยายตัวไปยังชุมชนอื่นๆในตำบลเดียวกัน (ดูภาพที่ 5.16) เนื่องจากการสร้างนวัตกรรมสังคมอาศัยความร่วมมืออย่างใกล้ชิดจากองค์กรปกครองท้องถิ่น นั่นคือเทศบาลม่วงน้อย ดังนั้นในแง่หนึ่งการสร้างนวัตกรรมสังคมของบ้านไร่น้อยก็เปรียบเสมือน “โครงการนำร่อง” เพื่อให้หมู่บ้านอื่นๆในตำบลได้ใช้เป็นแบบอย่างในการดำเนินการลักษณะเช่นเดียวกันนี้บ้าง หมู่บ้านที่รับนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะอย่างมีส่วนร่วมไปใช้และยังดำเนินการอยู่จนถึงปัจจุบันได้แก่ บ้านไร่ (หมู่ที่ 1) และบ้านสะปุ๋งหลวง (หมู่ 8)

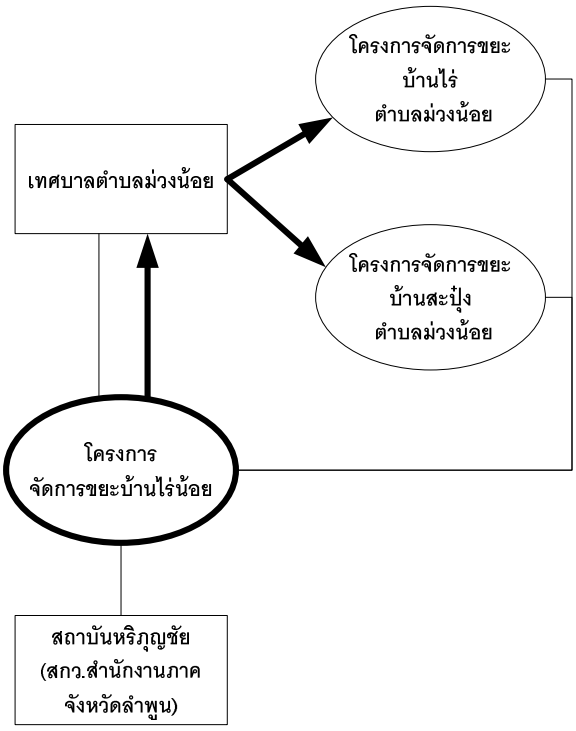

ภาพที่ 5.16 การขยายตัวของนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยไปสู่ชุมชนอื่น

ทั้งบ้านไร่และบ้านสะปุ๋งหลวงถือเป็นกรณีศึกษาย่อยที่มีบ้านไร่น้อยเป็นกรณีศึกษาหลัก โดยประเด็นในการพรรณนาและการวิเคราะห์กรณีศึกษาย่อยทั้งสองได้แก่ (1) ข้อมูลทั่วไป (2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม (3) ลักษณะของนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

หลังจากมีการรับนวัตกรรมสังคม (4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคของการรับและการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

5.3.4.1 บ้านไร่ ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน

1) ข้อมูลทั่วไป

ชุมชนบ้านไร่เป็นชุมชนเก่าแก่ ก่อตั้งในปี พ.ศ.2342 มีจำนวนประชากร 688 คน (ชาย 322 คน หญิง 366 คน) แบ่งเป็น 247 ครัวเรือน ข้อมูลจากเทศบาลตำบลม่วงน้อยแสดงไว้ว่าบ้านไร่นี้มีพื้นที่ 571 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ทำการเกษตร 455 ไร่ พื้นที่อยู่อาศัย 111 ไร่ และอื่น ๆ 5 ไร่ หมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้ พ.ศ.2514 ประปาเข้าสู่หมู่บ้าน พ.ศ.2535 มีวัด 1 แห่ง วัดบ้านไร่ โรงเรียน 1 แห่ง โรงเรียนวัดบ้านไร่ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กบ้านไร่ เริ่มก่อตั้งเมื่อ พ.ศ.2481 มีครูทั้งหมด 6 คน สอนระดับชั้น ป.1 - ป.6 มีอาคารเอนกประสงค์ 1 หลัง มีศูนย์สาธารณะสุขมูลฐาน 1 หลัง ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ มีวิถีชีวิตเรียบง่ายแบบพอมีพอกิน อาชีพส่วนใหญ่ทำการเกษตร ถึง 70% รองลงมาคือรับจ้าง 20 % ที่เหลือคืออาชีพรับราชการและค้าขาย 10 % การศึกษาโดยรวมจบชั้น ป.4 ที่อยู่ในวัย 41-50 ปี นอกนั้นจบชั้นที่สูงกว่า คือ ชั้นมัธยมศึกษาและปริญญาตรี

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

บ้านไร่รับนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะจากบ้านไร่น้อยผ่านทางเทศบาลตำบลม่วงน้อย กล่าวคือ เทศบาลเป็นตัวกลางในการประสานและผลักดันให้หมู่บ้านอื่นๆในตำบลม่วงน้อยได้ดำเนินการจัดการขยะตามอย่างบ้านไร่น้อยซึ่งรวมถึงชุมชนบ้านไร่ด้วย บทบาทของเทศบาลจะเกี่ยวข้องกับการสนับสนุนงบประมาณและสร้างโอกาสให้ชาวบ้านได้ไปดูงานหรือฝึกอบรมเพื่อเพิ่มความรู้ความสามารถในการจัดการขยะ เช่น การพาชาวบ้านไปอบรมเกี่ยวกับการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

แม้เทศบาลจะมีบทบาทมาก แต่อาจกล่าวได้ว่าจุดเริ่มต้นที่แท้จริงของนวัตกรรมการจัดการขยะโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่เริ่มต้นมาจากความคิดๆที่เกิดขึ้นหลังจากการเข้ามาพูดคุยของทีมงานกลุ่มคัดแยกขยะบ้านไร่น้อยเกี่ยวกับประสบการณ์ในการจัดการขยะที่ได้ดำเนินการมาประมาณหนึ่งปี แม้การเข้ามารณรงค์เรื่องการจัดการขยะของบ้านไร่น้อยจะไม่สามารถทำให้ทุกหมู่บ้านเกิดความตื่นตัวที่จะดำเนินการจัดการขยะอย่างกระตือรือร้น แต่สำหรับบ้านไร่ซึ่งมีคุณละเอียด จันทร์ดีเป็นผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้นได้รับเอาแนวคิดการจัดการขยะมาใช้ในหมู่บ้านด้วยเล็งเห็นจุดอ่อนของหมู่บ้านที่ตนเองดูแลอยู่ว่ายังไม่มีการคัดแยกขยะอย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้เมื่อขายขยะให้แก่พ่อค้าของเก่ามักจะไม่ได้ราคาดีเท่าที่ควรจะ

ได้ นอกจากนี้ การคัดแยกขยะอย่างถูกวิธีถูกประเภทยังทำให้สามารถนำขยะไปใช้ประโยชน์ต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะขยะที่สามารถใช้ทำปุ๋ยหมักได้

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า จริงๆแล้วชุมชนบ้านไร่ไม่มีปัญหาขยะมากนัก สังเกตจากสภาพแวดล้อมโดยทั่วไปสะอาดและเป็นระเบียบเรียบร้อย จะมีก็แต่การเผาขยะที่ยังคงมีอยู่บ้าง นอกจากนี้ที่บ้านไร่นี้มีผู้ที่ทำอาชีพรับซื้อของเก่าอยู่แล้วซึ่งพ่อค้าเหล่านี้จะตระเวนไปรับซื้อขยะตามบ้านต่างๆเป็นประจำอยู่แล้ว ทำให้การเข้ามาของศูนย์คัดแยกขยะจากบ้านไร่น้อยซึ่งรับซื้อขยะด้วยนั้นไม่ใช่สิ่งใหม่หรือมีคุณค่าต่อชาวชุมชนบ้านไร่เท่าใดนัก

อย่างไรก็ตาม หลังจากแนวคิดการจัดการขยะได้รับการยอมรับและผลักดันโดยผู้นำในหมู่บ้าน จึงได้มีการก่อตั้ง “ชมรมอาสาสมัครพิทักษ์สิ่งแวดล้อม” ของหมู่บ้านขึ้น โดยมีชาวบ้านที่เป็นอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) เป็นทีมงานหลัก โดยหน้าที่หลักอย่างหนึ่งของชมรมคือการส่งเสริมให้มีการจัดการขยะอย่างมีส่วนร่วมโดยชุมชนบ้านไร่เอง โดยเริ่มจากการรณงค์ให้มีการคัดแยกขยะก่อนทิ้ง อาจกล่าวได้ว่านวัตกรรมสังคมการจัดการขยะนั้น “แทรกซึม” เข้ามายังชุมชนบ้านไร่ทีละน้อย การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการจัดการขยะจึงไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงทีละน้อย

3) ลักษณะของนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

จากภาพที่ 5.17 อาจกล่าวได้ว่านวัตกรรมสังคมการจัดการขยะของชุมชนบ้านไร่เป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบแล้วเนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ (มากกว่าร้อยละ 80) ได้ดำเนินการจัดการขยะด้วยตัวเองแล้ว โดยนวัตกรรมสังคมช่วงก่อนที่จะกลายเป็น “การปฏิบัติตามปกติ” นั้นประกอบด้วยกิจกรรมต่างๆดังนี้ (1) การคัดแยกขยะ (2) การทำปุ๋ยจากขยะ และ (3) การลดปริมาณขยะ

การคัดแยกขยะก่อนทิ้งไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้เกิดขึ้นได้ง่ายๆที่ชุมชนบ้านไร่ เนื่องจากชาวบ้านไร่นั้นเคยชินกับการขายขยะให้แก่พ่อค้าของเก่าในหมู่บ้านที่มีมากถึง 3-4 ราย พ่อค้าของเก่าจะมารับซื้อถึงบ้านและส่วนใหญ่จะเป็นผู้คัดเลือกเองว่าจะรับซื้อขยะชิ้นใดบ้าง การคัดแยกขยะถ้าจะทำก็ต้องใช้มาตรฐานของพ่อค้าของเก่าซึ่งมักจะบอกกันแบบปากต่อปากและสามารถเปลี่ยนแปลงได้ง่าย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ชาวบ้านไม่รู้สึกว่าได้ประโยชน์จากการคัดแยกขยะ เนื่องจากพ่อค้าของเก่าเป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์การซื้อขายอย่างอิสระนั่นเอง เพื่อความเป็นธรรมแก่ผู้ค้าของเก่า การกระทำดังกล่าวของพ่อค้าของเก่าไม่ได้เป็นสิ่งที่ผิดปกติแต่อย่างใด แน่นอนว่าไม่ใช่การเอารัดเอาเปรียบชาวบ้านด้วย แต่เป็นการยินยอมพร้อมใจกันระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย ฝ่ายชาวบ้านเองก็ไม่คิดว่าเป็นปัญหาเพราะเพียงแค่มีคนมารับซื้อของที่ตนไม่ต้องการก็พึงพอใจในระดับหนึ่งแล้ว

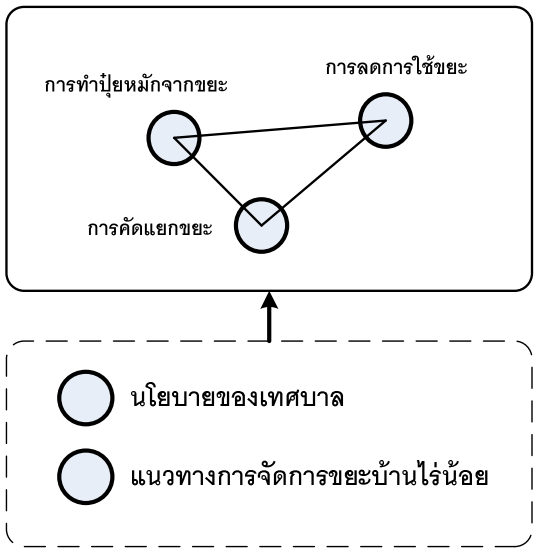

ภาพที่ 5.17 นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่

แต่จากข้อมูลที่ทีมงานจากบ้านไร่น้อยนำมาบอกเล่าให้ทราบให้ชาวบ้านไร่ได้ทราบว่าขยะนั้นมีราคาขายที่แตกต่างกัน การมีความรู้เช่นนี้ทำให้ชาวบ้านที่เป็นผู้ขายมีอำนาจต่อรองกับพ่อค้ามากขึ้น นอกจากนี้การมีรายการราคาขยะประเภทต่างๆที่เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรทำให้ชาวบ้านเห็นแนวทางการในการคัดแยกประเภทของขยะโดยอัตโนมัติ ความรู้จากบ้านไร่น้อยจึงนับว่ามีส่วนทำให้เกิดแรงจูงใจในการคัดแยกขยะของชาวบ้านไร่

แม้จะมีความตื่นตัวในการคัดแยกขยะมากขึ้น แต่การคัดแยกขยะของชาวบ้านไร่นั้นไม่ได้กระทำอย่างเป็นทางการ นั่นคือ ไม่มีการสมัครเป็นสมาชิกของกลุ่มคัดแยกขยะบ้านไร่น้อย และไม่มีการขายขยะให้ศูนย์คัดแยกขยะนั้นด้วย เพราะหากทำเช่นนั้น ก็เท่ากับเป็นการตัดโอกาสการทำมาหากินของชาวบ้านไร่ที่ทำอาชีพรับซื้อของเก่าอยู่ ชาวบ้านไร่ยังได้ริเริ่มดำเนินการอีกด้านหนึ่งของการจัดการขยะ นั่นคือ การทำปุ๋ยหมักจากขยะ การดำเนินการส่วนนี้นับว่าได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านมากเนื่องจากบ้านไร่ทำการเกษตรมาก จึงมีแรงจูงใจที่จะทำปุ๋ยหมักใช้เองเพื่อลดต้นทุนการผลิต โดยอาศัยเครื่องทำปุ๋ยแบบครบวงจรที่มีอยู่ชาวบ้านไร่ที่รวมกันเป็นกลุ่มปุ๋ยสามารถผลิตปุ๋ยจากขยะได้อย่างมีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ ทำปุ๋ยจากขี้วัว ใบลำใย เปลือกหอมกระเทียม ดินดำ และผสมสารเคมีเล็กน้อย ปัจจุบันปุ๋ยของชาวบ้านไร่ได้รับความนิยมจนสามารถผลิตขายได้ในราคากระสอบละ 100 ถึง 150 บาท

มีกิจกรรมอื่นๆเกี่ยวกับการจัดการขยะ ที่เด่นชัดได้แก่ กิจกรรมเกี่ยวกับการลดปริมาณขยะด้วยการรณรงค์ให้ใช้ตระกร้าไปจ่ายตลาดแทนการรับถุงพลาสติกจากผู้ขาย นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมจูงใจให้รักษาความสะอาดของบ้านด้วยการประกวดบ้านน่าอยู่ และยังมีงานประจำปีคืองานทอดผ้าป่าขยะทุกวันที่ 23 ตุลาคม อีกด้วย

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบูรณาการเข้าไปในวิถีชีวิตของชาวบ้านไร่ได้เพราะ (1) มีการสนับสนุนจากเทศบาลที่ต้องการดำเนินโครงการจัดการขยะอย่างต่อเนื่องหลังจากที่เห็นการเปลี่ยนแปลงที่น่าพอใจจากกรณีบ้านไร่น้อย (2) การมีผู้นำที่กระตือรือร้น เนื่องจากผู้นำของบ้านไร่เป็นผู้ที่ทำงานใกล้ชิดกับเทศบาลทำให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลเชิงนโยบายอยู่อย่างสม่ำเสมอ จึงรับเอานโยบายมาดำเนินการ (3) โครงการจัดการขยะด้วยตัวเองนั้นมีประโยชน์ และ (4) ชาวบ้านไร่มีความรู้ในการทำปุ๋ยหมักจากเศษพืชผักและวัชพืชอยู่แล้ว การคัดแยกขยะทำให้มีวัตถุดิบในการผลิตปุ๋ยมากขึ้น

อุปสรรคในการดำเนินการมีอยู่ไม่มากนัก เช่น การที่มีชาวบ้านไม่คัดค้านแต่ไม่ปฏิบัติ เหตุผลคือการคัดแยกขยะนั้นทำให้เสียเวลา อย่างไรก็ตามชาวบ้านกลุ่มนี้มีอยู่จำนวนน้อย ส่วนการมีพ่อค้ารับซื้อของเก่าในหมู่บ้านไม่เป็นอุปสรรคในการดำเนินการ เพราะทีมงานจัดการการขยะบ้านไร่ไม่ได้บังคับให้ชาวบ้านต้องนำขยะไปขายที่ศูนย์คัดแยกขยะ และโดยมากชาวบ้านก็เคยชินกับการขายขยะให้พ่อค้าขายของเก่าที่มีอยู่ 3-4 รายอยู่แล้ว

5.3.4.2 บ้านสะปุ๋งหลวง ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน

1) ข้อมูลทั่วไป

บ้านสะปุ๋งหลวง หมู่ 8 ตำบลม่วงน้อย ได้แยกจากหมู่บ้านสะปุ๋ง (หมู่ที่ 3) เมื่อปี พ.ศ. 2546 มีจำนวนประชากร 709 คน (241 ครัวเรือน) เป็นชาย 331 คน และเป็นหญิง 378 คน บ้านสะปุ๋งหลวงมีประชากรอยู่อาศัยหนาแน่นที่สุดในตำบลม่วงน้อยคือประมาณ 738 คนต่อตารางกิโลเมตร รายได้หลักของชาวบ้านส่วนใหญ่มาจากการทำการเกษตรรับจ้างทั่วไป นอกจากนี้ยังมีการเย็บผ้าเป็นอุตสาหกรรมสำคัญของหมู่บ้าน

2) รูปแบบการรับนวัตกรรมสังคม

บ้านสะปุ๋งหลวงเป็นหนึ่งในหมู่บ้านที่ส่งตัวแทนเข้าร่วมอบรมเรื่องการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่พร้อมกับหมู่บ้านไร่น้อยและบ้านไร่ แต่ยังจากการอบรมดังกล่าวยังไม่มีการเคลื่อนไหวใดๆเกี่ยวกับการจัดการขยะเกิดขึ้นที่บ้านสะปุ๋งหลวงซึ่งเป็นที่ตั้งของบ่อฝังกลบขยะของตำบลม่วงน้อย บ่อขยะเริ่มเปิดเมื่อปีพ.ศ.2546 และปิดตัวลงเมื่อปีพ.ศ.2550 เพราะมีปริมาณขยะเต็มจนล้นบ่อ แม้บ่อขยะจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านที่อาศัยอยู่

ใกล้เคียง (เพราะพื้นที่ตั้งบ่อขยะอยู่คาบเกี่ยวกับพื้นที่ของตำบลอื่น) แต่ชาวบ้านสะปุ๋งหลวงก็ยังไม่เห็นว่าขยะเป็นปัญหา และยังไม่เห็นความจำเป็นของการจัดการขยะหากมองในมุมของผลเสียจากขยะ

จนกระทั่งมีการจัดเวทีประชาคมเพื่อถามความคิดเห็นชาวบ้านสะปุ๋งหลวงเกี่ยวกับการจัดการขยะจึงเริ่มมีความเคลื่อนไหวที่จะจัดการขยะอย่างจริงจังขึ้น โดยอาศัยฐานจากบ้านไร่น้อยทั้งความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับการจัดการขยะโดยครัวเรือนเอง และศูนย์คัดแยกขยะของบ้านไร่น้อยที่ดำเนินการอยู่แล้วอย่างแข็งขัน แม้จะไม่มีการตั้งทีมงานขึ้นมารับหน้าที่โดยเฉพาะ แต่ก็มีคณะกรรมการหมู่บ้านที่รับเอาเรื่องการจัดการขยะเข้ามาเป็นหนึ่งในภารกิจของคณะกรรมการ

คณะกรรมการรับหน้าที่เป็นผู้สนับสนุนและอำนวยการให้ชาวบ้านได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มคัดแยกขยะร่วมกับบ้านไร่น้อย คณะกรรมการยังคอยประสานงานกับศูนย์คัดแยกขยะเกี่ยวกับวันและเวลาที่จะเข้ามารับซื้อขยะ รวมทั้งทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์ข้อมูลดังกล่าวให้ชาวบ้านได้ทราบผ่านทางการกระจายเสียงในหมู่บ้านด้วย

ด้วยการรณรงค์จากคณะกรรมการหมู่บ้านที่ถือว่าเป็นทีมงานในการดูแลเรื่องการจัดการขยะ ทำให้ชาวบ้านหันมาคัดแยกขยะมากขึ้น โดยนอกจากการขอความร่วมมือจากผู้นำในชุมชนแล้ว ชาวบ้านยังมีแรงจูงใจจากรายได้จากการขายขยะที่คัดแยกแล้ว โดยชาวบ้านจะขายให้ศูนย์คัดแยกขยะที่ตั้งอยู่ในพื้นที่บ้านไร่น้อยนั่นเอง โดยทีมงานจากบ้านไร่น้อยจะเดินทางมารับซื้อขยะเป็นประจำทุกเดือน ปัจจุบันมีบ้านสะปุ๋งหลวงหมู่บ้านเดียวที่ยังดำเนินการขายขยะให้แก่ศูนย์คัดแยกขยะ ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ยังมีบางหลังคาเรือนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกกลุ่มคัดแยกขยะ จึงไม่ได้ขายขยะให้ศูนย์คัดแยก แต่ครัวเรือนเหล่านั้นก็มีการคัดแยกขยะอยู่ และมีเพียง 2-3 หลังคาเรือนเท่านั้นที่ฐานะยากจนมากจนสนใจจะคัดแยกขยะและมีพฤติกรรมแอบนำขยะไปทิ้งที่ต่างๆ

3) ลักษณะของนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นจริง

พิจารณาจากข้อมูลที่ว่าชาวบ้านสะปุ๋งหลวงประมาณร้อยละ 80 มีการปฏิบัติเกี่ยวกับการจัดการขยะ ทำให้สามารถกล่าวได้ว่า นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะของบ้านสะปุ๋งหลวงเป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ (ดูภาพที่ 5.18)

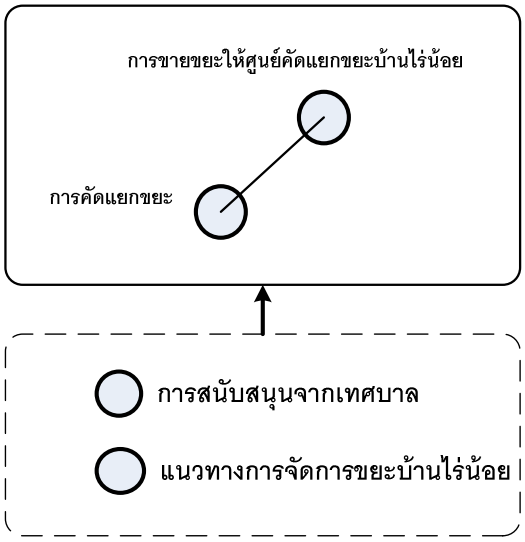

ภาพที่ 5.18 พลวัตนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านสะปุ๋งหลวง

ประเด็นที่น่าสนใจอยู่ตรงที่นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะของบ้านสะปุ๋งหลวงนี้ประกอบด้วยกิจกรรมเพียงไม่กี่กิจกรรม ได้แก่ (1) การคัดแยกขยะ โดยมีการแจกรางวัลแก่ผู้ที่ขายขยะมากที่สุดประจำปี จัดขึ้นทุกๆวันสิ้นปีเก่า และ (2) การขายขยะให้ศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อย นอกจากนี้จะเป็นกิจกรรมเกี่ยวกับการรณรงค์ เช่น การรณรงค์การไม่เผาขยะ และการรณรงค์การนำเศษผ้ามาใช้ประโยชน์อื่นๆ เป็นต้น

4) ปัจจัยเกื้อหนุนและอุปสรรคของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

โดยสรุปแล้ว ปัจจัยเกื้อหนุนต่อการรับนวัตกรรมสังคมของบ้านสะปุ๋งหลวงได้แก่ (1) การมีแนวทางการจัดการขยะของบ้านไร่น้อยเป็นแนวทาง ทำให้ไม่ต้องดำเนินการก่อตั้งกลุ่มคัดแยกขยะหรือศูนย์รับซื้อขยะขึ้นมาใหม่ แต่สามารถเข้าเป็นสมาชิกศูนย์คัดแยกขยะของบ้านไร่น้อยได้เลย (2) การได้รับการสนับสนุนจากเทศบาล ซึ่งมีลักษณะกึ่งๆบังคับหรือขอความร่วมมือให้ปฏิบัติ และ (3) โครงการคัดแยกขยะเป็นโครงการที่มีประโยชน์ นอกจากจะเป็นการลดปริมาณขยะแล้วยังสามารถสร้างรายได้ให้แก่ชาวบ้านได้อีกด้วย

อุปสรรคต่อการรับนวัตกรรมสังคมไม่ปรากฏเด่นชัดนักที่บ้านสะปุ๋งหลวง มีบางครัวเรือนที่ไม่ได้คัดแยกขยะซึ่งเป็นเพราะครอบครัวนั้นๆมีฐานะยากจนมาก ทีมงานจึงละไว้ไม่ได้บังคับให้ต้องปฏิบัติตามแต่อย่างใด

5.3.5 สรุปการรับนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาย่อยการจัดการขยะ

ตารางที่ 5.4 นี้ต้องการชี้ให้เห็นลำดับเวลาในการรับนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะจากบ้านไร่น้อยของชุมชนบ้านไร่และชุมชนบ้านสะปุ๋งหลวง โดยเปรียบเทียบให้เห็นว่าในช่วงเวลาเดียวกัน (ปีเดียวกัน) กิจกรรมในกระบวนการนวัตกรรมสังคมของแต่ละชุมชนมีอะไรบ้าง ในส่วนของบ้านไร่น้อยแสดงเฉพาะกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการบ้านไร่และบ้านสะปุ๋งหลวงโดยตรงเท่านั้น

ตารางที่ 5.4 กิจกรรมหลักในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะของ 3 กรณีศึกษา

ปีพ.ศ.	บ้านไร่น้อย	บ้านไร่	บ้านสะปุ๋ง
2547	ไปอบรมเรื่องการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่	ไปอบรมเรื่องการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่	ไปอบรมเรื่องการคัดแยกขยะที่จังหวัดเชียงใหม่
2548	ไปอบรมเรื่องการคัดแยกขยะที่จังหวัดพิษณุโลก ก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะ	ได้รับเครื่องทำปุ๋ยหมัก	ไม่มีกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะ
2549	รับแนวทางวิจัยของสกว.สำนักงานภาค	ไม่มีกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะ	ไม่มีกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะ
2550	ออกกรณรงค์ตามหมู่บ้านในตำบลม่วงน้อย	จัดเวทีประชาคมหมู่บ้านเกี่ยวกับโครงการจัดการขยะ ตั้งชมรมอาสาสมัครพิทักษ์สิ่งแวดล้อมหมู่บ้านเป็นทีมงานดูแลเรื่องการจัดการขยะ	จัดเวทีประชาคมหมู่บ้านเกี่ยวกับโครงการจัดการขยะ ใช้คณะกรรมการหมู่บ้านเป็นทีมงานดูแลการจัดการขยะ
2551	ไปรณรงค์ตามเวทีประชาคมที่หมู่บ้านต่าง ๆ ออกรับซื้อขยะจากหมู่บ้านต่าง ๆในชุมชน	จัดกิจกรรมต่าง ๆเพื่อรณรงค์ให้เกิดการคัดแยกขยะรวมทั้งให้ลดการสร้างขยะ ดำเนินการทำปุ๋ยหมักอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น	รณรงค์ให้มีการคัดแยกขยะ เปิดรับสมัครสมาชิกกลุ่มคัดแยกขยะ (รวมกับบ้านไร่น้อย) นำขยะมาขายให้แก่ศูนย์รับคัดแยกขยะบ้านไร่น้อย
2552	แลกเปลี่ยนข้อมูลความรู้เกี่ยวกับการจัดการขยะกับชุมชนอื่น	จัดกิจกรรมเพื่อรณรงค์การลดใช้ขยะอย่างต่อเนื่อง	จัดกิจกรรมเพื่อรณรงค์การคัดแยกขยะอย่างต่อเนื่อง

จุดสำคัญของตารางนี้อยู่ที่ปีพ.ศ.2550 ที่นวัตกรรมสังคมจากบ้านไร่น้อยเริ่มแพร่กระจายออกไปยังบ้านไร่และบ้านสะปุ๋งหลวง ในช่วงเวลาดังกล่าว กิจกรรมของทั้ง 3 ชุมชนจะเกี่ยวข้องกัน โดยชุมชนบ้านไร่น้อยจะเป็นฝ่ายไปรณรงค์ให้ความรู้และบอกเล่าประสบการณ์แก่ชุมชนบ้านไร่และบ้านสะปุ๋งหลวง ส่วนชุมชนบ้านไร่และชุมชนบ้านสะปุ๋งหลวงหลังจากเริ่มพัฒนานวัตกรรมสังคมของตัวเองก็เริ่มกิจกรรมต่างๆเกี่ยวกับการจัดการขยะขึ้น จนกระทั่งชาวบ้านส่วนใหญ่ใน

ชุมชนมีการจัดการขยะเป็นปกติวิสัย หรือนวัตกรรมสังคมได้บูรณาการเข้าสู่วิถีชีวิตของชาวบ้านทั้ง 2 ชุมชนแล้วนั่นเอง

5.4 บทบาทของตัวแสดงภายนอกชุมชน: การสังเคราะห์ข้ามกรณีศึกษา

หลังจากการวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมในแต่ละกรณีศึกษาที่ผ่านมา ในส่วนนี้ผู้วิจัยมุ่งที่จะสังเคราะห์บทบาทของตัวแสดงภายนอกแบบข้ามกรณีศึกษาโดยมีประเด็นที่ใช้ในการพิจารณาดังนี้ (1) แรงจูงใจของตัวแสดงภายนอก (2) สิ่งที่ตัวแสดงภายนอกให้แก่ชุมชน (3) ผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม และ (4) ผลย้อนกลับสู่ตัวแดสงภายนอกเอง โดยจะวิเคราะห์เฉพาะตัวแสดงภายนอกที่พบในทุกๆกรณีศึกษา อันได้แก่ สกว. สำนักงานภาค องค์การเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์การราชการ และองค์การที่ไม่แสวงหากำไร (ดูภาพที่ 5.19)

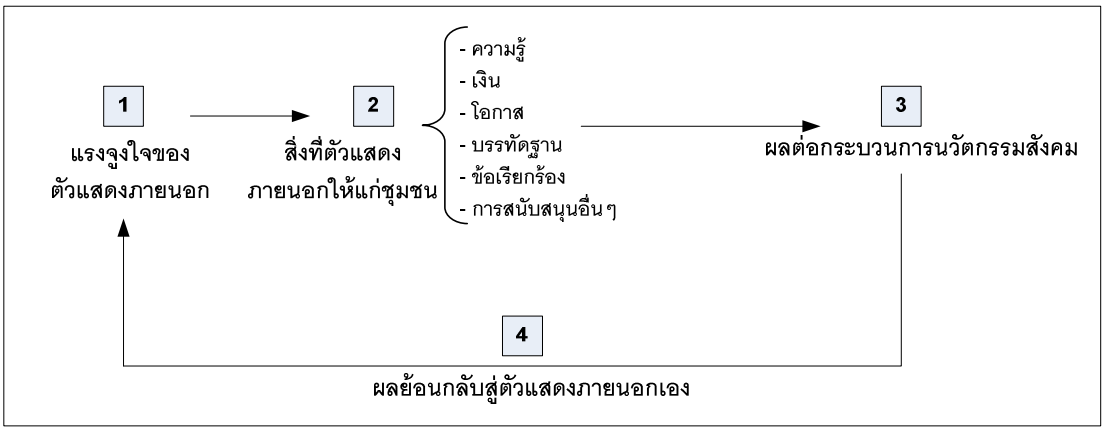

ภาพที่ 5.19 ประเด็นในการวิเคราะห์บทบาทของตัวแสดงภายนอกที่เกี่ยวข้องในกระบวนการนวัตกรรมสังคม

5.4.1 สำนักงานสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค (สกว.สำนักงานภาค)

สกว.สำนักงานภาคมีบทบาทอย่างมากในหลายๆกรณีศึกษา กล่าวคือ 7 ใน 9 กรณีศึกษามีการเข้ามาของสกว.สำนักงานภาคในช่วงใดช่วงหนึ่งของกระบวนการนวัตกรรมสังคม อย่างไรก็ตาม ต้องเน้นย้ำว่าโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.สำนักงานภาคนี้มิใช่ทั้งหมดของกระบวนการนวัตกรรมสังคมแต่เป็นเพียงส่วนหนึ่งของกระบวนการเท่านั้น นอกจากนี้ โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเพียงบางโครงการเท่านั้นที่จัดว่าเป็นนวัตกรรมสังคม โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นส่วนใหญ่ไม่มีลักษณะของความเป็นนวัตกรรมสังคมอย่างครบถ้วน

หากกล่าวในเชิงวิพากษ์ แรงจูงใจของสกว.สำนักงานภาคในการเข้ามามีส่วนร่วมกับชุมชนในการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นมีหลายรูปแบบ นอกเหนือไปจากเป้าหมายหลักของสกว.สำนักงานภาคที่ระบุไว้อย่างเป็นทางการว่าต้องการส่งเสริมให้ชุมชนท้องถิ่นมีความสามารถในการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นตัวเอง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสกว.สำนักงานภาคเป็นหน่วยงานที่เพิ่งก่อตั้งได้ไม่นาน (ในขณะที่กระบวนการนวัตกรรมสังคมที่เป็นกรณีศึกษาเกิดขึ้น) ทำให้แรงจูงใจส่วนหนึ่งในการเข้าไปส่งเสริมให้ชาวบ้าน “ทำวิจัย” นั้นจึงเกี่ยวข้องอยู่กับความคาดหวังถึง “ผลงาน” ที่สำนักงานของตัวเองจะได้รับด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สกว.สำนักงานภาคแม้จะมีแรงจูงใจที่ตั้งอยู่บนฐานของประโยชน์ต่อชุมชนนั้นๆเองแล้ว ยังมีแรงจูงใจที่จะทำให้ตัวองค์การเองได้รับการยอมรับจากองค์การอื่นๆ (ทั้งภายในหน่วยงานของสกว.เองและหน่วยงานอื่นๆที่เกี่ยวข้อง)

การเลือกชุมชนที่จะได้รับทุนวิจัยจึงต้องคำนึงถึงโอกาสที่ชุมชนนั้นๆจะประสบความสำเร็จในการ “ทำวิจัย” ด้วย ดังที่ชุมชนบ้านสามขาได้รับทุนวิจัยเป็นชุมชนแรกๆในภาคเหนือ ส่วนหนึ่งย่อมปฏิเสธไม่ได้ว่าเป็นเพราะชุมชนบ้านสามขามีทุนทางสังคมสูงอยู่แล้ว เป็นชุมชนที่มีประสบการณ์ในการทำงานร่วมกันเป็นชุมชนมายาวนาน ดังนั้น เมื่อให้ทุนวิจัยแก่ชุมชนที่มีลักษณะดังนี้ ย่อมเชื่อมั่นได้ระดับหนึ่งว่าการลงทุนจะไม่สูญเปล่า

ด้วยวิธีการทำงานของสกว.สำนักงานภาคในช่วงแรกที่ใช้ “ผู้ประสานงาน” เป็นแกนในการเข้าไปยังพื้นที่ต่างๆเพื่อให้ข้อมูลเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่นและในขณะเดียวกันก็ค้นหาหมู่บ้านที่มีศักยภาพในการทำงานวิจัยรูปแบบใหม่นี้ไปพร้อมๆกันด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า หากผู้ประสานงานขาดวิสัยทัศน์ และความรู้ความสามารถเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่นจริงๆ โครงการวิจัยในพื้นที่นั้นๆก็เกิดขึ้นได้ยาก

สิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สกว.สำนักงานภาคให้แก่ชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาได้แก่ เงินทุนในการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่น จำนวนเงินที่ได้รับแม้จะแตกต่างกันไปในแต่ละโครงการ แต่สิ่งที่ผู้ศึกษาพบก็คือเงินทุนวิจัยนั้นถูกใช้ไปในการบริหารจัดการมากกว่าทางอื่น โดยเฉพาะก็เป็นค่าอาหาร ค่าเดินทาง ค่าจัดการประชุมสัมมนาต่างๆ การใช้เงินทุนเหล่านี้จริงๆแล้วได้ถูกกำหนดไว้ในข้อเสนอการวิจัยตั้งแต่ได้รับอนุมัติโครงการอยู่แล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่า เงินทุนจากสกว.สำนักงานภาคเป็นเงินที่มาช่วยเสริมกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น มิได้มีส่วนในการสร้างนวัตกรรมสังคมโดยตรงแต่อย่างใด ดังเช่นที่นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาไม่ได้นำเงินทุนวิจัยมาใช้เป็นเงินทุนสำหรับกิจกรรมการจัดการหนี้สิน เป็นต้น

เงินทุนจากสกว.สำนักงานภาคจึงไม่ได้มีผลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมในลักษณะจำเป็นขาดไม่ได้ กล่าวคือ แม้ว่าจะไม่มีเงินทุนในส่วนนี้กระบวนการนวัตกรรมสังคมก็สามารถดำเนินการไปได้ อย่างไรก็ตาม มีความเป็นได้ที่กระบวนการอาจล่าช้าไป อันเป็นผลทางอ้อมจากการที่การบริหารงานไม่คล่องตัว ตัวอย่างเช่น หากจะนัดประชุมทีมงานในการสร้างนวัตกรรมสังคม โดยไม่มีค่าตอบให้แก่ทีมงาน ก็อาจจะต้องใช้เวลานานกว่าในกรณีที่มีค่าตอบแทนให้เพื่อให้ทีมงานทุกคนมีเวลาว่าง (โดยไม่เสียเวลาทำงาน) ที่ตรงกัน ส่วนในกรณีที่มีค่าตอบแทนให้ทีมงาน ทีมงานก็ย่อมตัดสินใจได้ง่ายที่จะมาเข้าร่วมการประชุม เนื่องจากไม่ต้องแลกเปลี่ยนกับการเสียรายได้จากการทำงานนั่นเอง (ในทางปฏิบัติ ชาวบ้านจึงมักจะนัดประชุมกันในเวลากลางคืน เช่นกรณีบ้านสามขา และบ้านดง เป็นต้น แต่การทำเช่นนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาใหม่ขึ้นด้วย นั่นคือทำให้บางครอบครัวทะเลาะเบาะแว้งกันจากการต้องออกจากบ้านของแต่ละคนมาเข้าร่วมประชุมนั่นเอง)

ความรู้เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สกว.สำนักงานภาค “นำเข้า” สู่ชุมชนต่างๆ (เฉพาะอย่างยิ่งก็ความรู้เกี่ยวกับ “การวิจัยเพื่อท้องถิ่น”) ที่ผู้ศึกษากล่าวเช่นนั้นก็เพราะลักษณะการทำงานของสกว.สำนักงานภาคในทางปฏิบัติที่มักจะเข้ามากำหนดกรอบการดำเนินการให้แก่ชาวบ้านมากกว่าที่จะเปิดโอกาสให้ชาวบ้านดำเนินการเองทั้งหมด ซึ่งผู้ศึกษาวิเคราะห์ว่าเป็นเพราะอคติต่อชาวบ้านที่ทำให้สกว.สำนักงานภาคเองยังไม่เชื่อมั่นอย่างเต็มที่ว่าชาวบ้านสามารถดำเนินการวิจัยทั้งหมดได้จริงๆ อีกส่วนหนึ่งก็ต้องยอมรับว่าชาวบ้าน (โดยเฉพาะที่เป็นทีมงาน) แม้จะมีความสามารถในการปฏิบัติ แต่กลับไม่สามารถถ่ายทอดหรือเขียนออกมาเป็นรายงานอันเป็นผลผลิตที่สกว.สำนักงานภาคต้องการได้

นอกจากนี้ ด้วยเหตุผลเชิงประสิทธิภาพ นั่นคือ โครงการทุกโครงการมีขอบเขตของเวลาและงบประมาณที่ใช้ดำเนินการอยู่ ดังนั้น สกว.สำนักงานภาคเองจึงไม่อาจปล่อยให้ชาวบ้านดำเนินการเพียงลำพังโดยไม่มีกรอบบังคับได้ ดังจะเห็นว่าแม้จะมีการควบคุมอยู่พอสมควร โครงการส่วนใหญ่ที่สกว.สำนักงานภาคสนับสนุนก็มักจะมีการ “ขอขยายเวลา” การทำโครงการทั้งสิ้น

ความรู้ที่ชาวบ้านได้จากสกว.สำนักงานภาคหลายครั้งมาจากการได้รับ “โอกาส” จากการร่วมมือกับสกว.นั่นเอง คำว่า “โอกาส” ในที่นี้หมายถึง การได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการประชุม สัมมนา การดูงาน การอบรมให้ความรู้ต่างๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับโครงการที่ทำโดยตรงและโดยอ้อม กล่าวอีกนัยหนึ่ง การร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคเท่ากับทำให้ชุมชนเข้าสู่ “เครือข่าย” ของความร่วมมือที่กว้างขวางขึ้น ดังเช่นที่ชุมชนบ้านดงได้รู้จักและเรียนรู้จากชุมชนบ้านสามขา เป็นต้น

นอกจากนี้ การร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาค ชุมชนยังได้รับ “วิธีการทำงาน” มาจากสกว.ด้วย วิธีการทำงานนี้เมื่อปฏิบัติไประยะหนึ่งก็จะกลายเป็น “บรรทัดฐาน” ตัวอย่างเช่น (1) การใช้ข้อมูลเป็นฐานในการทำงาน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเริ่มต้นมาจากความสำเร็จของทีมงานบ้านสามขาในการรวบรวมข้อมูลหนี้สินของชุมชนบ้านสามขาทั้งหมดได้ ข้อมูลอันเป็นรูปธรรมนั้นสร้างผลกระทบต่อความรู้สึกของชาวบ้านได้มาก หลังจากนั้น การเก็บข้อมูลเบื้องต้นก็ถูกนำไปดำเนินการที่บ้านดงกรณีงดเหล้า โดยที่บ้านดงมีการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในงานศพเป็นกิจกรรมแรก (2) การกำหนดแผนการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งเป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านต้องทำข้อเสนอโครงการส่งไปให้สกว.สำนักงานภาคพิจารณาก่อน การวางแผนในการทำกิจกรรมระดับชุมชนนั้นไม่ใช่เรื่องที่ชาวบ้านไม่เคยทำมาก่อน แต่การวางแผนไปจนถึงจุดสิ้นสุดตามเป้าหมายนั้นไม่ปรากฏบ่อยครั้งนัก กรณีการวางแผนนี้สามารถเห็นได้จากทุกกรณีศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสกว.สำนักงานภาค

หากวิเคราะห์ในเชิงลึกจะพบว่าสกว.สำนักงานภาคมี “ข้อเรียกร้อง” ที่แฝงมากับการให้การสนับสนุนด้วย อาทิ การที่ทีมงานวิจัยจะต้องอ่านออกเขียนได้ เพราะจะต้องจัดทำรายงานการวิจัยซึ่งเป็นการเขียนรายงานวิธีการและผลการดำเนินการโครงการที่สกว.สำนักงานภาคสนับสนุน ในด้านหนึ่งก็ถือเป็นการกีดกันชุมชนส่วนหนึ่งที่ผู้นำชุมชนมีข้อจำกัดในการเขียน วิธีการที่สกว.สำนักงานภาคใช้แก้ปัญหาก็คือการให้ผู้ประสานงานของพื้นที่นั้นๆเป็นผู้ช่วยในการเขียน ซึ่งไม่สามารถกล่าวอย่างมั่นใจได้ว่าผู้เขียนจะไม่นำเอาอคติส่วนตัวในฐานะผู้ประสานงานมาปะปนในข้อความที่อยู่ในรายงานการวิจัยนั้นๆ

ข้อเรียกร้องที่เป็นลายลักษณ์อักษรจากสกว.สำนักงานภาคก็คือสัญญาที่ทำไว้กับทีมงานของชุมชน ภายในระยะเวลาในสัญญาการดำเนินการของชาวบ้านต้องเป็นไปตาม “ข้อตกลง” ที่ทำร่วมกันไว้ เช่น ต้องมีการทำรายงานความก้าวหน้า ต้องทำเอกสารการเบิกจ่ายงบประมาณ ต้องมีหลักฐานในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีข้อเรียกร้องในลักษณะการขอความร่วมมือ เช่นการขอให้ชุมชนอื่นๆได้เข้ามาดูงานในชุมชน ซึ่งหากพิจารณาเพียงผิวเผินก็อาจจะสรุปว่าเป็นเรื่องที่ดี แต่ในทางปฏิบัติแล้วไม่เป็นเช่นนั้นเสมอไป เพราะการเข้ามาดูงานของชุมชนและหน่วยงานอื่นๆมีความหลากหลายทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ กล่าวคือ บางครั้งคณะที่มาดูงานนั้นมีจำนวนคนมากกกว่า 100 คน การต้องดูแลคนจำนวนมากนั้นต้องใช้ทรัพยากรจำนวนมาก ทั้งคนที่จะเข้ามาช่วยต้อนรับ ทั้งอาหาร น้ำ รวมไปถึงสถานที่ พื้นที่จอดรถ ห้องน้ำ เก้าอี้ อุปกรณ์ขยายเสียง รวมไปถึงเวลาที่ต้องจัดสรรให้แก่คณะผู้มาดูงาน ในเชิงคุณภาพ อาจกล่าวได้ว่าเป้าหมายในการมาดูงานของแต่ละคณะที่มานั้นไม่เหมือนกัน บางคณะอยากได้ความรู้จริงๆ บางคณะมากันมากเพราะถือว่าได้มา

เที่ยว นอกจากนี้ ผู้มาดูงานหลายครั้งมาพร้อมกับคำวิจารณ์อย่างตื้นเขินต่อการปฏิบัติของชุมชนอันเป็นเจ้าของพื้นที่ จึงทำให้เกิดความขุ่นเคือง มีการโต้เถียง ถึงขั้นทะเลาเบาะแว้ง หลายคณะที่มาดูงานนอกจากจะไม่ได้อะไรกลับไปแล้ว ยังสร้างรอยร้าวของความสัมพันธ์ระหว่างกันเอาไว้อีกด้วย ดังที่มีกรณีของบ้านสามขาเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุด

ผลดีจากการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคนั้นเด่นชัดในแง่ของประสิทธิภาพในการดำเนินการ เนื่องจากมีการวางเป้าหมายและกรอบการปฏิบัติที่ชัดเจน รวมทั้งการถูกบังคับด้วยเงื่อนเวลาทำให้การดำเนินการต่างๆของทีมงานต้องทำอย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งประเด็นนี้หากมองในเชิงวิพากษ์อาจกล่าวได้ว่าเป็น “การเร่งกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน” กระบวนการเรียนรู้โดยเฉพาะการเรียนรู้โดยการปฏิบัตินั้นหากได้ลงมือปฏิบัติแล้วพบข้อผิดพลาดจะเกิดการเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาด้วยตัวเอง โดยอาจได้หยุดคิดแล้วพิจารณาทางเลือกอื่นๆในการปฏิบัติ แต่เมื่อเร่งกระบวนการเรียนรู้โดยใช้กรอบดำเนินการของสกว.สำนักงานภาค หากแม้จะทำให้ได้ผลลัพธ์ตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ แต่ก็ไม่อาจมั่นใจได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ได้เกิดขึ้นแล้วในตัวของชาวบ้าน

หากวิพากษ์ในเชิงลึกอาจกล่าวได้ว่าการเร่งกระบวนการเรียนรู้นั้นเป็นเพราะฐานคติของสกว.สำนักงานภาคที่เน้นที่ผลลัพธ์มากกว่ากระบวนการ แม้โดยตัวอักษรแล้วสกว.สำนักงานภาคจะมีความมุ่งหวังให้ชาวบ้านได้เรียนรู้การทำวิจัย แต่ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าในทางปฏิบัติกลับให้น้ำหนักที่ผลลัพธ์จากโครงการวิจัยมากกว่า การที่ไม่พบว่าสกว.สำนักงานภาคมีการกำหนดเกณฑ์ในการพิจารณาประสิทธิผลจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านระหว่างที่ดำเนินการวิจัยเพื่อท้องถิ่นอยู่เป็นการสนับสนุนข้อโต้แย้งของผู้ศึกษาได้เป็นอย่างดี

โอกาสในการเข้าถึงเครือข่ายทางสังคมต่างๆเป็นผลดีที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมของชุมชนที่มีการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาค อย่างไรก็ตาม ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การเข้ามาอยู่เป็นสมาชิกในเครือข่ายเพียงอย่างเดียวไม่อาจช่วยให้กระบวนการนวัตกรรมสังคมให้พัฒนาไปได้ เฉพาะชุมชนที่รู้จักใช้โอกาสของการมีเครือข่ายเท่านั้นที่สามารถใช้ประโยชน์จากเครือข่ายได้ ดังตัวอย่างกรณีบ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ที่แม้จะอยู่ในเครือข่ายของสกว.สำนักงานภาค แต่ก็ไม่สามารถใช้ประโยชน์จากการมีเครือข่ายดังกล่าวในการช่วยให้นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบูรณาการเข้าไปในชุมชนได้ ส่วนตัวอย่างของชุมชนที่ใช้ประโยชน์จากเครือข่ายได้มากคือชุมชนบ้านไร่น้อย ที่อาศัยสกว.สำนักงานภาคเป็นทางผ่านไปยังเครือข่ายทางสังคมต่างๆ รวมทั้งการไปอบรม ดูงาน และร่วมแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชนต่างๆ

อาจกล่าวได้ว่า การเข้ามาของตัวแสดงภายนอกอย่างสกว.สำนักงานภาคนั้นมีผลโดยตรงต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม จะเห็นว่าการสร้างนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินที่บ้านสามขานั้นดำเนินการด้วยตัวชุมชนเองมาระยะหนึ่งแล้ว หากไม่มีการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคอาจ

ต้องใช้เวลานานกว่านี้ในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ส่วนกรณีบ้านดง การร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคมีผลตั้งแต่ในช่วงของการสร้างนวัตกรรมสังคมแล้ว จนอาจกล่าวได้ว่าหากไม่มีผู้ประสานงานจากสกว.สำนักงานภาคเป็นตัวกระตุ้นแล้ว โอกาสที่นวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพจะเกิดขึ้นได้เองที่บ้านดงนั้นนับว่าน้อยมาก กรณีของบ้านดงนั้นสกว.สำนักงานภาคทำหน้าที่ขัดเกลา “ความคิดดีๆ” จากความคิดเกี่ยวกับการจัดระเบียบสังคมของชุมชน มาสู่ความคิดในการลดค่าใช้จ่ายในงานศพกระทั่งเป็นโครงการงดเหล้าในงานศพได้ในที่สุด สำหรับกรณีบ้านไร่น้อยนั้นการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคเกิดขึ้นในช่วงของการบูรณาการและขยายผลนวัตกรรมสังคม อย่างไรก็ตาม แม้จะกล่าวว่าชุมชนบ้านไร่น้อยได้ประโยชน์จากการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคมาก แต่ประโยชน์จากการร่วมมือนี้ก็มิได้สำคัญจนกระทั่งขาดไม่ได้ ทั้งนี้เนื่องจากทีมงานนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยนั้นมีความสามารถที่จะค้นหาและประยุกต์ใช้ความรู้ได้ดีอยู่แล้วนั่นเอง

ผลลัพธ์ที่สกว.สำนักงานภาคจะได้หากโครงการที่ตนสนับสนุนอยู่ประสบความสำเร็จก็คือการได้รับงบประมาณมากขึ้น รวมไปถึงการสร้างเครือข่ายการวิจัยเพื่อท้องถิ่นให้กว้างขวางมากขึ้น เรื่อยๆ “ความสำเร็จ” ของสกว.สำนักงานภาคในการสนับสนุนชุมชนบ้านสามขาเป็นความสำเร็จที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการดำเนินการของสกว.สำนักงานภาคในช่วงต่อมา ดังจะเห็นได้จากการที่บ้านสามขาได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของความสำเร็จในการวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่ผูกโยงอยู่กับภาพลักษณ์ของการเป็นชุมชนเข้มแข็งอย่างแนบแน่น บ้านสามขาจึงเป็นเสมือนเรือธงของสกว.สำนักงานภาคอย่างน้อยก็ในภาคเหนือในการขยายการดำเนินการขององค์การออกไป เช่นเดียวกับกรณีการงดเหล้างานศพที่บ้านดง

5.4.2 **องค์การเอกชน**

จากกรณีศึกษาทั้งหมด มีเพียงกรณีบ้านสามขาเท่านั้นที่องค์การเอกชนมีบทบาทในกระบวนการนวัตกรรมสังคมอย่างชัดเจน บ้านสามขามีการติดต่อกับทั้งองค์การและปัจเจกภายนอกชุมชนมาอยู่แล้วแต่เดิม โดยเฉพาะคุณพารณ อิศระเสนา ณ อยุธยา ที่เน้นการให้การศึกษาแก่เด็กๆบ้านสามขาให้มีความสามารถในการเรียนรู้ รวมไปถึงการอนุรักษ์น้ำด้วยการดูแลป่าและทำฝายชะลอน้ำที่เรียกว่าฝายแม้ว อาจกล่าวได้ว่า แรงจูงใจที่อยู่เบื้องหลังคุณพารณนั้นเป็นแรงจูงใจที่จะทำเพื่อสังคม

เงินทุนผ่านทางโครงการต่างๆทั้งที่ริเริ่มโดยชาวบ้าน (ส่วนน้อย) และกำหนดมาแล้วจากองค์การเอกชนนั้นๆเอง (ส่วนใหญ่) เป็นสิ่งที่เอกชนนำเข้ามาให้แก่ชุมชน โดยมักจะมีข้อเรียกร้องให้ชาวบ้านต้องปฏิบัติเพื่อแลกกับการได้รับเงินเหล่านั้น กรณีบ้านสามขานั้นได้รับเงินทุนเพื่อให้

สามารถทำในสิ่งที่มีประโยชน์แก่ชุมชนหลายโครงการซึ่งแม้จะไม่ได้มีส่วนในกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินโดยตรงแต่ก็ส่งผลทางอ้อมต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมดังที่ได้พรรณนาไปแล้ว

สิ่งที่เอกชนเช่นคุณพารณนำมาให้แก่บ้านสามขาได้แก่โอกาสในหลายๆลักษณะ สำหรับเด็กและเยาวชนแล้ว พวกเขาได้รับโอกาสที่จะใช้คอมพิวเตอร์และเทคโนโลยีสารสนเทศต่างๆ ซึ่งช่วยเปิดโลกของพวกเขาให้กว้างขึ้น เด็กๆยังมีโทรทัศน์ผ่านดาวเทียมจึงสามารถรับชมรายการเกี่ยวกับการศึกษาได้รับข้อมูลที่ทันสมัย สำหรับชาวบ้านสามขา พวกเขามีโอกาสที่จะไปดูงานด้านการเกษตรยังพื้นที่ที่คุณพารณมีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่ รวมไปถึงโอกาสพบผู้มีความรู้ความสามารถด้านต่างๆ นอกจากนี้ คุณพารณยังมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการชักจูงให้ธนาคารกรุงไทยมาเปิดรับทำธุรกรรมทางการเงินในรูปของธนาคารกรุงไทย-บ้านสามขา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นธนาคารชุมชนอย่างเป็นทางการแห่งแรกของประเทศไทยด้วย

ควรกล่าวไว้ด้วยว่าธนาคารสมองที่ก่อตั้งโดยเยาวชนบ้านสามขานั้น เป็นรูปธรรมของการเข้ามามีส่วนร่วมของคุณพารณและบุคคลและกลุ่มบุคคลที่เป็นเครือข่ายของคุณพารณเอง ไม่ว่าจะเป็นเงินทุนก้อนแรกของธนาคารสมองที่มาจากการสนับสนุนของบุคคลภายนอกชุมชน หรือแม้แต่ความสามารถในการคิดและก่อตั้งธนาคารสมองขึ้นมาของเยาวชนก็อาจอนุมานได้ว่าเป็นผลมาจากแนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้ให้แก่เยาวชนของคุณพารณนั่นเอง

พิจารณาในอีกมิติหนึ่ง ผลที่องค์การเอกชนได้รับจากการเข้ามาเกี่ยวข้องกับโครงการของชุมชนท้องถิ่นได้แก่ภาพลักษณ์เชิงสังคมที่ดี ซึ่งภาพลักษณ์ดังกล่าวเป็นสิ่งที่องค์การเอกชนต่างก็พยายามสร้างขึ้นมาเพื่อใช้เป็นทุนในการเพิ่มมูลค่าให้องค์การตัวเองแม้จะไม่สามารถตีค่าเป็นเงินได้ง่ายๆก็ตาม อาจกล่าวได้ว่าเป็นสถานการณ์ที่ได้ประโยชน์ทั้งฝ่ายชุมชนและฝ่ายองค์การเอกชนเอง

นอกจากนี้ องค์การเอกชนที่เข้าไปจัดโครงการให้เด็กและเยาวชนยังนับเป็นการลงทุนเพื่ออนาคตขององค์การนั้นๆด้วย เพราะนอกจากภาพลักษณ์ในปัจจุบันที่ได้รับจากสังคมแล้ว ตัวเด็กและเยาวชนเองเมื่อเติบโตขึ้นก็จะมีภาพลักษณ์ที่ดีขององค์การนั้นๆติดตัวไปด้วย ยิ่งไปกว่านั้นอาจจะมีเด็กและเยาวชนที่ “มีแวว” หรือมีศักยภาพสูงอยู่ในชุมชนท้องถิ่นก็ได้ หากได้รับการดูแลที่เหมาะสมก็อาจจะเติบโตขึ้นเป็นคนที่มีคุณค่าต่อองค์การนั้นได้อีกด้วย

การทำงานของชาวบ้านร่วมกับองค์การเอกชนนั้นไม่มีรูปแบบที่ตายตัว กระนั้นการเข้ามาของเอกชนก็ยังอยู่ในลักษณะของการเข้ามาให้แบบบนลงล่าง ไม่ใช่การเข้ามาร่วมกันเรียนรู้แบบขนาน กล่าวคือ ชาวบ้านยังอยู่ในลักษณะของ “ผู้รับ” เป็นส่วนมาก

5.4.3 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานราชการ

ในการศึกษาครั้งนี้พบว่าองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น (เทศบาล) มีส่วนร่วมอย่างเด่นชัดในกรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย แรงจูงใจของเทศบาลในการเข้ามาสนับสนุนดังกล่าวมาจากข้อเท็จจริงที่ว่าเทศบาลได้ประโยชน์โดยตรงเมื่อชุมชนมีการจัดการขยะด้วยตนเอง เนื่องจากการให้บริการด้านสุขาภิบาลเป็นหน้าที่หลักของเทศบาลซึ่งมีภาระต้นทุนในการดำเนินการสูง และมีแนวโน้มจะเพิ่มสูงขึ้นไปเรื่อยๆ ดังนั้นหากสามารถตัดวงจรการเกิดขยะได้ตั้งแต่ต้นทางด้วยการเปลี่ยนพฤติกรรมของชาวบ้านในการทิ้งขยะก็จะช่วยลดภาระของเทศบาลได้อีกมาก

อย่างไรก็ตามการสนับสนุนจากเทศบาลในกรณีนี้ไม่ใช่การเข้ามาดำเนินการจัดการขยะด้วยตัวเองโดยตรง แต่เข้ามาในลักษณะของการส่งเสริมให้กลุ่มชาวบ้านลงมือดำเนินการจัดการขยะโดยชุมชนเอง นอกจากเงินงบประมาณสำหรับให้ดำเนินการส่วนหนึ่ง สิ่งที่เทศบาลให้แก่ชุมชนบ้านไร่น้อยจะอยู่ในรูปของการให้โอกาสในการได้รับความรู้เกี่ยวกับการจัดการขยะผ่านทางการเข้าร่วมฝึกอบรมและการประสานกับองค์การราชการในการเข้ามาให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเพิ่มเติมด้วย

หน่วยงานราชการในที่นี้หมายถึงส่วนราชการระดับต่างๆ จากการศึกษาพบว่าหน่วยงานราชการมีบทบาทในกระบวนการนวัตกรรมสังคมค่อนข้างน้อย โดยเฉพาะในช่วงการสร้างและการบูรณาการนวัตกรรมสังคม หน่วยงานราชการมีบทบาทมากขึ้นในช่วงของการขยายผลนวัตกรรมสังคม ดังที่สามารถเห็นได้จากกรณีโครงการงดเหล้างานศพบ้านดง นอกจากนี้ที่บ้านไร่น้อยก็มีหน่วยงานของรัฐเข้ามาช่วยเสริมความรู้เกี่ยวกับการจัดการขยะให้แก่ชุมชนเช่นเดียวกัน

การเข้ามาของหน่วยงานภาครัฐในช่วงของการขยายผลนั้นอาจตีความได้ว่าเป็นเพราะหน่วยงานราชการได้เห็นแล้วว่านวัตกรรมสังคมนั้นๆสามารถ “ทำให้ประสบความสำเร็จได้” จึงมีความสนใจจะนำไปสานต่อ ซึ่งหากทำได้ก็จะถือเป็น “ผลงาน” ของหน่วยราชการรวมไปถึงหัวหน้าหน่วยราชการนั้นๆด้วย

หน่วยงานราชการและองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นมีข้อเรียกร้องสำหรับการสนับสนุนชุมชนไม่มากนัก แต่มีข้อเรียกร้องที่สำคัญได้แก่การต้องดำเนินการตาม “ระเบียบ” ของทางราชการ การร้องขอการสนับสนุนโดยชุมชนจึงต้องพิจารณาก่อนว่าอยู่ในขอบเขตอำนาจตามกฎหมายของหน่วยงานราชการหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นนั้นๆหรือไม่ นอกจากนี้ ในทางปฏิบัติ ชุมชนยังต้องยอมรับบรรทัดฐานการทำงานของหน่วยงานเหล่านี้ที่จะต้องมีการล่าช้าในขั้นตอนต่างๆในการดำเนินการ เฉพาะอย่างยิ่งก็การเบิกจ่ายงบประมาณที่ชุมชนมักจะต้องหาเงินมา “สำรองจ่าย” ก่อนเสมอๆ

5.4.4 องค์การที่ไม่แสวงหากำไร

องค์การที่ไม่แสวงหากำไรในบริบทของการศึกษานี้ได้แก่สถาบันแสนผะหญาและสถาบันหริภุญชัย โดยหลักการแล้วองค์การที่ไม่แสวงหากำไรเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการนวัตกรรมสังคมด้วยแรงจูงใจเชิงสังคมที่มุ่งหวังจะเห็นการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นในชุมชนต่างๆ อย่างไรก็ตาม ปฏิเสธไม่ได้ว่า องค์การเหล่านี้ต้องอาศัยเงินทุนในการดำเนินการ ดังเช่นในกรณีสถาบันทั้งสองนี้ที่ได้รับการสนับสนุนจากสกว.สำนักงานภาค ดังนั้น แนวทางในการดำเนินการจึงเป็นไปตามวิถีทางของสกว.สำนักงานภาคเป็นด้านหลัก แรงจูงใจจึงอาจจะไม่ใช่การเข้าไปช่วยชุมชนต่างๆเพียงอย่างเดียว แต่อาจจะรวมถึงการทำตามนโยบายขององค์การที่สนับสนุนด้านเงินทุนด้วย

ในการศึกษานี้ องค์การที่ไม่แสวงหากำไรมีบทบาทในช่วงของการขยายผลนวัตกรรมสังคม โดยเฉพาะการขยายผลนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่นๆ ดังที่ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้ บทบาทการเข้ามาเป็น “ตัวกลาง” เชื่อมโยงชุมชนต่างๆเข้าด้วยกันนับเป็นการใช้เครือข่ายของตัวเองให้เป็นประโยชน์ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าองค์การไม่แสวงหากำไรเหล่านี้จะ “เชื่อมโยง” ชุมชนเข้าด้วยกันได้ แต่การเชื่อมโยงไม่ได้รับประกันความสำเร็จของการถ่ายทอดนวัตกรรมสังคมจากชุมชนหนึ่งไปยังชุมชนอื่นๆ ดังที่บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ยังไม่สามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ก็เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นอยู่แล้ว

หากองค์การที่ไม่แสวงหากำไรแสดงบทบาทในเชิงรุกก็จะมีส่วนช่วยในทุกๆกระบวนการนวัตกรรมสังคม กล่าวคือ ในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคม หากมีผู้ประสานงานจากองค์การที่ไม่แสวงหากำไรเข้าไปในชุมชนให้ข้อมูลเกี่ยวกับทางเลือกต่างๆในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ก็จะช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านพัฒนาความคิดดีๆขึ้นมาได้ ดังเช่นกรณีบ้างดง อย่างไรก็ตาม องค์การที่ไม่แสวงหากำไรจะต้องไม่สั่งการหรือชี้นำการดำเนินการของชาวบ้าน เพราะการ “บอก” ให้ทำอย่างนั้นอย่างนี้โดยไม่ได้เริ่มต้นจากการตระหนักและรับรู้ถึงปัญหาของชาวบ้านเองเท่ากับเป็นการทำให้รากฐานของกระบวนการนวัตกรรมสังคมอ่อนแอ และมักจะทำให้ชาวบ้านไม่สามารถขยายความคิดสร้างสรรค์ออกไปได้เอง ต้องรอรับการช่วยเหลือจากองค์การที่ไม่แสวงหากำไรนั้นอยู่ตลอด ดังที่อาจจะยกกรณีศึกษาบ้านร่มไตรรัตน์มาเป็นตัวอย่าง โครงการจัดการหนี้สินที่บ้านร่มไตรรัตน์ไม่สามารถบูรณาการเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวบ้านในชุมชนได้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่นั่นอิงอยู่กับการสนับสนุนจากสถาบันแสนผะหญาค่อนข้างมาก (เนื่องจากคุณสำรวยที่เป็นหัวหน้าทีมงานโครงการจัดการหนี้สิน เป็นหนึ่งในสมาชิกหลักของสถาบันแสนผะหญา)

5.5 สรุป

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์กรณีศึกษาเพื่อระบุกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตของนวัตกรรมสังคม ตัวแสดงที่สำคัญ และการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมไปสู่ชุมชนอื่น

กระบวนการนวัตกรรมสังคมสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงสร้าง ช่วงบูรณาการ และช่วงขยายผล กรณีศึกษาทุกกรณีต่างก็มีช่วงสร้าง นั่นคือช่วงที่เกิดความคิดดีๆที่จะแก้ไขปัญหาของชุมชนขึ้น และนำไปสู่การคิดค้นกิจกรรมต่างๆมาปฏิบัติโดยอาศัยความคิดดีๆนั้นเป็นฐาน ในส่วนของช่วงการบูรณาการนั้น บ้านสามขา บ้านดง และบ้านไร่น้อย ซึ่งเป็นกรณีศึกษาหลักนั้นต่างก็ผ่านพ้นช่วงนี้ไปสู่ช่วงการขยายผลแล้ว เช่นเดียวกับที่ตำบลหลวงใต้ บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวงที่ก็มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมแล้วเช่นกัน ส่วนกรณีศึกษาย่อยที่เหลือยังคงอยู่ในช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมอยู่

ทั้งนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สิน นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพ และนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะต่างก็มีรูปลักษณ์เป็นนวัตกรรมสังคมที่มีการขยายผลแล้ว ทั้งขยายในเชิงลึก ขยายเชิงปริมาณ และขยายข้ามชุมชน ส่วนนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพที่ตำบลหลวงใต้ และนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะที่บ้านไร่และบ้านสะปุ่งหลวงอยู่ในรูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ โดยยังไม่มีการขยายผลที่ชัดเจน สำหรับนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินที่บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ และนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพที่ตำบลใหม่พัฒนานั้นยังมีรูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบอยู่

ตัวแสดงที่สำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมอาจแบ่งออกได้เป็น ตัวแสดงภายในและตัวแสดงภายนอก ในบทนี้ผู้วิจัยเน้นนำเสนอผลการวิเคราะห์เกี่ยวกับเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับตัวแสดงภายนอก โดยตัวแสดงภายนอกที่พบว่ามีบทบาทในหลายๆกรณีศึกษาได้แก่องค์กรที่ไม่แสวงหากำไรทั้งที่กำกับดูแลโดยรัฐ (เช่น สกว.สำนักงานภาค เป็นต้น) และที่ไม่ได้กำกับดูแลโดยรัฐ (เช่น สถาบันแสนผะหญา และ สถาบันหริภุญชัย เป็นต้น)

ในส่วนของการขยายตัวของนวัตกรรมสังคม ผู้วิจัยพบว่าการขยายตัวของนวัตกรรมสังคมจากกรณีศึกษาหลักไปยังกรณีศึกษาย่อยส่วนมากเกิดขึ้นผ่าน “ตัวกลาง” นั่นก็คือสถาบันแสนผะหญาและสถาบันหริภุญชัย เฉพาะกรณีบ้านไร่น้อยที่มีการเชื่อมโยงกับชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาย่อยโดยตรง (โดยได้รับการสนับสนุนจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น)

บทที่ 6

การวิเคราะห์เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ผู้วิจัยได้พรรณนาโครงการของท้องถิ่นที่มีความเป็นนวัตกรรมสังคมเอาไว้ในบทที่ 4 จากนั้นได้วิเคราะห์โครงการเหล่านั้นในมิติของกระบวนการนวัตกรรมสังคมและพลวัตนวัตกรรมสังคมโดยได้นำเสนอไว้ในบทที่ 5

ในบทนี้จะเป็นการวิเคราะห์เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม การที่ผู้วิจัยมุ่งระบุเฉพาะเงื่อนไขดังกล่าวเนื่องจากนวัตกรรมสังคมจะแสดงศักยภาพที่มีได้สูงสุดเมื่อมีการบูรณาการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนในชุมชนแล้ว เพราะฉะนั้นช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคมจึงมีความสำคัญเป็นพิเศษในกระบวนการนวัตกรรมสังคม โดยการวิเคราะห์เงื่อนไขจะทำภายในกรณีศึกษาและข้ามกรณีศึกษา

6.1 หลักในการเปรียบเทียบ

การวิเคราะห์เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม คือ การตรวจสอบว่ามีปัจจัย (ทั้งระดับปัจเจก ทีม ชุมชน และบริบท) อะไรบ้างที่เกี่ยวข้องกับการมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมของชุมชน กล่าวคือเป็นการตรวจสอบว่าหลังจากมีนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบเกิดขึ้นแล้ว ชุมชนสามารถทำให้นวัตกรรมสังคมนั้นกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่ในชุมชนได้หรือไม่ และตรวจสอบด้วยว่าลักษณะของผู้นำ ทีมงาน ชุมชน และบริบทแวดล้อมชุมชนที่สัมพันธ์กับการมีหรือไม่มีนวัตกรรมสังคมเป็นอย่างไร

ดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้ว่าผู้วิจัยใช้ทฤษฎีความซับซ้อนเป็นมุมมองในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์นวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่น นัยยะจากทฤษฎีนั้นสะท้อนถึงมโนทัศน์กลุ่มหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่หรือนวัตกรรม ได้แก่ มโนทัศน์การร่วมมือกัน (Collaboration) มโนทัศน์การเรียนรู้ (Learning) มโนทัศน์ความรู้ (Knowledge) และมโมนัศน์ความสามารถในการดูดซับความรู้ (Absorptive Capacity) (รายละเอียดเกี่ยวกับมโนทัศน์เหล่านี้

ได้บรรยายไว้ในบทที่ 2 แล้ว) จึงสามารถเชื่อได้ว่ามโนทัศน์เหล่านี้มีความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลกับการบูรณาการนวัตกรรม

เนื่องจากยังไม่มีทฤษฎีใดที่อธิบายกระบวนการดังกล่าวอย่างเฉพาะเจาะจงและเป็นระบบ ผู้วิจัยจึงใช้ความเชื่อนี้ (ในลักษณะของการเทียบเคียง) เป็นพื้นฐานในการตั้งข้อสมมติฐานว่ามโนทัศน์เหล่านี้น่าจะเกี่ยวข้องกับกระบวนการนวัตกรรมสังคมด้วย การตั้งข้อสมมติฐานนี้*เป็นกระบวนการตรวจสอบกลับไปกลับมาระหว่างทฤษฎีกับข้อเท็จจริงที่พบจากกรณีศึกษา* กล่าวคือ เมื่อเริ่มต้นผู้วิจัยมีทฤษฎีความซับซ้อนเป็นกรอบคิดกว้างๆในการลงพื้นที่เก็บข้อมูล จากนั้นเมื่อเก็บข้อมูลมาได้จึงเปรียบเทียบข้อมูลกับทฤษฎี เมื่อใช้ข้อมูลจากทั้ง 9 กรณีศึกษาตรวจสอบกับทฤษฎีแล้วพบทั้งความสอดคล้องและไม่สอดคล้องกันระหว่างทฤษฎีกับข้อมูล ผู้วิจัยจึงสร้างข้อสรุปของผู้วิจัยขึ้นโดยอาศัยแนวทางการวิเคราะห์เปรียบเทียบเชิงคุณภาพเป็นเครื่องมือ (ดังจะได้นำเสนอในรายละเอียดต่อไป)

ในการวิเคราะห์เงื่อนไขนี้ผู้วิจัยมีฐานคติว่า*เงื่อนไขในกรณีศึกษาจะแสดงอิทธิพลของมันร่วมกับเงื่อนไขอื่น* ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจว่าผลลัพธ์เกิดขึ้นได้อย่างไร *ต้องเข้าใจ "ทั้งกลุ่ม" ของเงื่อนไข "รวมกัน"* ไม่ใช่เงื่อนไขใดเงื่อนไขหนึ่งอย่างโดดๆ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ การบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นในกรณีศึกษาหนึ่งๆเป็นผลมาจากปัจจัย (เงื่อนไข) ในแต่ละกรณีศึกษานั้นๆ "รวมกัน" ปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งเดี่ยวๆ ไม่อาจกล่าวได้ว่ามีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม จึงไม่พิจารณาทีละปัจจัย แต่ต้องพิจารณาทีละ *"กลุ่มของปัจจัย"* นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังมีฐานคติว่าผลลัพธ์ไม่จำเป็นต้องเกิดจากกระแสเหตุปัจจัยกระแสเดียว แต่อาจมีหลายกระแสปัจจัยได้ นั่นคือ *อาจจะมีกลุ่มของปัจจัยหลายรูปแบบที่นำไปสู่ผลลัพธ์เดียวกัน* ในกรณีการศึกษานี้คือ การบูรณาการนวัตกรรมสังคมอาจได้รับผลจากกลุ่มของเงื่อนไขได้หลายลักษณะ

ในส่วนต่อไปผู้วิจัยจะได้พรรณนาสภาพการณ์ที่ชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาเป็นอยู่ในช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยในตอนท้ายของแต่ละกรณีศึกษาจะ (1) ระบุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่ค้นพบจากกรณีศึกษา จากนั้นจึง (2) ระบุเงื่อนไขระดับมโนทัศน์ที่สังเคราะห์ขึ้นจากข้อค้นพบ และ (3) ระบุว่ากรณีศึกษานั้นมีหรือไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

จากนั้นผู้วิจัยจะเปรียบเทียบเงื่อนไขที่พบข้ามกรณีศึกษา โดยผลที่ได้จากการเปรียบเทียบคือการผสมของเงื่อนไขรูปแบบต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ท้ายที่สุดเป็นการอธิบายความเพิ่มเติมเกี่ยวกับการผสมของเงื่อนไขดังกล่าว

6.2 การวิเคราะห์ลักษณะการบูรณาการนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาต่าง ๆ

6.2.1 บ้านสามขา

ตั้งแต่ปีพ.ศ.2545 หลังจากที่ทำให้การจัดการหนี้เป็นเรื่องส่วนรวมที่เป็นทางการผ่านการใช้แนวทางวิจัยเพื่อท้องถิ่น นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินจึงเริ่มกระบวนการบูรณาการเข้าสู่วิถีชีวิตของชาวบ้านสามขาอย่างจริงจัง โดยแกนนำในขณะนั้นต่างก็มีความกระตือรือร้นและมีความเสียสละในการทำงาน ในระดับของทีมงานก็มีความคิดสร้างสรรค์ที่จะคิดค้นวิธีการที่จะลดหนี้สินและสร้างรายได้เพิ่มโดยอาศัยประสบการณ์จากการดำเนินการที่ผ่านมาเป็นบทเรียน ดังนั้นกิจกรรมต่างๆที่เกิดขึ้นจึงตรงกับความต้องการและวิถีชีวิตของชาวบ้านมากขึ้น เมื่อพบว่าได้ประโยชน์จากกิจกรรมเหล่านั้น ชาวบ้านจึงเริ่มรับนวัตกรรมการจัดการหนี้สินไปปฏิบัติมากขึ้นเรื่อยๆ

กิจกรรมใหม่ๆจากทีมงานยังเกิดจากการที่ทีมงานมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์กับชุมชนอื่นๆ ผ่านทางเครือข่ายของสกว.สำนักงานภาค สิ่งใดที่เห็นว่าจะนำมาใช้กับที่บ้านสามขาได้ก็นำมาใช้ หลักฐานก็คือการตั้งกลุ่มผลิตสบู่เพื่อใช้เองและขายในราคาถูก

ในระดับชุมชน จากประสบการณ์การดำเนินการจัดการหนี้สินโดยชุมชนเองมามากกว่า 5 ปีทำให้หน่วยต่างๆภายในชุมชนบ้านสามขามีการเชื่อมโยงกัน โดยช่วงแรกมีคณะกรรมการหมู่บ้านเป็นแกนหลักในการประสานความร่วมมือ ต่อเมื่อเกิดทีมงานวิจัยซึ่งเป็นทีมงานที่รับผิดชอบการจัดการหนี้สินอย่างเป็นทางการ ทำให้เกิดศูนย์กลางใหม่ในการเชื่อมโยงองคาพยพต่างๆในชุมชนเข้าด้วยกัน นอกจากนี้ ทีมงานยังเป็นหน่วยที่สนับสนุนส่งเสริมให้เกิดกลุ่มหรือการรวมตัวใหม่ๆขึ้นในชุมชน ดังจะเห็นได้จากการเกิดขึ้นของกลุ่มเยาวชนบ้านสามขาที่มีบทบาทสำคัญในการก่อตั้งธนาคารสมองขึ้น การยึดโยงกันภายในชุมชนอย่างเข้มแข็งนี้ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในกิจกรรมต่างๆของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สิน คนส่วนใหญ่ในชุมชนจะเกี่ยวข้องกับกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งของนวัตกรรมสังคม เช่น การทำบัญชีครัวเรือน การเข้าร่วมกลุ่มอาชีพ การกู้เงินเพื่อลงทุนจากธนาคารสมอง เป็นต้น (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.1)

จากข้อมูลที่นำเสนอไปแล้ว อาจกล่าวได้ว่าบ้านสามขาสามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมเข้าสู่วิถีชีวิตปกติได้ ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้สรุปการวิเคราะห์เงื่อนไขที่ผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

กรณีบ้านสามขาไว้ในตาราง 6.1 โดยสรุปข้อค้นพบหรือเงื่อนไขที่ปรากฏในแต่ละกรณีศึกษา รวมทั้งระบุเงื่อนไขระดับมโนทัศน์โดยใช้วิธีการอุปนัยจากข้อค้นพบข้างต้นนั่นเอง[2]

ตารางที่ 6.1 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย และมีวิสัยทัศน์	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานมีการจัดการที่ดี มีความสามารถในการแสวงหาและประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- หน่วยต่างๆ ภายในชุมชนร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนมีการร่วมมือกันภายใน
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การจัดการหนี้สินแม้จะมีประโยชน์ต่อคนบ้านสามขาแต่ก็มีเงื่อนไขมาก บางกิจกรรมทำได้ยาก	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าแต่ซับซ้อน***
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

บ้านสามขายังมีการร่วมมือกับหน่วยต่างๆภายนอกชุมชนด้วย การร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกที่สำคัญได้แก่การร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคในการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่น การร่วมมือกับธนาคารต่างๆ โดยเฉพาะธกส. นอกจากนี้ยังมีองค์กรเอกชนโดยเฉพาะบริษัทปูนซีเมนต์ไทยและมูลนิธิไทยคม การเข้ามาร่วมมือกันนี้เป็นการเสริมให้นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินมีความสมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งส่งผลให้ชาวบ้านได้ประโยชน์จากการเข้ามามีส่วนร่วมปฏิบัติในกิจกรรมต่างๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของนวัตกรรมสังคมนี้เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

6.2.2 บ้านดง

กระบวนการบูรณาการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพของชุมชนบ้านดงนั้นใช้เวลาประมาณ 1 ปี นับตั้งแต่การงดเหล้าในงานศพครั้งแรกเมื่อปีพ.ศ.2545 เป็นต้นมา ถือเป็นการสร้างนวัตกรรมสังคมไปพร้อมๆกับบูรณาการนวัตกรรมสังคม เพราะนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพนี้มีขอบเขตความมุ่งหมายที่เฉพาะเจาะจงมาก นั่นคือ การทำให้งานศพปลอดเหล้า ดังนั้นเมื่อ

---

[2] คำว่า ***"เงื่อนไขระดับมโนทัศน์"*** นั้นหมายถึง เงื่อนไขที่มีระดับความเป็นนามธรรม หรืออาจจะเรียกว่าเป็นมโนทัศน์ที่เป็นเงื่อนไขของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมก็ได้ ซึ่งได้มาจากการใช้วิธีการเชิงตรรกะในการสรุปรวมข้อเท็จจริงย่อยๆที่พบจริงจากกรณีศึกษาให้เป็นกลุ่มเดียวแล้วให้ "ชื่อ" กับลักษณะนั้น ตัวอย่างเช่น มโนทัศน์ "ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม" ผู้วิจัยได้สรุปรวมมาจากข้อเท็จจริงที่ว่าที่บ้านสามขามีผู้นำที่ความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย และมีวิสัยทัศน์

ชาวบ้านเกือบทั้งหมดลงมติร่วมกันว่าจะดำเนินการเพื่อให้ไม่มีเหล้าในงานศพ จึงสามารถทำให้เหล้าหมดไปจากงานศพได้จริงๆในเวลาไม่นานนัก

ที่เป็นเช่นนั้นเป็นเพราะผู้ที่เป็นแกนนำในการสร้างนวัตกรรมสังคมมีอิทธิพลต่อความคิดเห็นของชาวบ้าน ประกอบการเป็นคนที่เสียสละเพื่อส่วนรวม และมีความยืนหยัดต่อเป้าหมาย ทำให้มีการผลักดันเพื่อให้เกิดการงดเหล้าในงานศพขึ้นอย่างจริงจัง นอกจากนี้ ทีมงานที่ก่อตั้งขึ้นยังมีการจัดการที่ดี มีสมาชิกที่ต่างก็เป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชน ทำให้การพูดจาขอความร่วมมือจากชาวบ้านเพื่อให้ไม่เลี้ยงและไม่กินเหล้าในงานศพได้ผลตอบรับที่ดี ทีมงานยังมีการหมุนเวียนกันออกไปฝึกอบรมในเรื่องเกี่ยวกับการวิจัย รวมทั้งการพบปะพูดคุยกับชาวบ้านในชุมชนอื่นๆ ทำให้ได้ความข้อมูลและความรู้มาจากการแลกเปลี่ยนนั้นหลายอย่าง ที่สำคัญได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับการต่อโลงศพและปราสาทบรรจุศพที่ได้จากหมู่บ้านอื่น (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.2)

ตารางที่ 6.2 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย และเป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชน	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานมีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีความสามารถในการประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- หน่วยต่างๆ ภายในชุมชนร่วมมือกันดีในการทำงานและเป็นสังคมแบบเครือญาติ	- ชุมชนมีการร่วมมือกันภายใน
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การงดเหล้างานศพมีประโยชน์ต่อชาวบ้านดง สามารถสามารถปฏิบัติได้ง่าย	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าและไม่ซับซ้อน
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

ในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่บ้านดงนั้น ต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่าย โดยมีทีมงานเป็นศูนย์กลางในการร่วมมือกัน โดยเฉพาะความร่วมมือจากวัด โดยพระสงฆ์ที่ชาวบ้านให้ความนับถือเข้ามามีส่วนร่วมในการรณรงค์ให้ชาวบ้านเห็นพิษภัยของการดื่มเหล้า เป็นการจูงใจให้ชาวบ้านตระหนักถึงผลเสียของการเลี้ยงเหล้าในงานศพด้วยตัวเอง นอกจากนี้ทีมงานยังได้รับความร่วมมือจากกลุ่มฌาปนกิจในหมู่บ้านจนทำเกิดข้อตกลงที่จะไม่เลี้ยงเหล้าในงานศพ หากฝ่าฝืนจะเสียสิทธิในการได้รับเงินฌาปนกิจสงเคราะห์ ในส่วนของความร่วมมือกับหน่วยภายนอก

ชุมชนนั้น กล่าวได้ว่า ชาวบ้านดงร่วมมือกันกับสกว.สำนักงานภาคตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบูรณาการนวัตกรรมสังคม

6.2.3 **บ้านไร่น้อย**

ช่วงเวลาในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยกินเวลาประมาณ 1 ปี นับตั้งแต่เมื่อมีศูนย์คัดแยกขยะและเริ่มดำเนินการรับซื้อขยะแล้ว การบูรณาการนวัตกรรมสังคมสามารถเกิดขึ้นได้โดยอาศัยการดำเนินการอย่างขยันขันแข็งของแกนนำโดยต้องใช้ความเสียสละและต้องมีความยืนหยัดต่อเป้าหมายแม้ว่าจะมีอุปสรรคเกิดขึ้นในการทำงานก็ตาม

จุดเด่นของทีมงานบ้านไร่น้อยที่มีส่วนสำคัญต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมคือ การที่ทีมงานมีการแสวงหาความรู้ใหม่ๆ แล้วนำมาปรับใช้พัฒนาเป็นกิจกรรมส่งเสริมการจัดการขยะได้อย่างมีประสิทธิผล ทั้งการจัดการทอดผ้าป่าขยะ การจัดกิจกรรมสอยดาว กิจกรรมการจัดการขยะที่เกี่ยวข้องกับคนจำนวนมากเช่นนี้มีส่วนช่วยทำให้การบูรณาการนวัตกรรมสังคมนี้เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว

ในระดับชุมชน องคาพยพต่างๆในบ้านไร่น้อยต่างก็มีส่วนร่วมในการสร้างและบูรณาการนวัตกรรมสังคม ทั้งโรงเรียน วัด รวมไปถึงชาวบ้านทั่วๆไปด้วย โดยมีทีมงานศูนย์คัดแยกขยะเป็นแกนกลางในการร่วมมือกัน โดยอาศัยศูนย์คัดแยกขยะที่ร่วมกันก่อตั้งขึ้นเป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งเสริมนิสัยการคัดแยกขยะอันเป็นพื้นฐานของการจัดการขยะด้วยตัวเองของชุมชน (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.3)

ตารางที่ 6.3 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ อยู่เสมอ มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีความสามารถประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- หน่วยต่างๆ ภายในชุมชนร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนมีการร่วมมือกันภายใน
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การจัดการขยะมีประโยชน์ต่อชาวบ้านไร่น้อย และสามารถดำเนินการได้ง่าย	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าและซับซ้อนน้อย
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

6.2.4 **บ้านอุดมพัฒนา**

เนื่องจากบ้านอุดมพัฒนารับเอาแนวคิดการจัดการหนี้สินมาจากบ้านสามขา ดังนั้นช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมจึงไม่มี มีแต่การทดลองใช้รูปแบบการจัดการหนี้สินที่รับมา จากนั้นจึงมีการปรับปรุงให้เหมาะสมกับลักษณะเฉพาะของบ้านอุดมพัฒนาเอง

ในช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้น แกนนำที่ทำงานอย่างจริงจังมีค่อนข้างน้อย แม้จะมีหัวหน้าโครงการวิจัยที่เป็นผู้นำในการผลักดันโครงการอย่างแข็งขัน ก็ไม่สามารถสร้างการยอมรับให้แก่ชาวบ้านได้มากพอ ทีมงานที่มีอยู่น้อยยังทำให้เกิดข้อจำกัดในการเผยแพร่กิจกรรมในการจัดการหนี้สินให้ได้กว้างขวาง

ในระดับชุมชน เนื่องจากชาวบ้านทั่วไปไม่ได้ตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการหนี้สิน ทำให้ไม่เกิดการร่วมมือกันภายในชุมชน เช่นเดียวกับการร่วมมือกับภายนอกที่มีค่อนข้างจำกัดด้วยเหตุผลดังกล่าว อาจสรุปได้ว่านวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินนั้นยังไม่เกิดการบูรณาการเข้ากับวิถีชีวิตของชาวบ้านอุดมพัฒนาส่วนใหญ่ (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.4)

6.2.5 **บ้านร่มไตรรัตน์**

ปัจจุบัน ชาวบ้านที่ทำบัญชีครัวเรือนเหลือเพียงจำนวนน้อย ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้ที่เคยทำบัญชีครัวเรือนเกิดการเรียนรู้แล้วว่ารายรับรายจ่ายมีสัดส่วนอย่างไรและควรจะประหยัดส่วนใดบ้าง สถานการณ์เป็นไปในทำนองเดียวกับบ้านอุดมพัฒนาที่มีเพียงแกนนำกลุ่มเล็กๆเท่านั้นที่ดำเนินการอย่างจริงจัง เป็นการ “นำเข้า” ความคิดจากภายนอกผ่านทางผู้นำชุมชน หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้มีประสบการณ์ทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาก่อน แต่ความคิดดังกล่าวไม่สามารถ “ขาย” ให้คนอื่นๆในชุมชนยอมรับได้มากพอ นอกจากนี้ ทีมงานไม่มีฐานสนับสนุนจากชาวบ้านมากพอ ไม่สามารถนำการเปลี่ยนแปลงได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ยังไม่เกิดการบูรณาการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินเข้ากับวิถีชีวิตของชาวบ้านร่มไตรรัตน์ (จำนวนชาวบ้านที่รับนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินมีเพียงประมาณร้อยละ 27)

จุดที่บ้านร่มไตรรัตน์ต่างจากบ้านอุดมพัฒนาเล็กน้อยคือ จริงๆแล้วปัญหาหนี้สินไม่ใช่เรื่องใหญ่ที่บ้านร่มไตรรัตน์เพราะหนี้เกือบทั้งหมดเป็นหนี้ในระบบและกู้มาใช้เป็นทุนในการทำการเกษตร จึงเป็นหนี้ที่สามารถชำระได้ มีอยู่บางส่วนเท่านั้นที่เป็นหนี้แล้วไม่สามารถชำระได้จนต้องหากู้เงินมาชำระหนี้จนเกิดเป็นวงจรหนี้ขึ้น (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.4)

ตารางที่ 6.4 เงื่อนไขที่มีผลต่อการไม่มีการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานขาดการแสวงหาความรู้และขาดการประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานไม่มีความสามารถในการดูดซับความรู้***
- ไม่ปรากฏว่าหน่วยต่างๆ ภายในชุมชนมีการร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนไม่มีการร่วมมือกันภายใน***
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การจัดการหนี้สินมีประโยชน์ค่อนข้างน้อยต่อชาวบ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ และก็มีเงื่อนไขมากบางกิจกรรมทำได้ยาก	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าน้อยและมีความซับซ้อนค่อนข้างมาก***
- ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม***	

6.2.6 ตำบลหลวงใต้

การบูรณาการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพที่ตำบลหลวงใต้นั้นกระทำอย่างเป็นระบบ โดยมีการจัดตั้งคณะทำงานซึ่งเป็นทีมงานที่รับผิดชอบดำเนินการงดเหล้าในงานศพโดยตรง แกนนำที่เข้ามาเป็นสมาชิกคณะทำงานมีความรู้ความสามารถ รวมทั้งมีประสบการณ์ทำงานระดับชุมชนมาก่อน จึงมีวิสัยทัศน์ในการทำงานที่ชัดเจน

ในระดับทีมงานก็มีการจัดการที่ดี มีการวางแผนการดำเนินงานอย่างรอบคอบ โดยอาศัยประสบการณ์จากการงดเหล้างานศพที่บ้านดงเป็นบทเรียน มีการปรับแนวทางการดำเนินงานที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน เช่น การเปิดให้ครัวเรือนต่างๆมีการสมัครเข้าร่วมโครงการงดเหล้าอย่างเป็นทางการแทนที่จะใช้วิธีขอความร่วมมือในที่ประชุมหมู่บ้านและบอกกล่าวแบบปากต่อปากดังที่ได้ดำเนินการที่บ้านดงเท่านั้น เป็นต้น การกระทำเช่นนี้สะท้อนความสามารถในการประยุกต์ใช้ความรู้ของทีมงานได้เป็นอย่างดี (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.5)

ตารางที่ 6.5 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพตำบลหลวงใต้

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และรู้จักประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- หน่วยต่างๆ ภายในชุมชนมีการร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนมีการร่วมมือกันภายใน
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การงดเหล้างานศพมีประโยชน์ต่อชาวตำบลหลวงใต้และสามารถปฏิบัติได้ง่าย	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าและไม่มีความซับซ้อน
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

ตำบลหลวงใต้ยังมีการการร่วมมือกันภายในอย่างเป็นระบบด้วย โดยอาศัยโครงสร้างการของหน่วยการปกครองระดับท้องถิ่น (กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน) โดยมีคณะทำงานเป็นศูนย์กลาง และกำกับดูแลโดยคณะกรรมการอีกชั้นหนึ่ง อาจสรุปได้ว่านวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพสามารถบูรณาการเข้าวิถีปฏิบัติปกติของชาวบ้านตำบลหลวงใต้ส่วนใหญ่ได้แล้ว

6.2.7 **ตำบลใหม่พัฒนา**

ที่ตำบลใหม่พัฒนา การบูรณาการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพยังไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นเพราะการลดบทบาทลงของหัวหน้าคณะทำงานทำให้ขาดแรงผลักดันในการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง การประนีประนอมเป้าหมายของนวัตกรรมสังคมจากการงดเหล้าเป็นการลดเหล้ายิ่งทำให้โอกาสในการบูรณาการลดลงไปอีกมาก เพราะชาวบ้านจะพอใจกับการลดลงของเหล้าแต่ความเชื่อในการเลี้ยงเหล้าในงานศพยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด

ทีมงานโครงการงดเหล้าที่ตำบลใหม่พัฒนามีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่มีโอกาสในการแสวงหาความรู้ใหม่ๆมาใช้ในการปรับปรุงโครงการ การร่วมมือกันในระดับชุมชนก็ยังไม่เกิดขึ้น เพราะชาวบ้านส่วนใหญ่ยังไม่ตระหนักถึงความจำเป็นของการงดเหล้าในงานศพ (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.6)

ตารางที่ 6.6 เงื่อนไขที่มีผลต่อการไม่มีการบูรณการนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพตำบลใหม่พัฒนา

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำเป็นผู้นำโดยตำแหน่ง	- ผู้นำขาดคุณสมบัติเหมาะสม***
- ทีมงานขาดการแสวงหาความรู้และขาดการประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานไม่มีความสามารถในการดูดซับความรู้***
- ไม่ปรากฏว่าหน่วยต่างๆ ภายในชุมชนมีการร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนไม่มีการร่วมมือกันภายใน***
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การจัดการหนี้สินมีประโยชน์ค่อนข้างน้อยต่อชาวบ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ และก็มีเงื่อนไขมาก บางกิจกรรมทำได้ยาก	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าน้อยและมีความซับซ้อนค่อนข้างมาก***
- ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม***	

6.2.8 **บ้านไร่**

การรับเอานวัตกรรมสังคมการจัดการขยะมาจากบ้านไร่น้อยโดยชุมชนบ้านไร่นั้นเป็นไปอย่างราบรื่นเนื่องจากผู้นำของชุมชนมีการทำงานร่วมกับทีมงานบ้านไร่น้อยอย่างสม่ำเสมอ ผู้นำทีมงานบ้านไร่ยังเป็นผู้ที่มีความเสียสละเพื่อส่วนรวมและมีการยืนหยัดต่อเป้าหมาย รวมทั้งมีความคิดสร้างสรรค์ที่จะสร้างกิจกรรมใหม่ๆขึ้นเพื่อเสริมนวัตกรรมการจัดการขยะให้มีประสิทธิผลมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำปุ๋ยหมักจากขยะเปียก ที่สะท้อนให้เห็นความสามารถของทีมงานในการแสวงหาและประยุกต์ใช้ความรู้ใหม่ๆที่ได้มา ดังนั้น ยกเว้นการขายขยะให้แก่ศูนย์คัดแยกขยะบ้านไร่น้อย การแพร่กระจายของกิจกรรมการจัดการขยะจึงเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว

ชุมชนบ้านไร่นั้นมีทีมงานเฉพาะที่จัดตั้งขึ้นเพื่อรับผิดชอบเรื่องการจัดการขยะ โดยมีการร่วมมือกับกลุ่มต่างๆในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มอสม.รวมไปถึงวัดและโรงเรียน นอกจากยังมีการร่วมมือกับเทศบาลตำบลม่วงน้อยในการจัดการขยะด้วย (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.7)

ตารางที่ 6.7 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำมีความเสียสละ ยืนหยัดต่อเป้าหมาย	- ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม
- ทีมงานแสวงหาความรู้ใหม่ๆ อยู่เสมอ มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีความสามารถประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- หน่วยต่างๆ ภายในชุมชนร่วมมือกันดีในการทำงาน	- ชุมชนมีการร่วมมือกันภายใน
- มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอก	- ชุมชนมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก
- การจัดการขยะมีประโยชน์ต่อชาวบ้านไร่น้อย และสามารถดำเนินการได้ง่าย	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าและซับซ้อนน้อย
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

6.2.9 **บ้านสะปุ๋งหลวง**

บ้านสะปุ๋งหลวงมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำในการรณรงค์ให้มีการจัดการขยะโดยชุมชนเอง โดยอาศัยการเป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชนพื้นฐาน รวมกับการยืนหยัดต่อเป้าหมายของผู้นำมีส่วนช่วยให้ชาวบ้านมากกว่าร้อยละ 80 หันมาดำเนินการจัดการขยะด้วยตนเองในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง (ดูสรุปรายละเอียดจากตารางที่ 6.8)

ตารางที่ 6.8 เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสะปุ๋งหลวง

สรุปข้อค้นพบจากกรณีศึกษา	เงื่อนไขระดับมโนทัศน์
- ผู้นำเป็นผู้นำโดยตำแหน่ง	- ผู้นำขาดคุณสมบัติเหมาะสม***
- ทีมงานแสวงหาความรู้ใหม่ๆ อยู่เสมอ มีโอกาสแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และมีความสามารถประยุกต์ใช้ความรู้	- ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้
- ไม่มีการสนับสนุนจากองค์การภายนอกอย่างจริงจัง	- ชุมชนไม่มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก***
- การจัดการขยะมีประโยชน์ต่อชาวบ้านไร่น้อย และสามารถดำเนินการได้ง่าย	- นวัตกรรมสังคมมีคุณค่าและไม่ซับซ้อน
- มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม	-

แม้ว่าทีมงานที่เป็นชุดเดียวกับคณะกรรมการหมู่บ้านจะไม่มีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชนอื่นมากนักแต่ทีมงานก็รู้จักประยุกต์ใช้ความรู้ที่มีอยู่สร้างสรรค์ออกมาเป็นกิจกรรมการจัดการขยะใหม่ๆแก่ชาวบ้าน เช่นการจัดงานคืนกำไรแก่สมาชิกกลุ่มคัดแยกขยะทุกสิ้นปี เป็นต้น นอกจากนี้ชุมชนบ้านสะปุ่งหลวงยังมีการดำเนินการภายในในลักษณะของการร่วมมือกัน อีกทั้งยังมีการร่วมมือกับชุมชนอื่นๆในตำบล ทำให้สามารถผลักดันให้การเกิดการจัดการขยะขึ้นได้อย่างกว้างขวางในชุมชน

6.3 การเปรียบเทียบข้ามกรณีศึกษา

จากข้อมูลของกรณีศึกษาที่ได้นำเสนอไปข้างต้น จะพบความเหมือนและความแตกต่างระหว่างการปรากฏของเงื่อนไขต่างๆ โดยผู้วิจัยนำมาสรุปเป็นตารางเปรียบเทียบดังแสดงด้านล่างนี้ ตารางที่ 6.9 แสดงข้อมูลการปรากฏหรือไม่ปรากฏของเงื่อนไขและการมีหรือไม่มีการบูรณาการ ณ เวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม สำหรับกรณีศึกษาย่อย พิจารณา ณ เวลาเก็บข้อมูลของแต่ละกรณี

ตารางที่ 6.9 สรุปการปรากฏหรือไม่ปรากฏของเงื่อนไขที่สัมพันธ์กับการมีหรือไม่มีการบูรณาการ

	ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม	ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้	มีการร่วมมือกันภายใน	มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก	ลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ	มีการบูรณาการแล้ว
บ้านสามขา	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ใช่
บ้านดง	ใช่	ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ใช่
บ้านไร่น้อย	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่
บ้านอุดมพัฒนา	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่
บ้านร่มไตรรัตน์	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่
ตำบลหลวงใต้	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่
ตำบลใหม่พัฒนา	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่
บ้านไร่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่
บ้านสะปุ่งหลวง	ไม่ใช่	ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ใช่

นิยามของเงื่อนไขต่างๆที่ปรากฏในตารางที่ 6.9 ได้แก่

ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม หมายถึง ผู้นำที่มีคุณสมบัติต่อไปนี้ทั้งหมด (1) มีความเสียสละ (2) มีการยืนหยัดในเป้าหมาย และ (3) เป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชน โดย “การมีความเสียสละ” หมายถึง เข้าร่วมทำงานในกระบวนการบูรณาการนวัตกรรมสังคมแม้ว่าจะต้องเสียโอกาสที่จะหารายได้ไป “การยืนหยัดต่อเป้าหมายของผู้นำ” หมายถึง การไม่ลดความพยายามลงและการไม่ลดเป้าหมายของการดำเนินการลงแม้ว่าจะเผชิญกับอุปสรรคในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้แต่แรก “การเป็นผู้นำความคิดเห็น” หมายถึง การที่สามารถชักจูงให้ชาวบ้านปฏิบัติตามแนวทางที่ผู้นำแนะนำได้แม้ชาวบ้านจะไม่เห็นด้วยกับแนวทางนั้น

การดำเนินการในการกระบวนการนวัตกรรมสังคมนั้นเป็นงานอาสาสมัครที่ไม่มีค่าตอบแทน ดังนั้นการมาทำงานในส่วนนี้จึงเป็นการใช้เวลาที่อาจจะนำไปทำงานอย่างอื่นที่ให้ผลตอบแทนที่เป็นรูปธรรมได้ ความเสียสละจึงเป็นคุณสมบัติที่สังเกตเห็นได้ชัดเจนจากผู้นำโครงการที่เป็นกรณีศึกษาเหล่านี้ การที่ผู้นำมีความเสียสละมีเวลาให้การทำงานจึงทำให้โครงการมีความเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง

ไม่มีโครงการของท้องถิ่นใดที่ไม่พบอุปสรรคในการดำเนินการ ดังนั้นจึงจำเป็นที่ผู้นำของโครงการเหล่านั้นจะต้องมีการยืนหยัดต่อเป้าหมายเป็นคุณสมบัติสำคัญ ผู้นำของโครงการที่เป็นกรณีศึกษาส่วนมากจะมีคุณสมบัติของการยืนหยัดต่อเป้าหมาย เช่น ที่บ้านสามขาต้องเผชิญกับอุปสรรคคือหน่วยงานภายนอกไม่ให้เงินกู้เพื่อเป็นทุนในการปรับโครงสร้างหนี้ แต่เนื่องจากผู้นำมีความยืนหยัดต่อเป้าหมายจึงไม่ท้อถอยและหันมาใช้แหล่งเงินทุนภายในชุมชน ที่สุดแล้วก็ดำเนินการปรับโครงสร้างหนี้ได้ตามเป้าหมาย กรณีงดเหล้าที่บ้านดงเองก็มีปัญหาชาวบ้านแอบกินเหล้าในงานศพเมื่อดำเนินโครงการในช่วงแรกๆ ผู้นำและทีมงานจึงเพิ่มการรณรงค์และการพบปะกับชาวบ้านให้มากขึ้น ที่สุดแล้วก็สามารถงดเหล้าได้ตามเป้าหมาย ส่วนที่บ้านไร่น้อยนั้น ในช่วงของการก่อตั้งศูนย์คัดแยกขยะ ทีมงานไม่มีงบประมาณในการก่อสร้างอาคารเพื่อเป็นสถานที่รับซื้อและเก็บขยะ แทนที่จะชะลอการดำเนินการไว้ก่อน ผู้นำของโครงการเข้าไปพบปะผู้หลักผู้ใหญ่ในชุมชนเพื่อปรึกษาหาทางแก้ไข จนได้รับความช่วยเหลือจากฝ่ายต่างๆ ที่สุดแล้วอาคารก็ถูกสร้างขึ้นมาได้ตามเป้าหมาย

หัวหน้าโครงการเพื่อท้องถิ่นทั้งหมดที่ยกมาศึกษานี้เป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชนตัวเอง อิทธิพลต่อความคิดเห็นของชาวบ้านของผู้นำเกิดมาจากการมีบทบาททางสังคมที่เด่นชัด เช่นเป็นผู้นำในการจัดกิจกรรมส่วนรวมมาก่อน หรือมีหน้าที่การงานที่เป็นที่เคารพ รวมไปถึงการมีพฤติกรรมที่ดีในสายตาชาวบ้าน การเป็นผู้นำความคิดเห็นสามารถทำให้ชาวบ้านเชื่อถือและ

ปฏิบัติตามข้อคิดที่ได้เสนอให้ไป ทำให้ชาวบ้านสามารถตัดสินใจที่จะเข้าร่วมกิจกรรมอันเป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมได้ง่ายขึ้น

เมื่อเปรียบเทียบข้ามกรณีศึกษาจะพบว่า 5 ใน 9 กรณีศึกษามีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสม ยกเว้นกรณีบ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลใหม่พัฒนา และบ้านสะปุ่งหลวง การที่กรณีตำบลใหม่พัฒนาจัดว่าไม่มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเพราะผู้นำของโครงการนั้นเป็นผู้นำโดยตำแหน่ง ไม่ได้เป็นผู้นำเพราะมีความเสียสละ เช่นเดียวกับที่บ้านสะปุ่งหลวงที่ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นผู้นำในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเป็นโดยตำแหน่ง นั่นคือ เป็นกลุ่มคณะเดียวกับคณะกรรมการหมู่บ้าน จึงไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็น “ความเสียสละ” ของผู้นำที่เข้ามาผลักดันนวัตกรรมสังคมนี้ กล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือเป็นการทำงานตาม “หน้าที่” ของคณะกรรมการหมู่บ้านเท่านั้น

ยกเว้นกรณีบ้านสะปุ่งหลวง อีก 3 กรณีศึกษาที่เหลือมีความเหมือนกันตรงที่ผู้นำขาดคุณสมบัติการยืนหยัดต่อเป้าหมาย โดยกรณีตำบลใหม่พัฒนา เมื่อผู้นำเผชิญกับการคัดค้านจากชาวบ้านที่ยังต้องการดื่มเหล้าในงานศพ ผู้นำตัดสินใจลดเป้าหมายของโครงการลงจากการ “งด” หรือทำให้เหล้าหมดไปจากงานศพ ไปสู่การ “ลด” เหล้า หรือการลดปริมาณเหล้าที่เลี้ยงลง ที่บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ก็เช่นกัน โดยเมื่อพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เห็นความสำคัญของโครงการจัดการหนี้สิน ผู้นำเลือกที่จะลดเป้าหมายในการดำเนินการลงจากคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านเป็นเหลือเพียงคนที่สมัครใจเท่านั้น ส่วนที่บ้านสะปุ่งหลวง ยังไม่มีหลักฐานที่จะชี้ว่าผู้นำมีการยืนหยัดในเป้าหมาย เพราะไม่พบว่ามีปัญหาหรืออุปสรรคในการดำเนินโครงการนี้ที่เด่นชัด อาจจะเป็นเพราะสถานภาพคณะกรรมการหมู่บ้านที่มีอำนาจอยู่ในตัวเองระดับหนึ่งทำให้ชาวบ้านเชื่อฟังและปฏิบัติตามคำแนะนำอย่างสมัครใจ

<u>ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้</u>[3] หมายถึง ทีมงานที่มีทั้งความสามารถในการรับ การซึมซับ การแปลงสภาพ และการใช้ความรู้ (ขาดอย่างใดอย่างหนึ่งถือว่าไม่ใช่) โดย *ความสามารถในการรับ* สังเกตจากการมีกิจกรรมไปดูงานหรือเข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชนหรือหน่วยงานอื่นอย่างสม่ำเสมอ และมีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนผู้ที่ไปเข้าร่วมกิจกรรมเหล่านั้น (ไม่ใช่คนๆเดียวหรือกลุ่มเดียวที่เข้าร่วมกิจกรรม) *ความสามารถในการซึมซับ* สังเกตจาก

---

[3] แม้ผู้ศึกษาจะชี้เฉพาะให้ความสามารถในการดูดซับความรู้เป็นคุณสมบัติของทีมงาน แต่ควรตราไว้ด้วยว่า สมาชิกที่รวมตัวเป็นทีมงานต่างก็เป็นสมาชิกของชุมชนเช่นกัน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ระดับความสามารถในการดูดซับความรู้ “ของทีมงาน” นั้นแท้จริงแล้วขึ้นอยู่กับระดับความสามารถในการดูดซับความรู้ “ของชุมชน” ด้วย อย่างไรก็ตาม เส้นแบ่งระหว่าง 2 ส่วนนี้ไม่อาจแบ่งแยกได้อย่างเฉพาะเจาะจง ด้วยข้อจำกัดดังกล่าว ผู้ศึกษาจึงให้น้ำหนักไปที่ความสามารถในการจัดการความรู้ของทีมงานมากกว่าของชุมชน

การมีกิจกรรมใหม่ๆหรือมีการปรับปรุงกิจกรรมเดิมที่ทำอยู่หลังจากการไปดูงาน หรือเข้าร่วมเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ หรือฝึกอบรม เป็นต้น *ความสามารถในการแปลงสภาพ* สังเกตจากรูปแบบของกิจกรรมเหล่านั้นว่ามีการปรับประยุกต์ให้สอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนหรือไม่ (ถ้าจำเป็นต้องปรับ) *ความสามารถในการใช้* สังเกตจาก ความเปลี่ยนแปลงเชิงบวกที่เกิดจากการกิจกรรมนั้นๆ

ความสามารถในการดูดซับความรู้เป็นมโนทัศน์ที่เป็นรูปธรรมของทั้งการจัดการความรู้และการเรียนรู้ กล่าวคือ สององค์ประกอบแรกของความสามารถในการดูดซับความรู้นั้นเกี่ยวข้องกับการจัดการความรู้ นั่นคือ ความสามารถในการค้นหาและระบุความรู้ที่มีอยู่รอบๆตัวทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน นำมาศึกษาวิเคราะห์ แจกแจง ประมวล จัดระเบียบ เป็นการ*นำเข้า*ความรู้มาสู่ทีมงาน ทีมงานที่ขาดการจัดการความรู้อย่างเป็นระบบย่อมขาดความสามารถในการดูดซับความรู้ไปครึ่งหนึ่ง

สององค์ประกอบที่เหลือของความสามารถในการดูดซับความรู้นั้นสะท้อนให้เห็นถึงระดับการเรียนรู้ของทีมงาน การแปลงสภาพความรู้ที่ได้รับมาต้องอาศัยการเรียนรู้ของทีมงานเอง ตัวอย่างที่ชัดเจนคือกรณีบ้านร่มไตรรัตน์ที่มีการปรับปรุงรูปแบบของบัญชีครัวเรือนให้เหมาะสมกับการใช้งานจริงในพื้นที่ จนแม้แต่บ้านสามขาซึ่งเป็นต้นแบบของโครงการจัดการหนี้ยังนำเอารูปแบบของบัญชีครัวเรือนที่บ้านร่มไตรรัตน์ปรับปรุงแล้วไปใช้ ทั้งหมดนี้เกิดจากการเรียนรู้ของทีมงานที่มีการประเมินข้อดีข้อเสียของการทำบัญชีครัวเรือนอย่างจริงจัง การใช้ความรู้ซึ่งเป็นองค์ประกอบสุดท้ายของความสามารถในการดูดซับความรู้นั้น สามารถสังเกตได้ที่ผลลัพธ์ของการปรากฏของนวัตกรรมสังคมว่าก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นแก่สังคมอย่างไรบ้าง

กล่าวอย่างกว้างๆ ทีมงานจากทุกกรณีศึกษามีความสามารถในการรับและการซึมซับความรู้ สังเกตจากการที่ทุกกรณีศึกษามีการออกไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชุมชนหรือองค์การภายนอก หรือมีการไปฝึกอบรมความรู้ใหม่ๆอยู่เสมอ รวมไปถึงการมีโครงการที่มีลักษณะของนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในทุกกรณีก็นับว่าเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าทุกกรณีศึกษามีความสามารถในการซึมซับความรู้ กรณีศึกษาบ้านอุดมพัฒนาและตำบลใหม่พัฒนาไม่พบว่ามีความสามารถในการแปลงสภาพความรู้เพราะโครงการที่เกิดขึ้นหลังจากรับมาจากกรณีศึกษาหลักไม่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง กรณีศึกษาหลักทำอย่างไรก็ทำอย่างนั้น สุดท้ายความสามารถในการใช้ กรณีศึกษาที่ไม่มีความสามารถนี้สังเกตได้จากการที่ยังไม่สามารถสังเกตการเปลี่ยนแปลงเชิงบวกที่เกิดขึ้นแก่คนส่วนใหญ่ในชุมชนได้นั่นเอง

<u>มีการร่วมมือกันภายใน</u> (Internal Collaboration) หมายถึง การมีลักษณะของการร่วมมือกันระหว่างทีมงานกับชาวบ้าน กลุ่ม หรือสถาบันในชุมชน การร่วมมือกันเป็นปฏิสัมพันธ์รูปแบบ

หนึ่ง หลักฐานที่แสดงว่ามีการร่วมมือกันภายในได้แก่การจัดเวทีประชุมระหว่างทีมงานกับชาวบ้านอย่างสม่ำเสมอ มีการพบปะพูดคุยระหว่างทีมงานกับชาวบ้านอย่างสม่ำเสมอ มีการประชาสัมพันธ์ด้วยวิธีการต่างๆเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมให้แก่ชาวบ้านได้ทราบอย่างสม่ำเสมอ

การร่วมมือกันภายในเป็นทั้ง “โอกาส” และ “พื้นที่” ที่สมาชิกของชุมชนซึ่งต่างก็เป็นสมาชิกของกลุ่มหรือสถาบันทางสังคมต่างๆภายในชุมชนด้วยนั้น จะได้เข้ามามีประสบการณ์ร่วมในกระบวนการนวัตกรรมสังคม นับเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงและได้เห็นผลจากการปฏิบัติด้วย และเนื่องจากการร่วมมือกันนั้นมีระดับความผูกพันที่มากกว่าการมีส่วนร่วม (Participation) คือมีทั้งระดับการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ความไว้วางใจกัน รวมไปถึงการมีค่านิยมบางอย่างร่วมกัน จึงทำให้เมื่อเกิดการร่วมมือกันขึ้นแล้วโอกาสที่ผู้ที่เข้าร่วมในกระบวนการนั้นจะรับเอานวัตกรรมสังคมไปมีสูงขึ้น

ข้อมูลที่รวบรวมได้ชี้ให้เห็นว่ากรณีศึกษาบ้านสามขา บ้านดง บ้านไร่น้อย ตำบลหลวงใต้ บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวงต่างก็มีการร่วมมือกันภายใน ส่วนกรณีบ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ และตำบลใหม่พัฒนาไม่สามารถระบุได้ว่ามีการร่วมมือกันภายใน สังเกตจากการไม่มีความสม่ำเสมอในการจัดเวทีประชุม ส่วนการพบปะกันระหว่างทีมงานกับผู้เข้าร่วมโครงการแม้ว่าจะมีอยู่แต่ก็อยู่ในวงแคบๆไม่ได้ขยายความร่วมมือไปยังหน่วยอื่นๆในชุมชน เฉพาะกรณีตำบลใหม่พัฒนาการร่วมมือกันภายในปรากฏเพียงในช่วงของการสร้างนวัตกรรมสังคม เมื่อถึงช่วงบูรณาการนวัตกรรมสังคมการร่วมมือกันกลับลดระดับลง

ผู้วิจัยวิเคราะห์กรณีศึกษาหลักในเชิงลึกเพื่อสร้างโมเดลการร่วมมือกันภายในขึ้น โมเดลที่สร้างขึ้นนี้แสดงหน่วยต่างๆที่มีการร่วมมือกันทั้งในช่วงสร้างและช่วงบูรณาการนวัตกรรมสังคม

กรณีที่ 1 การร่วมมือกันภายในบ้านสามขา (ภาพที่ 6.1) สังเคราะห์จากข้อมูลที่ได้พรรณนาไปแล้วในบทที่ 4 การร่วมมือกันในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขามาจาก 5 หน่วยหลักๆคือ (1) กลุ่มที่เกิดขึ้นเพื่อช่วยเหลือกันในชุมชน (2) กลุ่มที่เกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาหนี้สิน (3) แกนนำในชุมชน (4) ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคม และ (5) ผู้ที่ได้รับผลโดยตรงจากนวัตกรรมสังคมนั้น ในช่วงของการบูรณาการ เครือข่ายความร่วมมือขยายไปยัง (6) สถาบันทางสังคมต่างๆ (7) กลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่ซึ่งทำงานร่วมกับทีมงาน รวมไปถึง (8) ชาวบ้านทั่วไป โดยทั้ง 3 หน่วยที่กล่าวมานี้ล้วนมีการร่วมมือกับทั้งทีมงานและชาวบ้านที่มีหนี้สินซึ่งเป็นผู้ที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากนวัตกรรมสังคม

สังเกตว่าจากโมเดลการร่วมมือกันภายในของบ้านสามขานี้ จะไม่เห็นผู้นำหรือหน่วยใดหน่วยหนึ่งในสังคมโดยเฉพาะที่เป็นผู้ริเริ่มสร้างนวัตกรรมสังคม แต่นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินนั้นเกิดขึ้นมาเองจากการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างหน่วย (1) (2) และ (3) เมื่อมีทีมงานที่

รับผิดชอบโดยเฉพาะเกิดขึ้นในช่วงหลังของการสร้างนวัตกรรมสังคมจึงค่อยเกิดผู้รับผิดชอบอย่างเป็นทางการขึ้นจึงเกิดการขยายความร่วมมือกันไปถึงหน่วยอื่นๆในสังคม แม้จะมีทีมงานเป็นศูนย์กลางในร่วมมือกัน แต่ความร่วมมือกันของหน่วยต่างๆในชุมชนก็ดำเนินไปอย่างค่อนข้างอิสระไม่ขึ้นกับการบังคับควบคุมจากทีมงาน

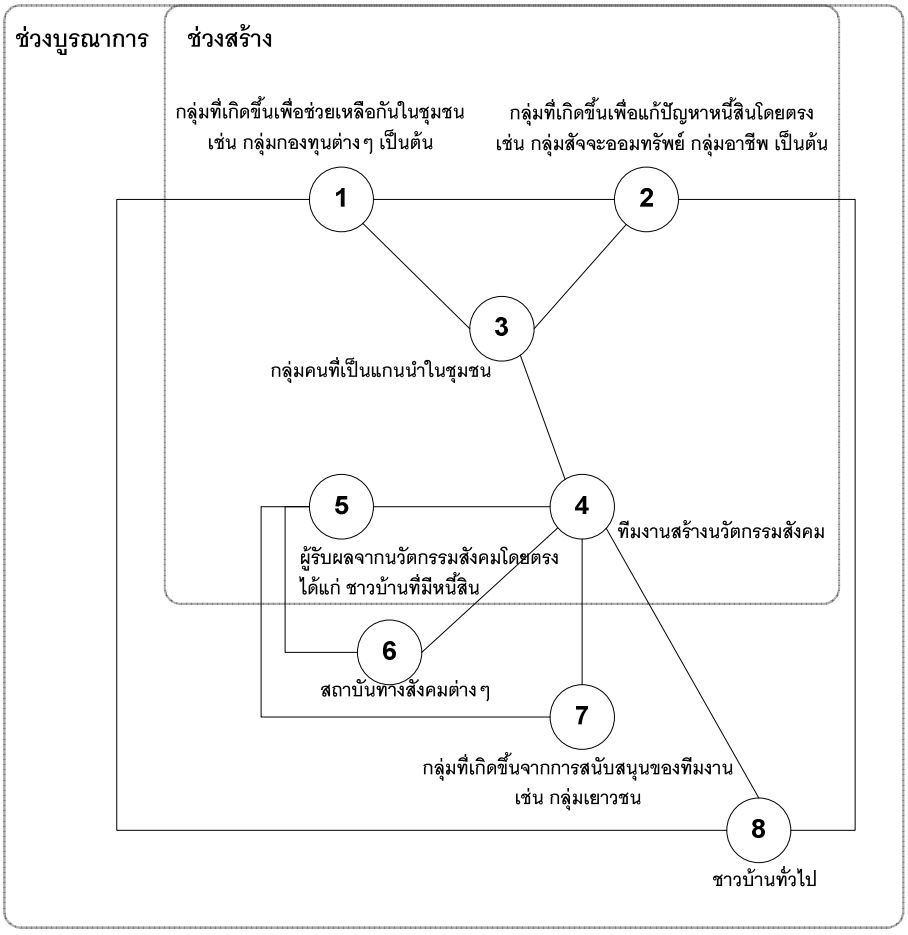

ภาพที่ 6.1 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านสามขาช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

กรณีที่ 2 การร่วมมือกันภายในบ้านดง (ภาพที่ 6.2) การร่วมมือกันในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นเป็นการร่วมมือกันระหว่าง (1) ผู้มีความคิดดีๆ ซึ่งได้แก่ ลุงอิ่นแก้ว เรือนปานันท์ (2) กลุ่มคนที่เป็นแกนนำในชุมชน ซึ่งเป็นคนกลุ่มแรกที่ลุงอิ่นแก้วพูดคุยถึงความคิดเกี่ยวกับการแก้ปัญหาของชุมชนให้ฟัง (3) ทีมงานสร้างนวัตกรรม ซึ่งรวมตัวกันขึ้นภายหลัง โดยทีมงานนี้เป็นผู้วางแผนและดำเนินการเพื่อให้เกิดงานศพปลอดเหล้า (4) สถาบันทางสังคม ซึ่งในที่นี้คือวัดพระสงฆ์ที่ชาวบ้านดงให้ความนับถือร่วมมือกันกับทีมงานโดยเทศน์สั่งสอนชาวบ้านเกี่ยวกับ

ผลเสียของการดื่มเหล้าเมื่อมีโอกาสและยังประกาศงดรับนิมนต์งานศพที่มีเหล้าด้วย และ (5) ผู้รับผลโดยตรงจากนวัตกรรมสังคม

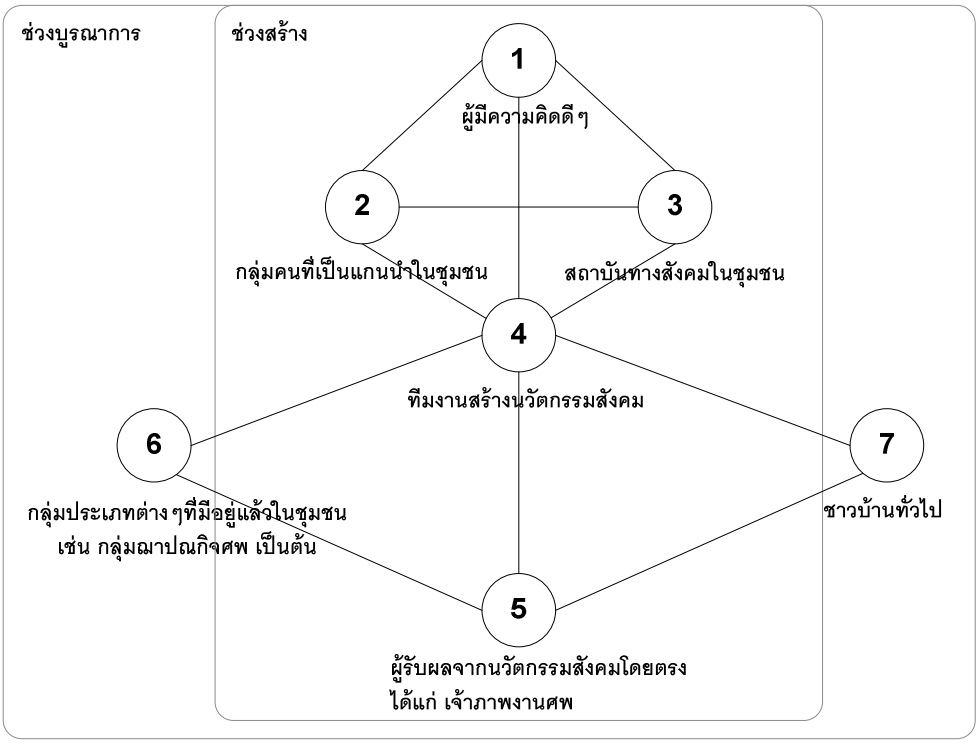

ภาพที่ 6.2 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านดง ช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ในช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพนั้น หน่วยต่างๆในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมยังคงทำงานร่วมกันอยู่อย่างเหนียวแน่นเหมือนเดิม และยังมีการขยายความร่วมมือไปยัง (6) กลุ่มประเภทต่างๆที่มีอยู่แล้วในสังคม ที่สำคัญได้แก่ กลุ่มฌาปนกิจศพหมู่บ้าน (7) ชาวบ้านทั่วไป ซึ่งมีบทบาทในการสร้างแรงกดดันทางสังคมด้วยการเปลี่ยนแปลงความเชื่อเกี่ยวกับการเลี้ยงเหล้าในงานศพ

กรณีที่ 3 การร่วมมือกันภายในบ้านไร่น้อย (ภาพที่ 6.3) การสร้างและการบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่บ้านไร่น้อยเกิดขึ้นจากกลุ่มคนที่เป็น (1) แกนนำในชุมชน ต้องกล่าวไว้ด้วยว่าแม้ว่า (0) เทศบาลตำบลม่วงน้อยจะถือเป็นองค์การภายนอกชุมชน แต่เทศบาลมีบทบาทในการเสริมการดำเนินการหลายๆเรื่องของกลุ่มคัดแยกขยะ จึงต้องรวมเทศบาลเข้าไว้เป็นหน่วยหนึ่งในโมเดลการร่วมมือกันภายใน ส่วนหนึ่งของกลุ่มคนที่เป็นแกนนำในชุมชนรวมกันก่อตั้งเป็น (2)

ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคม (ในชื่อของกลุ่มคัดแยกขยะบ้านไร่น้อย) เมื่อรวมกับความร่วมมือจาก (3) ชาวบ้านไร่น้อยซึ่งเป็นผู้ได้รับผลโดยตรงจากการจัดการขยะแล้ว นวัตกรรมสังคมนี้จึงเกิดขึ้น

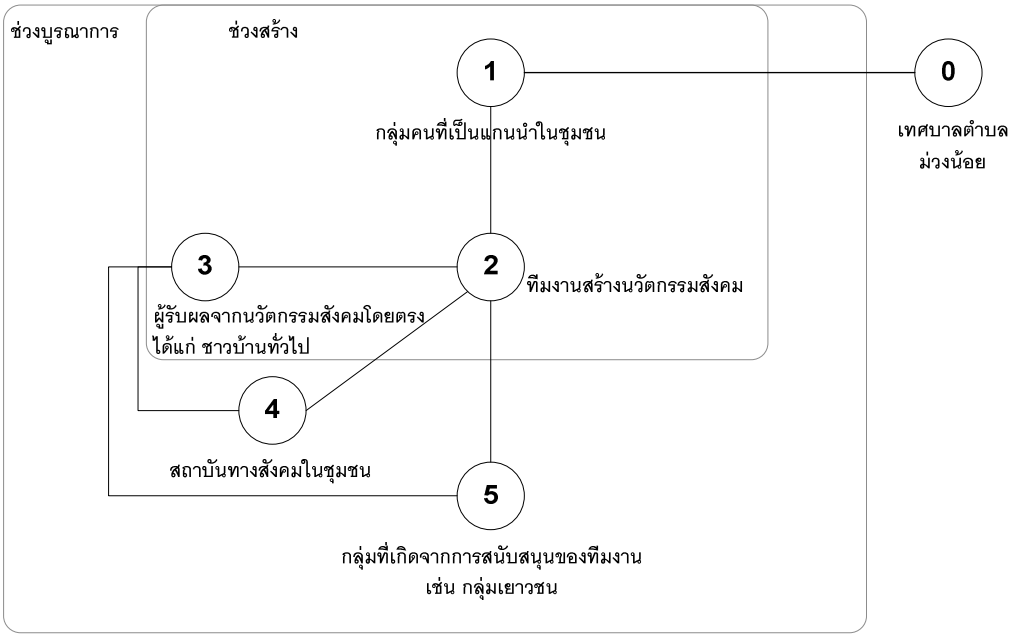

ภาพที่ 6.3 โมเดลการร่วมมือกันภายในบ้านไร่น้อยช่วงเวลาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ในช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม กรณีบ้านไร่น้อยนั้นมีการเข้ามาร่วมมือกันของ (4) สถาบันทางสังคมในชุมชน โดยเฉพาะโรงเรียน และ (5) กลุ่มที่เกิดขึ้นจากการสนับสนุนของทีมงาน อันได้แก่กลุ่มเยาวชนบ้านไร่น้อย

กรณีที่ 4 การร่วมมือกันภายในของกรณีศึกษาย่อย กรณีศึกษาย่อยที่มีหลักฐานรองรับว่ามีการร่วมมือกันภายในชุมชนได้แก่ ตำบลหลวงใต้ บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวง ส่วนกรณีศึกษาย่อยที่มีหลักฐานว่าไม่มีการร่วมมือกันภายในชุมชนได้แก่ บ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ และตำบลใหม่พัฒนา

ที่ตำบลหลวงใต้นั้น เมื่อรับโครงการงดเหล้างานศพมาดำเนินการแล้ว มีการจัดการตั้งคณะกรรมการเพื่อเป็นหน่วยที่เป็นทางการในการติดต่อประสานงานกับฝ่ายราชการ จากนั้นมีการแต่งตั้งคณะทำงานซึ่งมีหน้าที่ดำเนินการในทางปฏิบัติ โดยคณะทำงานมีการประชุมอย่างสม่ำเสมอ คณะทำงานร่วมมือกับผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้านต่างๆในเขตตำบลหลวงใต้ เพื่อร่วมกันหาแนวทางในการจัดงานศพปลอดเหล้าโดยมีการประสานความร่วมมือไปถึงชาวบ้านที่มีความรู้เกี่ยวกับการจัดงานศพเข้ามาร่วมกันคิดด้วย

การร่วมมือกันที่บ้านไร่สังเกตได้จากการที่ผู้นำในชุมชนสามารถประสานความร่วมมือกับกลุ่มทางสังคมต่างๆในชุมชนให้เข้ามาร่วมในกิจกรรมการจัดการขยะได้ โดยเฉพาะการมีกลุ่มอสม.ที่มีชาวบ้านเป็นสมาชิกอยู่มากมาเป็นทีมงานในการดำเนินการจัดการขยะ ส่วนการร่วมมือกันที่บ้านสะปุ่งหลวงสังเกตได้จากการที่คณะกรรมหมู่บ้านซึ่งถือเป็นทีมงานของโครงการจัดการขยะสามารถดึงเอาความร่วมมือจากสถาบันทางสังคม (ได้แก่ วัด) เข้ามาร่วมมือจัดการขยะด้วย

ในทางตรงกันข้าม บ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ และตำบลใหม่พัฒนาต่างก็ไม่ปรากฏว่ามีการประสานความร่วมมือกับหน่วยต่างๆในชุมชนแต่อย่างใด หรือหากมีก็ไม่สามารถคงสภาพการร่วมมือไว้ได้นาน หรือไม่สามารถสร้างความกระตือรือร้นให้เกิดขึ้นกับผู้ที่เข้ามาร่วมมือกันได้

มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก (External Cooperation) หมายถึง การมีการปฏิบัติการร่วมกันระหว่างทีมงานกับ ปัจเจก กลุ่ม หน่วยงาน องค์การ หรือสถาบันที่อยู่ภายนอกชุมชนสังเกตจากการมีความร่วมมือในด้านที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับนวัตกรรมสังคมนั้นๆกับองค์การภายนอกอย่างน้อยหนึ่งองค์การ หรือมีองค์การภายนอกอย่างน้อยหนึ่งองค์การที่มีบทบาทในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ทุกกรณีศึกษา (ยกเว้นบ้านดง) ต่างก็มีการร่วมมือกับองค์การภายนอกในช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคม กรณีบ้านสามขา บ้านไร่น้อย บ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลหลวงใต้ และตำบลใหม่พัฒนานั้นมีการร่วมมือกับสกว.สำนักงานภาคเป็นอย่างน้อย ส่วนบ้านไร่และบ้านสะปุ่งหลวงมีการร่วมมือกับองค์กรปกครองท้องถิ่น (เทศบาลตำบลม่วงน้อย) สำหรับกรณีบ้านดงนั้น แม้ในช่วงสร้างนวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพ สกว.สำนักงานภาคจะมีส่วนร่วมในการให้ความรู้เกี่ยวกับการทำวิจัย แต่ในช่วงของบูรณาการนวัตกรรมสังคม ชาวบ้านดงร่วมมือกันดำเนินการเอง

ลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ หมายถึง การที่นวัตกรรมสังคมมีประโยชน์เชิงเปรียบเทียบและมีความซับซ้อนของนวัตกรรมสังคมน้อย

นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา (ซึ่งรวมไปถึงกรณีศึกษาย่อยในเรื่องเดียวกันด้วย) มีลักษณะที่ไม่เอื้อต่อการรับนวัตกรรมเพราะตัวนวัตกรรมมีความซับซ้อน เนื่องจากการจัดการหนี้สินนั้นเกี่ยวข้องกับทั้งการลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ การออม รวมไปถึงการลดหนี้สินเดิม ไม่ก่อหนี้สินใหม่เพิ่ม ตลอดจนการปรับโครงสร้างหนี้ที่มีอยู่แล้ว กิจกรรมเหล่านี้เกี่ยวข้องกับคนหรือองค์การหลายๆกลุ่ม ซึ่งทำให้มีความซับซ้อนในการเจรจาต่อรอง ที่สำคัญที่สุดคือความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนค่านิยมการบริโภค เปลี่ยนพฤติกรรมการใช้จ่ายและการออม ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้นับว่าทำได้ยากเพราะบางครั้งก็เป็นความจำเป็นที่ต้องกินต้องใช้

เฉพาะกรณีการจัดการหนี้สินที่บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์ นวัตกรรมสังคมไม่ถือว่ามีประโยชน์มากนักในมุมมองของชาวบ้าน เนื่องจากชาวบ้านคาดหวังการปลดหนี้สินที่มีอยู่แล้วโดยตรง ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงตัวเองทางอ้อมด้วยการทำบัญชีครัวเรือน นอกจากนี้ นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินยังไม่เข้ากับค่านิยมการบริโภคของชาวบ้าน และชาวบ้านไม่เห็นความจำเป็นในการดำเนินการจัดการหนี้สิน

นวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพ (กรณีศึกษาบ้านดง ตำบลหลวงใต้ และตำบลใหม่พัฒนา) ถือเป็นนวัตกรรมที่มีความซับซ้อนน้อยเพราะมีเป้าหมายที่การทำให้งานศพปลอดเหล้าเท่านั้น ซึ่งการดำเนินการก็จะอยู่ในรูปของการขอความร่วมมือหรือกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมา ผลการดำเนินการก็เห็นได้ชัดนั่นคือถ้ามีเหล้าในงานศพก็ถือว่าไม่สำเร็จนั่นเอง จะเห็นได้ว่านวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพโดยตัวเองนั้นเข้าใจได้ไม่ยาก ประเด็นที่ท้าทายจึงอยู่ที่การชักจูงให้ชาวบ้านปฏิบัติตามมากกว่า ยกเว้นตำบลใหม่พัฒนาที่คนส่วนใหญ่ยังไม่เห็นประโยชน์ของการงดเหล้าในงานศพ

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะ (กรณีศึกษาบ้านไร่น้อย บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวง) เป็นนวัตกรรมที่มีความซับซ้อนค่อนข้างน้อย หากพิจารณาจากองค์ประกอบหลัก 4 อย่างของการจัดการขยะ คือ (1) การสร้างตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการขยะด้วยตัวเองก่อนทิ้ง (2) การคัดแยกขยะเป็นหมวดหมู่ก่อนทิ้ง (3) การขายขยะที่สามารถขายได้ และ (4) การแปรรูปขยะบางชนิดให้เป็นปุ๋ยหมักชีวภาพ จะเห็นได้ว่ามีเพียงองค์ประกอบแรกเท่านั้นที่มีความเป็นนามธรรม ส่วนองค์ประกอบอื่นๆของการจัดการขยะสามารถเข้าใจได้ง่ายเพราะมีความเป็นรูปธรรมสูง โดยเฉพาะการคัดแยกขยะก่อนทิ้งและนำส่วนที่ขายได้ไปขาย และที่สุดแล้วหากครัวเรือนใดมีพฤติกรรมดังว่า ก็อาจกล่าวได้ว่าครัวเรือนนั้นมีจิตสำนึกในการจัดการขยะด้วยตัวเองแล้วนั่นเอง

<u>มีการบูรณาการ</u> หมายถึง นวัตกรรมสังคมได้รับการยอมรับและนำไปปฏิบัติอย่างเป็นปกติโดยสมาชิกส่วนใหญ่ (มากกว่าร้อยละ 50) ในชุมชน เป็นการปฏิบัติโดยสมัครใจโดยไม่มีการต่อต้านหรือคัดค้านจากชาวบ้านที่ไม่เห็นด้วยกับนวัตกรรมสังคม

สำหรับกรณีศึกษาโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขาถือเป็นกรณีศึกษาหลักกรณีเดียวที่สามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ ส่วนกรณีศึกษาย่อยเรื่องการจัดการหนี้สิน (บ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไตรรัตน์) ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม กรณีศึกษาโครงการงดเหล้างานศพนอกจากบ้านดงซึ่งเป็นกรณีศึกษาหลักแล้ว ยังมีตำบลหลวงใต้ที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ส่วนตำบลใหม่พัฒนายังไม่ปรากฏว่ามีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และสุดท้ายกรณีศึกษาโครงการจัดการขยะพบว่ามีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมทั้งกรณีศึกษาหลักและกรณีศึกษาย่อย (บ้านไร่น้อย บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวง ตามลำดับ)

ภาพที่ 6.4 สรุปจุดเริ่มต้นและจุดเวลา (โดยประมาณ) ที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นๆ กรณีที่ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมจะไม่มีจุดที่ปลายเส้นตรง เส้นประที่แสดงในภาพที่แสดงให้เห็นว่ามีการขยายผลของนวัตกรรมสังคมภายหลังจากที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมแล้ว ภาพนี้แสดงให้เห็นว่าโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขาใช้เวลาประมาณ 5 ปีในการบูรณาการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชาวบ้าน ในขณะที่โครงการที่เป็นกรณีศึกษาอื่นๆที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นใช้เวลาประมาณ 1 ปี

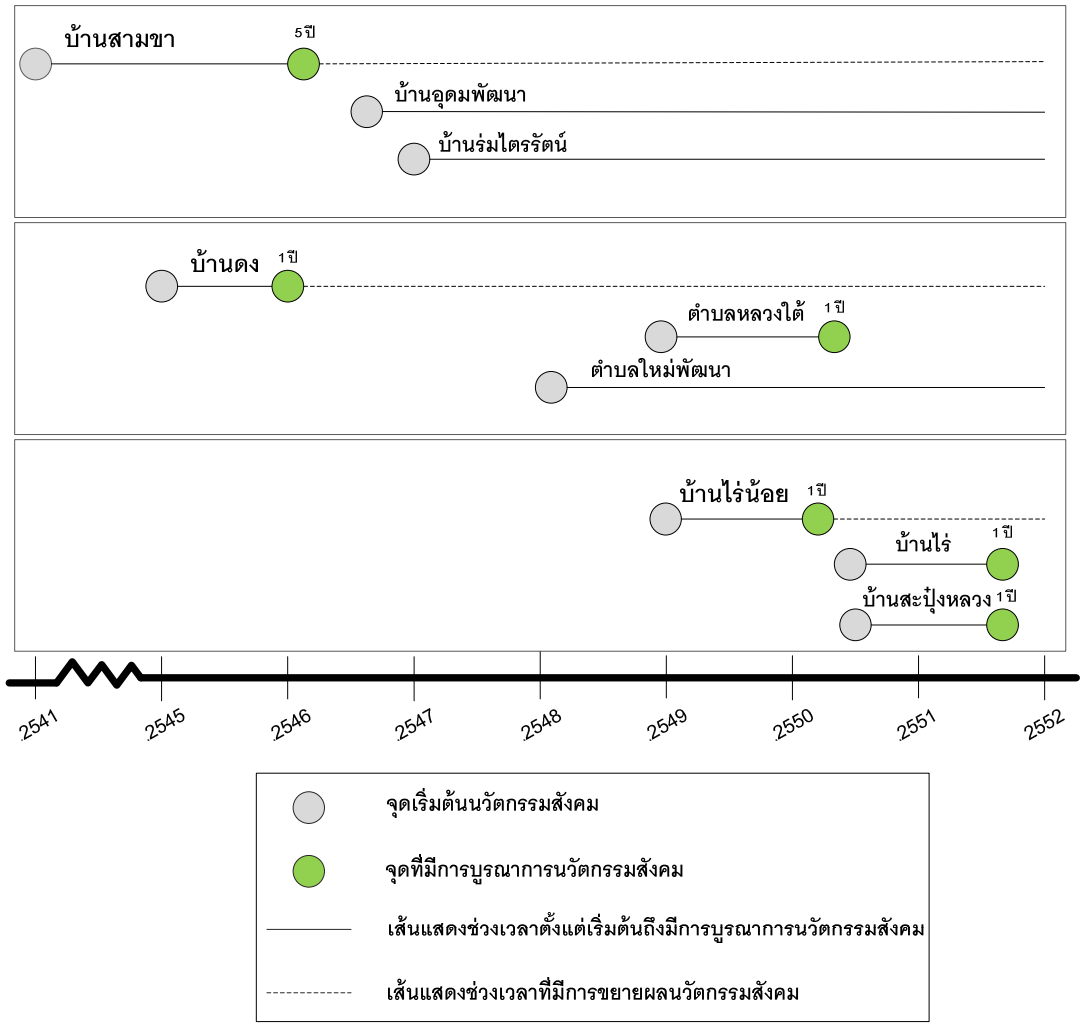

ภาพที่ 6.4 ช่วงเวลาริเริ่มและบูรณาการนวัตกรรมสังคมของกรณีศึกษาต่างๆ

6.4 การสังเคราะห์เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

ตารางที่ 6.9 แสดงให้เห็นว่าแต่ละกรณีศึกษามีหรือไม่มีเงื่อนไขใดบ้างขณะที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม จากข้อมูลดังกล่าว อาจแปลงให้อยู่ในรูปของตารางที่แสดงว่ามีกรณีศึกษาใดบ้างที่มีรูปแบบการผสมของเงื่อนไขแบบเดียวกัน โดยในตารางที่ 6.10 เป็นการแสดงรูปแบบการผสมรวมของเงื่อนไข 4 รูปแบบที่สัมพันธ์กับการมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ส่วนรูปแบบการผสมรวมของเงื่อนไข 1 รูปแบบที่นำไปสู่การไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมแสดงไว้ในตารางที่ 6.11

ตารางที่ 6.10 การผสมรวมของเงื่อนไขที่นำไปสู่การมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

กรณีศึกษา	ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม	ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้	มีการร่วมมือกันภายใน	มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก	ลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ	มีการบูรณาการแล้ว	จำนวนกรณีศึกษา
บ้านไร่น้อย ตำบลหลวงใต้ บ้านไร่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	3
บ้านสามขา	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ใช่	1
บ้านดง	ใช่	ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ใช่	1
บ้านสะปุ่งหลวง	ไม่ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	ใช่	1

ตารางที่ 6.11 การผสมรวมของเงื่อนไขที่นำไปสู่การไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

กรณีศึกษา	ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม	ทีมงานมีความสามารถในการดูดซับความรู้	มีการร่วมมือกันภายใน	มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก	ลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ	มีการบูรณาการแล้ว	จำนวนกรณีศึกษา
บ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลใหม่พัฒนา	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่	ใช่	ไม่ใช่	ไม่ใช่	3

อ่านจากตารางที่ 6.10 การมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมสอดคล้องกับการปรากฏของการผสมของเงื่อนไขรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ต่อไปนี้

การผสมรวมรูปแบบ 1

1. มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นหนึ่งในแกนนำในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และ
2. ทีมงานที่รับผิดชอบมีความสามารถในการดูดซับความรู้ และ
3. มีการร่วมมือกันภายในชุมชน และ
4. มีการร่วมมือกับองค์กรภายนอก และ
5. นวัตกรรมสังคมมีลักษณะที่เอื้อต่อการรับ

การผสมรวมรูปแบบ 2

1. มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นหนึ่งในแกนนำในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และ
2. ทีมงานที่รับผิดชอบมีความสามารถในการดูดซับความรู้ และ
3. มีการร่วมมือกันภายในชุมชน และ
4. มีการร่วมมือกับองค์กรภายนอก และ
5. นวัตกรรมสังคมมีลักษณะที่*ไม่*เอื้อต่อการรับ

การผสมรวมรูปแบบ 3

1. มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นหนึ่งในแกนนำในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และ
2. ทีมงานที่รับผิดชอบมีความสามารถในการดูดซับความรู้ และ
3. มีการร่วมมือกันภายในชุมชน และ
4. *ไม่*มีการร่วมมือกับองค์กรภายนอก และ
5. นวัตกรรมสังคมมีลักษณะที่เอื้อต่อการรับ

การผสมรวมรูปแบบ 4

1. *ไม่*มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นหนึ่งในแกนนำในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และ
2. ทีมงานที่รับผิดชอบมีความสามารถในการดูดซับความรู้ และ
3. มีการร่วมมือกันภายในชุมชน และ
4. มีการร่วมมือกับองค์กรภายนอก และ
5. นวัตกรรมสังคมมีลักษณะที่เอื้อต่อการรับ

แต่ละชุดของเงื่อนไขจัดเป็น *"เงื่อนไขที่เพียงพอ"* (Sufficient Conditions) ต่อการปรากฏของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม นั่นคือ หากมีชุดของเงื่อนไขนี้ชุดใดชุดหนึ่งก็เพียงพอที่จะทำให้มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยการศึกษานี้ "ค้นพบ" ชุดของเงื่อนไขที่เพียงพอ 4 ชุด ภายในแต่ละชุดของเงื่อนไข ประกอบด้วยเงื่อนไข 5 เงื่อนไขตามที่ได้เสนอไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้ ถ้าแยกพิจารณาเป็นชุดๆ เงื่อนไขแต่ละตัวในแต่ละชุดถือว่าเป็น *"เงื่อนไขจำเป็น"* (Necessary Conditions) นั่นคือจำเป็นต้องมีเงื่อนไขดังที่แสดงในโมเดลนี้มิฉะนั้นการบูรณาการนวัตกรรมสังคมจะไม่เกิดขึ้น

อย่างไรก็ตาม การชี้ให้เห็นว่าเงื่อนไขแต่ละตัวในแต่ละชุดของเงื่อนไขถือเป็นเงื่อนไขจำเป็นนั้น มิได้หมายความว่าเงื่อนไขแต่ละตัวสามารถแสดงผลได้อย่างอิสระ ตรงกันข้าม การอธิบายการปรากฏหรือไม่ปรากฏของผล (การมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม) จะทำได้เฉพาะเมื่อเงื่อนไขจำเป็นเหล่านั้นอยู่รวมกัน (หรือปรากฏในช่วงเวลาเดียวกัน) ดังนั้น หากกล่าวให้ละเอียดขึ้นอีกชั้น จะต้องกล่าวว่า เงื่อนไขแต่ละตัวนั้นเป็น "เงื่อนไขจำเป็นแต่ไม่เพียงพอ" เฉพาะเมื่อมีทุกตัว*<u>รวมกัน</u>* (ในแต่ละชุด) จึงจะถือว่าเป็น *"เงื่อนไขจำเป็นและเพียงพอ"*

นัยยะจากโมเดลนี้คือการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นอาจเกิดขึ้นได้จากหลายสาเหตุ การมีเส้นทางของสาเหตุและผลที่หลากหลายนี้สอดรับกับปรากฏการณ์ที่มนุษย์รับรู้ได้โดยทั่วไปว่าแต่ละพื้นที่หรือแต่ละชุมชนต่างก็มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง จึงเป็นไปได้น้อยที่แต่ละชุมชนจะมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมบนเงื่อนไขเหมือนกันทั้งหมด เช่น แม้บางชุมชนจะไม่มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสม ชุมชนนั้นหากมีการสร้างนวัตกรรมสังคมขึ้นแล้วก็ยังสามารถที่จะบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นได้หากมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ และ มีการร่วมมือกันภายใน และ มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก และ นวัตกรรมสังคมนั้นมีลักษณะที่เอื้อต่อการรับ เป็นต้น

พิจารณาการผสมของเงื่อนไขทั้ง 4 กลุ่มรวมกัน ความซับซ้อนของชุดของเงื่อนไขสามารถลดลงได้โดยใช้วิธีการเชิงตรรกะ โดยยึดหลัก: *รวมแถวที่แตกต่างกันเพียงหนึ่งเงื่อนไขแต่ยังก่อให้เกิดผลลัพธ์เดียวกันเข้าด้วยกัน* เพราะเมื่อมองในภาพรวมการที่มีเงื่อนไขในลักษณะนั้นแสดงว่าจะมีหรือไม่มีเงื่อนไขนั้นก็ได้เพราะผลลัพธ์ก็ยังเหมือนเดิม จึงสามารถตัดเงื่อนไขนั้นออกไปจากการผสมชุดนั้นได้ ซึ่งในที่นี้จะเห็นว่า (ดูตารางที่ 6.10) แถวที่ 1 3 และ 4 แตกต่างจากแถวที่ 2 ที่เงื่อนไข "ลักษณะของนวัตกรรมสังคมที่เอื้อต่อการรับ" โดยแถวที่ 1 3 และ 4 เป็นการมี และแถวที่ 2 เป็นการไม่มี ทั้ง 2 รูปแบบต่างก็สัมพันธ์กับการมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเหมือนกัน ดังนั้นเงื่อนไขนี้จึงสามารถตัดออกไปจากกลุ่มของเงื่อนไขได้

ในทำนองเดียวกันแถวที่ 1 2 และ 3 มีเงื่อนไข “มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสม” ซึ่งแตกต่างจากแถวที่ 4 ที่มีเงื่อนไข “ไม่มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสม” ในเมื่อไม่ว่าจะมีหรือไม่มีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมก็นำไปสู่การมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ ดังนั้นเงื่อนไขนี้จึงสามารถตัดออกไปเพื่อลดความซับซ้อนของรูปแบบการผสมของเงื่อนไขได้

สุดท้าย แถวที่ 1 2 และ 4 ต่างก็มีเงื่อนไข “มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก” ซึ่งต่างจากแถวที่ 3 ที่มีเงื่อนไข “ไม่มีการร่วมมือกับองค์การภายนอก” และในเมื่อไม่ว่าจะมีหรือไม่มีการร่วมมือกับองค์การภายนอกก็นำไปสู่การบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้เช่นกัน ดังนั้นเงื่อนไขนี้จึงสามารถตัดออกได้อีกเช่นกัน ผลลัพธ์ก็คือ เงื่อนไขจำเป็นที่น้อยที่สุด (ที่เกิดจากการทำให้เรียบง่ายขึ้น) ในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมให้สำเร็จซึ่งได้แก่ *การมีความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงาน* <u>รวมกับ</u> *การมีการร่วมมือกันภายใน* นั่นเอง

ทำไมการ<u>*ผสมกัน*</u>ระหว่าง 2 เงื่อนไขนี้จึงจำเป็นต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม พิจารณาจากทฤษฎี จะเห็นว่าความรู้เป็นปัจจัยนำเข้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของการสร้างนวัตกรรม คนที่มีความสามารถที่จะค้นหาความรู้ใหม่ๆและนำมาประยุกต์ใช้ได้ย่อมมีโอกาสที่จะสร้างนวัตกรรมให้เกิดขึ้นได้ ในกรณีของนวัตกรรมสังคมก็เช่นเดียวกัน ทีมงานที่รับผิดชอบโดยตรงในกระบวนการนวัตกรรมสังคมจำเป็นต้องมีความสามารถในการดูดซับความรู้เพื่อที่จะนำไปสู่การสร้างกิจกรรมใหม่ๆขึ้นมาเป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคม แต่การมีความสามารถดังกล่าวของทีมงานไม่ได้รับประกันความสำเร็จของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเสมอไปหากไม่มีการร่วมมือกันภายในชุมชนประกอบด้วย ทั้งนี้การร่วมมือกันเป็นรูปธรรมของการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนผ่านทางกลุ่มหรือสถาบันทางสังคมต่างๆในชุมชน ความรู้ (ในรูปของกิจกรรมใหม่ๆ) จะถ่ายทอดผ่านทางเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ในชุมชน นั่นคือ ผ่านทางกลุ่มและสถาบันทางสังคมที่เข้ามาร่วมมือกันนั่นเอง หากไม่มี “ช่องทาง” ให้ความรู้แพร่กระจายไปโอกาสที่นวัตกรรมสังคมจะบูรณาการเข้าสู่สังคมก็จะน้อยลง แต่ยิ่งมีการร่วมมือกันมากเท่าใดความรู้ก็จะแพร่กระจายไปได้มากเท่านั้น นอกเหนือไปจากนั้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าปฏิสัมพันธ์เป็นต้นธารของการสร้างนวัตกรรมสังคมตามทฤษฎีระบบที่ปรับตัวได้อย่างซับซ้อน การมีการร่วมมือกันภายในจึงอาจก่อให้เกิดความรู้ (ในรูปของข้อเสนอใหม่ๆ หรือภูมิปัญญาของชุมชนเอง) ขึ้นมาได้ แต่ก็ขึ้นอยู่กับว่าระดับความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงานด้วย โดยทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้จะ “ดูดซับ” ความรู้เหล่านั้นและนำมาใช้ประโยชน์ได้

พิจารณาจากกรณีศึกษา จะเห็นว่าทุกกรณีศึกษาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมจะมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้*และ*มีการร่วมมือกันภายในชุมชน ในทางตรงกันข้ามทุกกรณีศึกษาที่*ไม่*มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมจะไม่ปรากฏเงื่อนไขทั้งสอง ในขณะที่เงื่อนไขอื่นๆนอกจากนี้อาจมีหรือไม่มีก็ได้แต่ก็ยังคงมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมอยู่

ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมบ้านสามขา บ้านดง บ้านไร่น้อย ตำบลหลวงใต้ บ้านไร่ และบ้านสะปุ่งหลวงต่างก็มีความสามารถในการดูดซับความรู้จนนำมาซึ่งการคิดค้นกิจกรรมใหม่ๆขึ้นมาประกอบเข้าเป็นนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินทำให้นวัตกรรมสังคมแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้มากขึ้น ในขณะเดียวกัน การร่วมมือกันภายในก็นำมาซึ่งข้อมูลย้อนกลับซึ่งจัดเป็นความรู้ใหม่ๆประเภทหนึ่ง ทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้จึงนำความรู้เหล่านั้นมาใช้ประโยชน์ได้ สังเกตได้จากการมีการประเมินผลกิจกรรมที่ได้ดำเนินการผ่านมาและนำไปปรับปรุงแก้ไขด้วย กิจกรรมที่ปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนนั้นๆทำให้สร้างการร่วมมือจากกลุ่มต่างๆรวมไปถึงชาวบ้านได้มากขึ้น จนนำมาซึ่งการบูรณาการของนวัตกรรมสังคมในที่สุด

ในอีกด้านหนึ่ง กรณีไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมมีการผสมของเงื่อนไขที่พบรูปแบบเดียว (ดูตารางที่ 6.11) คือ การ*ไม่มี*ผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมและการที่ทีมงาน*ไม่มี*ความสามารถในการดูดซับความรู้และการ*ไม่มี*การร่วมมือกันภายในและการมีร่วมมือกับภายนอกและการที่ลักษณะของนวัตกรรมสังคม*ไม่เอื้อ*ต่อการรับนวัตกรรม

จะเห็นว่าเงื่อนไขที่สัมพันธ์กับการไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมมิได้เป็นไปในทางตรงกันข้ามกับเงื่อนไขที่ทำให้มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ทั้ง 3 กรณีศึกษาที่ไม่พบการบูรณาการนวัตกรรมสังคมต่างก็มีเพียงการร่วมมือกับองค์การภายนอกเท่านั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าหากมีแต่การร่วมมือกับองค์การภายนอกจะไม่สามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ ซึ่งนัยยะของข้อความนี้ก็คือ นโยบายของรัฐที่ “ใส่” เข้าไปในชุมชน แม้จะมีคุณค่าจากมุมมองของรัฐเองมากเพียงใดก็ตาม จะไม่สามารถบูรณาการเข้าสู่วิถีชีวิตของคนส่วนใหญ่ในชุมชนนั้นๆได้ หากมีเฉพาะการผลักดันจากฝ่ายรัฐเท่านั้น โดยไม่มีเงื่อนไขอื่นๆประกอบด้วย

6.5 **สรุป**

เนื่องจากการบูรณาการนวัตกรรมสังคมถือเป็นช่วงเวลาที่สำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการนวัตกรรมสังคม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเจาะจงศึกษาเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคมโดยเฉพาะ ผู้วิจัยเริ่มต้นด้วยการระบุข้อเท็จจริงจากสถานการณ์ที่เกิดขึ้นขณะมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม จากนั้นได้วิเคราะห์เงื่อนไขที่พบจริงในกรณีศึกษาแต่ละกรณี ต่อมาจึงนำเงื่อนไข

เหล่านั้นมาจัดเป็นกลุ่มต่างๆได้ 5 กลุ่มได้แก่ เงื่อนไขเกี่ยวกับผู้นำ เงื่อนไขเกี่ยวกับทีมงาน เงื่อนไขเกี่ยวกับชุมชน เงื่อนไขเกี่ยวกับองค์การภายนอกชุมชน และเงื่อนไขเกี่ยวกับลักษณะของนวัตกรรมสังคม

เมื่อวิเคราะห์เงื่อนไขของแต่ละกรณีศึกษาเรียบร้อยแล้ว ผู้วิจัยวิเคราะห์เปรียบเทียบเงื่อนไขข้ามกรณีศึกษาโดยอาศัยฐานคติของการวิเคราะห์เปรียบเทียบเชิงคุณภาพเป็นฐาน ซึ่งพบว่า เงื่อนไขที่ทุกกรณีศึกษาที่สามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้มีเหมือนกันทั้งหมดได้แก่ การมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ และการมีความร่วมมือกันภายในชุมชน นับเป็นเงื่อนไขจำเป็นของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั่นเอง

บทที่ 7

การสังเคราะห์กรอบนวัตกรรมสังคม

ในบทนี้จะเป็นการนำข้อค้นพบเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตนวัตกรรมสังคม และเงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงตัวแสดงสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมมาใช้เป็นฐานในการสร้าง “กรอบนวัตกรรมสังคม” (Social Innovation Framework) อันเป็นกรอบคิดแบบองค์รวมในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคม โดยผู้วิจัยจะได้ประยุกต์ใช้กรอบดังกล่าวกับกรณีศึกษาหลัก

7.1 ข้อสรุปเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม พลวัตนวัตกรรมสังคม เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม และตัวแสดงที่เกี่ยวข้อง

นวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งที่มีพัฒนาการ นั่นคือสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตามเหตุปัจจัยที่มากระทบ นวัตกรรมสังคมนั้นเริ่มต้นด้วยรูปลักษณ์ที่เป็นนามธรรม จากนั้นจึงเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น ที่สุดแล้วก็กลับกลายไปมีลักษณะที่เป็นนามธรรมอีกครั้ง นวัตกรรมสังคมส่วนใหญ่ถูกสร้างขึ้นอย่างตั้งใจโดยคนในสังคม ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงของนวัตกรรมสังคมจึงขึ้นอยู่กับการกระทำของคนในสังคมนั้นๆเป็นด้านหลัก ขั้นตอนต่างๆตั้งแต่การทำให้นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปแบบที่เป็นรูปธรรม (สามารถนำไปใช้งานได้) มากขึ้นนั้นเรียกว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคม

*กระบวนการนวัตกรรมสังคม*หมายถึง รูปแบบของขั้นตอนและกิจกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับการสร้าง การบูรณาการ และการขยายผลนวัตกรรมสังคม *ซึ่งดำเนินการโดยชุมชนหรือกลุ่มคนในชุมชน (ทีมงาน)* กล่าวคือ มีกิจกรรมอะไรที่นำความคิดดีๆไปสู่การปฏิบัติจนเกิดนวัตกรรมสังคมขึ้น มีกิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถบูรณาการเข้าไปในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนได้ และมีกิจกรรมอะไรที่ทำให้นวัตกรรมสังคมสามารถเติบโตหรือแพร่กระจายไปยังชุมชน

อื่นๆได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง กระบวนการนวัตกรรมสังคมก็คือกิจกรรมต่างๆที่ทำให้นวัตกรรมสังคมเปลี่ยนแปลงหรือมีพัฒนาการไปตามลำดับนั่นเอง

พิจารณาในเชิงลึก กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นการดำเนินการที่เหลื่อมซ้อนกันของคนแต่ละคนในชุมชน (ปัจเจก) และกลุ่มคนที่รวมตัวกันเป็นแกนนำในการดำเนินการสร้างนวัตกรรมสังคม (ทีมงาน) อาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของคนแต่ละคนจำนวนมากเป็นส่วนประกอบภายในของกระบวนการนวัตกรรมสังคม ส่วนการดำเนินการของทีมงาน เป็นเสมือน “การจัดการ” เพื่อให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างมีเป้าหมายและมีประสิทธิภาพ พูดอีกอย่างก็คือ ถ้าคนแต่ละคนในชุมชนจำนวนมากไม่ยอมเปลี่ยนแปลงตัวเองนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบก็เกิดขึ้นไม่ได้ การมีเฉพาะกิจกรรมที่ดำเนินการโดยทีมงานไม่ได้รับประกันว่านวัตกรรมสังคมจะเกิดขึ้นได้เสมอไป (ดังเช่นในกรณีของบ้านอุดมพัฒนา บ้านร่มไทรรัตน์ และตำบลใหม่พัฒนา)

ในอีกมิติหนึ่ง กระบวนการนวัตกรรมสังคมสามารถแบ่งได้เป็น 3 ช่วง แต่ละช่วงประกอบด้วยขั้นตอนย่อยๆ หลายขั้น โดยเมื่อวิเคราะห์ข้อเท็จจริงจากกรณีศึกษาแล้วสรุปโดยใช้วิธีอุปนัย ทำให้ได้ข้อสรุปว่า ใน*ช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคม* มีกิจกรรมต่างๆเกิดขึ้นในชุมชนดังนี้ คนในชุมชนมีการเปิดรับข้อมูล/ความรู้ใหม่ๆหรือสร้างความรู้ใหม่ๆขึ้นมาเอง จากนั้นคนในชุมชนจะมีการสนทนาพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเกี่ยวกับความคิดดีๆที่เกิดขึ้นนั้น เมื่อเห็นว่าเป็นประโยชน์ต่อชุมชนจึงทำให้ความคิดดีๆนั้นกลายเป็นประเด็นส่วนรวมผ่านทางเวทีประชาคมของชุมชน เมื่อได้รับความเห็นชอบจากทั้งชุมชนแล้วจึงก่อตั้งทีมงาน จากจุดนี้ผู้ที่มีบทบาทมากในการสร้างนวัตกรรมสังคมคือทีมงาน โดยทีมงานจะเริ่มต้นด้วยกำหนดแนวทางการดำเนินการ จากนั้นจึงเริ่มลงมือปฏิบัติ

ช่วงต่อมาของกระบวนการนวัตกรรมสังคมเรียกว่า*ช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคม* ในช่วงนี้มีการปฏิบัติใหม่ๆเกิดขึ้นในชุมชนเกิดขึ้นแล้ว ผู้วิจัยพบว่าทีมงานมักจะพยายามทำให้นวัตกรรมสังคมเป็นทางการ โดยอาจจะอยู่ในรูปของการออกกฎระเบียบที่เป็นทางการมากำกับพฤติกรรม หรืออาจจะเริ่มมีการลงโทษทางสังคมแก่ผู้ที่ไม่เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม นอกจากในช่วงบูรณาการนวัตกรรมสังคมทีมงานยังมีการเผยแพร่ผลสำเร็จของการดำเนินการให้คนอื่นๆในชุมชนได้รับรู้ รวมทั้งมีการคิดค้นการปฏิบัติแบบใหม่ๆขึ้นมาเพิ่มเติมอีกด้วย

ช่วงสุดท้ายของวงจรกระบวนการนวัตกรรมสังคมเรียกว่า*ช่วงการขยายผลนวัตกรรมสังคม* ซึ่งเป็นช่วงหลังจากที่นวัตกรรมสังคมได้บูรณาการเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต “ปกติ” ของคนในชุมชนแล้ว ในช่วงการขยายผลนี้ (1) ทีมงานที่เป็นผู้นำในการสร้างนวัตกรรมสังคมจะมีการประเมินผลการปฏิบัติต่างๆที่ได้ดำเนินการมา จากนั้นจึงเริ่ม สร้างความรู้ใหม่ๆขึ้นมาเองจาก

ประสบการณ์การดำเนินการที่ผ่านมารวมกับการเปิดรับความรู้ใหม่ๆเพิ่ม (2) ทีมงานยังอาจวิเคราะห์แนวทางต่างๆในการจัดการกับปัญหาอื่นในชุมชน และ (3) อาจมีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์การดำเนินการกับชุมชนอื่น

กล่าวให้ละเอียดยิ่งขึ้น การเปิดรับความรู้ใหม่ๆนั้นทำให้เกิดความความคิดดีๆขึ้นมา เมื่อมนุษย์ได้ยินได้ฟังอะไรที่แตกต่างจากสิ่งที่ตัวเองกำลังทำอยู่ มนุษย์มักจะประเมินค่าว่าสิ่งๆนั้นดีหรือไม่ดี เหมาะหรือไม่เหมาะกับตนเองอย่างไร ก่อนที่จะนำไปสู่การดำเนินการเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง การเปิดรับความรู้ใหม่ๆของบ้านสามขานั้นเกิดขึ้นจากประสบการณ์ของผู้นำชุมชนเองที่เคยได้รู้เกี่ยวกับการดำเนินการของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ของลุงประยงค์มาก่อน ส่วนกรณีบ้านดงนั้นเป็นความบังเอิญที่ลุงอิ่นแก้วได้พบและพูดคุยกับคุณนพพร นิลณรงค์ที่เป็นผู้ประสานของสกว.จังหวัดลำปางในขณะนั้นจึงได้ทราบเกี่ยวกับการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ในขณะที่คุณเกศสุดาในกรณีศึกษาบ้านไร่น้อยนั้น ได้รับความรู้ใหม่ๆเกี่ยวกับการจัดการขยะจากการไปดูงานที่พิษณุโลก อาจกล่าวได้ว่าการเปิดรับความรู้นี้เป็นเรื่องส่วนบุคคล แต่ละคนซึมซับความรู้ได้แตกต่างกัน และความรู้นั้นอาจจะนำมาซึ่งความคิดดีๆหรือไม่ก็ได้

อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดความคิดดีๆขึ้นแล้ว หากจะพัฒนาต่อไปได้จะต้องมีการสนทนาความคิดดีๆนั้นกับผู้อื่น ผู้วิจัยพบว่ามีการประชุมชาวบ้านเพื่อสอบถามและขอความคิดเห็นเกี่ยวกับการก่อตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขา ที่บ้านดงเองก็มีลุงอิ่นแก้วที่ไปพูดคุยกับทั้งเพื่อนบ้านและผู้นำในชุมชน เช่นเดียวกับที่บ้านไร่น้อย ที่คุณเกศสุดาเริ่มต้นพูดคุยกับเพื่อนๆก่อนที่จะไปพูดกับเทศบาลเพื่อขอความร่วมมือ การสนทนากับผู้อื่นในชุมชนเกี่ยวกับความคิดดีๆนั้นเป็นเสมือนกันประเมินความเป็นไปได้ว่ามีโอกาสเพียงใดที่ความคิดดีๆจะได้รับการนำไปปฏิบัติในระดับชุมชน รวมทั้งเป็นการขัดเกลาความคิดดีๆให้เฉียบแหลมขึ้น หากความคิดดีๆสามารถผ่านขั้นตอนนี้ของกระบวนการนวัตกรรมสังคมไปได้ก็แสดงว่าได้รับการสนับสนุนจากสมาชิกของชุมชนอย่างน้อยกลุ่มหนึ่งแล้ว ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ไม่ใช่ทุกกรณีที่ความคิดดีๆจะได้รับการยอมรับจากคนในชุมชน ดังจะเห็นจากกรณีศึกษาย่อยบางแห่งที่ชาวบ้านมิได้เห็นความสำคัญของความคิดดีๆนั้นๆ

อาจกล่าวได้ว่าแต่ละขั้นในกระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นการเพิ่มระดับการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนให้สูงขึ้นโดยเฉพาะในขั้นของการทำให้ความคิดดีๆนั้นเป็นประเด็นส่วนรวม ขั้นของการเผยแพร่ความคิดดีๆให้กระจายไปทั่วทั้งชุมชนนั้นมีเป้าหมายอย่างน้อย 2 อย่าง คือ ทำให้สมาชิกในชุมชนได้รู้ถึงความคิดดีๆ และสร้างพันธะผูกพัน (Commitment) ขั้นต้นในการดำเนินการต่อไป การทำให้ความคิดดีๆเป็นประเด็นส่วนรวมมักจะกระทำในรูปของการจัด “เวทีประชาคม” อันเป็นเวทีสาธารณะของหมู่บ้านที่จัดขึ้นเพื่อหามติจากชาวบ้านทั้งหมดในเรื่องใดเรื่อง

หนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า การจะทำให้ความคิดดีๆกลายเป็นประเด็นสาธารณะของชุมชนได้มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับ “คุณภาพ” ของเวทีประชาคม โดยหนึ่งในคุณลักษณะที่จะทำให้เวทีประชาคมมีคุณภาพก็คือความหลากหลาย ข้อสรุปจากเวทีที่มีสมาชิกทั้งหมดของชุมชนมาร่วมย่อมมีโอกาสที่จะได้รับความร่วมมือเมื่อถึงเวลาปฏิบัติ (นั่นแสดงว่าประเด็นนี้ชาวบ้านส่วนมากรับรู้ว่าเป็นเรื่องส่วนรวมที่ต้องยื่นมือมาแก้ไข) มากกกว่าเวทีที่มีเพียงคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งมาเข้าร่วม กรณีที่เห็นได้ชัดได้แก่กรณีตำบลใหม่พัฒนาที่เมื่อมีการจัดเวทีประชาคมเรื่องการงดเหล้า ผู้เข้าร่วมเวทีส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงซึ่งไม่ดื่มเหล้าอยู่แล้ว ทำให้เรื่องการงดเหล้าได้รับการเห็นชอบอย่างเป็นเอกฉันท์ แต่เมื่อนำมาปฏิบัติจริงผู้ที่ดื่มเหล้ามักเป็นผู้ชายและไม่ได้เข้าร่วมเวทีดังกล่าว จึงมีการยกเอาการไม่ได้เข้าร่วมเวทีประชาคมมาเป็นข้ออ้างในการไม่ปฏิบัติตาม

นอกจากความหลากหลายแล้ว ข้อสรุปจากเวทีประชาคมที่มีการจัดการที่ดี มีโอกาสที่จะได้รับความร่วมมือเมื่อถึงเวลาปฏิบัติมากกว่าเวทีที่ขาดการจัดการที่ดี การจัดการที่ดีนั้นได้แก่การเปิดโอกาสและมีการกระตุ้นให้ผู้ที่มาร่วมเวทีได้แสดงความคิดเห็นอย่างทั่วถึง นอกจากนี้ ดังที่สามารถเห็นได้ในหลายกรณีศึกษาที่คณะผู้จัดเวทีประชาคมจะเชิญผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับความคิดดีๆนั้นโดยตรงมาเป็นวิทยากรบรรยายข้อดีของความคิดดีๆนั้นให้ผู้เข้าร่วมเวทีได้ฟัง การให้ความรู้โดยผู้รู้ถือเป็นกลยุทธ์ขั้นต้นที่สำคัญต่อการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับความเชื่อ เนื่องจากเป็นการปูพื้นฐานความเข้าใจใหม่ อย่างน้อยก็ทำให้เกิด “สะกิดใจ” ว่าแบบแผนการปฏิบัติที่เคยทำกันมานั้นถูกต้องหรือไม่อย่างไร และการปฏิบัติแบบใหม่นั้นได้ประโยชน์มากกว่าแบบเดิมอย่างไร หากชาวบ้านพบว่าโครงการนี้มีประโยชน์ต่อเขา การยอมรับย่อมเกิดขึ้น กรณีศึกษาโครงการจัดการขยะเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดของการใช้กลยุทธ์นี้ในเวทีประชาคม

ข้อมูลจากกรณีศึกษาต่างๆชี้ให้เห็นตรงกันว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคมจะต้องมี “ทีมงาน” ในการดำเนินการ กิจกรรมที่เป็นเรื่องส่วนรวมนั้นเป็นเรื่องยากที่จะปล่อยให้เกิดเองโดยธรรมชาติ การมีผู้ที่มารับผิดชอบดำเนินการเสมือนเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นตัวช่วยอย่างมากต่อความสำเร็จของการเปลี่ยนแปลง โดยส่วนมากทีมงานมักจะเป็นกลุ่มของผู้ริเริ่มความคิดดีๆนั่นเอง การตั้งทีมงานมักจะมีผู้นำที่ถ้าไม่เป็นผู้ริเริ่มความคิดดีๆก็เป็นผู้ที่มีความตั้งใจที่จะดำเนินการสร้างนวัตกรรมสังคมอย่างมากเป็นผู้ไป “ชักชวน” ให้คนอื่นๆมาเข้าร่วม โดยมักจะเป็นเพื่อนหรือคนที่ผู้นำให้ความเคารพ บางกรณีผู้นำจะเลือกผู้ที่เป็นผู้นำอย่างไม่เป็นทางการหรือผู้นำโดยธรรมชาติเข้ามาเป็นทีมงานด้วย กรณีศึกษาที่ใช้แนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นจะมีการตั้ง “ทีมงานวิจัย” อย่างเป็นทางการขึ้นมาใหม่ แต่การก่อตั้งทีมงานอาจมาจากคณะกรรมการหมู่บ้านที่รับผิดชอบกิจกรรมส่วนรวมของหมู่บ้านอยู่แล้วก็ได้ เฉพาะกรณีบ้านสามขาเท่านั้นที่ช่วงต้นของการสร้างนวัตกรรมสังคมยังไม่มีทีมงานเฉพาะเนื่องจากกลุ่มของชาวบ้านสามารถสร้างและดำเนิน

กิจกรรม (อันเป็นส่วนหนึ่งของนวัตกรรมสังคมนั้นๆ) เองได้ ที่บ้านดงและบ้านไร่น้อยต่างก็มีการก่อตั้งทีมงานจากผู้นำชุมชน

ขั้นตอนต่อมาเป็นขั้นที่ทีมงานสร้าง “กิจกรรม” อันเป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้างนวัตกรรมสังคมทีละส่วนก็ว่าได้ เมื่อสร้างกิจกรรมขึ้นมาได้แล้วก็จะทำหน้าที่ประชาสัมพันธ์และรณรงค์ให้ชาวบ้านรับเอากิจกรรมเหล่านั้นไปปฏิบัติ กิจกรรมที่สร้างขึ้นอาจจะมีมากหรือน้อยก็ได้ขึ้นอยู่กับขอบเขตของความมุ่งหมายของนวัตกรรมสังคม เช่น กรณีการจัดการขยะบ้านไร่น้อยที่มีกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการขยะอย่างหลากหลายก็เป็นเพราะการจัดการขยะนั้นสามารถดำเนินการได้ในหลายมิติ ส่วนกรณีการงดเหล้างานศพนั้นกิจกรรมหลักๆเพียงกิจกรรมเดียวนั่นคือการกำหนดแนวทางการงดเหล้าในงานศพขึ้นมาให้คนในชุมชนปฏิบัติตาม แต่ไม่ว่าจะมีกิจกรรมหลักมากหรือน้อยก็ตาม ทีมงานจะต้องมีการรณรงค์ให้ชาวบ้านได้รับรู้ถึงกิจกรรมนั้นๆอย่างถูกต้องและทั่วถึงซึ่งโดยมากมักจะเป็นการไปพบพูดคุยกันซึ่งหน้า ทั้งนี้ทีมงานจะต้องมีความรู้พอที่จะอธิบายเนื้อหาของกิจกรรมที่กำหนดขึ้นให้คนอื่นๆในชุมชนเข้าใจได้

ขั้นลงมือปฏิบัติคือขั้นที่กิจกรรมที่สร้างขึ้นถูกนำไปปฏิบัติ ข้อมูลจากกรณีศึกษาชี้ตรงกันว่าสมาชิกในทีมงานมักจะเป็นผู้นำกิจกรรมเหล่านั้นไปปฏิบัติก่อน ซึ่งทำให้ทีมงานมีข้อมูลเกี่ยวกับความยากง่ายของกิจกรรมเหล่านั้นเมื่อนำไปปฏิบัติจริง เช่น การทำบัญชีครัวเรือนที่เป็นเสมือนจุดเริ่มต้นของการจัดการหนี้สินนั้นแรกเริ่มเดิมทีหมวดหมู่ในบัญชีครัวเรือนที่กำหนดไว้ก่อนเป็นอุปสรรคต่อการจดบันทึกของผู้ที่ได้ทดลองทำ การปรับเปลี่ยนหมวดหมู่จึงมีขึ้นเพื่อให้เกิดความสะดวกในการจดบันทึกมากขึ้น การปฏิบัตินั้นด้วยตัวมันเองเป็นกระบวนการของการเรียนรู้และพัฒนา ดังตัวอย่างของบัญชีครัวเรือนที่ยกมาข้างต้น กิจกรรมที่เป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมนั้นปรับเปลี่ยนนำไปได้ตามข้อจำกัดเมื่อมีการปฏิบัติจริง ทีมงานและชาวบ้านจะได้เรียนรู้ร่วมกันเมื่อมีการปฏิบัติว่าสิ่งใดปฏิบัติได้สิ่งใดปฏิบัติไม่ได้

จุดต่างที่สำคัญระหว่างชุมชนที่สามารถบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้กับชุมชนที่ทำไม่ได้อยู่ตรงที่การข้ามผ่านอุปสรรคที่เกิดขึ้นเมื่อมีการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆนั่นเอง นอกจากนี้ การปฏิบัติยังเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านจะได้มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างกว้างขวาง ความขัดกันของความคิดเห็นจึงเป็นสิ่งที่คาดหวังได้ แต่การมีความขัดแย้งก็ไม่ได้เป็นสิ่งเลวร้ายเสมอไปหากทีมงานมีการจัดการความขัดแย้งอย่างมีประสิทธิภาพ หลายครั้งที่ความขัดแย้งนำไปสู่การปรากฏของกิจกรรมใหม่ๆที่มีประสิทธิผลมากกว่าเดิม

ข้อมูลจากกรณีศึกษาชี้ว่า หลังจากที่ได้ดำเนินกิจกรรมที่เป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมมาระยะหนึ่งแล้ว ทีมงานจะทำให้นวัตกรรมสังคมมีความเป็นทางการ (Formalization) โดยอาจจะทำในรูปของการกำหนดกฎระเบียบและบทลงโทษหากไม่ปฏิบัติตาม เห็นได้ชัดจากกรณี

บ้านดงที่เริ่มต้นด้วยการ “ขอความร่วมมือ” ในการงดเหล้าก่อนที่จะทำให้เป็นทางการด้วยการออกกฎระเบียบว่าด้วยการงดเหล้าในงานศพซึ่งเป็น “บังคับ” ให้ชาวบ้านที่ยังลังเลว่าจะปฏิบัติอย่างไรสามารถตัดสินใจปฏิบัติตามได้อย่างสะดวกใจ (จากที่ช่วงแรกลังเลเพราะกลัวเพื่อนบ้านจะต่อว่า แต่หากมี “ข้อตกลงที่เป็นทางการ” ซึ่งทุกคนในชุมชนต้องยอมรับก็จะกระทำตามได้) การทำให้เป็นทางการบางครั้งอาศัยผู้มีตำแหน่งที่เป็นทางการมาช่วย ดังกรณีบ้านไร่น้อยที่มีการเชิญนายกเทศมนตรีมาเป็นประธานในกิจกรรมหลายๆอย่าง ซึ่งเป็นเสมือนสัญลักษณ์ว่าการดำเนินกิจกรรมเหล่านั้นมีความเป็นทางการไม่ใช่กิจกรรมที่มาปฏิบัติกันเล่นๆ ในกรณีบ้านสามขานั้น การทำให้การจัดการหนี้สินเป็นทางการนั้นเกิดขึ้นเมื่อมีการรับเอาวิธีการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมาเป็นแนวทางในการดำเนินการจัดการหนี้สิน จากเดิมที่ชาวบ้านดำเนินการกันเอง เมื่อมีการกำหนดทีมงานขึ้นและมีกิจกรรมต่างๆเกิดขึ้นตามมาทำให้การจัดการหนี้สินกลายเป็นเรื่อง “หน้าหมู่” นั่นคือเป็นเรื่องส่วนรวมที่ชาวบ้านทุกคนจะต้องช่วยกันคนละไม้คนละมือ อาจกล่าวได้ว่า การทำให้เป็นทางการนี้เป็นช่วงเวลาที่นวัตกรรมสังคมเริ่มต้นการบูรณาการ เพราะการทำให้นวัตกรรมสังคมเป็นทางการทำให้ชาวบ้านทุกคนไม่อาจหลีกเลี่ยงที่จะไม่ปฏิบัติตามได้หากไม่ต้องการได้รับบทลงโทษทางสังคมอันเป็นผลจากการไม่ปฏิบัติตาม

ขั้นตอนที่สำคัญในช่วงการบูรณาการนวัตกรรมสังคมอีกขั้นคือการเผยแพร่ผลการดำเนินการ ซึ่งเป็นการทำให้ข้อมูลด้านดีของนวัตกรรมสังคมกระจายไปยังชาวบ้านกลุ่มต่างๆ การให้ข้อมูลดังกล่าวเป็นสิ่งจำเป็นเพราะนวัตกรรมสังคมเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและค่านิยมของคน หากไม่มีหลักฐานที่น่าเชื่อถือพอก็ไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะมีการเปลี่ยนความเชื่อไปจากเดิม ดังนั้น การเผยแพร่ผลดีจากการปฏิบัติควบคู่ไปกับการใช้พลังบังคับเชิงสังคม (ในรูปของการทำให้เป็นทางการ) จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความเชื่อได้

ขั้นการปรับปรุงกิจกรรมเดิมและการสร้างกิจกรรมใหม่ๆเพิ่มเติมเป็นขั้นตอนที่ทีมงานค้นพบว่ากิจกรรมที่ได้ดำเนินการมายังไม่สามารถทำให้ความมุ่งหมายของนวัตกรรมสังคมบรรลุได้ หรืออาจกล่าวได้ว่ายังมีกิจกรรมไม่เพียงพอที่จะรวมเป็นนวัตกรรมสังคมตามที่ต้องการ กิจกรรมใหม่ๆนี้อาจจะเป็นการปรับปรุงกิจกรรมที่มีอยู่ให้ดีขึ้นหรือสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านมากขึ้น หรือเป็นกิจกรรมใหม่อันมีรากฐานมาจากกิจกรรมที่มีอยู่ก็ได้ เมื่อรวมกับเงื่อนไขการมีความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงานกับการมีความร่วมมือกันภายในชุมชนแล้ว กระบวนการนวัตกรรมสังคมเมื่อมาถึงขั้นนี้แล้วมักจะทำให้นวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นและบูรณาการเข้าสู่ชุมชนได้แล้ว

กระบวนการนวัตกรรมสังคมช่วงสุดท้ายเป็นช่วงของ*การขยายผล* ซึ่งอาจจะมีหรือไม่มีก็ได้ ทั้งนี้ ขั้นตอนต่อๆมาของการดำเนินการจะเกี่ยวข้องกับการประเมินผลการปฏิบัติ รวมไปถึงการ

เปิดรับข้อมูล/ความรู้ใหม่ๆหรือสร้างความรู้ใหม่ๆขึ้นมาเอง เพื่อพัฒนานวัตกรรมสังคมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น และหากชุมชนมีการวิเคราะห์หาแนวทางต่างๆในการจัดการกับปัญหาอื่นในชุมชนและริเริ่มความคิดดีๆขึ้นก็เท่ากับเป็นการเริ่มต้นกระบวนการนวัตกรรมสังคมชุดใหม่ขึ้นนั่นเอง สุดท้ายหากชุมชนมีโอกาสแลกเปลี่ยนประสบการณ์การดำเนินการกับชุมชนอื่น นวัตกรรมสังคมของชุมชนก็อาจแพร่กระจายไปเติบโตยังชุมชนอื่นๆได้ต่อไป

พลวัตของนวัตกรรมสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงของ “รูปลักษณ์” หรือ “รูปแบบ” ของนวัตกรรมสังคม*ที่เกี่ยวเนื่องกับแต่ละช่วงของกระบวนการนวัตกรรมสังคม* การเปลี่ยนแปลงแรกสุดที่เกิดขึ้นได้แก่การปรากฏของ “ความคิดดีๆ” (Good Idea) จากนั้นความคิดดีๆจะเปลี่ยนแปลงไปสู่ “นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ” (Immature Social Innovation) ก่อนจะเปลี่ยนแปลงอีกครั้งเป็น “นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ” (Mature Social Innovation)

จากการศึกษากรณีศึกษาทั้ง 9 กรณีผู้วิจัยพบว่าพลวัตของนวัตกรรมสังคม (ดูภาพที่ 7.1) มีจุดเริ่มต้นที่ “ความคิดดีๆ” ซึ่งหมายถึงความคิดสร้างสรรค์ในการแก้ปัญหาหรือพัฒนาชุมชนตัวเอง ความคิดดีๆนี้อาจเกิดขึ้นจากการได้พบปะพูดคุยกับผู้อื่น (เช่นกรณีบ้านดง) หรือจากการได้เข้าร่วมการฝึกอบรม (เช่นกรณีบ้านไร่น้อย) หรือจากการรับนโยบายจากหน่วยงานปกครองท้องถิ่น (เช่นกรณีศึกษาย่อยต่างๆ) หรือแม้แต่การเกิดขึ้นเองจากการลองผิดลองถูก (เช่นกรณีบ้านสามขา) ความคิดดีๆถือเป็นรูปลักษณ์แรกของนวัตกรรมสังคม หากได้รับการปฏิบัติที่เหมาะสมความคิดดีๆจึงแปลงสภาพไปสู่การเป็นนวัตกรรมสังคมต่อไป

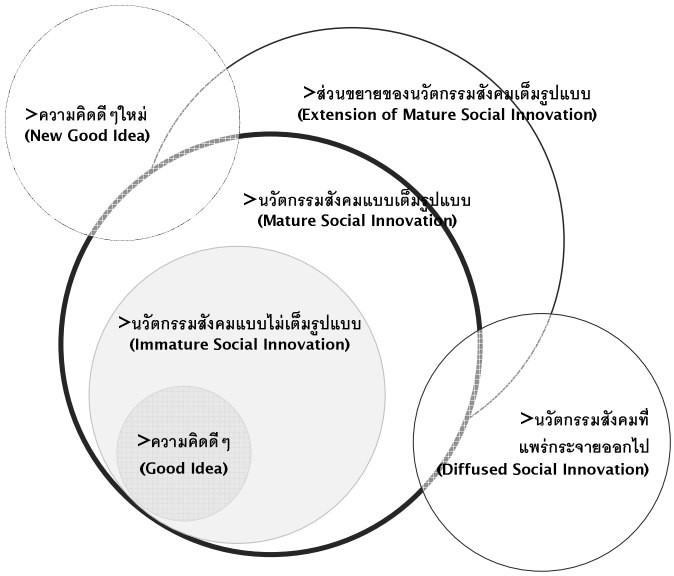

ภาพที่ 7.1 พลวัตนวัตกรรมสังคม

ความคิดดีๆที่ถูกนำไปปฏิบัติอย่างน้อยหนึ่งครั้งเรียกว่า “นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ” เช่นเมื่อมีการจัดงานศพปลอดเหล้าขึ้นเป็นครั้งแรกในชุมชนบ้านดงก็นับได้ว่าเกิดนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพเกิดขึ้นแล้วแต่ยังไม่เต็มรูปแบบเพราะยังขาดการมีส่วนร่วมของชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชนซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้ตัดสินความสมบูรณ์ของนวัตกรรมสังคม เช่นเดียวกับการเกิดขึ้นครั้งแรกของการจัดการหนี้สินและการจัดการขยะที่บ้านสามขาและบ้านไร่น้อยตามลำดับกรณีศึกษาย่อยบางแห่งสร้างนวัตกรรมสังคมจนมีองค์ประกอบครบถ้วนตามความมุ่งหมาย แต่ก็ยังจัดเป็นเพียงนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบได้หากคนส่วนใหญ่ยังไม่ยอมรับไปปฏิบัติ

เมื่อชาวบ้านส่วนใหญ่ (มากกว่าร้อยละ 50) นำเอานวัตกรรมสังคมที่มีองค์ประกอบตามความมุ่งหมายครบถ้วนแล้วไปปฏิบัติ นวัตกรรมสังคมจึงจัดเป็นนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ ดังเช่นที่บ้านดงไม่มีการเลี้ยงเหล้าในงานศพอีกเลยตั้งแต่ปีพ.ศ.2546 หรือในปีเดียวกันที่บ้านสามขา มีชาวบ้านมากกว่าร้อยละ 80 ที่จัดการหนี้สินของตัวเองได้จนสามารถ “อยู่กับหนี้ได้อย่างมีความสุข” หรือที่บ้านไร่น้อยชาวบ้านเกือบทุกหลังคาเรือนมีการจัดการขยะอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ.2550

นวัตกรรมสังคมยังสามารถ “ขยายผล” ต่อไปได้แม้จะพัฒนาขึ้นจนเต็มรูปแบบแล้ว โดยการขยายผลนี้เกิดขึ้นได้ 3 ลักษณะคือ การขยายผลเชิงลึก การขยายผลทางกว้าง และการขยายผลไปยังชุมชนอื่น การขยายผลเชิงลึกได้แก่การพัฒนานวัตกรรมสังคมเดิมให้มีความมุ่งหมายกว้างขึ้นจากเดิมและขยายองค์ประกอบของมันมากขึ้นตามไปด้วย กรณีที่เห็นได้ชัดคือนวัตกรรมงดเหล้างานศพบ้านดงที่มีความมุ่งหมายเดิมคือการลดค่าใช้จ่ายในงานศพ เมื่อทำสำเร็จจึงขยายไปยังการปฏิบัติอื่นๆที่สามารถลดค่าใช้จ่ายในงานศพลงได้อีก เช่น การทำโลงศพและปราสาทบรรจุศพเอง เป็นต้น ที่บ้านสามขาเองก็มีการขยายผลเชิงลึกโดยเน้นไปที่การทำให้นวัตกรรมสังคมมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้นด้วยการดำเนินการปรับโครงสร้างหนี้ เป็นต้น ส่วนที่บ้านไร่น้อยหลังจากชาวบ้านมีการจัดการขยะอย่างกว้างขวางแล้ว ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมกำลังหาวิธีการแปรรูปเศษอาหารเป็นก๊าซชีวภาพเป็นการดำเนินการส่วนขยายต่อไป

การขยายผลทางกว้างคือการเกิดความคิดดีๆใหม่ซึ่งเป็นการเริ่มต้นของสร้างนวัตกรรมสังคมอื่นๆขึ้นอีกในชุมชนโดยมีนวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นก่อนเป็นฐาน กรณีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนที่บ้านสามขาและบ้านดงและโครงการพัฒนาเยาวชนที่บ้านไร่น้อยเป็นหลักฐานที่ชัดเจนของการขยายผลทางกว้าง ส่วนการขยายผลไปสู่ชุมชนอื่นก็คือการที่นวัตกรรมสังคมแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่นแล้วเกิดการรับนวัตกรรมสังคมนั้น ดังมีกรณีศึกษาย่อยเป็นตัวอย่างนั่นเอง

เมื่อวิเคราะห์พลวัตของนวัตกรรมสังคมในเชิงลึกพบว่า นวัตกรรมสังคมแต่ละรูปลักษณ์มีคุณสมบัติที่เปลี่ยนแปลงไปจากรูปลักษณ์ก่อนหน้าอย่างน้อย 2 คุณสมบัติ ได้แก่ (1) ความเป็นรูปธรรมซึ่งมีสูงขึ้นเมื่อนวัตกรรมสังคมพัฒนาขึ้น และ (2) ระดับการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนที่เพิ่มขึ้นเมื่อนวัตกรรมสังคมพัฒนาขึ้น

รูปลักษณ์แรกของนวัตกรรมสังคมคือความคิดดีๆซึ่งมีความเป็นนามธรรมมาก พัฒนาขึ้นมาเป็นนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบซึ่งในเชิงปฏิบัติก็คือชุดของกิจกรรมใหม่ที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ/ค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง (เรื่องที่กำลังสนใจ) เป็นการ “ลงมือปฏิบัติ” หรือทำการเปลี่ยนแปลงตัวเองจริงๆ นวัตกรรมสังคมในช่วงนี้จะ “สัมผัสได้” กล่าวคือสามารถเห็นผลของการปฏิบัติตามกิจกรรมใหม่ๆนั้นได้ ซึ่งอีกนัยยะหนึ่งก็คือผลจากมีพฤติกรรมแบบใหม่นั่นเอง จนกระทั่งนวัตกรรมสังคมพัฒนาถึงขั้นเต็มรูปแบบนับเป็นจุดที่นวัตกรรมสังคมมีความเป็นรูปธรรมมากที่สุดและเริ่มที่จะแปลงสภาพไปสู่ความเป็นนามธรรมอีกครั้ง การที่นวัตกรรมสังคมกลับไปอยู่ในรูปลักษณ์ที่เป็นนามธรรมอีกครั้งเป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ปฏิบัติตามกิจกรรมใหม่ๆนั้นอย่างเป็นเรื่องปกติหรือเกิดเป็นความเคยชินขึ้น นั่นเท่ากับว่านวัตกรรมนั้นกลายเป็น “ความเชื่อ/ค่านิยมใหม่” (ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นนามธรรม) สำหรับชาวบ้านในชุมชนนั้นๆไปแล้วนั่นเอง

ในขณะเดียวกัน ระดับการร่วมมือก็เพิ่มขึ้นเมื่อนวัตกรรมสังคมพัฒนาขึ้น เมื่อแรกเริ่มความคิดดีๆนั้นอาจจะอยู่ในหัวของใครคนใดก็ได้ ผู้ที่มีความคิดสร้างสรรค์หรือผู้ที่ได้รับข้อมูลหรือความรู้ใหม่ๆมาสามารถนำมาเผยแพร่ต่อได้อย่างอิสระ ดังนั้นในช่วงเริ่มต้นของนวัตกรรมสังคมจึงไม่จำเป็นต้องมีการมีส่วนร่วมของชาวบ้านคนอื่นๆ กระทั่งความคิดดีๆบางอย่างได้รับความสนใจจากชาวบ้านจำนวนหนึ่ง จนเกิดเป็นแนวร่วมของชาวบ้านในการปฏิบัติตามกิจกรรมที่เกิดจากความคิดดีๆนั้นจึงเท่ากับมีการปรากฏของนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบขึ้น ต่อเมื่อส่วนใหญ่ของสมาชิกในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในรูปของการยอมรับปฏิบัติกิจกรรมเหล่านั้น จึงถือว่ามีนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบปรากฏขึ้น

เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม จากการวิเคราะห์เงื่อนไขในบทที่ 6 ทำให้ทราบว่าการผสมกันของความสามารถในการดูดซับความรู้และการร่วมมือกันภายในชุมชนเป็นเงื่อนไขจำเป็นที่น้อยที่สุดต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยความสามารถในการดูดซับความรู้นั้นพิจารณาในระดับทีมงาน ส่วนการร่วมมือกันนั้นพิจารณาทั้งระดับทีมงานและชุมชน

*ตัวแสดงในกระบวนการนวัตกรรมสังคม*ที่สำคัญได้แก่ ทีมงานและชุมชน ความคิดดีๆในชุมชนนั้นอาจปรากฏได้มากมาย แต่มีความคิดดีๆจำนวนน้อยเท่านั้นที่ได้รับการยอมรับและนำไปใช้เป็นฐานในการสร้างนวัตกรรมสังคม บทบาทของเจ้าของความคิดดีๆนั้นมีความสำคัญต่อ

การอยู่รอดของความคิดดีๆนั้นๆเอง กล่าวคือ หากผู้มีความคิดดีๆสามารถขยายความคิดให้คนในชุมชนได้รับรู้และสามารถแสวงหาการยอมรับ (อย่างน้อยในหลักการ) จากชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ ความคิดดีๆนั้นจึงจะมีโอกาสได้รับการนำไปปฏิบัติ

ทีมงานคือกลุ่มคนในชุมชนที่รับผิดชอบต่อการเกิดขึ้นและบูรณาการนวัตกรรมสังคม และบางครั้งอาจรวมถึงการขยายผลนวัตกรรมสังคมด้วย สมาชิกของทีมงานมักจะประกอบด้วยผู้เป็นเจ้าของความคิดดีๆ (หรือเรียกว่าผู้ริเริ่ม) ผู้นำในชุมชน รวมไปถึงเพื่อนหรือคนรู้จักของสมาชิกหลักของทีมงาน ส่วนใหญ่ทีมงานเกิดขึ้นก่อนที่จะมีการแสวงหาฉันทามติจากสมาชิกทั้งหมดของชุมชน และจริงๆแล้วก็เป็นทีมงานที่อาจจะยังไม่เป็นทางการนี้เองที่ผลักดันให้ความคิดดีๆนั้นเป็นเรื่องของส่วนรวม จนต้องมีการพิจารณาและขอความคิดเห็นในระดับชุมชน ทีมงานมีบทบาทสำคัญในกระบวนการนวัตกรรมสังคมเพราะเป็นหน่วยปฏิบัติการ (operational unit) ทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการต่างๆ เช่น การวางแผน การออกแบบกิจกรรม รวมไปถึงการประเมินผลการดำเนินการ ทีมงานยังมักจะเป็นผู้เริ่มต้นรับนวัตกรรมสังคมก่อนอีกด้วย

ชุมชนคือองค์รวมของทั้งสถาบันสำคัญๆในชุมชน การรวมกลุ่มทางสังคม รวมไปถึงชาวบ้านในระดับครัวเรือนทั้งหมด กลุ่มทางสังคมมีบทบาทโดยตรงต่อการกระบวนการนวัตกรรมสังคมเช่นเดียวกับสถาบันสำคัญเช่น วัด หรือ โรงเรียนในชุมชนที่ต้องร่วมมือกันกับทีมงานในการเผยแพร่นอกจากนี้ โดยหลักการที่ว่าชาวบ้านในชุมชนส่วนใหญ่ต้องยอมรับนวัตกรรมสังคมจึงจะจัดว่ามีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในชุมชน ทำให้บทบาทของชาวบ้านธรรมดาเหล่านี้มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าองค์ประกอบอื่นๆ

7.2 กรอบนวัตกรรมสังคม

กรอบนวัตกรรมสังคม คือ กรอบที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการนวัตกรรมสังคมกับพลวัตนวัตกรรมสังคมรวมไปถึงเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง กรอบนวัตกรรมสังคมเป็นกรอบเชิงบูรณาการที่รวมเอาองค์ประกอบสำคัญในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมไว้ด้วยกัน ได้แก่ (1) กระบวนการระดับปัจเจกที่มีผลต่อพลวัตนวัตกรรมสังคม (2) กระบวนการระดับทีมงานที่มีผลต่อพลวัตนวัตกรรมสังคม และ (3) เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการปรากฏของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ รวมไปถึงอิทธิพลของปัจจัยต่างๆจากภายนอกชุมชนด้วย ในการอธิบายกรอบนวัตกรรมสังคมนี้ ผู้วิจัยจะอธิบายแยกเป็นแต่ละส่วนเพื่อให้เกิดความเข้าใจเป็นเบื้องต้นเสียก่อน จากนั้นจึงจะอธิบายกรอบแนวคิดนี้ในภาพรวมต่อไป

7.2.1 ส่วนประกอบที่ 1: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับปัจเจก

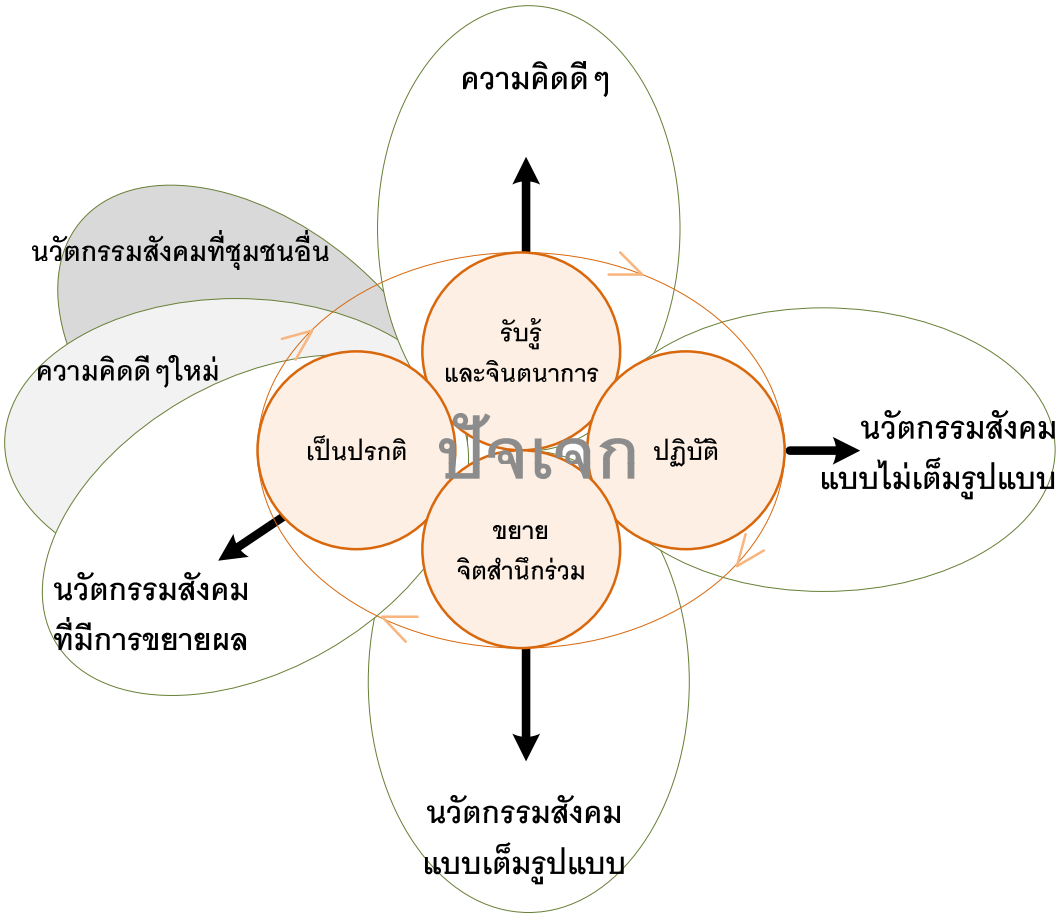

ภาพที่ 7.2 ส่วนประกอบที่ 1: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับปัจเจก

จากภาพที่ 7.2 จะเห็นวงกลม 4 วงตรงใจกลางของภาพ วงกลมดังกล่าวแสดงลักษณะสำคัญของปัจเจกในแต่ละช่วงเวลาของกระบวนการนวัตกรรมสังคม กล่าวคือ ในช่วงแรก ปัจเจกจะมีการ “รับรู้” และ “จินตนาการ” การรับรู้ในที่นี้ได้แก่การที่ปัจเจกได้รับทราบข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาหรือสภาวะอันไม่พึงประสงค์ในชุมชน เมื่อมีการรับรู้ปัญหาแล้ว หากมีการจินตนาการถึงวิธีการใหม่ๆในการแก้ปัญหาก็เท่ากับว่ามีการปรากฏของความคิดดีๆซึ่งเป็นเมล็ดพันธุ์ของนวัตกรรมสังคมแล้ว การเกิดขึ้นของความคิดดีๆนั้นเริ่มเกิดขึ้นในหัวของคนๆหนึ่งก่อน โดยต้องอาศัยการรับรู้และจินตนาการของคนๆนั้นในการพัฒนาความคิดดีๆขึ้นมาในใจ ถ้าอาศัยแต่การรับรู้เพียงอย่างเดียว ความคิดที่เกิดขึ้นก็จะซ้ำรอย หรือเป็นไปในทางเดียวกับข้อมูลหรือความรู้ที่

ได้รับมา แต่หากมีจินตนาการเป็นตัวเสริม อาจจะทำให้สิ่งที่ได้รับรู้มาเปลี่ยนแปลงไปเป็นความคิดใหม่ๆได้

วงกลมถัดมาคือ “ปฏิบัติ” หมายถึงการที่ปัจเจกได้ลงมือปฏิบัติตามความคิดดีๆที่เกิดขึ้น ทั้งที่เกิดจากความคิดของตนเองหรือเป็นความคิดดีๆของผู้อื่นในชุมชนก็ได้ การปฏิบัติถือเป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างหนึ่งของกระบวนการนวัตกรรมสังคม โดยหากมีแต่ความคิดดีๆแต่ไม่มีใครลงมือปฏิบัติก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆเกิดขึ้น การบอกได้ว่ามีนวัตกรรมสังคมเกิดขึ้นในชุมชนก็ต่อเมื่อมีการสังเกตพบการปฏิบัติเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมนั้น

วงกลมถัดลงมาด้านล่างคือ “ขยายจิตสำนึกร่วม” ซึ่งหมายถึงการปฏิบัติในรูปแบบต่างๆของปัจเจกที่เกี่ยวกับนำความคิดใหม่ (นวัตกรรมสังคม) ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของกิจกรรมใดไปเผยแพร่ให้เพื่อนบ้านหรือสมาชิกของชุมชนคนอื่นๆได้ทราบ นวัตกรรมสังคมมักจะปฏิบัติกันในวงแคบๆจำนวนน้อยก่อน จากนั้นค่อยขยายไปยังเพื่อน เพื่อนบ้าน คนรู้จัก ก่อนจะข้ามไปสู่การเล่าให้คนกลุ่มใหญ่ฟัง ซึ่งโดยมากก็กระทำผ่านทางเวทีประชุมของชุมชนที่มักจะจัดขึ้นเป็นประจำอยู่แล้ว การขยายจิตสำนึกร่วมของปัจเจกมีส่วนช่วยให้นวัตกรรมสังคมเปลี่ยนรูปลักษณ์ไปสู่นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ

วงกลมสุดท้ายที่ถัดขึ้นจากวงก่อนหน้าได้แก่ “เป็นปรกติ” หมายถึงการที่ปัจเจกปฏิบัติตนตามแนวทางของนวัตกรรมสังคมจนกลายเป็นเรื่องปรกติไปแล้ว กล่าวคือ ปัจเจกไม่จำเป็นต้องตัดสินใจว่าจะปฏิบัติหรือไม่ปฏิบัติ แต่จะลงมือปฏิบัติไปเลย อาจเรียกว่าเป็นความเคยชินก็ได้ ดังที่จะเห็นในกรณีการไม่เลี้ยงเหล้าในงานศพที่บ้านดง ที่ปัจจุบันการไม่เลี้ยงเหล้าถือเป็นเรื่องปกติ ไม่มีคนถามว่าจะเลี้ยงหรือไม่เลี้ยงอีกต่อไป เมื่อปัจเจกอยู่ในสภาวะปรกติก็มีความพร้อมที่จะคิดสร้างสรรค์กิจกรรมมาเสริมเติมนวัตกรรมสังคมเดิม หรือไม่ก็พร้อมที่จะคิดอะไรใหม่ๆออกมาต่อไป

7.2.2 **ส่วนประกอบที่** 2: **กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับทีมงาน**

นวัตกรรมสังคมไม่ได้เกิดจากการกระทำของปัจเจกเพียงมิติเดียว แต่ยังเกิดจากการกระทำของทีมงานด้วย (ดูภาพที่ 7.3) กระบวนการนวัตกรรมสังคมโดยทีมงานนั้นได้อธิบายไปแล้วในส่วนที่ 7.1 ว่าด้วยข้อสรุปเกี่ยวกับกระบวนการนวัตกรรมสังคม โดยอาจกล่าวโดยย่ออีกครั้งได้ว่า กระบวนการนวัตกรรมสังคมแต่ละขั้นที่ดำเนินการโดยทีมงานจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของนวัตกรรมสังคมได้ โดยกระบวนการแต่ละขั้นก็จะเปลี่ยนแปลงนวัตกรรมสังคมไปเรื่อยๆ (ในเชิงรูปแบบ) เมื่อนวัตกรรมสังคมมาถึงจุดที่เติบโตเต็มที่แล้ว (บูรณาการเข้ากับชุมชนแล้ว) หากมีกระบวนการวิเคราะห์ทบทวนก็อาจจะนำไปสู่การปรับปรุงนวัตกรรมสังคมนั้นให้มีคุณค่ามากขึ้น

อีกก็ได้ นอกจากนี้หากมีวิเคราะห์โดยใช้นวัตกรรมสังคมเดิมเป็นฐานก็อาจจะนำไปสู่ความคิดดีๆ ใหม่ได้อีก และท้ายที่สุด หากนวัตกรรมสังคมได้รับการถ่ายทอดไปยังชุมชนอื่นก็อาจนำไปสู่การสร้างนวัตกรรมสังคมนั้น (ที่มีความมุ่งหมายอย่างเดียวกัน) ในชุมชนอื่นๆได้ต่อไป

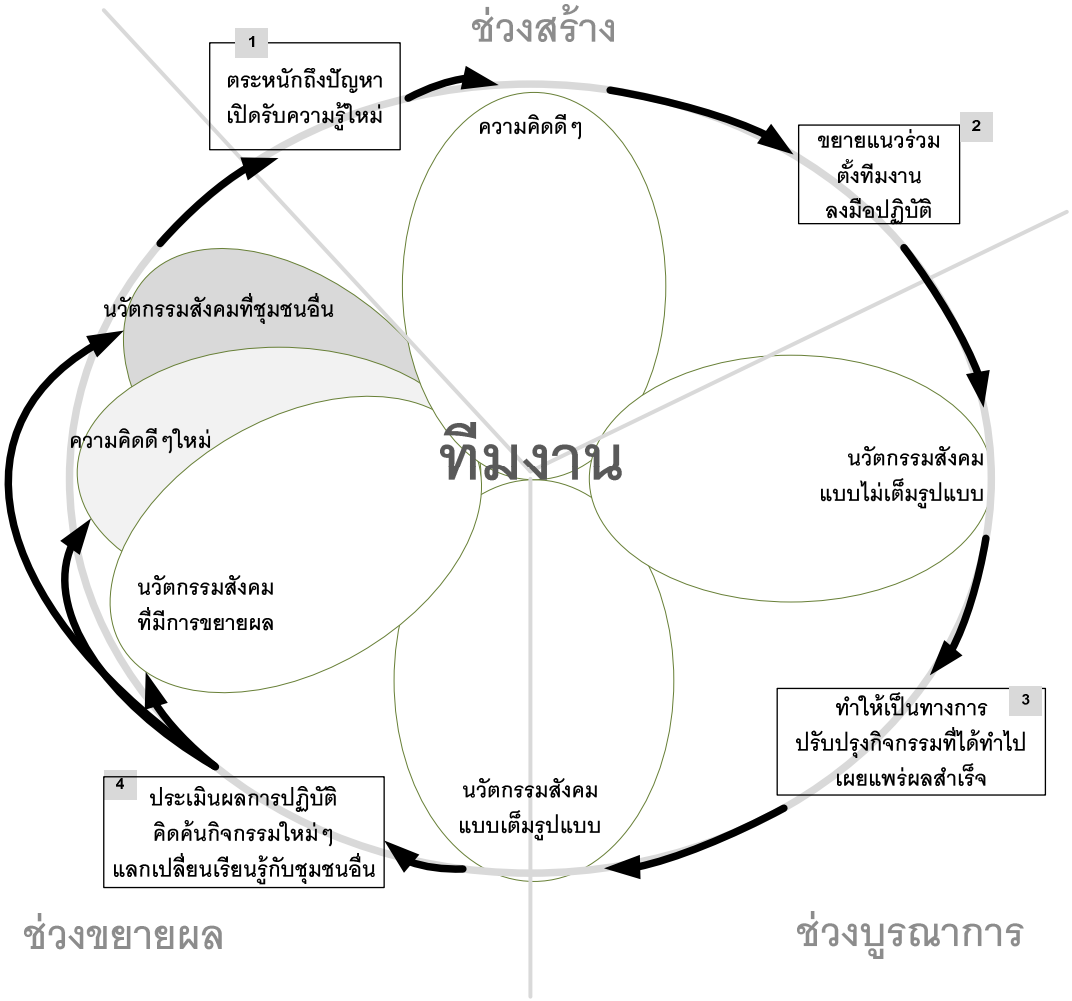

ภาพที่ 7.3 ส่วนประกอบที่ 2: กระบวนการนวัตกรรมสังคมระดับทีมงาน

7.2.3 **ส่วนประกอบที่** 3: **เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม**

ส่วนประกอบสุดท้ายของกรอบนวัตกรรมสังคม (ดูภาพที่ 7.4) ได้แก่ ส่วนที่ว่าด้วยเงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ซึ่งผลจากการวิเคราะห์พบว่ามีชุดของเงื่อนไข 4 ชุดที่สอดคล้องกับการมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม เงื่อนไขทั้ง 4 ชุดมาจากการผสมรวมของเงื่อนไขย่อย 5 ข้อ ดังที่ได้นำเสนอไปอย่างละเอียดแล้วในหัวข้อ 6.4

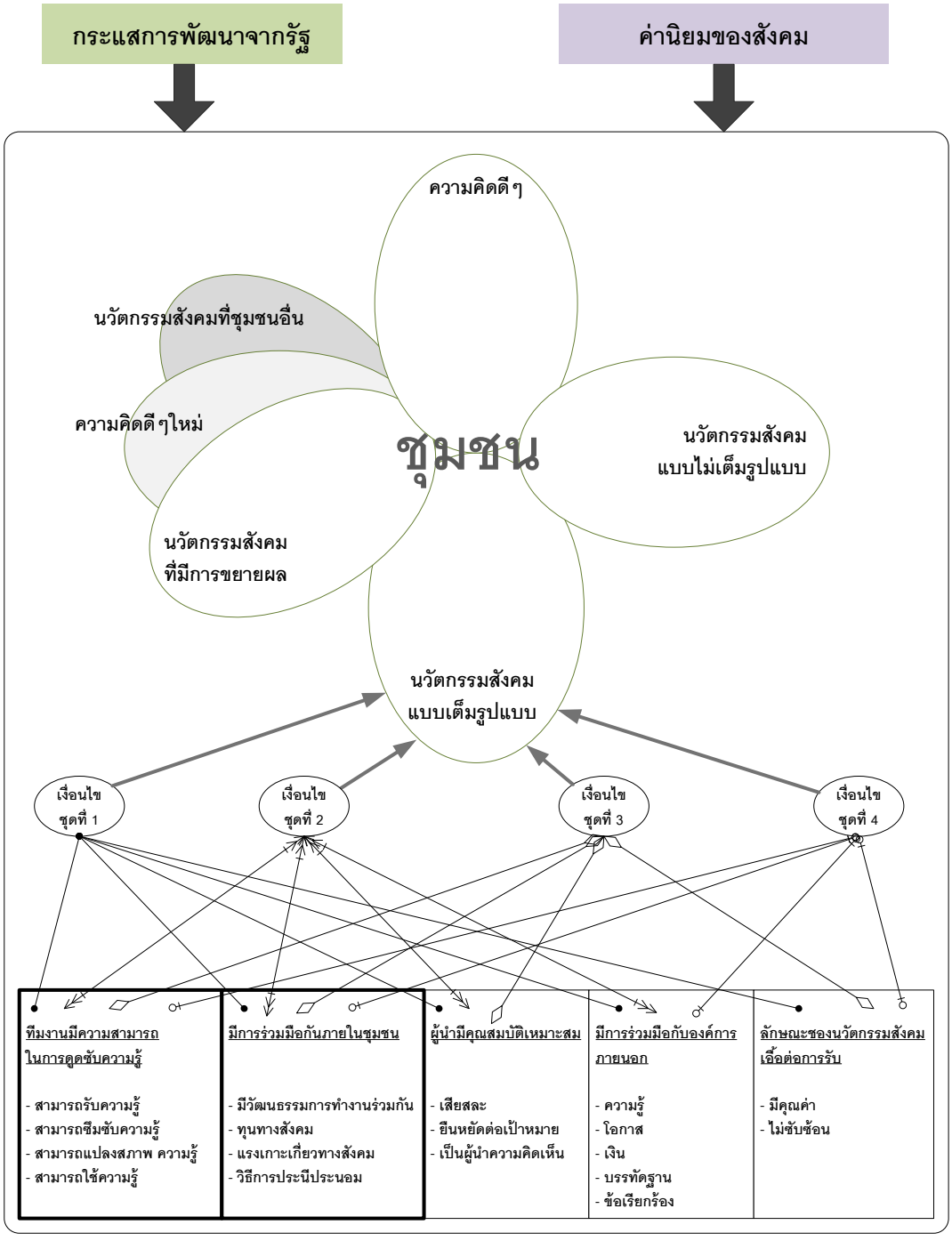

ภาพที่ 7.4 ส่วนประกอบที่ 3: เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

นอกจากนี้ กรอบนวัตกรรมสังคมยังระบุปัจจัยภายนอกชุมชนที่มีอิทธิพลต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคม ซึ่งจะมีผลต่อพลวัตของนวัตกรรมสังคมอีกทอดหนึ่งด้วย อันได้แก่ กระแสการพัฒนาของรัฐ และค่านิยมของสังคม

กระแสการพัฒนาของรัฐหมายถึงแนวทางการพัฒนาที่รัฐกำลังให้ความสนใจอยู่ กระแสการพัฒนามีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ สมัยหนึ่งรัฐอาจเน้นส่งเสริมการปราบปรามยาเสพติด สมัยหนึ่งเน้นการจัดระเบียบสังคม สมัยหนึ่งเน้นแก้ความยากจน ฯลฯ หากนวัตกรรมสังคมใดสอดคล้องกับนโยบายของรัฐในขณะนั้น ก็จะได้รับการส่งเสริมมากโดยเฉพาะในรูปของงบประมาณ

กระแสการพัฒนาของรัฐเป็นปัจจัยที่มีส่งผลอย่างชัดเจนต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมในช่วงของการสร้างและการขยายผล กล่าวคือ หากความคิดดีๆที่เกิดขึ้นไปสอดคล้องกับนโยบายที่รัฐกำลังให้ความสำคัญอยู่ ความคิดดีๆนั้นก็เปลี่ยนรูปเป็นนวัตกรรมสังคมได้อย่างรวดเร็ว ดังกรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย ที่เทศบาลตำบลม่วงน้อยกำลังมีนโยบายลดปริมาณขยะอยู่พอดี เมื่อมีชาวบ้านคิดจะทำโครงการจัดการขยะจึงได้รับการสนับสนุนจากเทศบาล ในช่วงของการขยายผลก็เช่นกัน หากเป็นโครงการที่ตรงกับกระแสการพัฒนาในขณะนั้น นวัตกรรมสังคมก็จะมีโอกาสขยายไปสู่ชุมชนอื่นได้มากขึ้น ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ นวัตกรรมสังคมงดเหล้างานศพที่ไปสอดคล้องกับกระแสการงดเหล้าที่กำลังเกิดขึ้น ทำให้ได้รับการสนับสนุนจากจังหวัดลำปาง นำไปกำหนดเป็นนโยบาย จนการงดเหล้างานศพขยายไปในหลายๆพื้นที่ของจังหวัดลำปาง

ท้ายที่สุดคือค่านิยมของสังคม นวัตกรรมสังคมในมิติหนึ่งถือเป็น “เครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงความเชื่อ” ของคนในชุมชน ถ้าการเปลี่ยนแปลงนี้ไปตรงกับค่านิยมของสังคมส่วนรวมก็จะได้รับการยอมรับและนำไปปฏิบัติได้ง่ายขึ้น ตรงกันข้าม ถ้าการเปลี่ยนแปลง (นวัตกรรมสังคม) ไม่สอดรับกับค่านิยมของสังคม กระบวนการนวัตกรรมสังคมก็จะดำเนินไปอย่างยากลำบาก

กรณีการจัดการหนี้สินบ้านสามขา จะเห็นว่าในช่วงปีพ.ศ.2541 หลังจากเกิดวิกฤติทางการเงินของประเทศ ทำให้ค่านิยมเก็งกำไรในอสังหาริมทรัพย์ ค่านิยมการกู้ยืมเกินตัว (เพราะอัตราดอกเบี้ยต่ำ) ซึ่งเป็นค่านิยมที่ “เป็นเรื่องปกติ” ในช่วงก่อนหน้านั้นเริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่ค่านิยมเก็บออมมากขึ้น ปรากฏการณ์นี้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่บ้านสามขา คือ บ้านสามขากำลังพบกับปัญหาจากการกู้ยืมเงินเกินตัวจนเกิดเป็น “หนี้เน่า” จำนวนมาก นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินที่เน้นการออมจึงเป็นทางเลือกในการปฏิบัติที่สอดคล้องพอดีกับค่านิยมของสังคม

ท้ายที่สุด เมื่อรวมส่วนประกอบทั้ง 3 นี้เข้าด้วยกันจึงได้กรอบนวัตกรรมสังคมที่ใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคมและพลวัตนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นได้อย่างเป็นระบบ ดังแสดงในภาพที่ 7.5 กรอบนวัตกรรมสังคมนี้แยกแยะให้เห็นว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคมประกอบขึ้นจากทั้งการกระทำของปัจเจกและการกระทำของทีมงาน

การกระทำของปัจเจกก็คือสิ่งที่ปัจเจกทำแล้วทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตัวเอง ซึ่งอาจเป็นไปการสมัครใจทำอย่างเป็นธรรมชาติ หรือทำเพราะถูกบังคับเชิงสังคมก็ได้ ส่วนการกระทำของทีมงานนั้นคือการเข้ามาจัดการอย่างจงใจที่จะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น ด้วยการทำงานของกระบวนการทั้ง 2 นี้ นวัตกรรมสังคมจึงจะเกิดขึ้น บูรณาการ และขยายผลต่อไปได้ กรอบนวัตกรรมสังคมที่นำเสนอนนี้จึงสอดคล้องกับหลักของการสร้างนวัตกรรมที่แตกต่างจากการวิวัฒนาการ กล่าวคือนวัตกรรมนั้นเป็นการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่อย่างมีการจัดการ ส่วนวิวัฒนาการนั้นเกิดมาจากกระแสเหตุปัจจัยโดยธรรมชาติ ไม่สามารถจัดการได้โดยตรง

เส้นโค้งที่เชื่อมระหว่างพลวัตนวัตกรรมสังคมยังให้ข้อมูลแก่ผู้อ่านด้วยว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคมแต่ละช่วงใช้เวลาเท่าๆกัน อย่างไรก็ตามในความเป็นจริงแล้วช่วงห่างระหว่างกระบวนการนวัตกรรมสังคมอาจจะไม่เท่ากันได้ ดังนั้น จึงอาจกำหนดให้เส้นโค้งดังกล่าวให้มีความสั้นยาวต่างกันไปตามข้อเท็จจริงที่ปรากฏในแต่ละกรณีศึกษาได้ หากเส้นโค้งมีความยาวมากกว่าปกติแสดงว่ากระบวนการเปลี่ยนแปลงจากรูปลักษณ์หนึ่งไปอีกรูปลักษณ์หนึ่งของนวัตกรรมสังคมใช้เวลานานดังมีกรณีบ้านสามขาและบ้านดงเป็นตัวอย่างของกรณีที่การเปลี่ยนแปลงจากความคิดดีๆไปเป็นนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบใช้เวลาค่อนข้างนานเมื่อพิจารณาจากระยะเวลาทั้งหมด (โดยประมาณ) ที่ใช้ในกระบวนการนวัตกรรมสังคม ในทางตรงกันข้าม หากเส้นโค้งสั้นกว่าปกติแสดงว่าการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมใช้เวลาไม่นานนัก เช่นกรณีการเปลี่ยนแปลงจากนวัตกรรมสังคมไม่เต็มรูปแบบไปเป็นนวัตกรรมสังคมเต็มรูปแบบของนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง เป็นต้น

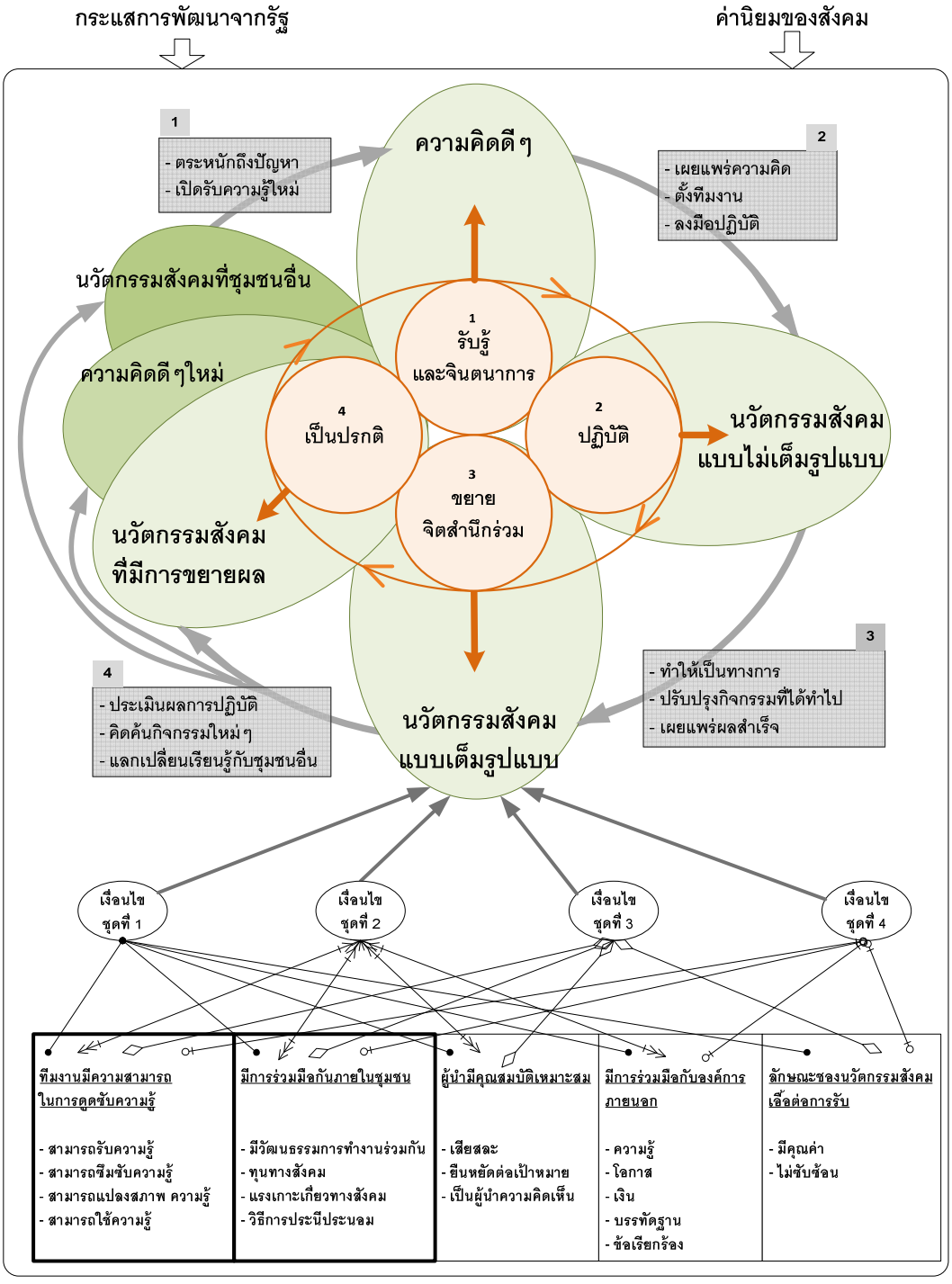

ภาพที่ 7.5 กรอบนวัตกรรมสังคม

7.3 ตัวอย่างการประยุกต์ใช้กรอบนวัตกรรมสังคม

กรอบนวัตกรรมสังคมใช้เพื่อทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ ดังจะได้แสดงตัวอย่างการใช้เพื่อพิจารณากรณีศึกษาหลัก 3 กรณีศึกษาดังนี้

7.3.1 กรอบนวัตกรรมสังคมของการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

กระบวนการนวัตกรรมสังคม (ภาพที่ 7.6) เริ่มต้นขึ้นเมื่อ (1) ชาวบ้านรับรู้ถึงภาวะหนี้สินของตัวเองและชุมชน การรับรู้ดังกล่าวนำไปสู่การปรากฏของความคิดดีๆที่จะหาทางลดหนี้ลง โดยใช้ความคิดที่จะลดหนี้เป็นฐาน ชาวบ้านสามขาจึงเริ่ม (2) ก่อตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ ซึ่งก็ดูเหมือนจะช่วยบรรเทาปัญหาหนี้สินได้ในช่วงแรก แต่เมื่อเวลาผ่านไปหลายปีจึงพบว่าปัญหาหนี้สินไม่ได้ถูกแก้ไขแต่กลับเพิ่มขึ้น ชาวบ้านจึงสร้างนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินอีกครั้งโดยทำการ (3) สำรวจข้อมูลหนี้สนของชาวบ้านทั้งหมด (4) ขอประชามติจากชาวบ้านเพื่อจะเริ่มดำเนินการจัดการหนี้สิน โดยเริ่มต้นจาก (5) การทำบัญชีครัวเรือน (6) ก่อตั้งกลุ่มอาชีพ และ (7) ก่อตั้งกลุ่มทุนที่มีเป้าหมายในการให้ความช่วยเหลือด้านการเงิน ด้วยการดำเนินการเหล่านี้ทำให้ความคิดดีๆแปลงสภาพเป็นนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ ณ เวลานี้ นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินประกอบด้วยกิจกรรมต่างๆคือ การทำบัญชีครัวเรือน แนวคิดผลิตเพื่อขาย รวมไปถึงองค์การต่างๆทั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์และกลุ่มกองทุนต่างๆ

กระบวนการนวัตกรรมสังคมช่วงต่อมาเป็นช่วงของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม กิจกรรมที่เกิดขึ้นในช่วงนี้เป็นการปรับปรุงการดำเนินการแบบเดิมให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้น ทั้ง (8) การปรับปรุงบัญชีครัวเรือน (9) ทบทวนการดำเนินงานของกลุ่มอาชีพ และ (10) ปรับปรุงระเบียบและวิธีการในการกู้ยืมเงินจากกองทุนต่างๆในหมู่บ้าน การดำเนินการทั้ง 3 นี้ทำให้นวัตกรรมสังคมบูรณาการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชาวบ้าน ซึ่งสามารถเรียกอีกอย่างได้ว่ามีการปรากฏของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบขึ้นมาแล้วนั่นเอง นวัตกรรมสังคมดังกล่าวประกอบด้วย บัญชีครัวเรือนที่ปรับปรุงแล้ว กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มกองทุนต่างๆที่จัดระเบียบแล้ว ธนาคารสมอง และแนวคิดผลิตสิ่งที่บริโภคได้และบริโภคสิ่งที่ผลิตเองได้

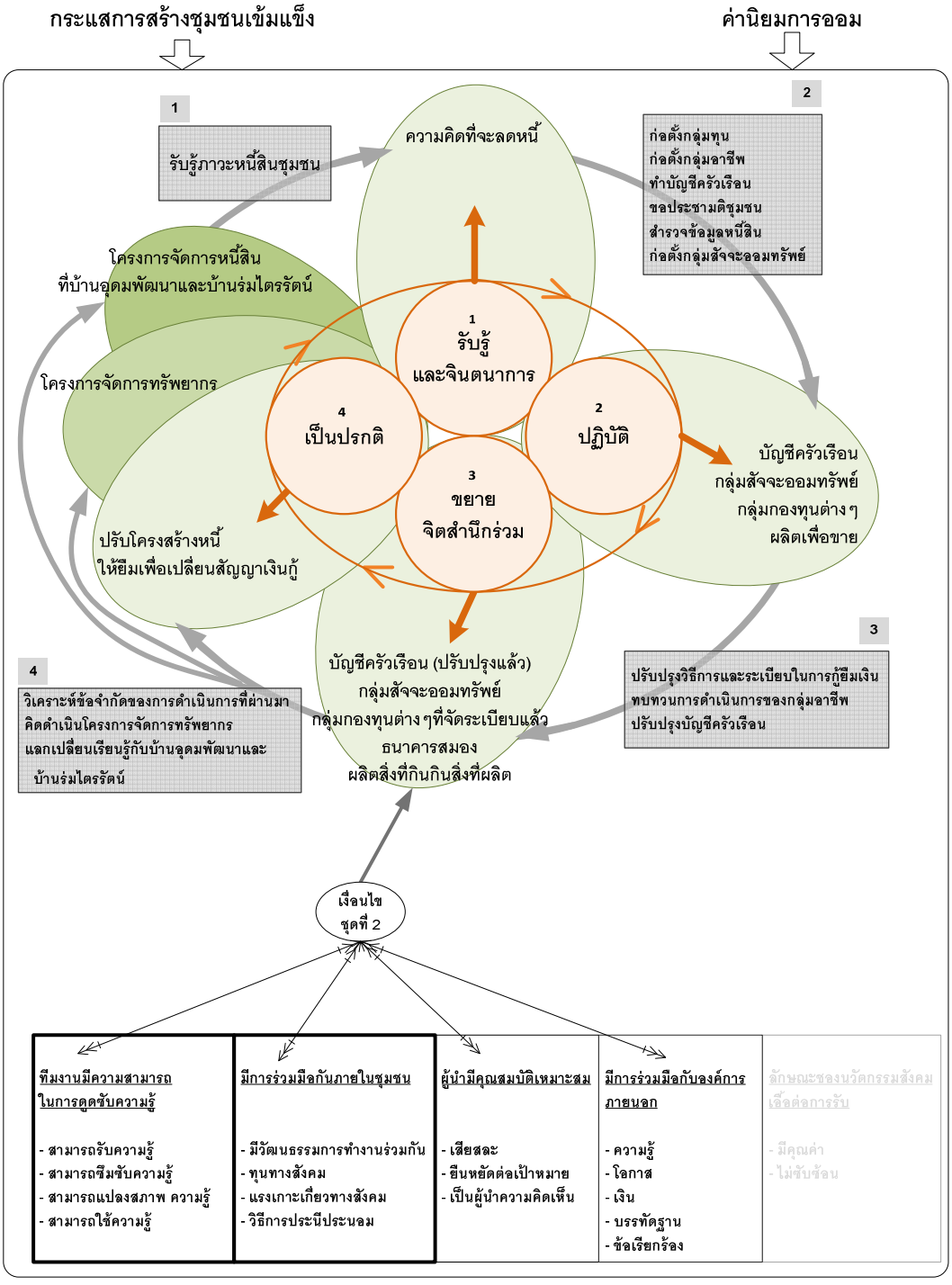

ภาพที่ 7.6 กรอบนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

กระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขายังไม่หยุดที่การทำให้คนส่วนใหญ่นำไปปฏิบัติอย่างเป็นปกติเท่านั้น แต่ยังมี (11) การวิเคราะห์ข้อจำกัดของการดำเนินการที่ผ่านมา จนนำไปสู่การขยายขีดความสามารถของนวัตกรรมสังคมให้มากขึ้น ดังจะเห็นการปรับโครงสร้างหนี้เป็นส่วนขยายส่วนแรกของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สิน และเมื่อมีการวิเคราะห์ข้อจำกัดอีกครั้งในเวลาหลังจากนั้น จึงปรากฏการให้ยืมเพื่อเปลี่ยนสัญญาเงินกู้เป็นส่วนขยายของนวัตกรรมสังคมเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง

ในอีกทางหนึ่ง ชาวบ้านสามขามีการ (12) วิเคราะห์แนวทางการลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ด้วยวิธีการอื่นๆโดยใช้ประสบการณ์และความรู้จากกระบวนการนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินจนนำไปสู่การปรากฏของนวัตกรรมสังคมการจัดการทรัพยากร นอกจากนี้ บ้านสามขายังมี (13) การเปิดโอกาสให้ชุมชนอื่นได้มาดูงาน รวมกับการที่ทีมงานบ้านสามขามีโอกาสไปประชุมแลกเปลี่ยนความรู้กับภายนอกชุมชน เป็นกิจกรรมที่ทำให้นวัตกรรมสังคมขยายตัวออกไปยังชุมชนอื่นๆในวงกว้าง

ชุดของเงื่อนไขที่ผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้แก่เงื่อนไขชุดที่ 2 ซึ่งประกอบด้วยการมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ การมีการร่วมมือกันภายในชุมชน ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม และมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก ส่วนปัจจัยภายนอกมีกระแสชุมชนเข้มแข็งที่เป็นนโยบายของรัฐอยู่ในขณะนั้น รวมไปถึงค่านิยมในการออมซึ่งเป็นผลมาจากภาวะเศรษฐกิจโลกที่ซบเซานั่นเอง

7.3.2 กรอบนวัตกรรมสังคมของการงดเหล้างานศพบ้านดง

ที่บ้านดง กระบวนการนวัตกรรมสังคม (ภาพที่ 7.7) เริ่มต้นจาก (1) การสนทนากันระหว่างชาวบ้านดงคนหนึ่งกับผู้ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น จากนั้นชาวบ้านคนนั้นจึง (2) นำข้อมูลรวมถึงความรู้จากการพูดคุยไปเผยแพร่ให้ชาวบ้านดงคนอื่นๆ โดยเฉพาะผู้นำชุมชนได้ทราบ ความคิดที่จะลดค่าใช้จ่ายจากการจัดงานศพจึงเกิดขึ้น โดยใช้ความคิดดีๆนั้นเป็นพื้นฐาน กระบวนการสร้างนวัตกรรมสังคมจึงเริ่มต้นขึ้น ดังที่กล่าวไปแล้วว่ากระบวนการสร้างนวัตกรรมที่บ้านดงนั้นซ้อนทับกับกระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ในช่วงต้น (3) ชาวบ้านได้รับข้อมูลเกี่ยวกับการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นจากสกว.ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น จากนั้นจึง (4) กำหนดประเด็นวิจัย และ (5) กำหนดแนวทางในการดำเนินการและประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านทราบโดยทั่วกัน เมื่อเกิดงานศพขึ้นในหมู่บ้านจึงสามารถ (6) ลงมือดำเนินการงดเหล้างานศพได้

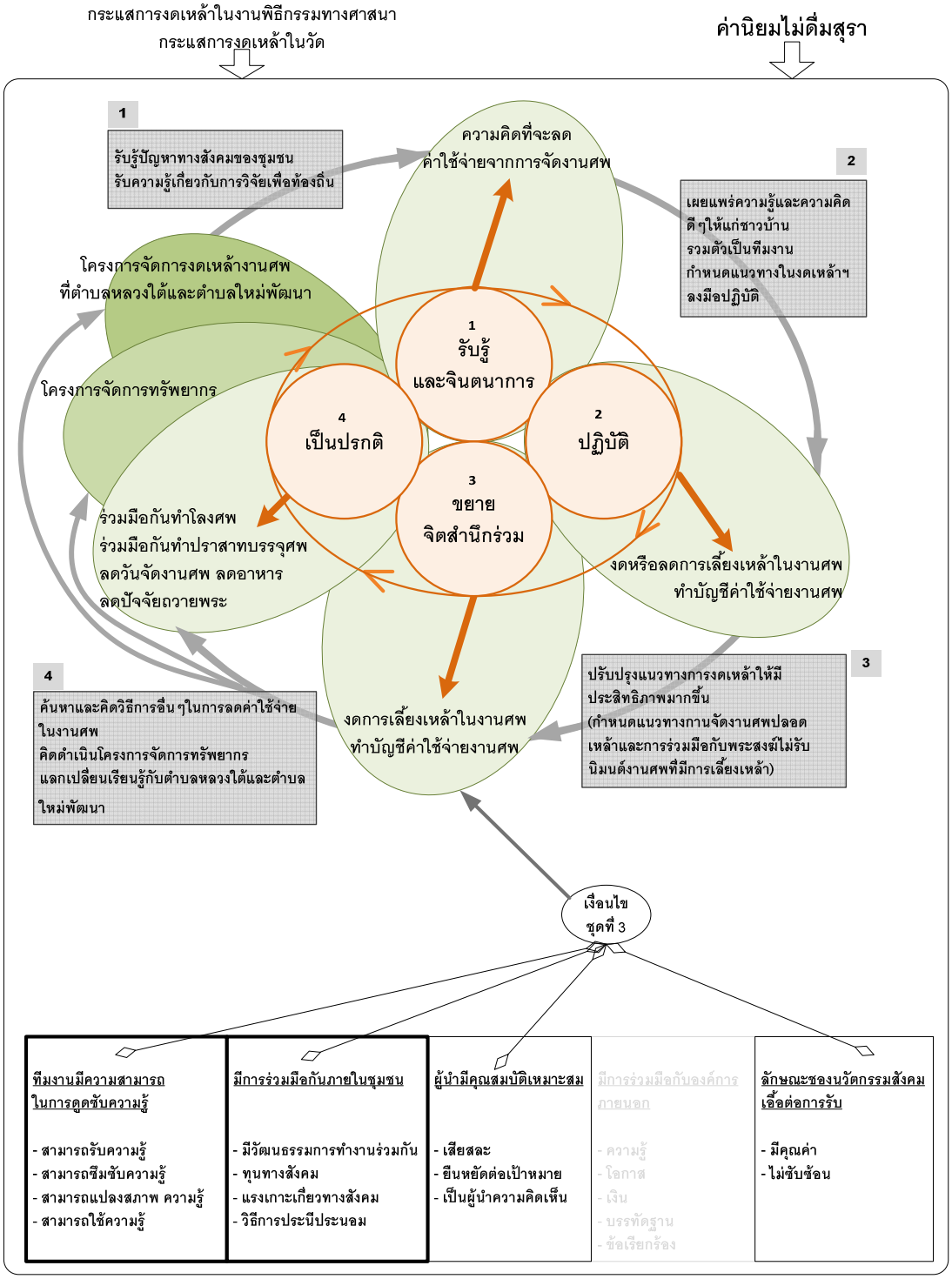

ภาพที่ 7.7 กรอบนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง

จากกระบวนการดังกล่าว ก่อให้เกิดนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพแบบไม่เต็มรูปแบบขึ้น โดยนวัตกรรมสังคมในช่วงเวลานี้ประกอบด้วยการงดหรือลดเหล้าในงานศพ (นั่นคือ

เจ้าภาพงานศพรายใดไม่ต้องการงดเหล้าก็ยังทำได้ ยังไม่ได้บังคับให้มีการงดเหล้าทั้งหมด) นอกจากนี้ยังมีการทำบัญชีค่าใช้จ่ายในงานศพด้วย

เมื่อดำเนินการไปได้ระยะหนึ่ง จึงมี (7) การประเมินผลการปฏิบัติจริง จากนั้นจึงมี (8) การปรับปรุงแนวทางการงดเหล้าให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยทำการกำหนดเป็นแนวทางในการงดเหล้ารวมไปถึงการร่วมมือกับพระสงฆ์ในการไม่รับนิมนต์งานศพที่มีการเลี้ยงเหล้า กิจกรรมเหล่านี้ทำให้นวัตกรรมสังคมพัฒนาขึ้นจนเป็นนวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพอย่างเต็มรูปแบบ ที่หมายถึงมีการงดเหล้างานศพอย่างสมบูรณ์แบบ (ไม่มีการลดเหล้า)

ความสำเร็จของการงดเหล้าในงานศพทำให้เกิดการ (9) ค้นหาวิธีการที่จะลดค่าใช้จ่ายจากงานศพเพิ่มขึ้น จนนำไปสู่การเติมส่วนขยายของนวัตกรรมสังคมนี้ซึ่งได้แก่ การทำโลงศพและปราสาทบรรจุศพเอง และต่อเนื่องไปถึงการลดจำนวนวันจัดงานศพ เลือกใช้รายการอาหารที่ประหยัด และลดจำนวนเงินปัจจัยถวายพระสงฆ์

เมื่อมี (10) การวิเคราะห์หาทางลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ด้วยวิธีอื่นๆ จึงเกิดโครงการจัดการทรัพยากรขึ้นที่บ้านดง อันเป็นโครงการที่อาศัยประสบการณ์ที่ได้เรียนรู้มาในการทำโครงการงดเหล้างานศพมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการ นอกจากนี้ยังมี (11) การเปิดโอกาสให้ชุมชนอื่นๆมาดูงานที่บ้านดง และไปร่วมแลกเปลี่ยนความรู้กับชุมชนอื่น จนนำไปสู่การขยายผลแนวคิดการงดเหล้างานศพออกไปได้อย่างกว้างขวาง

สำหรับชุดของเงื่อนไขที่ผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมในกรณีนี้ได้แก่เงื่อนไขชุดที่ 3 ซึ่งประกอบด้วยการมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ การมีการร่วมมือกันภายในชุมชน ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม และลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ ในช่วงเวลานั้นมีกระแสการงดเหล้าในพิธีทางศาสนาและในวัดเป็นนโยบายของรัฐ (ปัจจุบันได้ตราเป็นกฎหมายแล้วว่าห้ามมิให้มีการดื่มสุราในเขตวัด) ส่วนค่านิยมการไม่ดื่มสุราก็เป็นแรงเสริมในการขับเคลื่อนกระบวนการนวัตกรรมสังคมนี้ด้วย

7.3.3 กรอบนวัตกรรมสังคมของการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

กระบวนการนวัตกรรมสังคมบ้านไร่น้อย (ภาพที่ 7.8) เริ่มต้นจากที่มีชาวบ้านไร่น้อย (1) ไปเข้าร่วมมอบรมและดูงานการจัดการขยะที่ชุมชนอื่น จนเกิดความความคิดดีๆที่จะลดปริมาณขยะในชุมชนลงบ้าง โดยใช้ความคิดดีๆนั้นเป็นจุดตั้งต้น ชาวบ้านที่กระตือรือร้นจึงเริ่ม (2) หาแนวร่วมและจัดตั้งทีมงาน จากนั้นจึง (3) ขอความคิดเห็นจากชุมชนโดยการจัดเวทีประชาคม แล้วจึงรวมตั้งกัน (4) ก่อตั้งกลุ่มคัดแยกขยะขึ้น ผลของการดำเนินการดังกล่าวนำไปสู่การคัดแยกขยะ

ก่อนทิ้งของชาวบ้านไร่น้อย (ซึ่งเป็นหนึ่งในกิจกรรมการจัดการขยะ) นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดศูนย์คัดแยกขยะให้เป็นสถานที่รับซื้อขยะจากชาวบ้านด้วย

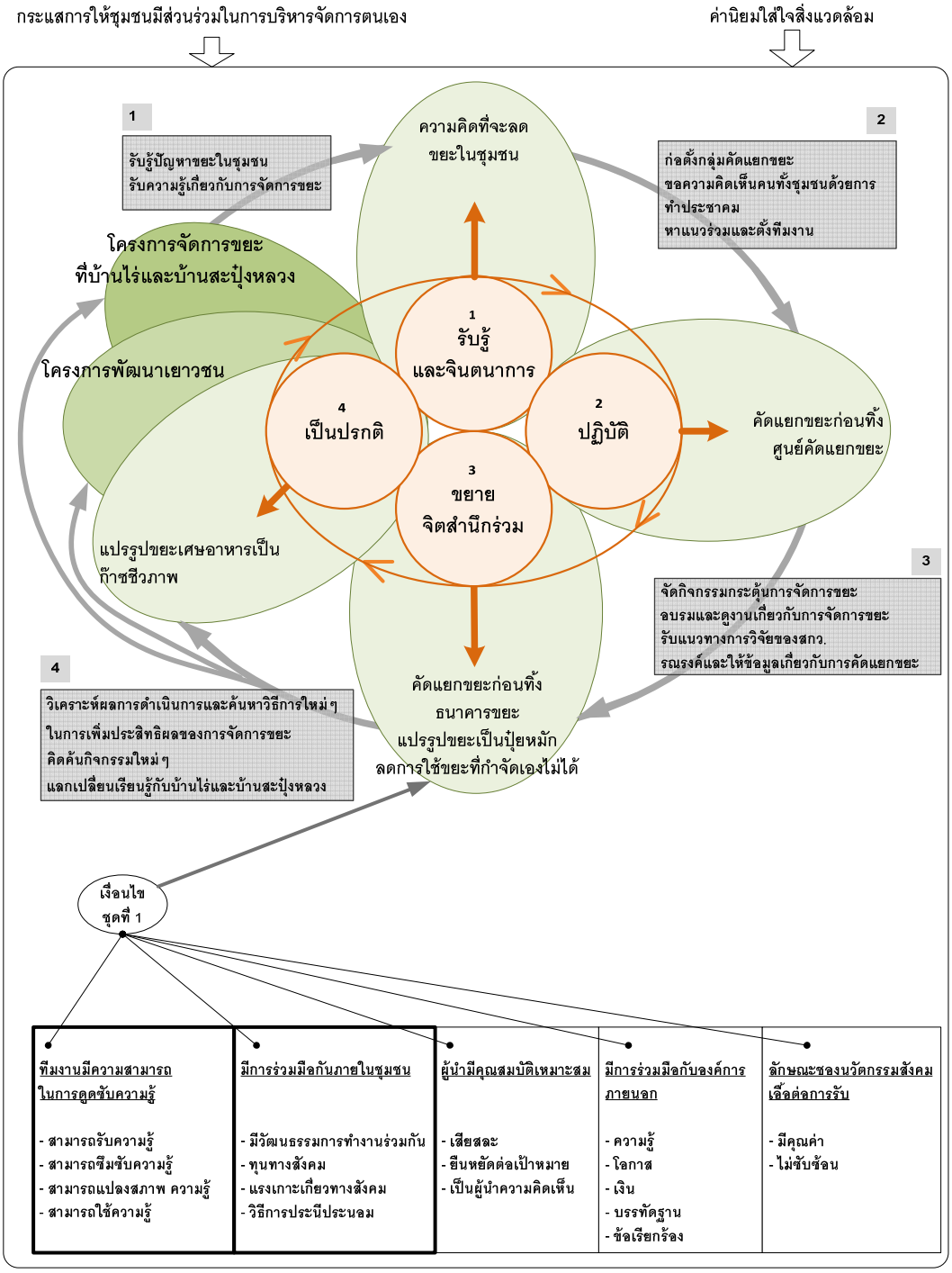

ภาพที่ 7.8 กรอบนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

ขั้นตอนต่อๆมาในกระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับการทำให้เกิดการบูรณาการนวัตกรรมสังคม โดยมีกิจกรรมต่างๆได้แก่ (5) การรณรงค์และให้ข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับการคัดแยกขยะ (6) การรับเอาแนวทางการวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.ซึ่งนับเป็นกิจกรรมสำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว เพราะเป็นต้นธารของกิจกรรมอื่นๆที่ตามมาภายหลังอีกหลายกิจกรรม ที่สำคัญคือ (7) อบรมและดูงานเกี่ยวกับการจัดการขยะ และ (8) จัดกิจกรรมที่หลากหลายเพื่อกระตุ้นการจัดการขยะ

ผลของการดำเนินกิจกรรมเหล่านี้คือชาวบ้านไร่น้อยส่วนใหญ่มีการคัดแยกขยะก่อนทิ้ง โดยนำขยะที่สามารถขายได้ไปขายที่ธนาคารขยะ (ศูนย์คัดแยกขยะ) มีการแปรรูปขยะเปียกและเศษวัชพืชเป็นปุ๋ยหมัก รวมไปถึงลดการใช้ขยะที่ไม่สามารถกำจัดได้จำพวกโฟมและพลาสติก พฤติกรรมเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงค่านิยมจากเดิมที่ให้เทศบาลเป็นผู้จัดการกับขยะมาเป็นการจัดการขยะด้วยเอง กล่าวคือนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะได้เกิดขึ้นอย่างเต็มรูปแบบ เพราะมีการบูรณาการเข้าสู่วิถีชีวิตของชาวบ้านไร่น้อยแล้วนั่นเอง

หลังจากนั้น ทีมงานบ้านไร่น้อยได้ทำการ (9) วิเคราะห์ผลการดำเนินการและค้นหาแนวทางใหม่ๆในการเพิ่มประสิทธิผลของการจัดการขยะ จนนำไปสู่การส่งเสริมให้มีการแปรรูปขยะเป็นก๊าซชีวภาพ (กำลังอยู่ในช่วงเริ่มต้น) นอกจากนี้ จาก (10) การวิเคราะห์แนวทางอื่นๆในการพัฒนาชุมชนทำให้เกิดโครงการพัฒนาเยาวชนบ้านไร่น้อยซึ่งใช้โครงการจัดการขยะเป็นจุดเริ่มต้น และ (11) การร่วมมือกับเทศบาลในการขยายผลไปสู่ชุมชนอื่นๆจึงเกิดขึ้นตามมา

สุดท้าย ชุดของเงื่อนไขที่ผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้แก่เงื่อนไขชุดที่ 1 ซึ่งประกอบด้วยการมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ การมีการร่วมมือกันภายในชุมชน ผู้นำมีคุณสมบัติเหมาะสม การร่วมมือกับองค์การภายนอก และลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ นอกจากนี้ยังมีกระแสการพัฒนาโดยให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบจัดการตัวเองและค่านิยมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นแรงเสริมกระบวนการนวัตกรรมสังคมนี้ด้วย

7.4 **สรุป**

“กรอบนวัตกรรมสังคม” สร้างขึ้นจากข้อมูลและผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษานวัตกรรมสังคม 9 แห่ง กรอบเชิงแนวคิดนี้ทำหน้าที่เป็นกรอบในการสร้างความเข้าใจกระบวนการนวัตกรรมสังคมและพลวัตของนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบและครบวงจร นอกจากนี้ ยังให้

ข้อมูลเกี่ยวกับเงื่อนไขที่จำเป็นต่อการปรากฏของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบ รวมไปถึงปัจจัยภายนอกที่กระทบต่อกระบวนการนวัตกรรมสังคมด้วย เพื่อให้เป็นตัวอย่างการนำไปใช้ ผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้กรอบนวัตกรรมสังคมนี้กับนวัตกรรมสังคมของชุมชนบ้านสามขา บ้านดง และบ้านไร่น้อย

บทที่ 8

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ในบทสุดท้ายนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอสรุปคำตอบของคำถามการวิจัยที่กำหนดไว้เป็นส่วนแรก (เนื้อหาตั้งแต่บทที่ 5-7 นับเป็นคำตอบของคำถามการวิจัยอยู่แล้ว ในบทนี้จึงเป็นเพียงการสรุปคำตอบเหล่านั้นอีกครั้งหนึ่ง) ในส่วนต่อมา ผู้วิจัยนำเสนอประเด็นอันเป็นหัวใจสำคัญของนวัตกรรมสังคมนั่นคือการเปลี่ยนแปลง โดยยกเอานวัตกรรมสังคมที่เป็นกรณีศึกษาหลักมานำเสนอเป็นตัวอย่าง จากนั้นจะเป็นส่วนของการย้อนกลับไปพิจารณาแนวคิดที่ตั้งไว้เดิมและทำการปรับปรุงใหม่โดยอาศัยความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์กรณีศึกษา ส่วนต่อมาเป็นการสะท้อนประสบการณ์จากพื้นที่ จากนั้นจะเป็นยุทธศาสตร์และข้อเสนอแนะสำหรับการส่งเสริมนวัตกรรมสังคม ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคต และความส่งท้ายตามลำดับ

8.1 สรุปคำตอบของคำถามการวิจัย

ผู้วิจัยศึกษานวัตกรรมสังคมโดยมีคำถามการวิจัยหลักคือ *"การทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบทำได้อย่างไร"* การจะทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบต้องเข้าใจ (1) กระบวนการนวัตกรรมสังคม ซึ่งจะทำให้ตอบได้ว่านวัตกรรมสังคมถูกสร้างขึ้น บูรณาการ และขยายตัวออกไปได้อย่างไร กระบวนการดังกล่าวประกอบด้วยกิจกรรมอะไรบ้าง เกี่ยวข้องกับตัวแสดงอะไรบ้างและบทบาทของตัวแสดงเหล่านั้นเป็นอย่างไร เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยแรงจูงใจแบบใด (2) พลวัตของนวัตกรรมสังคม ความรู้ในส่วนนี้จะทำให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของนวัตกรรมสังคมอันเป็นผลมาจากกระบวนการนวัตกรรมสังคม และ (3) เงื่อนไขที่เกี่ยวข้องกับการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ที่จะทำให้เข้าใจกระบวนการบูรณาการนวัตกรรมสังคมซึ่งนับเป็นกระบวนการที่สำคัญที่สุดได้ดียิ่งขึ้น

กระบวนการนวัตกรรมสังคม เป็นการกระทำของชุมชนในการสร้าง บูรณาการ และขยายผลนวัตกรรมสังคม โดยประกอบด้วยช่วงเวลาสำคัญ 3 ช่วง ได้แก่ *ช่วงสร้าง*ซึ่งเป็นช่วงตั้งแต่การ

เปิดรับความรู้ใหม่ๆจนกระทั่งลงมือดำเนินการสร้างนวัตกรรมสังคมได้สำเร็จ *ช่วงบูรณาการ*ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เน้นการประชาสัมพันธ์ ประเมินผลนวัตกรรมสังคม และปรับปรุงนวัตกรรมสังคม และ *ช่วงขยายผล*ซึ่งเป็นช่วงที่มีการวิเคราะห์การดำเนินการเพื่อหาวิธีเพิ่มประสิทธิภาพของนวัตกรรมสังคมและสร้างสรรค์ความคิดดีๆใหม่ รวมไปถึงการให้ความรู้แก่ชุมชนอื่นๆ การที่ผู้วิจัยนำเสนอกระบวนการนวัตกรรมสังคมในลักษณะเชิงเส้นตรงนี้ก็เพื่อให้เข้าใจได้ง่าย ในความเป็นจริงขั้นตอนต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมสามารถสลับลำดับก่อนหลังของการเกิดขึ้นได้ภายในช่วงเวลานั้นๆได้

ตัวแสดงหลักในกระบวนการนวัตกรรมสังคมคือทีมงานและชุมชน ทีมงานเป็นหัวเรือใหญ่ในการดำเนินการแต่ละขั้นตอนในกระบวนการนวัตกรรมสังคม ข้อมูลจากกรณีศึกษาชี้ว่าทีมงานที่พบส่วนใหญ่รวมตัวกันขึ้นโดยความสมัครใจ โดยมีแรงจูงใจที่จะทำความดี ทำให้ชุมชนดีขึ้น นอกจากนี้ผลการวิเคราะห์ยังแสดงให้เห็นว่าทีมงานกับชุมชนในกรณีศึกษาที่ประสบความสำเร็จในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นมีการทำงานร่วมกัน

การดำเนินการตามขั้นตอนต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมทำให้รูปลักษณ์ของนวัตกรรมสังคมเปลี่ยนแปลงไป ยกเว้นเมื่อนวัตกรรมสังคมจะมีการบูรณาการเข้าสู่วิถีชีวิตปกติของคนส่วนใหญ่ในชุมชนเท่านั้นที่ต้องอาศัยเงื่อนไขบางอย่างประกอบด้วย สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปของนวัตกรรมสังคมคือระดับความเป็นรูปธรรมและระดับการมีส่วนร่วมของสมาชิกของชุมชนที่มีมากขึ้นเรื่อยๆเมื่อนวัตกรรมสังคมพัฒนาขึ้น จากความคิดดีๆไปสู่นวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบ จนถึงนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบที่มีความเป็นรูปธรรมและการมีส่วนร่วมมากที่สุดก่อนจะเริ่มลดความเป็นรูปธรรมลงไปจากการที่นวัตกรรมสังคมถูกนำไปปฏิบัติจนเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตปกติของชาวบ้านแล้ว

เงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมเท่าที่พบจากกรณีศึกษาอาจเป็นไปตามชุดเงื่อนไขได้อย่างน้อย 4 แบบ โดยลักษณะที่พบมากที่สุดได้แก่ การมีผู้นำที่มีคุณสมบัติเหมาะสมและการมีทีมงานที่มีความสามารถในการดูดซับความรู้ และการมีการร่วมมือกันภายใน และการมีการร่วมมือกับองค์การภายนอก และการที่ลักษณะของนวัตกรรมสังคมเอื้อต่อการรับ ทั้งหมดนี้รวมกัน เงื่อนที่พบว่าหากขาดไปก็ยังมีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้แก่ คุณสมบัติของผู้นำ การร่วมมือกับองค์การภายนอก และลักษณะของนวัตกรรมสังคม

8.2 การเปลี่ยนแปลง

ที่สุดแล้วนวัตกรรมสังคมเป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีทางใหม่ๆ นั่นคือ นวัตกรรมสังคมเป็นรูปแบบพฤติกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมของสมาชิกส่วนใหญ่ในสังคมต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและค่านิยมของคนเหล่านั้น จุดใหญ่ใจความของนวัตกรรมสังคมจึงอยู่ที่ “การเปลี่ยนแปลงความเชื่อและค่านิยม” ซึ่งเป็นสิ่งที่ยากต่อการเปลี่ยนแปลง แต่หากทำได้แล้วจะก่อให้เกิดพฤติกรรมใหม่ที่เป็นผลดีต่อสังคมอย่างยั่งยืนต่อไป จึงอาจกล่าวได้ด้วยว่า นอกจากนวัตกรรมสังคมจะ “เป็น” การเปลี่ยนแปลงแล้ว ยัง “ก่อให้เกิด” การเปลี่ยนแปลงด้วย ดังที่จะเห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่างเกิดขึ้นในแต่ละกรณีศึกษา โดยผู้วิจัยจะหยิบยกเอาองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบมาจากกรณีศึกษาหลักเพื่อชี้ให้เห็นว่านวัตกรรมสังคมนั้นๆเป็นการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและค่านิยมของคนในชุมชนนั้นๆอย่างไร (รายละเอียดของนวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบของแต่ละกรณีศึกษาหลักอยู่ในบทที่ 5)

8.2.1 กรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขา

8.2.1.1 การทำบัญชีครัวเรือน[4] จัดเป็นพฤติกรรมใหม่ที่ชาวบ้านไม่เคยทำมาก่อน นั่นคือ แต่เดิมชาวบ้านเกือบทั้งหมดไม่ได้จดบันทึกรายการใช้จ่ายเอาไว้ กระบวนการนวัตกรรมสังคมทำให้ชาวบ้านเปลี่ยนพฤติกรรมไปสู่การบันทึกรายรับรายจ่ายที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน

8.2.1.2 กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ติ๊บปาละสามขา จัดเป็นองค์ประกอบของนวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินในหลายลักษณะ (1) ในลักษณะขององค์การ เพราะเป็นองค์การที่ก่อตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อการออมซึ่งในขณะนั้นที่บ้านสามขายังไม่เคยมีมาก่อน (2) ในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ของการออม ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงค่านิยมจากการกู้เงินโดยไม่คิดออม ไปเป็นการใช้เงินออมก่อนที่จะกู้หากจำเป็นจริงๆ และ (3) เป็นเครื่องมือหลักในการช่วยจัดการหนี้สินด้วยกิจกรรมอื่นๆของทีมงาน เช่น การปรับโครงสร้างหนี้ และการให้ยืม เป็นต้น ทั้งหมดนี้ก่อให้เกิด

---

[4] ควรสังเกตว่า การทำบัญชีครัวเรือนในกรณีนี้ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงระดับค่านิยมหรือความเชื่อ แม้ว่าจะสามารถใช้บัญชีครัวเรือนในฐานะนั้นได้ก็ตาม แต่บัญชีครัวเรือนที่ใช้ในโครงการจัดการหนี้สินในกรณีศึกษานี้เป็นเพียงเครื่องมือให้ข้อมูลย้อนกลับเกี่ยวกับพฤติกรรมการใช้จ่ายของชาวบ้านเท่านั้น ดังที่จะเห็นว่าถ้าถามชาวบ้านว่าทุกวันนี้ยังมีการทำบันชีครัวเรือนอยู่หรือไม่จะได้คำตอบว่าไม่ได้ทำแล้วเป็นส่วนใหญ่ โดยอาจเป็นเพราะชาวบ้านเรียนรู้แล้วว่าสัดส่วนรายรับรายจ่ายของตัวเองเป็นเท่าใด หมวดใดที่มีรายจ่ายมาก รวมไปถึงการลดรายจ่ายเหล่านั้นหลังจากที่ได้บันทึกมาระยะหนึ่ง ซึ่งนั่นเป็นเป้าหมายของการใช้เครื่องมือนี้ เมื่อบรรลุเป้าหมายแล้วเครื่องมือก็ไม่จำเป็นอีกต่อไปนั่นเอง

การเปลี่ยนความเชื่อว่าชุมชนต้องการความช่วยเหลือจากภายนอกชุมชน ไปเป็นความเชื่อว่าชุมชนสามารถพึ่งตัวเองได้

8.2.1.3 กลุ่มกองทุนต่างๆที่จัดระเบียบแล้ว เป็นการเปลี่ยนแปลงบรรทัดฐานในระดับของกลุ่มกองทุนและการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในระดับสมาชิกของกองทุน กล่าวคือ กองทุนจะให้สมาชิกกู้ยืมได้ภายใต้ข้อจำกัดที่มากขึ้น นับเป็นการใช้กฎระเบียบที่คณะกรรมการหมู่บ้านกำหนดขึ้น (และได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านส่วนใหญ่) เป็นบรรทัดฐานใหม่ในการดำเนินการของกลุ่มกองทุนเพื่อไม่ให้เกิดภาวะหนี้เสียในชุมชน การเปลี่ยนแปลงบรรทัดฐานการให้กู้ของกองทุนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการกู้ของชาวบ้านที่เป็นสมชิกไปโดยอัตโนมัติ

8.2.1.4 ธนาคารสมอง เป็นการเปลี่ยนแปลงความเชื่อว่าการจัดการเกี่ยวกับเรื่องเงินนั้นเป็นเรื่องของผู้ใหญ่ เยาวชนบ้านสามขาแสดงให้เห็นแล้วว่าความเชื่อดังกล่าวไม่เป็นจริงเสมอไป ดังที่เยาวชนบ้านสามขารู้จักนำเงินที่ได้มาใช้ให้ผู้ใหญ่ยืมไปลงทุน นอกจากนี้ ธนาคารสมองยังเป็นการเปลี่ยนแปลงค่านิยมในการกู้เงิน จากการ “กู้ก่อนคิด” เป็น “คิดก่อนกู้” คือต้องคิดว่าจะนำเงินไปใช้อย่างไร เพื่อจะให้ธนาคารสมองยอมให้ยืมเงินมาใช้ นอกจากนี้ ธนาคารสมองยังเป็นการเปลี่ยนบรรทัดฐานของผู้ให้กู้ จากเดิมที่ไม่ได้ติดตามการนำเงินกู้ไปใช้อย่างจริงจัง ไปสู่การตามไปดูการดำเนินการจริงๆของผู้ที่ยืมเงินไปจากธนาคารสมอง ซึ่งทำให้ผู้กู้ต้องดำเนินการตามที่ได้เสนอไว้และยังทำให้เยาวชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับกิจกรรมที่มีการนำเงินไปใช้เหล่านั้นด้วย

8.2.1.5 แนวคิดผลิตสิ่งที่กินและกินสิ่งที่ผลิตได้ เป็นการเปลี่ยนแปลงความเชื่อเกี่ยวกับการพึ่งตัวเอง โดยแทนที่จะมุ่งผลทางเศรษฐกิจจากการผลิต มาเป็นการมุ่งผลทางการดำรงชีวิตจากการผลิตแทน การเปลี่ยแปลงแนวคิดเช่นนี้เป็นต้นธารของการเปลี่ยแปลงอื่นๆของชาวบ้าน เช่น พฤติกรรมกรรมการผลิตสินค้าตามความต้องการของตลาดลดลง เปลี่ยนไปผลิตสิ่งที่เป็นความต้องการของตัวเองมากขึ้น การผลิตมากๆเพื่อหวังผลกำไรก็หายไป เปลี่ยนเป็นผลิตให้พอดีๆ ซึ่งทำให้ความนิยมในการใช้เงินกู้ลดลง เปลี่ยนไปเป็นการใช้เงินตัวเองเท่าที่มีอยู่ เช่น การปลูกหอมแดงหากมีเงินทุนน้อยก็ปลูกน้อย ไม่ไปกู้เงินมาปลูกมากๆ เป็นต้น

8.2.1.6 นอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงอื่นๆเกิดขึ้นอีก อาทิ

1) เปลี่ยนค่านิยมในการกู้เงินจากการกู้เมื่อสามารถทำได้ ไปเป็นการกู้เท่าที่จำเป็นโดยมีการคิดผลได้ผลเสียก่อนกู้เงิน เช่น หากมีธนาคารมาเสนอวงเงินกู้ให้ก็จะไม่กู้หากไม่จำเป็น ต่างกับเมื่อก่อนที่เมื่อมีการเสนอเงินให้กู้ชาวบ้านจะกู้เงินมาใช้เท่าที่ทำได้ เป็นต้น

2) เปลี่ยนค่านิยมการกู้เงินเพื่อการบริโภค ไปเป็นการกู้เพื่อผลิตสินค้าหรือเพื่อลงทุนที่ให้ผลตอบแทน เช่น แทนที่จะกู้ไปซื้อโทรทัศน์ใหม่ ก็กู้ไปเป็นค่าอาหารเลี้ยงสัตว์แทน เป็นต้น

8.2.2 กรณีนวัตกรรมสังคมการงดเหล้างานศพบ้านดง

8.2.2.1 การกำหนดแนวทางการจัดงานศพปลอดเหล้าและประหยัด นับเป็นรูปธรรมของการเปลี่ยนความเชื่อว่าการดื่มเหล้าในงานศพเป็นสิ่งที่ควรทำ ไปเป็นการดื่มเหล้าในงานศพเป็นสิ่งไม่สมควร ไม่ให้ความเคารพผู้ตาย และยังเป็นรูปธรรมของการเปลี่ยนแปลงทั้งที่ตัวเจ้าภาพงานศพเอง ผู้มาช่วยงาน และผู้มาร่วมงานศพ สำหรับเจ้าภาพงานศพ เปลี่ยนจากค่านิยมการเลี้ยงเหล้าในงานศพ เป็นไม่เลี้ยงเหล้า สำหรับผู้มาช่วยงานและผู้มาร่วมงานเปลี่ยนจากการดื่มเหล้าในงานศพ เป็นไม่ดื่ม

การจัดงานศพโดยไม่มีเหล้ายังเป็นการหักล้างความเชื่อที่ว่าหากไม่มีเหล้าในงานศพจะไม่มีคนมาช่วยงาน เพราะแม้จะไม่มีเหล้าก็มีคนมาช่วยงานศพเหมือนเดิม ส่วนการจัดงานศพอย่างประหยัดนั้นเกิดขึ้นได้เพราะมีการเปลี่ยนความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมงานศพจากที่เชื่อว่างานศพต้องจัดให้ใหญ่โตเท่าที่จะทำได้เพื่อเป็นการ “ให้เกียรติ” ผู้ตาย ไปเป็นการเชื่อว่าการจัดงานศพควรทำอย่างเรียบง่ายที่สุดเพื่อไม่ให้เกิดสภาพ “คนตายขายคนเป็น” และการจัดงานศพแบบเรียบง่ายนี้เองที่สอดคล้องกับความมุ่งหมายที่แท้จริงของการจัดงานศพดังที่เคยเป็นมาในอดีตของชาวบ้านดงก่อนที่จะมีค่านิยมการดื่มเหล้าขึ้นมา

ความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงไปนี้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงค่านิยมเกี่ยวกับการจัดงานศพในหลายๆด้าน ดังที่ได้เห็นว่ามีการเปลี่ยนค่านิยมการซื้อโลงศพและปราสาทจากนอกหมู่ไปบ้านเป็นการทำกันเองภายในหมู่บ้าน เปลี่ยนค่านิยมการใช้ปราสาทแบบเผาไปพร้อมกับศพไปเป็นการทำปราสาทที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์อื่นได้ เปลี่ยนค่านิยมการทำอาหารที่มีต้นทุนสูงเลี้ยงผู้มาร่วมงานศพไปเป็นการทำจากวัตถุดิบที่ราคาไม่สูง เปลี่ยนค่านิยมการจัดงานศพมากกว่า 3 วันไปเป็นการจัดงานศพ 3 วันหรือน้อยกว่า และเปลี่ยนค่านิยมการถวายปัจจัยแก่พระสงฆ์มากๆไปเป็นการถวายปัจจัยในจำนวนที่ตกลงร่วมกัน

8.2.2.2 การทำบัญชีค่าใช้จ่ายงานศพ เป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอันเป็นผลมาจากการตระหนักถึงความสิ้นเปลืองของการจัดงานศพ บัญชีค่าใช้จ่ายนี้เป็นข้อมูลย้อนกลับที่มิได้มีประโยชน์แก่เจ้าภาพงานศพเท่านั้น ยังเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านคนในอื่นๆในชุมชนที่สามารถเรียนรู้จากลักษณะการใช้จ่ายที่จะช่วยให้จัดงานศพอย่างประหยัดได้

8.2.2.3 การร่วมมือกับฝ่ายสงฆ์ไม่รับนิมนต์งานศพที่มีเหล้า นับเป็นบรรทัดฐานใหม่ของชุมชนบ้านดง จากที่แต่เดิมสถาบันทางศาสนาจะ “วางเฉย” ต่อพฤติกรรมการดื่มเหล้าในงานศพ แต่ด้วยการร่วมมือกับทีมงานทำให้สถาบันดังกล่าวเปลี่ยนบทบาทเป็นหนึ่งในผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เพราะหากไม่มีพระสงฆ์ในงานศพก็ไม่สามารถดำเนินพิธีกรรมทางศาสนาอันสิ่งสำคัญที่สุดของงานศพได้

8.2.3 กรณีนวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อย

8.2.3.1 การคัดแยกขยะก่อนทิ้ง เป็นพฤติกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างชัดเจนที่สุด อันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนความเชื่อเกี่ยวกับคุณค่าของขยะหลายๆชนิด จากสิ่งที่ไม่มีราคาค่างวด ไปเป็นสิ่งที่มีค่ามีราคา ทำให้สามารถสังเกตเห็นว่าชาวบ้านไร่น้อยมีการเปลี่ยนแปลงจากการทิ้งขยะโดยไม่คิด เป็นการคิดก่อนว่าอะไรสามารถเก็บไว้ขาย อะไรควรทิ้ง เปลี่ยนจากการทิ้งขยะโดยไม่คัดแยกประเภท เป็นคัดแยกขยะก่อนทิ้ง นอกจากนี้ยังเปลี่ยนจากการทิ้งขยะในที่สาธารณะ เป็นการเก็บขยะจากที่สาธารณะไปขาย

8.2.3.2 ธนาคารขยะ เป็นรูปธรรมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นที่บ้านไร่น้อย อันเป็นผลสะท้อนจากการเปลี่ยนความเชื่อที่ว่าเทศบาลเป็นผู้รับผิดชอบจัดการขยะ ไปสู่ความเชื่อที่ว่าการจัดการขยะเป็นความรับผิดชอบของผู้สร้างขยะเป็นหลัก ในเชิงองค์การ ธนาคารขยะเป็นองค์การชนิดใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อนในชุมชนบ้านไร่น้อย เป็นองค์การใหม่ที่ทำหน้าที่ใหม่ในชุมชน การคัดแยกขยะอาจจะทำได้โดยไม่ต้องมีธนาคารขยะ (เช่นในกรณีบ้านไร่และบ้านสะปุ่งหลวง) แต่การมีอยู่ของธนาคารขยะเป็นเสมือนสัญลักษณ์ให้ชาวบ้านไร่น้อยได้ตระหนักถึงการจัดการขยะอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการแสดงบทบาทของธนาคารขยะว่าจะเป็นไปในทิศทางที่จะทำให้ธนาคารขยะกลายเป็นสถาบันที่สำคัญของชุมชนได้หรือไม่

8.2.3.3 การทำปุ๋ยหมักจากขยะ เป็นการเปลี่ยนความเชื่อว่าขยะเปียกสมควรให้เทศบาลเป็นผู้กำจัดเนื่องจากไม่สามารถนำไปขายเป็นเงินได้ ความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงไปนี้นำไปสู่การเปลี่ยนพฤติกรรมของชาวบ้านจากการทิ้งขยะเปียก เป็นการนำขยะเปียกไปทำปุ๋ยหมักชีวภาพ

8.2.3.4 การลดการใช้ขยะที่กำจัดไม่ได้ เป็นพฤติกรรมที่เปลี่ยนแปลงไปอันสืบเนื่องมาจากการตระหนักว่าขยะที่กำจัดเองไม่ได้นั้นเป็นภาระของครัวเรือนอย่างแท้จริง เนื่องจากไม่สามารถนำไปขายหรือนำไปทำปุ๋ยหมักได้ มีแต่ต้องทิ้งให้เทศบาลกำจัดซึ่งเป็นสิ่งที่มีค่าใช้จ่ายแปรผันไปตามปริมาณขยะที่กำจัดไม่ได้ของแต่ละครัวเรือนเอง

8.3 การย้อนพิจารณา

การย้อนพิจารณาเป็นการกลับไปพิจารณาแนวคิดที่ได้เสนอไปแล้วในช่วงต้นอีกครั้ง โดยอาศัยข้อมูลและประสบการณ์จากการวิเคราะห์กรณีศึกษาเป็นพื้นฐาน ประเด็นที่จะย้อนพิจารณาได้แก่ นิยามของนวัตกรรมสังคม องค์ประกอบของนวัตกรรมสังคม ที่มาของนวัตกรรมสังคม รวมไปถึงความเชื่อมโยงระหว่างข้อทฤษฎีที่ผู้วิจัยนำเสนอกับฐานทฤษฎีต่างๆ

ในบทที่ 2 ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสมมติฐานกว้างๆไว้ว่า “หัวใจของการสร้างนวัตกรรมอยู่ที่*ปฏิสัมพันธ์*โดยเป็นปฏิสัมพันธ์ที่อยู่ในรูปของ*การร่วมมือกัน*ระหว่างคนในชุมชน ผู้นำชุมชน และองค์การภายนอกชุมชน” ผลจากการศึกษาสนับสนุนข้อสมมติฐานนี้ โดยผู้วิจัยพบว่านอกเหนือจากการร่วมมือกันแล้ว ทีมงานที่รับผิดชอบโดยตรงในกระบวนการนวัตกรรมสังคมยังต้องมีความสามารถในการดูดซับความรู้ด้วย นั่นแสดงให้เห็นว่าการร่วมมือกันของชาวบ้านในการสร้างนวัตกรรมสังคมจะต้องกระทำไปบนฐานของความรู้ หากแม้มีการร่วมมือกันแต่ไม่มีความรู้เป็นพลังงานขับเคลื่อนก็ย่อมทำให้กระบวนการนวัตกรรมสังคมไม่สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประสิทธิผล จริงๆแล้ว ผลการศึกษายังชี้ชัดด้วยว่าการจะทำให้นวัตกรรมสังคมเป็นส่วนหนึ่งของสังคมได้จริงนั้น นอกเหนือไปจากการปฏิบัติขั้ตอนต่างๆในกระบวนการนวัตกรรมสังคมแล้ว ยังต้องอาศัยทั้งการร่วมมือกันภายในชุมชนและการมีความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงานด้วย

8.3.1 **นิยามของนวัตกรรมสังคม**

เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาความหมายของนวัตกรรมสังคมที่ผู้วิจัยกำหนดไว้ในส่วนต้น ทำให้เห็นว่าความหมายของนวัตกรรมสังคมที่กำหนดไว้แต่แรกนั้นเป็นความหมายกว้างครอบคลุมประเภทต่างๆของนวัตกรรมสังคมได้อย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ตาม ผลจากการวิเคราะห์กรณีศึกษาทำให้ผู้วิจัยพบว่า นวัตกรรมสังคมแบบที่ริเริ่มโดยชุมชนท้องถิ่นนั้นมีประเด็นหลักที่เป็นจุดเน้นเหมือนๆกันที่การเปลี่ยนแปลงความเชื่อหรือค่านิยมที่มีอยู่ไปสู่ความเชื่อหรือค่านิยมใหม่ซึ่งเหมาะสมกับสภาพการณ์ที่กำลังเป็นอยู่มากกว่า ดังนั้นผู้วิจัยจึงนิยามนวัตกรรมสังคมให้มีความชี้เฉพาะมากขึ้น ดังนี้

“นวัตกรรมสังคม หมายถึง รูปแบบวิถีการปฏิบัติที่แตกต่างไปจากเดิมที่คนส่วนใหญ่ในชุมชนปฏิบัติในสถานการณ์หนึ่งๆอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงค่านิยมหรือความเชื่อที่มีอยู่เกี่ยวกับสถานการณ์นั้นๆ การปฏิบัติแบบใหม่ที่คนส่วนใหญ่ในชุมชนกระทำอย่างเป็นปกตินี้ก่อให้เกิดคุณค่าในเชิงเปรียบเทียบแก่ปัจเจกและชุมชนส่วนรวม ผู้ที่เป็นแกนนำในการสนับสนุนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงนี้กระทำไปโดยเห็นแก่ประโยชน์ของสังคมส่วนรวมเท่านั้น”

สำหรับนิยามเชิงปฏิบัติการของนวัตกรรมสังคม คือ *“กิจกรรมหรือชุดของกิจกรรมใหม่ๆที่เกิดขึ้นเพื่อทำให้ชุมชนเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น กิจกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นโดยผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้นๆเอง”*

อาจมองได้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นเรื่องที่เห็นได้ชัดเพราะความเชื่อหรือค่านิยมใหม่นั้นเป็นสิ่งที่ดีกว่า ทั้งการงดเหล้าในงานศพ การจัดการหนี้สิน และการจัดการขยะ แต่แม้จะ

เห็นได้ชัด ความเชื่อหรือค่านิยมเดิมที่มีอยู่นั้นกลับทนทานต่อการเปลี่ยนแปลงมาก ทั้งการเลี้ยงและดื่มเหล้าในงานศพ ทั้งการกู้เงินมาเพื่อซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคที่เกินความจำเป็น ทั้งการทิ้งขยะรวมๆกันแล้วให้หน่วยงานที่รับผิดชอบนำไปจัดการเอง หากปล่อยไว้ไม่ทำอะไรก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงในระยะเวลาอันใกล้ ผลเสียต่อสังคมอันมีรากมาจากความเชื่อหรือค่านิยมเหล่านั้นก็จะคงอยู่ต่อไปเรื่อยๆ นั่นคือ ปัญหาทะเลาะวิวาท ปัญหาครอบครัว ปัญหาหนี้เสีย ปัญหาขยะล้นเมืองยังจะมีอยู่ต่อไปนั่นเอง

8.3.2 **องค์ประกอบของนวัตกรรมสังคม**

องค์ประกอบจำเป็นของนวัตกรรมสังคมที่กำหนดไว้ในเบื้องต้นสามารถพบได้จากทุกกรณีศึกษาหลักซึ่งเป็นกรณีศึกษาที่เป็นนวัตกรรมสังคมแท้ๆ ส่วนกรณีศึกษาย่อยที่เป็นส่วนขยายของนวัตกรรมสังคมในเรื่องนั้นๆบางกรณีก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่าโครงการนั้นๆมีความเป็นนวัตกรรมสังคมจริงๆ

<u>คุณค่าเชิงสังคม</u>: จะเห็นได้ว่าทุกโครงการที่นำมาเป็นกรณีศึกษาต่างก็มีคุณสมบัติของการมีคุณค่าต่อสังคม แต่ประเด็นอยู่ที่ว่าคนในสังคมนั้นๆจะ “รับรู้” (perceive) ว่านวัตกรรมสังคมมีคุณค่าต่อตนเองมากพอจนเป็นแรงจูงใจให้ลงมือปฏิบัติตามโครงการนั้นหรือไม่ จึงอาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า คุณค่าของนวัตกรรมสังคมขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้ริเริ่มสร้างนวัตกรรมสังคมนั้น หากชุมชนริเริ่มสร้างขึ้นเอง คุณค่าที่มีต่อการรับรู้ของคนในชุมชนย่อมมีมาก นั่นคือ ชาวบ้านเห็นว่าประเด็นปัญหาของสังคมประเด็นนั้นๆต้องได้รับการแก้ไข และหากทำได้สำเร็จก็จะได้รับประโยชน์ ตัวอย่างเช่น กรณีศึกษาหลักทั้ง 3 ที่มีชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มสร้างนวัตกรรมเอง แต่ถ้าหากชุมชนนั้นไม่ได้เป็นผู้ริเริ่มสร้างนวัตกรรมสังคมขึ้นเอง ชาวบ้านในชุมชนนั้นอาจรับรู้หรือไม่รับรู้คุณค่าของนวัตกรรมสังคมที่กำลังสร้างขึ้นก็ได้ ตัวอย่างก็คือกรณีศึกษาย่อยทั้ง 6 ที่การริเริ่มโครงการมาจากปัจจัยภายนอก นั่นคือ เป็นนโยบายของจังหวัดในกรณีของตำบลหลวงใต้และตำบลใหม่พัฒนาเป็นการผลักดันจากองค์การที่เป็นลูกข่ายของสกว.สำนักงานภาค ในกรณีของบ้านอุดมพัฒนาและบ้านร่มไทรรัตน์ และเป็นการผลักดันจากองค์กรปกครองท้องถิ่นในพื้นในกรณีของบ้านไร่และบ้านสะปุ๋งหลวง

<u>ความใหม่</u>: ความใหม่เป็นคุณสมบัติที่มองเห็นได้ทันทีจากโครงการที่มีความเป็นนวัตกรรมสังคม เพราะทุกโครงการต่างก็เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงจากค่านิยมเดิมๆไปสู่ค่านิยมใหม่ ความเคยชินแบบเดิมๆไปสู่ความเคยชินใหม่ เพื่อให้ได้ประโยชน์จากนวัตกรรมสังคม ชาวบ้านย่อมต้องทำสิ่งที่ตนไม่เคยทำมาก่อน เช่น จากที่เคยเลี้ยงเหล้าหรือดื่มเหล้าในงานศพก็งดไป จากที่เคยกู้เงินโดยไม่วางแผนการลงทุนก็เริ่มคิดขึ้นผลได้ผลเสียจากเงินที่จะกู้มากขึ้น และจาก

ที่เคยทิ้งขยะรวมๆกันก็เริ่มเปลี่ยนมาคัดแยกขยะก่อนทิ้ง ทั้งหมดนี้ล้วนแล้วแต่เป็นตัวอย่างของความใหม่ของนวัตกรรมสังคม

แรงจูงใจทางสังคม: การพิจารณาแรงจูงใจทางสังคมของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมสังคม ผู้วิจัยใช้เกณฑ์พิจารณาจากผลได้ของนวัตกรรมสังคมว่าตกไปสู่ผู้ที่เกี่ยวข้องเหล่านั้นโดยเฉพาะหรือไม่ หากผลได้จากนวัตกรรมสังคมตกสู่ผู้เกี่ยวข้องมากเป็นพิเศษกว่าผู้อื่นสะท้อนว่าการเข้ามาเกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมสังคมนั้นอาจจะไม่ได้อยู่บนฐานของแรงจูงใจทางสังคม แต่หากผลได้จากนวัตกรรมสังคมตกสู่สังคมส่วนรวมโดยเสมอหน้ากัน หรืออย่างน้อยทุกคนต่างก็มีโอกาสในการได้รับคุณค่าจากนวัตกรรมสังคมเท่าๆกันย่อมสะท้อนว่าผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการสร้างนวัตกรรมสังคมเข้ามาร่วมโดยมีพื้นฐานของแรงจูงใจทางสังคม

8.3.3 ที่มาของนวัตกรรมสังคม

ดังที่กล่าวไปแล้วในส่วนที่ 2.2 ว่าแหล่งที่มาของนวัตกรรมสังคมแบ่งออกได้เป็น 3 แหล่งใหญ่ๆคือ จากการวางแผนจากส่วนกลาง จากผู้ประกอบการสังคม และจากการผุดบังเกิด เมื่อผู้วิจัยวิเคราะห์กรณีศึกษาทั้ง 9 แล้วสามารถสรุปที่มาของนวัตกรรมสังคมได้ดังนี้

นวัตกรรมสังคมการจัดการหนี้สินบ้านสามขาจัดว่ามาจากการผุดบังเกิดอย่างน้อยก็ในช่วงการสร้างนวัตกรรมสังคมเพราะเป็นการดำเนินการของชาวบ้านเองโดยมิได้จงใจจะให้เป็นการจัดการหนี้สินอย่างเป็นทางการ หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการสนองตอบต่อปัญหาหนี้สินของชาวบ้าน โดยที่ชาวบ้านจำนวนหนึ่งเริ่มเปลี่ยนแปลงเล็กๆน้อยๆเกี่ยวกับความเคยชินในการกู้ยืมเงิน (เช่น เริ่มคิดที่จะออมด้วย แทนที่จะกู้อย่างเดียว) ช่วงต่อมาของการสร้างรวมไปถึงการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนับได้ว่าเป็นการดำเนินการในลักษณะผู้ประกอบการโดยมีทีมงานเป็นแกนนำโดยเริ่มมีกิจกรรมที่เกิดขึ้นอย่างจงใจเพื่อจะจัดการกับปัญหาหนี้สินโดยเฉพาะ

นวัตกรรมสังคมการงดเหล้าในงานศพบ้านดงมีที่มาจากผู้ประกอบการสังคม ดังที่ได้พรรณนาไปแล้วว่าโครงการงดเหล้างานศพเป็นผลผลิตของการคิดร่วมกันของชาวบ้านดงโดยมีผู้นำในหมู่บ้านเป็นแกนนำ ผู้นำโดยเฉพาะลุงอิ่นแก้วนั้นมีลักษณะของผู้ประกอบการสังคมอย่างชัดเจน เพราะเป็นผู้นำความคิดเห็นในชุมชนที่มีวิสัยทัศน์และมีภาวะผู้นำสูง แต่มิใช่เพียงลุงอิ่นแก้วเท่านั้นที่มีคุณสมบัติดังกล่าว แกนนำคนอื่นๆต่างก็มีคุณสมบัติของการเป็นผู้ประกอบการสังคมเช่นกัน

นวัตกรรมสังคมการจัดการขยะบ้านไร่น้อยมีที่มาจากผู้ประกอบการสังคมเสริมด้วยการวางแผน ลักษณะผสมของที่มานี้เป็นลักษณะเด่นของนวัตกรรมสังคมนี้ เพราะมีการดำเนินการคู่ขนานระหว่างเทศบาลตำบลม่วงน้อยและผู้ประกอบการสังคมในหมู่บ้าน ทางด้านเทศบาลมี

นโยบายในการจัดการกับขยะอยู่แล้ว จึงส่งเสริมให้ชาวบ้านในเขตเทศบาลได้ไปดูงานและฝึกอบรมเกี่ยวกับการจัดการขยะที่ชุมชนอื่นๆ ข้างฝ่ายผู้ประกอบการสังคมในชุมชนก็มีการรวมตัวกันและนำเสนอเรื่องการจัดการขยะแก่ชาวบ้านทั้งชุมชน จากนั้นจึงก่อตั้งกลุ่มคัดแยกขยะและสร้างสรรค์กิจกรรมกระตุ้นให้เกิดการจัดการขยะทั่วทั้งชุมชนต่อไป เทศบาลปล่อยให้ผู้ประกอบการสังคมได้ดำเนินการอย่างอิสระโดยให้การสนับสนุนเฉพาะเมื่อมีการร้องขอ

จากการวิเคราะห์พบว่า นวัตกรรมสังคมจากกรณีศึกษาย่อยทั้งหมดเกิดจากการวางแผนโดยโครงการที่มีที่มาจากการวางแผนอย่างเด่นชัดคือโครงการงดเหล้างานศพตำบลหลวงใต้ โครงการงดเหล้างานศพตำบลใหม่พัฒนา และโครงการจัดการขยะบ้านสะปุ่งหลวง ทั้ง 3 กรณีเป็นการ “สั่งการ” จากหน่วยงานราชการโดยตรง และผู้ที่รับผิดชอบโครงการเป็นผู้นำโดยตำแหน่งในหมู่บ้านหรือตำบลนั้นๆ (ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันแล้วแต่กรณี) โดย 2 โครงการแรกเป็นการวางแผนจากระดับจังหวัด ส่วนโครงการหลังเป็นการวางแผนจากองค์กรปกครองท้องถิ่น

กรณีศึกษาย่อยที่เหลือคือโครงการจัดการหนี้สินบ้านอุดมพัฒนา โครงการจัดการหนี้สินบ้านร่มไตรรัตน์ และโครงการจัดการขยะบ้านไร่มีที่มาจากผู้ประกอบการสังคมร่วมกับการวางแผนโครงการทั้ง 3 ต่างก็เกิดขึ้นจากการวางแผนโดย 2 โครงการแรกเป็นการวางแผนขององค์การที่ไม่แสวงหากำไร เพื่อขยายเครือข่ายในการทำวิจัยเพื่อท้องถิ่น โดยมีผู้ประกอบการสังคมในพื้นที่รับเอาไปดำเนินการ (ไม่ใช่ผู้นำที่เป็นทางการ) ส่วนโครงการจัดการขยะบ้านไร่แม้จะเป็นการวางแผนจากเทศบาล แต่ผู้ที่รับไปดำเนินการคือผู้ประกอบการสังคม (แม้ปัจจุบันจะกลายเป็นผู้นำที่มีตำแหน่งที่เป็นทางการแล้วก็ตาม)

เมื่อพิจารณาผลสำเร็จของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมตามลักษณะที่มาของนวัตกรรมสังคมทำให้เห็นว่าที่มาของนวัตกรรมสังคมไม่มีความสัมพันธ์กับความสำเร็จของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม เพราะพบว่านวัตกรรมสังคมที่มีที่มาแตกต่างกันต่างก็สามารถบูรณาการสู่สังคมของตัวเองได้ นอกจากนี้ หากพิจารณาในภาพรวมจะเห็นว่า นวัตกรรมสังคมส่วนใหญ่ที่นำมาศึกษาต่างก็มีที่มาส่วนหนึ่งจากผู้ประกอบการสังคม (6 ใน 9 กรณีศึกษา) แสดงให้ถึงความสำคัญของผู้ประกอบการสังคมในฐานะของผู้นำการเปลี่ยนแปลงในสังคม โดยสังเกตได้จากการที่นวัตกรรมสังคมที่มีที่มาจากผู้ประกอบการสังคมส่วนมาก (4 ใน 6 กรณีศึกษา) สามารถบูรณาการเข้าสู่สังคมได้

8.3.4 การเชื่อมโยงองค์ความรู้ที่สร้างขึ้นกับฐานทฤษฎี

8.3.4.1 ทฤษฎีความซับซ้อน

สาระสำคัญของทฤษฎีระบบที่ตอบสนองอย่างซับซ้อนกล่าวไว้ว่า (โปรดดูรายละเอียดในหัวข้อ 2.3.1) หากมีรูปแบบพฤติกรรมที่แตกต่างไปจากเดิมปรากฏขึ้นในระบบที่ซับซ้อนจะนำไปสู่การถกเถียง ต่อรอง และหาข้อสรุปเกี่ยวกับความเหมาะสมของรูปแบบพฤติกรรมเดิม จนที่สุดแล้วจะเกิดรูปแบบพฤติกรรมใหม่ที่ตกลงกันแล้วระหว่างสมาชิกในชุมชนว่าเหมาะสมและเมื่อนำไปปฏิบัติแล้วก่อให้เกิดผลดีมากกว่า การปฏิบัติรูปแบบใหม่นั้นก็คือนวัตกรรมสังคมนั่นเอง

เมื่อนำข้อเท็จจริงจากกรณีศึกษามาวิเคราะห์จะพบว่า ข้อเท็จจริงเข้ากันได้กับทฤษฎี (โปรดดูรายละเอียดการวิเคราะห์ในบทที่ 5 และบทที่ 7) กล่าวคือ เมื่อเกิดความคิดดีๆขึ้นในชุมชน อันได้แก่ ความคิดจะลดหนี้ ความคิดจะงดเหล้าในงานศพ และความคิดที่จะลดขยะในชุมชน ความคิดดีๆเหล่านั้นจัดเป็นความคิดใหม่ที่ไม่เข้ากันกับความเชื่อและค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆของชุมชน ทำให้การปฏิบัติแบบเดิม (อันได้แก่ การกู้หนี้ยืมสินโดยไม่ไตร่ตรอง การเลี้ยงและการดื่มเหล้าในงานศพ และการทิ้งขยะโดยไม่คัดแยกก่อนและปล่อยให้เป็นหน้าที่ของเทศบาลในการจัดการกับขยะ) ถูกตั้งคำถามถึงความเหมาะสมของการมีอยู่อย่างจริงจัง โดยอาศัยกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ได้สรุปไปแล้ว ทีมงานสร้างนวัตกรรมสังคมทำหน้าที่นำในการหาแนวร่วมและหาข้อสรุปเกี่ยวกับรูปแบบพฤติกรรมใหม่ ณ จุดนี้หากชุมชนใดมีการร่วมมือกันภายในจะทำให้ได้ข้อสรุปที่ยอมรับกันทั่วไปได้ อย่างไรก็ตาม ในการบูรณาการนวัตกรรมสังคมนั้นลำพังการดำเนินการตามกระบวนการนวัตกรรมสังคมยังไม่เพียงพอ ยังต้องมีการค้นหาและนำความรู้ใหม่ๆมาใช้เสริมนวัตกรรมสังคม เพื่อให้สมาชิกของชุมชนสามารถนำไปปฏิบัติได้โดยไม่มีผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตในด้านอื่นๆมากนัก

8.3.4.2 ทฤษฎีการเรียนรู้

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 2 ว่า Argyris and Schon (1978) ได้เสนอรูปแบบในการเรียนรู้ขององค์การ 2 รูปแบบ ได้แก่ “Single-Loop Learning” ซึ่งเป็นกระบวนการของการรู้การคิดที่ตรวจจับและแก้ไขปัญหาตามอาการที่ปรากฏ ส่วน “Double-Loop Learning” เป็นการเปลี่ยนแปลงบรรทัดฐานและข้อกำหนดบางอย่างเพื่อที่จะจัดการกับปัญหาในระดับของสาเหตุเบื้องลึกของปัญหา

ผลการศึกษานี้แสดงให้เห็นว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นกระบวนการเรียนรู้แบบ “Double Loop” หลักฐานก็คือการมีการเปลี่ยนแปลงในระดับความเชื่อเกี่ยวกับการปฏิบัติในสถานการณ์หนึ่งๆในทุกๆกรณีศึกษาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

(โปรดดูหัวข้อ 8.2) ในทางตรงกันข้าม กรณีศึกษาที่ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคม ก็สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีการเรียนรู้เช่นกัน นั่นคือ ชุมชนที่ไม่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมคือชุมชนที่มีรูปแบบการเรียนรู้แบบ “Single Loop” เนื่องจากมุ่งที่จะใช้ “วิธีแก้ปัญหา” จากชุมชนอื่นมาแก้ปัญหาของชุมชนตัวเองโดยมิได้พิเคราะห์ให้ลึกถึงค่านิยมและความเชื่อของชุมชนตัวเอง ผลก็คือการมีนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบเพราะไม่สามารถก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของคนส่วนใหญ่ในชุมชนได้

ในอีกด้านหนึ่ง กระบวนการนวัตกรรมสังคมจัดเป็นการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ (Learning by Doing) ซึ่งนับว่าเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่เข้ากันได้กับลักษณะของชุมชน เนื่องจากไม่มีกรอบเวลามาจำกัดการดำเนินการ จุดนี้เองที่มีความแตกต่างกับองค์การโดยทั่วไปที่การทำงานต้องมีเป้าหมายโดยเฉพาะเมื่อต้องทำอะไรในแบบที่ไม่เคยทำมาก่อนในองค์การ ผู้บริหารย่อมต้องการความชัดเจนว่าผลลัพธ์สุดท้ายของโครงการจะเป็นอย่างไร ส่วนการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆในชุมชนไม่มีข้อจำกัดเหล่านั้น ชาวบ้านจึงสามารถลองผิดลองถูกและปรับปรุงการดำเนินการจากประสบการณ์ในการดำเนินการที่ผ่านๆมาได้

8.3.4.3 ทฤษฎีเครือข่าย

ถ้าใช้ลักษณะของเครือข่ายทางสังคมต่อไปนี้ในการวิเคราะห์ (1) มีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาซึ่งกันและกัน (2) การต่อเชื่อมระหว่างหน่วยเป็นช่องทางในแลกเปลี่ยนทรัพยากร (3) โครงสร้างของเครือข่ายเป็นทั้งโอกาสและอุปสรรคต่อการกระทำของปัจเจกที่เป็นสมาชิกของเครือข่าย อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นนับเป็นการทำงานแบบเครือข่าย ยืนยันได้จากการที่ชุมชนต้องมี “การร่วมมือกันภายใน” และ 5 ใน 6 ของกรณีศึกษาที่มีการบูรณาการนวัตกรรมสังคมมีการร่วมมือกับองค์การภายนอกเป็นเงื่อนไขในการบูรณาการนวัตกรรมสังคม

สภาพการเป็นชุมชนท้องถิ่นทำให้มีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน เนื่องจากเป็นสังคมขนาดไม่ใหญ่นัก และมีรากเหง้าและระบบความเชื่อแบบเดียวกัน การเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายทำให้ชุมชนสามารถสร้างและบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้เพราะเครือข่ายนำมาซึ่งช่องทางและโอกาสในการเข้าถึงข้อมูล ความรู้ และทรัพยากรที่จำเป็นต่อทั้งการพัฒนารูปลักษณ์ของนวัตกรรมเอง และเพิ่มระดับการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในชุมชน เหนือสิ่งอื่นใดนวัตกรรมสังคมเป็นสิ่งที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายโดยธรรมชาติ เพราะต้องการความร่วมมือจากทั้งสถาบันทางสังคม กลุ่มต่างๆ และคนในชุมชนในการดำเนินการ

8.4 ประสบการณ์จากพื้นที่

8.4.1 พัฒนา พัฒนา และพัฒนา

ประเด็นที่ผู้วิจัยพบจากการเข้าไปสัมผัสท้องถิ่นที่เป็นกรณีศึกษา คือจริงๆแล้วท้องถิ่นต่างๆนั้นมีทั้งราชการ นักพัฒนา และองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆเข้าไป “พัฒนา” ชุมชนเหล่านั้นอยู่แล้วมากมาย หมายความว่าจริงๆแล้ว (1) ความรู้ทางเทคนิคใหม่ๆตามกระแสนิยมในรูปของโครงการพัฒนาต่างๆนั้นชาวบ้านต่างก็เคยได้ยินได้ฟังมาแล้วไม่มากก็น้อย ดังที่หนานชาญแห่งบ้านสามขากล่าวไว้ว่า “ที่ผ่านมา ลุงไปอบรมจนเปื่อยหมดแล้ว” (ชาญ อุทธิยะ, สัมภาษณ์เมื่อ 18 มิถุนายน พ.ศ.2551) ในความหมายว่าลุงได้ผ่านกิจกรรมให้ความรู้จากที่ต่างๆมาแล้วมากมาย และ (2) เงินทุนในการพัฒนาไม่ได้มีน้อยจนเป็นข้อจำกัด

แต่จุดที่เป็นปัญหาคือ สมมติว่าความรู้ที่ได้รับจากองค์การภายนอกนั้นจะมีประโยชน์ในทางปฏิบัติอยู่บ้าง ชุมชนจะเชื่อมโยงความรู้ดังกล่าวกับบริบทของชุมชนเองอย่างไร บางครั้งจังหวะเวลาอาจจะเป็นเงื่อนไข กล่าวคือถ้าความรู้ใหม่ๆมาถึงถูกที่ถูกเวลาที่ชุมชนกำลังต้องการจริงๆชุมชนก็มีโอกาสจะแปลงความรู้นั้นให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชนได้ แต่ความรู้จากองค์การภายนอกมักจะมาเมื่อองค์การภายนอกเหล่านั้นต้องการ โดยไม่ได้พิจารณาจากความต้องการของชุมชน

พิจารณาจากมุมของชุมชนเอง เมื่อความรู้และทรัพยากรมีพร้อมแล้วในระดับหนึ่งก็อยู่ที่ชุมชนเองที่จะต้องมีความสามารถที่จะดึงเอาความรู้มาใช้ประโยชน์ โดยรู้จักประยุกต์ดัดแปลงความรู้ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของชุมชนเองได้อย่างไร

8.4.2 เงิน

“มีงบมาให้ก้อนหนึ่ง จะทำอะไร” นี่คือจุดเริ่มต้นของโครงการจำนวนมากของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ แทนที่จะมีการตระหนักถึงปัญหาจนต้องหาทางแก้แล้วจึงนำไปสู่การคิดค้นอะไรใหม่ๆเพื่อแก้ปัญหา ชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งกลับเริ่มต้นทำโครงการเมื่อพบว่าได้งบประมาณมาทำ ซึ่งทำให้เข้าใจไปได้ว่าหากไม่มีเงินก้อนนั้นก็คงไม่ทำอะไร นั่นหมายความว่าจริงๆแล้วไม่ว่าเรื่องอะไรที่จะนำเงินที่จะได้มานั้นไปทำ ก็ไม่ใช่โครงการที่ชาวบ้านส่วนใหญ่ตระหนักถึงปัญหาอย่างแท้จริง เพราะมิฉะนั้นชุมชนก็คงจะดำเนินการอะไรเพื่อแก้ปัญหานั้นไปแล้ว ไม่ต้องรอเงินจากงบประมาณที่ไหน แม้ว่าจะต้องใช้เงินก็อาจเรี่ยไรหรือขอบริจาคจากชาวบ้านที่น่าจะยินดีเสียสละหากจะทำให้ปัญหาที่ตนเองก็เผชิญอยู่ลดลงหรือหมดไปได้

อาจกล่าวได้แต่ไม่น่าฟังสำหรับนักอุดมคติว่าในโลกของความเป็นจริงแล้ว การดำเนินกิจกรรมส่วนรวมนั้นต้องใช้เงิน ตัวอย่างเช่น หากต้องการให้ทีมงานไปดูงานที่ชุมชนอื่นก็ต้องมีเงินสำหรับค่ารถ ค่าอาหาร ค่าที่พัก ทั้งหมดนี้เป็นเพียงค่าใช้จ่ายขั้นต่ำเท่านั้น หรือการจัดเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ก็ต้องเตรียมน้ำเป็นอย่างน้อยให้ชาวบ้านได้ดื่ม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม บทบาทที่แท้จริงของเงินคือการเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เงินจึงควรใช้สำหรับดำเนินการ โดยไม่ติดยึดกับกำไรขาดทุนในเชิงการค้า ค่าตอบแทนสำหรับทีมงานบางกรณีอาจจะจำเป็น เพราะอย่างน้อยคนที่อาสาสมัครเข้ามาทำงานก็เสียโอกาสที่จะหารายได้ของเขาไป ทั้งนี้ หลักที่จะทำให้ใช้เงินน้อยที่สุดก็คือชาวบ้านคิดเองและร่วมมือกันทำเอง การร่วมกันคิดและทำในลักษณะที่มีข้อจำกัด (นั่นคือไม่สามารถทำแบบที่เคยทำได้) จะนำไปสู่ความคิดดีๆและนวัตกรรมสังคมได้ในที่สุด ดังมีกรณีการปรับโครงสร้างหนี้โดยใช้แหล่งทุนภายในชุมชน หลังจากถูกปฏิเสธการให้กู้จากแหล่งทุนภายนอกแห่งหนึ่งจากกรณีศึกษาโครงการจัดการหนี้สินบ้านสามขาเป็นตัวอย่างที่ชัดเจน

8.4.3 การถดถอยของชุมชนท้องถิ่น?

ชุมชนท้องถิ่นจะดำเนินกิจกรรมที่เป็นส่วนรวมอย่างนวัตกรรมสังคมได้อีกนานเพียงใดเป็นคำถามเกิดขึ้นแก่ผู้วิจัยเมื่อได้เห็นสภาพของของชุมชนท้องถิ่นที่ผู้วิจัยเข้าไปเก็บข้อมูลซึ่งมักจะเงียบสงบ ดูเหมือนมีคนอยู่อาศัยจริงๆไม่มากนัก สอดคล้องกับลักษณะการประกอบอาชีพที่แม้จะยังทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ และอาชีพทางการเกษตรอื่นๆอยู่มาก แต่แนวโน้มเริ่มหันไปสู่การรับจ้างทั่วไปมากขึ้น โดยงานรับจ้างก็เริ่มอยู่ห่างจากหมู่บ้านตัวเองไปเรื่อยๆ เยาวชนส่วนมากที่ไปเรียนหนังสือยังตัวเมืองหรือต่างจังหวัดมีแนวโน้มจะหางานทำนอกพื้นที่ มีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นมีเมื่อเรียนจบแล้วกลับมาประกอบอาชีพที่บ้านเกิดของตัวเอง คนที่อยู่ในหมู่บ้านจริงๆส่วนมากเป็นคนอายุประมาณ 40 ปีขึ้นไป และเด็กเล็กถึงเด็กระดับชั้นประถมศึกษา การที่ชุมชนเริ่มสูญเสียความหลากหลายไปจากจำนวนสมาชิกที่ลดลงทำให้โอกาสในการเกิดปฏิสัมพันธ์มีน้อยตามไปด้วย

กระนั้นก็ตาม ดังคำกล่าวที่ว่าในวิกฤติมีโอกาส การที่เศรษฐกิจของประเทศและของโลกกำลังอยู่ในช่วงตกต่ำ ทำให้ทั้งคนวัยทำงานและเยาวชนกลับไปสู่ชุมชนท้องถิ่นที่ตัวเองจากมามากขึ้น เมื่อมีช่วงเวลาที่ยากลำบากจากการหางานทำไม่ได้หรือสูญเสียงานที่ทำอยู่ไป บางส่วนของคนเหล่านั้นจึงหันมาสู่วิถีของความพอเพียง ประเด็นคือจะทำอย่างไรให้การความคิดดีๆเช่นนี้คงอยู่ไปตลอด ไม่ใช่ว่าเมื่อเศรษฐกิจกลับมาเฟื่องฟูก็หันกลับไปบริโภคอย่างฟุ่มเฟือยอีกครั้ง ผู้วิจัยเชื่อว่ากระบวนการนวัตกรรมสังคมหากใช้อย่างมียุทธศาสตร์จะสามารถตอบคำถามดังกล่าวได้

8.4.4 ผู้นำ

ผู้วิจัยพบว่ามีกรณีที่ผู้นำชุมชนที่มีความสามารถถูกดึงออกจากชุมชนไปทำงานกับองค์การภายนอก ทำให้งานชุมชนที่ทำไว้หยุดชะงักลงหรือการดำเนินการไม่สม่ำเสมอเหมือนก่อนหน้านั้น บางครั้งเกิดความขัดแย้งกับชาวบ้านทั้งๆที่เดิมเคยเป็นผู้นำที่ชาวบ้านให้ความสำคัญกับความคิดเห็นมาก นอกจากนี้ยังพบกรณีที่ผู้นำชุมชนเข้มแข็งมากจนกลายเป็นการชี้นำชาวบ้าน ลักษณะการร่วมมือกันปรากฏอยู่เฉพาะเมื่อสร้างนวัตกรรมสังคมแรกๆ ต่อมาลักษณะความสัมพันธ์เปลี่ยนไปเป็นการชี้นำโดยการตัดสินใจจากผู้นำแทนที่จะเป็นการตัดสินใจจากสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชน นั่นเท่ากับเป็นการลดทอนระดับความคิดสร้างสรรค์ของชาวบ้านไปอย่างน่าเสียดาย

8.5 ยุทธศาสตร์และข้อเสนอแนะเพื่อสนับสนุนกระบวนการนวัตกรรม สังคมในชุมชนท้องถิ่น

บนฐานของข้อมูลจากกรณีศึกษา ผู้วิจัยเชื่อว่า “ผลลัพธ์สุดท้าย” (Ultimate Outcome) ที่นวัตกรรมสังคมให้แก่ชุมชนย่อมไม่ใช่สิ่งอื่นแต่เป็นการมีชีวิตอยู่อย่างเป็นสุขตามสมควร ซึ่งประกอบด้วยการมีสุขภาวะที่ดี มีรายได้พอสมควรกับรายจ่าย ไม่มีอาชญากรรม การพนัน และยาเสพติด รวมไปถึงการมีสภาพแวดล้อมในชุมชนที่ดี สิ่งเหล่านี้ยากที่จะบรรลุได้ หากจะมีโอกาสทำได้สำเร็จอยู่บ้างผู้วิจัยเชื่อว่าต้องกำหนดวิถีทางในการดำเนินการต่างๆให้ถูกต้องเหมาะสม ทั้งนี้ผู้วิจัยเชื่อว่าหลักการที่ถอดมาจากปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง[5]สามารถใช้เป็นหลักในการดำเนินการได้อย่างเหมาะสมโดยเฉพาะสำหรับชุมชนท้องถิ่น

ดังนั้น ยุทธศาสตร์นวัตกรรมสังคมคือ*บทเรียนที่ได้เรียนรู้มา* (Lessons Learned) จากการศึกษาทั้งหมดของผู้วิจัย โดยสิ่งที่ได้เรียนรู้มาซึ่งอยู่ในรูปของยุทธศาสตร์นี้มีเป้าหมายสุดท้ายที่ *การทำให้สมาชิกของชุมชนสามารถสร้างความสุขพอสมควรให้แก่ตัวเองและชุมชนได้อย่างไม่เอาเปรียบผู้อื่น* จะเห็นว่าเป้าหมายสุดท้ายนี้ไม่ใช่เป้าหมายทางเศรษฐกิจ เพราะฉะนั้นยุทธศาสตร์ที่จะนำเสนอจึงมิใช่ยุทธศาสตร์ที่จะทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างนวัตกรรมสังคมได้มากๆเพื่อนำไปจดลิขสิทธิ สร้างความร่ำรวยเฉพาะตัว นวัตกรรมสังคมไม่จำเป็นต้องมีอย่างฟุ่มเฟือย แต่ควรจะมี

---

[5] ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจัดเป็นนวัตกรรมสังคมระดับสูงเพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงระดับกระบวนทัศน์ เอกสารที่ให้ความเข้าใจเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงได้ชัดเจนได้แก่ “จากปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง...สู่การปฏิบัติ” โดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2551)

เฉพาะเท่าที่ชุมชนแต่ละแห่งจำเป็นต้องมี เพราะที่สุดแล้วสิ่งที่สำคัญกว่านวัตกรรมสังคมคือการที่ชุมชนมีความสามารถที่จะสร้างนวัตกรรมสังคมได้เองเมื่อต้องการ นอกจากนี้ ยุทธศาสตร์นี้ยังเน้นการร่วมมือกันขององคาพยพต่างๆที่เกี่ยวข้อง ไม่ได้เน้นให้รัฐไม่ว่าจะเป็นระดับใดรวมไปถึงองค์กรปกครองท้องถิ่นเป็นแกนนำ นับเป็นการข้ามพ้นกระบวนทัศน์รัฐนำสังคม ไปสู่การมีพัฒนาการร่วม (Co-evolution) ระหว่างสังคมกับรัฐ

ยุทธศาสตร์ 1: เปิดพื้นที่และโอกาสทางสังคมในชุมชนให้กว้าง

ทั้ง “พื้นที่” และ “โอกาส” ต่างก็เกี่ยวพันกับ “ปฏิสัมพันธ์” ที่เป็นหัวใจของกระบวนการนวัตกรรมสังคมโดยเฉพาะในช่วงต้นของกระบวนการ ดังที่ได้เห็นจากกรณีศึกษาแล้วว่าการกำเนิดของนวัตกรรมสังคมนั้นมีได้หลายแนวทาง แต่สิ่งหนึ่งที่ทุกกรณีศึกษามีร่วมกันคือการสร้างขึ้นของนวัตกรรมสังคมนั้นเกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์ โดยอาจจะเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านด้วยกันเองดังกรณีบ้านสามขา หรืออาจจะเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับองค์การภายนอกเช่นที่บ้านดงมีการร่วมมือกับผู้ประสานงานจากสกว.สำนักงานภาค และที่บ้านไร่น้อยมีการร่วมมือกับเทศบาลที่รับผิดชอบพื้นที่นั้นอยู่

แต่ไม่ใช่ทุกปฏิสัมพันธ์ที่นำไปสู่นวัตกรรมสังคมได้ ดังที่พบจากการศึกษาว่าการมีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน*ในประเด็นปัญหาของชุมชน*ถือเป็นจุดกำเนิดของความคิดดีๆ เช่นที่บ้านสามขา ชาวบ้านที่ประสบปัญหาหนี้สินมาพูดคุยกันว่าจะทำอย่างไรที่จะหาเงินมาจ่ายหนี้ได้ กลุ่มทางสังคมต่างๆพูดคุยกับสมาชิกถึงการชำระหนี้ให้ตรงเวลาหรือที่บ้านดง ผู้นำชุมชนได้พูดคุยกับผู้ประสานงานจากสกว.สำนักงานภาคถึงปัญหาสังคมในชุมชนบ้านดง หรือที่บ้านไร่น้อย แกนนำชุมชนได้ไปอบรมและดูงานที่ต่างชุมชน รวมไปถึงได้เข้าร่วมประชุมกับเทศบาลเกี่ยวกับปัญหาการจัดเก็บขยะในชุมชน เป็นต้น

แม้ในขั้นที่มีความคิดดีๆแล้ว และจะก่อร่างขึ้นเป็นนวัตกรรมสังคมแบบไม่เต็มรูปแบบทุกกรณีศึกษาต่างก็ต้องพึ่งพาปฏิสัมพันธ์เป็นพื้นฐานในการแปลงสภาพความคิดให้เป็นรูปธรรมเช่นเดียวกัน ที่บ้านสามขาสามขานั้นมีลักษณะของการดำเนินการในกลุ่มเล็กๆหลายๆกลุ่มก่อน ส่วนที่บ้านดงและบ้านไร่น้อยนั้นเนื่องจากการริเริ่มมาจากผู้นำชุมชนกับองค์การภายนอก ทำให้ต้องมีการนำความคิดดีๆนั้นมาแลกเปลี่ยนกับชาวบ้าน (หรือเรียกเป็นภาษาการตลาดว่านำความคิดมา “ขาย” นั่นเอง) เพื่อให้ได้รับการยอมรับและความร่วมมือจากชาวบ้าน

“พื้นที่” และ “โอกาส” จึงเป็นองค์ประกอบที่จำเป็นของกระบวนการนวัตกรรมสังคมเพราะพื้นที่คือสถานที่ (ซึ่งอาจจะอยู่ในลักษณะที่เป็นพื้นที่จริงหรือพื้นที่เสมือนก็ได้) ที่สมาชิกของสังคมจะได้มาพบปะพูดคุยกัน ส่วนโอกาสคือช่วงเวลาที่สมาชิกของชุมชนจะได้มาพบปะพูดคุยกัน ทั้งพื้นที่และโอกาสมักจะเกิดขึ้นพร้อมๆกัน น่าสนใจที่บางครั้งแม้จะมีพื้นที่แต่ก็

อาจจะไม่เกิดปฏิสัมพันธ์ได้ด้วยเหตุที่ไม่มีโอกาสจะกระทำเช่นนั้น แต่หากมีโอกาสมนุษย์มักจะมีปฏิสัมพันธ์กันโดยไม่คำนึงถึงพื้นที่ นั่นคือ ไม่จำเป็นต้องพูดคุยกันที่ศาลาประจำหมู่บ้านเมื่อมีการประชุมประจำเดือนเท่านั้น แต่การพูดคุยจะเกิดขึ้นทุกครั้งหากโอกาสอำนวยให้ เช่นลุงอิ่นแก้วพูดคุยกับเพื่อนร่วมหมู่บ้านเมื่อขณะไปเลี้ยงวัว เป็นต้น

ข้อสรุปนี้สอดคล้องกับหนึ่งในข้อสรุปที่ ชื่นฤทัย กาญจนะจิตตา และวาสนา อิ่มเอมสรุปมาจากการสัมภาษณ์นักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับนวัตกรรมสังคมหลายๆท่าน ว่านวัตกรรมสังคมนั้นต้องมีการ “เปิดพื้นที่ทางปัญญาและพื้นที่ทางสังคมให้กว้างขวางที่สุด” (ชื่นฤทัย กาญจนะจิตตา และวาสนา อิ่มเอม, 2545: 19) เพื่อให้เกิดความคิดสร้างสรรค์และนำไปสู่การทดลองปฏิบัติจริง

ข้อเสนอแนะ 1.1 เพื่อให้สามารถกำหนดประเด็นปัญหาของชุมชนได้อย่างชัดเจนและทันท่วงที ผู้วิจัยเสนอให้

- ชาวบ้านทุกคนในชุมชนเป็นผู้ติดตามประเด็นปัญหาในชุมชน
- ให้ผู้นำชุมชนหมั่นเดินทางไปพบปะชาวบ้านเพื่อรับฟังปัญหาอย่างสม่ำเสมอ

ข้อเสนอแนะ 1.2 เพื่อให้ชาวบ้านมีโอกาสได้รู้ถึงแนวคิดใหม่ๆ ผู้วิจัยเสนอให้องค์การที่เกี่ยวข้องจัดการให้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างชุมชนตามความสนใจของชุมชนเอง กล่าวคือแทนที่หน่วยงานของรัฐหรือองค์การที่ไม่แสวงหากำไรจะเข้าไปนำโครงการไปให้ องค์การเหล่านั้นควรเข้าไปสอบถามชาวบ้านว่าต้องการจะรู้เรื่องอะไร จากนั้นจึงเข้าไปให้ข้อมูลเรื่องนั้นๆ การนำโครงการที่ “ทันสมัย” เข้าไปให้ชาวบ้านทั้งที่ชาวบ้านมิได้ต้องการอย่างแท้จริงนอกจากจะไม่เกิดประโยชน์สมความมุ่งหมายของโครงการแล้ว ยังอาจก่อให้เกิดปัญหาอื่นๆตามมาได้ด้วย

ข้อเสนอแนะ 1.3 เพื่อให้เกิดความต่อเนื่องในการดำเนินการกระบวนการนวัตกรรมสังคม ผู้วิจัยเสนอให้ชุมชนจัดตั้ง *“กลุ่มวิจัยและพัฒนา”* ขึ้นในชุมชน โดยกลุ่มเชิงสังคมแบบใหม่นี้จะทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการความรู้ในชุมชน โดยเน้นที่การสร้างความรู้ใหม่ๆผ่านทางการปฏิบัติจริง ทั้งนี้ รูปแบบ โครงสร้าง และลักษณะการดำเนินการแต่ละชุมชนสามารถกำหนดขึ้นเองตามความเหมาะสม

<u>ยุทธศาสตร์ 2</u>: ทำให้กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นกระบวนการเรียนรู้

กระบวนการนวัตกรรมสังคมโดยตัวเองมีลักษณะเป็นกระบวนการเรียนรู้ ดังจะเห็นได้จากพัฒนาการของนวัตกรรมสังคมเองที่แปลงสภาพได้ตามการกระทำของทีมงานและสมาชิกในชุมชน การสร้างนวัตกรรมสังคมไม่ใช่เส้นทางตรงที่เมื่อทำแล้วจะได้ผลตามที่คาดหวังเสมอไป เมื่อเกิดความผิดพลาดทั้งในเชิงการกระทำและในเชิงผลลัพธ์ จึงต้องมีการปรับตัวของทีมงานและผู้ที่เกี่ยวข้องเพื่อปรับแก้ข้อผิดพลาดนั้นซึ่งนับเป็นรูปแบบหนึ่งของการเรียนรู้ ดังที่จะ

เห็นได้จากกรณีบ้านสามขาที่เลือกใช้ทุนจากภายนอกในการปรับโครงสร้างหนี้ เมื่อถูกปฏิเสธจากแหล่งทุน จึงได้กลับมาคิดและปรับตัวโดยหันไปใช้แหล่งทุนภายในชุมชนเอง ซึ่งผลจากการดำเนินการดังกล่าวก็นับว่าช่วยเหลือชาวบ้านได้ระดับหนึ่ง หรือกรณีบ้านไร่น้อยที่มีการเรียนรู้จากข้อผิดพลาดในการดำเนินโครงการในช่วงต้น ก็มีการปรับปรุงแก้ไขให้กิจกรรมต่างๆมีประสิทธิภาพขึ้น

การเรียนรู้นั้นยังรวมความไปถึงการเรียนรู้ที่จะใช้ชีวิตด้วย การทำงานร่วมกันในกระบวนการนวัตกรรมสังคมทำให้ชาวบ้านเข้ามาใกล้ชิดกันมากขึ้น ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นย่อมมิได้มีเฉพาะเมื่อมีการทำงานเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงเรื่องอื่นๆด้วย

ข้อเสนอแนะ 2.1 สำหรับกระบวนการนวัตกรรมสังคมที่ริเริ่มใหม่ เพื่อให้วงจรการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ ผู้วิจัยเสนอให้มีการสนับสนุนให้มีการติดตามและประเมินผลโครงการอย่างสม่ำเสมอ โดยควรให้มีการพบปะกันระหว่างทีมงานที่รับผิดชอบโครงการกับชาวบ้านเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และข้อคิดเห็นในการดำเนินการ โดยเฉพาะปัญหาและอุปสรรคที่พบ

ข้อเสนอแนะ 2.2 เพื่อให้การเรียนรู้มีโอกาสเกิดขึ้นทุกระดับตั้งแต่ระดับปัจเจก ระดับครอบครัว ระดับกลุ่ม จนถึงระดับชุมชน เมื่อมีการเริ่มต้นกระบวนการนวัตกรรมสังคมใหม่ๆ ผู้วิจัยเสนอให้ชุมชนดำเนินการทุกวิถีทาง (ตราบเท่าที่ไม่ขัดต่อจริยธรรมและกฎหมาย) ที่จะทำให้ชาวบ้านทุกคนมีส่วนร่วมในกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน อันรวมไปถึงการประชาสัมพันธ์และจัดกิจกรรมรณรงค์อย่างต่อเนื่อง

<u>ยุทธศาสตร์ 3</u>: ให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางในกระบวนการนวัตกรรมสังคม

จากผลการวิเคราะห์เงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมทำให้ทราบว่า การมีความสามารถในการดูดซับความรู้ของทีมงานและการมีการร่วมมือกันภายในชุมชนทั้งสองอย่างร่วมกันนี้เป็นเงื่อนไขจำเป็นที่น้อยที่สุดในการทำให้นวัตกรรมสังคมที่สร้างขึ้นกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของสมาชิกในชุมชนได้ ควรสังเกตว่าทั้ง 2 เงื่อนไขดังกล่าวต่างก็เป็นคุณสมบัติของชุมชน ดังนั้น จึงสมเหตุสมผลหากจะกล่าวว่านวัตกรรมสังคมสามารถเกิดการบูรณาการได้โดยการดำเนินการของชุมชนนั้นๆเอง

อย่างไรก็ตาม แม้การบูรณาการนวัตกรรมสังคมสามารถเกิดขึ้นได้ด้วยชุมชนเอง แต่จากผลการวิเคราะห์กรณีศึกษาชี้ให้เห็นว่าการร่วมมือกับองค์การภายนอกก็มีส่วนสำคัญ ดังจะเห็นได้จากในช่วงการริเริ่มนวัตกรรมสังคมมีเพียงบ้านสามขาเท่านั้นที่มีการริเริ่มสร้างนวัตกรรมสังคมด้วยตัวเองอย่างแท้จริง ส่วนกรณีศึกษาที่เหลือนั้นต่างก็มีบุคคลหรือองค์การภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่นเดียวกับในช่วงบูรณาการนวัตกรรมสังคมที่เกือบทุกกรณีศึกษามีองค์การ

ภายนอกเข้ามาร่วมมือด้วย ยกเว้นเพียงบ้านดงเท่านั้นที่ดำเนินการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ด้วยตัวเอง

ข้อเสนอแนะ 3.1 เพื่อให้ชุมชนมีขีดความสามารถในการสร้างสรรค์นวัตกรรมสังคมเพิ่มขึ้น ผู้วิจัยเสนอให้ชุมชนมีการเสริมสร้างกระบวนการจัดการความรู้ในชุมชน ทั้งนี้ การจัดการความรู้อาจจะกระทำได้ในหลายลักษณะ

- ให้คณะกรรมการหมู่บ้านเป็นผู้ดำเนินการ
- ก่อตั้งกลุ่มขึ้นมาดำเนินการโดยเฉพาะ โดยอาจจะอยู่ในรูปของกลุ่ม “วิจัยและพัฒนา” ตามข้อเสนอแนะ 1.5 ก็ได้
- ดำเนินการอย่างไม่เป็นทางการโดยสมาชิกของชุมชนที่สมัครใจ นั่นคือ ใครต้องการจะจัดการความรู้ก็เริ่มต้นทำได้ด้วยตัวเอง หรือทำให้กลุ่มที่ตัวเองเป็นสมาชิกอยู่ได้ ทั้งนี้ควรจัดให้มีการพบปะกันระหว่างผู้ที่มีการจัดการความรู้เป็นประจำ

ข้อเสนอแนะ 3.2 เพื่อให้องค์การภายนอกต่างๆสามารถเข้าถึงชุมชนได้ ผู้วิจัยเสนอให้หน่วยงานภาครัฐหรือองค์การที่เกี่ยวข้องดำเนินการจัดทำฐานข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนต่างๆทั่วประเทศ โดยเน้นไปที่ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมา ภูมิปัญญาท้องถิ่น ปัญหาหรือส่วนที่ต้องการการพัฒนา ทั้งนี้ อาจเริ่มต้นจากการขอข้อมูลที่หน่วยงานต่างๆจัดเก็บอย่างกระจัดกระจายมาประมวลและเรียบเรียงใหม่ จากนั้นจึงเริ่มเก็บข้อมูลที่ต้องการที่ยังขาดไปอยู่

ข้อเสนอแนะ 3.3 เพื่อให้การจัดทำฐานข้อมูลตามข้อ 3.2 เป็นไปอย่างเป็นระบบและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และข้อมูลจากชุมชนกับหน่วยงานของรัฐรวมไปถึงองค์กรที่เกี่ยวข้องจะได้เชื่อมโยงกันโดยตรงไม่ต้องผ่านลำดับชั้นต่างๆตามสายการบังคับบัญชาด้วย ผู้วิจัยแนะนำให้ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศแบบเครือข่ายในการเชื่อมต่อข้อมูลของชุมชนต่างๆเข้าด้วยกัน โดยควรให้แต่ละชุมชนมีอุปกรณ์ที่จำเป็นต่อการเชื่อมโยงเครือข่ายแบบออนไลน์อย่างมีประสิทธิภาพด้วย

<u>ยุทธศาสตร์ 4</u>: ทำให้นวัตกรรมสังคมเป็นวัฒนธรรมของสังคม

นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบเป็นเมล็ดพันธุ์ของวัฒนธรรมของสังคม นวัตกรรมสังคมเป็นการเปลี่ยนแปลงรากฐานความเชื่อ/ค่านิยม/บรรทัดฐานเกี่ยวกับเรื่องหนึ่งๆของคนส่วนใหญ่ในสังคม การเปลี่ยนแปลงของความเชื่อดังกล่าวทำให้พฤติกรรมของคนในสังคมเปลี่ยนไปในทางที่สอดคล้องกันด้วย ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นการสร้างมาตรฐานใหม่ของพฤติกรรมที่พึงประสงค์ต่อเรื่องหนึ่งๆขึ้นมา คนส่วนใหญ่ในชุมชนจะคาดหวังว่าคนอื่นๆจะปฏิบัติอย่างเดียวกันต่อเรื่องนั้นๆ หากมีการฝ่าฝืนมาตรฐานการปฏิบัตินั้นก็ต้องเผชิญกับการลงโทษทางสังคมในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง

นวัตกรรมสังคมแบบเต็มรูปแบบคือนวัตกรรมสังคมที่คนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับนำมาปฏิบัติจนเป็นเรื่อง “ปกติ” การจะเปลี่ยนเป็นนวัตกรรมสังคมเป็นวัฒนธรรมอาศัยเพียง “เวลา” เท่านั้น เพราะ วัฒนธรรมหมายถึงแบบแผนพฤติกรรมที่เกิดจากการเรียนรู้และเป็นที่ยอมรับปฏิบัติร่วมกันของสมาชิกในสังคม รวมทั้งมีการถ่ายทอดไปสู่สมาชิกรุ่นต่อๆไป กล่าวคือหากนวัตกรรมสังคมนั้นถูกคนส่วนใหญ่ในสังคมนำไปปฏิบัติต่อเนื่องและสืบทอดจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นต่อไป ก็นับได้ว่านวัตกรรมสังคมได้กลายเป็นวัฒนธรรมของสังคมนั้นอย่างแท้จริง

ทุกคนย่อมอยากเห็นสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่เป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมรักการออมหรือหากต้องกู้เงินก็จะทำไปเพื่อการลงทุนที่คำนวณผลตอบแทนแล้ว หรือเป็นสังคมที่จัดพิธีกรรมทางศาสนาอย่างประหยัดไม่ฟุ่มเฟือยฟุ้งเฟ้อ หรือเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรมการคัดแยกขยะก่อนทิ้ง วัฒนธรรมที่กล่าวมาล้วนแล้วแต่เป็นวัฒนธรรมเชิงบวก เป็นที่ต้องการของสังคม การจะทำให้เกิดวัฒนธรรมเช่นนั้นได้ต้องอาศัยความสม่ำเสมอในการดำเนินการ แม้หลังจากที่นวัตกรรมสังคมบูรณาการเข้าสู่สังคมแล้วก็ยังต้องมีกิจกรรมกระตุ้นให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ต่อยอดจากเดิมไปเรื่อยๆ

ข้อเสนอแนะ 4.1 เพื่อให้การปฏิบัติที่ดี (หมายถึงนวัตกรรมสังคมที่บูรณาการแล้ว) นั้นคงอยู่ในชุมชน ผู้วิจัยเสนอให้

- ครอบครัวสนับสนุนลูกหลานให้เข้ามามีส่วนร่วมในการปฏิบัตินั้นๆ
- โรงเรียนนำเอาการปฏิบัติที่ดีนั้นแทรกเข้าไปในหลักสูตรการเรียนการสอนของนักเรียนทุกระดับชั้น
- ชุมชนจัดเวทีประจำปีให้เยาวชนได้พบปะพูดคุยเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์และความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติที่ดี

ข้อเสนอแนะ 4.2 เพื่อให้เกิดการความตื่นตัวในการปฏิบัติที่ดี (หมายถึงนวัตกรรมสังคมที่บูรณาการแล้ว) อยู่เสมอ ผู้วิจัยแนะนำให้ชุมชนจัดกิจกรรมที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการปฏิบัตินั้นๆเป็นประจำทุกๆปีเป็นอย่างน้อย โดยอาจจะอยู่ในลักษณะของนิทรรศการเกี่ยวกับการดำเนินการเกี่ยวกับการปฏิบัติที่ดีนั้นไว้ที่พื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน หรืออาจจัดกิจกรรมประเภทมอบรางวัลแก่ผู้ที่มีการปฏิบัติดีเด่นประจำปีก็ได้

8.6 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในอนาคต

การวิจัยนี้ออกแบบขึ้นเพื่อให้สามารถนำไปสู่คำตอบของคำถามการวิจัยที่กำหนดไว้ซึ่งนับได้ว่าทำได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ ผลการศึกษาที่ได้สามารถใช้เป็นพื้นฐาน (foundation) สำหรับการวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมให้เพิ่มขึ้นได้อีก โดยอาจดำเนินการในประเด็นต่อไปนี้

8.6.1 ด้านประเด็นของการศึกษา

การศึกษานี้มุ่งศึกษาโครงการของท้องถิ่นเป็นตัวอย่างของนวัตกรรมสังคม การวิจัยในอนาคตสามารถศึกษานวัตกรรมสังคมในมิติอื่นๆ เช่น ศึกษาเฉพาะนโยบายของรัฐที่มีความเป็นนวัตกรรมสังคม ศึกษานวัตกรรมสังคมที่เกิดขึ้นในโลกเสมือน (Cyber Space) เช่นนวัตกรรมสังคมที่อยู่ในอินเทอร์เน็ต เป็นต้น นอกจากนี้ โครงการของท้องถิ่นที่นำมาใช้เป็นกรณีศึกษาอาจสามารถเพิ่มจำนวนได้มากขึ้น เพื่อเพิ่มความหลากหลายของกรณีศึกษาอันจะเป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์เปรียบเทียบข้ามกรณีศึกษา นอกจากนี้ หากการศึกษาในอนาคตสามารถมุ่งเน้นประเด็นที่เป็นด้านลบของกระบวนการนวัตกรรมสังคม ก็น่าจะช่วยเพิ่มความลุ่มลึกในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมได้อีกมาก

8.6.2 ด้านแนวทางการศึกษา

การวิจัยนี้มิได้มุ่งจะอธิบายกลไกการเกิดขึ้นของการบูรณาการนวัตกรรมสังคม เพราะผู้วิจัยมีฐานคติว่ากลไกดังกล่าวหากแม้มีอยู่จริงก็ยากที่จะศึกษาได้ภายใต้ข้อจำกัดของเวลาและทรัพยากรที่ต้องใช้ อย่างไรก็ตาม ชุดของเงื่อนไขที่ได้นำเสนอไปนี้ก็ได้ทำหน้าที่อธิบายความสำเร็จของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมได้ระดับหนึ่ง ถ้าต้องการรู้กลไกความสัมพันธ์ระหว่างเงื่อนไขกับผลลัพธ์ (ถ้ามีความสัมพันธ์เช่นนั้นอยู่จริง) ต้องออกแบบการวิจัยใหม่ ผลของการศึกษาครั้งนี้จำกัดเท่านี้ตามวิธีการวิจัย (ซึ่งเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของผู้วิจัยอยู่แล้ว)

ข้อสรุปที่ได้จากการศึกษานี้อาจจะนำไปใช้เป็นสมมติฐานของการวิจัยเชิงปริมาณเพื่อหาความสัมพันธ์เชิงสถิติของแต่ละเงื่อนไขที่มีผลต่อการบูรณาการนวัตกรรมสังคมต่อไป อย่างไรก็ตาม ฐานคติและข้อจำกัดของการวิจัยเชิงปริมาณควรได้รับการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนก่อนดำเนินการ

8.6.3 ด้านแนวทางการวิเคราะห์

ข้อสรุปจากการศึกษานี้ย่อมเป็นไปตามมุมมองของผู้ศึกษาเท่านั้น ปรากฏการณ์ใดๆ สามารถมองได้หลายมุม ทำให้ความความหมายของปรากฏการณ์แตกต่างกันออกไป ดังนั้น การวิจัยในอนาคตอาจกระทำในลักษณะเดียวกันแต่เปลี่ยนทฤษฎีที่ใช้วิเคราะห์ข้อมูล อาจทำให้ได้มาซึ่งมุมมองใหม่ต่อประเด็นเดียวกัน

ในการวิเคราะห์เปรียบเทียบเชิงคุณภาพนั้นอาจทำให้น่าเชื่อถือขึ้นหากสามารถเพิ่มเงื่อนไขลงไปในการวิเคราะห์มากขึ้น หรือหากกรณีศึกษาที่มีความหลากหลายให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อจะได้เห็นลักษณะการแปรผันของการบูรณาการนวัตกรรมสังคมอันเกิดจากหลายๆ สาเหตุ

8.7 ความส่งท้าย

“อนาคตของมนุษยชาติ อยู่ที่นวัตกรรมสังคม” (ประเวศ วะสี, 2545 อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2546: 3) คำกล่าวของศ.นพ.ประเวศ วะสี นี้ สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของนวัตกรรมสังคมได้เป็นอย่างดี หากการพัฒนาประเทศไม่ว่าจะเป็นระดับรัฐส่วนกลาง หรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นก็ตาม ดำเนินไปในวิถีทางที่เน้นการนวัตกรรมสังคมเป็นตัวพื้นฐาน สังคมก็จะเกิดความสมดุล คนในสังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้ เรียนรู้ร่วมกันได้ และมีพัฒนาการไปร่วมกันได้ ดังมีกรณีศึกษาต่างๆในวิทยานิพนธ์นี้เป็นประจักษ์พยานอย่างชัดแจ้งอยู่แล้ว

การศึกษาเรื่อง “นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย” ในครั้งนี้เป็นเสมือนการบุกเบิกและค้นหารูปแบบกระบวนการและพลวัตนวัตกรรมสังคมจากกรณีศึกษาต่างๆ ผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมของการศึกษานี้คือ “กรอบนวัตกรรมมสังคม” ซึ่งสามารถใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจนวัตกรรมสังคมอย่างเป็นระบบได้ต่อไป ประกอบกับบทเรียนที่ได้เรียนรู้จากการศึกษาครั้งนี้ในอันที่จะส่งเสริมกระบวนการนวัตกรรมสังคม (อันได้แก่ การเปิดพื้นและโอกาสทางสังคมในชุมชนให้กว้าง การทำให้กระบวนการนวัตกรรมสังคมเป็นกระบวนการเรียนรู้จะเกิด การให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางในกระบวนการนวัตกรรมสังคม และการทำให้นวัตกรรมสังคมกลายเป็นวัฒนธรรมของสังคม) จะช่วยเป็นรากฐานที่แข็งแกร่งไม่ว่าจะสำหรับการปฏิบัติหรือการวิจัยเกี่ยวกับนวัตกรรมสังคมต่อไปในอนาคต

บรรณานุกรม

กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. กรมควบคุมมลพิษ. 2550. **สรุปสถานการณ์มลพิษของประเทศไทย ปี 2550**. ค้นวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2551 จาก http://www.pcd.go.th/Public/News/GetNewsThai.cfm?task=lt2003&id=15101

เกศสุดา กำแพงทิพย์. หัวหน้าทีมวิจัยโครงการจัดการขยะโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านไร่น้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน. 2551ก. (2 มิถุนายน). การสัมภาษณ์.

เกศสุดา กำแพงทิพย์. หัวหน้าทีมวิจัยโครงการจัดการขยะโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้านไร่น้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน. 2551ข. (2 กรกฎาคม). การสัมภาษณ์.

เกศสุดา กำแพงทิพย์ และคนอื่นๆ. 2552. **โครงการพัฒนาแนวทางการจัดการขยะอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านไร่น้อย ตำบลม่วงน้อย อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยสำนักงานภาค.

จรัส สุวรรณมาลา และคนอื่นๆ. 2548. **โครงการวิถีใหม่ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในประเทศไทย**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. โครงการวิถีใหม่ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในประเทศไทย.

จำนง จันทร์จอม และคนอื่นๆ. 2547. **โครงการวิจัยรูปแบบการจัดการหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัยสำนักงานภาค.

ชาญ อุทธิยะ. ทีมงานวิจัยโครงการศึกษารูปแบบการจัดการหนี้สินบ้านสามขา อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง. 2551. (18 มิถุนายน). การสัมภาษณ์.

ชัชวาลย์ เมฆโปธิ. ทีมวิจัยโครงการจัดการขยะบ้านไร่น้อย. 2551. (2 กรกฎาคม). การสัมภาษณ์.

ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา และวาสนา อิ่มเอม. 2546. นวัตกรรมสังคม: การให้ความหมายและลักษณะกิจกรรมในประเทศไทย. ใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข. 2546. **นวัตกรรมสังคม: ทางเลือกเพื่อประเทศไทยรอด**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดี.

นพพร นิลณรงค์. ผู้ประสานงานวิจัยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยสำนักงานภาค. 2552. (21 สิงหาคม). การสัมภาษณ์.

บุญส่ง บุญเจริญ. ทีมงานวิจัยโครงการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการบ้านสามขา อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง. 2552. (9 กุมภาพันธ์). การสัมภาษณ์.

ประเวศ วะสี. 2545. นวัตกรรมสังคม: ทางเลือกเพื่อประเทศไทยรอด. ใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข. 2546. **นวัตกรรมสังคม: ทางเลือกเพื่อประเทศไทยรอด**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดี.

ประเวศ วะสี, บรรณาธิการ. 2547. **ธรรมชาติของสรรพสิ่ง: การเข้าถึงความจริงทั้งหมด**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ร่วมด้วยช่วยกัน.

พรชัย อุดกันทา. ทีมวิจัยโครงการจัดระเบียบสังคมด้วยการงดเหล้าในงานศพบ้านดง ตำบลสบปราบ จังหวัดลำปาง. 2551. (30 ตุลาคม). การสัมภาษณ์.

พระราชบัญญัติสภาองค์กรชุมชน พ.ศ.2550. **ราชกิจจานุเบกษา**. ฉบับฎีกา 125, 33ก (8 กุมภาพันธ์): 26-38.

พารณ อิสระเสนา ณ อยุธยา. ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับบ้านสามขา. 2552. (20 มกราคม). การสัมภาษณ์.

บริษัท นูแมพ จำกัด. 2552. **แผนที่ประเทศไทย**. ค้นวันที่ 10 สิงหาคม 2552 จาก http://map.longdo.com

บริษัท นูแมพ จำกัด. 2552. **แผนที่ประเทศไทย (ภาพดาวเทียม)**. ค้นวันที่ 10 สิงหาคม 2552 จาก http://map.longdo.com/?gmap=1

วิลัยวรรณ อุดกันทา. ทีมวิจัยโครงการจัดระเบียบสังคมด้วยการงดเหล้าในงานศพบ้านดง ตำบลสบปราบ จังหวัดลำปาง. 2551. (20 พฤษภาคม). การสัมภาษณ์.

สนธยา พลศรี. 2545. **ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

สมัย แก้วภูศรี และคนอื่นๆ. 2550. **โครงการการแก้ไขปัญหาหนี้สินโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนบ้านอุดมพัฒนา ตำบลศรีวิชัย อำเภอลี้ จังหวัดลำพูน**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.

สุวจี กู๊ด และ กฤษณ์ พงศ์พิรุฬห์. อ้างถึงใน สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข. 2547. **นวัตกรรมสังคม: ทางเลือกเพื่อประเทศไทยรอด**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ดี.

สำรวย จิตใส และคนอื่นๆ. 2549. **รูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการเพื่อความเข้มแข็งของชุมชนบ้านร่มไตรรัตน์ ตำบลนิคมพัฒนา อำเภอเมือง จังหวัด**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.

ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง. 2546. **กระบวนการสู่ความเป็นไท ปลดพันธนาการ "หนี้สิน" ในแบบฉบับล้านนา: โครงการวิจัยรูปแบบการแก้ปัญหาหนี้สินของชุมชนบ้านสามขา อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง**. ประสบการณ์วิจัยจากพื้นที่ เล่มที่ 1 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.

ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจังหวัดลำปาง 2549. **ลดเหล้างานศพ: จุดเริ่มต้นสู่การจัดระเบียบสังคม "บ้านดง"**. พิมพ์ครั้งที่ 2. ประสบการณ์วิจัยจากพื้นที่ เล่มที่ 16 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.

สำนักงานภาค. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2550. **โครงการวิจัย**. ค้นวันที่ 1 มีนาคม 2551 จาก http://www.vijai.org/research/default.asp

สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ. 2551. **วิสัยทัศน์และภารกิจ**. ค้นเมื่อ 9 กุมภาพันธ์ 2551 จาก http://www.nia.or.th/2009/main/index.php?section=aboutus&page=aboutus_vision

อิ่นแก้ว เรือนปานันท์ และคนอื่นๆ. 2545. **โครงการการจัดระเบียบสังคมบ้านดง ตำบลนายาง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง**. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.

อิ่นแก้ว เรือนปานันท์. หัวหน้าทีมวิจัยโครงการจัดระเบียบสังคมด้วยการงดเหล้าในงานศพบ้านดง ตำบลสบปราบ จังหวัดลำปาง. 2551. (20 พฤษภาคม). การสัมภาษณ์.

อิ่นแก้ว เรือนปานันท์. หัวหน้าทีมวิจัยโครงการจัดระเบียบสังคมด้วยการงดเหล้าในงานศพบ้านดง ตำบลสบปราบ จังหวัดลำปาง. 2552. (9 กุมภาพันธ์). การสัมภาษณ์.

Alakeson et al. 2003. **Social Responsibility in the Information Society**. Retrieved December 10, 2007 from: http://www.digitaleu.org/uploadstore/theme_reports/social_report.pdf

Argyris, C., and Schon, D. 1978. **Organisational Learning: A Theory of Action Perspective**. Reading, Mass: Addison Wesley.

Broom, L. and Selznick, P. 1969. **Sociology**. New York: Harper & Row.

Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. 1990. Absorptive capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. **Administrative Science Quarterly**. 35 (May): 128-152.

Comer, J. H. 2005. **Collaboration and Collaborative Learning among Frontline Workers in a Social Service Agency Helping Welfare-to-Work Substance-Abusing Mothers into the Workforce**. Dissertation, Columbia University.

Connelly, C.E., Kelloway, E.K. 2003. Predictors of Employees' Perceptions of Knowledge Sharing Cultures. **Leadership & Organization Development Journal**, 24 (5): 294-301.

Davenport, T. H., and L. Prusak. 1998. **Working Knowledge: How Organizations Manage What They Know**. Boston: Harvard Business School Press.

Dees, J. G. 1998. **The Meaning of Social Entrepreneurship**. Retrieved September 1, 2008 from http://www.the-ef.org/resources-Dees103198.html

Delahaye, B. 2005. **Human Resource Development: Adult Learning and Knowledge Management.** 2nd ed. Australia: Wiley.

Fonseca, J. 2002. **Complexity and Innovation in Organizations.** London: Routledge

Gherardi, S. 2006. **Organizational Knowledge: The Texture of Workplace Learning.** Blackwell.

International Forum for Social Innovation. 2008. **Homepage**. Retrieved December 18, 2007 from http://www.continents.com/FIIS.htm

Johnson, R.B., & Onwuegbuzie, A.J. 2004. Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come. **Educational Researcher**, 33 (7): 14-26.

Kadushin, C. 2004. **Introduction to Social Network Theory**. Retrieved December 9, 2008 from http://www.communityanalytics.com/Portals/0/Resource_Library/Social%20Network%20Theory_Kadushin.pdf

Kauffman, S. A. 1993. **The Origins of Order: Self-organization and Selection in Evolution**. Oxford: Oxford University Press.

Kauffman, S. A. 1995. **At Home in the Universe: The Search for the Laws of Self-Organization and Complexity**. Oxford: Oxford University Press.

Lichtenstein, B. 2000. Emergence as a Process of Self-Organizing: New Assumptions and Insights from the Study of Non-Linear Dynamic Systems. **Journal of Organizational Change Management**, 13(6): 526-544.

Macqueen, K. M., McLellan, E., Metzger, D., Kegeles, S., Strauss, R. P., Scotti, M. A., Blanchard, L., and Trotter, R. 2001. What is Community? An Evidence-Based Definition for Participatory Public Health. ***American Journal of Public Health.*** 91(12): 1929-1938.

Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., and Gonzalez, S. 2005. Towards Alternative Model (s) of Local Innovation. **Urban Stuies**, 42(11): 1969-1990.

Mulgan G., Tucker S., Ali R., and Sanders, B. 2007. **Social Innovation: What Is It, Why It Matters, and How It Can Be Accelerated.** Retrieved August 10, 2007 from http://www.youngfoundation.org/publications/reports/social-innovation-what-it-why-it-matters-how-it-can-be-accelerated-march-2007

Murray, R., Mulgan, G., and Caulier-Grice, J. 2008. **Generating Social Innovation: Setting an Agenda, Shaping Methods and Growing the Field.** Retrieved November 19, 2008 from http://www.socialinnovationexchange.org/node/1167

Murray, P. J. 1998. Complexity Theory and the Fifth Discipline. **Systemic Practice and Action Research**, 11(3): 275.

Morse, R. S. 2004. **Community Learning: Process, Structure, and Renewal**. Doctoral Dissertation, Virginia Polytechnic Institute and State University.

Nonaka, I. and Takeuchi, H. 1995. **The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation**. New York: Oxford University Press.

Patriotta, G. 2003. **Organizational Knowledge in the Making: How Firms Create, Use, and Institutionalize Knowledge**. Oxford: Oxford University Press.

Perlesz, A. and Lindsay, J. 2003. Methodological Triangulation in Researching Families: Making Sense of Dissonant Data. **International Journal of Social Research Methodology: Theory & Practice**. 6(1): 25-40.

Ragin, C. 1989. The Logic of Comparative Method and the Algebra of Logic. **Journal of Quantitative Anthropology**. 1(4): 373-389.

Ragin, C., Shulman, D., Weinberg, A., and Gran, B. 2003. Complexity, Generality, and Qualitative Comparative Analysis. **Field Methods**, 15(4): 323-340. Retrieved September 1, 2007 from http://fmx.sagepub.com/cgi/content/abstract/15/4/323

Rogers, E. M. 2003. **Diffusion of Innovations**. 3rd ed, New York: The Free Press.

Smith, P. and Sadler-Smith, E. 2006. **Learning in Organizations: Complexity and Diversities**. Oxon: Routledge.

Stacey, R. 1996. Emerging strategies for a chaotic environment. **Long Range Planning**, 29(2): 182-189.

Stacey, R. 2001. **Complex Responsiveness Processes in Organizations: Learning and Knowledge Management**. Oxon: Routledge.

Stacey, R. D., Griffin, D., and Shaw, P. 2000. **Complexity and Management: Fad or Radical Challenge to Systems Thinking?** New York: Routledge.

Sullivan, M. J. 1997. **Creating Common Ground for Collaborative Learning: A Gestalt Perspective on Experiential Learning**. Doctoral Dissertation, Case Western Reserve University.

Takeuchi, H. and Nonaka, I. 2004. **Hitotsubashi on Knowledge Management.** Singapore: Wiley.

Tashakkori, A. and Teddie, C. 1998. **Mixed Methodology Combining Qualitative and Quantitative Approaches**. London: Sage Publications.

Thompson, A. M., Perry, J. L., and Miler, T. K. 2007. Conceptualizing and Measuring Collaboration. **Journal of Public Administration Research and Theory**. 19(1): 23-56.

Waldrop, M. M. 1992. Complexity: **The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos**. New York: Touchstone.

Wallace, R. A. and Wolf, A. 2005. **Contemporary Sociological Theory: Expanding the Classical Tradition**. New Jersey: Pearson Education Inc.

Wilmot, T. M. 2003. **The Dynamics of Visioning and Social Innovation: A Grounded Theory Study of the Impact of Appreciative Inquiry in Sustaining Long-Term Organizational Change**. Doctoral Dissertation, Case Western Reserve University.

Wright, P., McMahan, G. and McWilliams, A. 1994. Human Resources and Sustained Competitive Advantage: A Resource-Based Perspective. **International Journal of Human Resource Management**. 5(2): 301-26.

Yin, R. K. 2003. **Case study research, design and methods.** 3rd ed. Newbury Park: Sage Publications.

Zahra, S. A. and George, G. 2002. Absorptive Capacity: A Review, Reconceptualization, and Extension. **Academy of Management Review**. 27(2): 185-203.

ภาคผนวก

ภาคผนวก

แบบสัมภาษณ์

แบบสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักของกรณีศึกษาหลัก

การสัมภาษณ์แต่ละครั้งผู้วิจัยจะมีชุดคำถามหลักเป็นแกนในการสัมภาษณ์แต่ไม่ได้จำกัดเพียงคำถามเหล่านั้นเท่านั้น อันที่จริง ข้อคำถามที่ผู้ศึกษาเตรียมไปเป็นเสมือนธงในการสร้างคำถามมากกว่าเพราะต้องปรับถ้อยคำไปตามสถานการณ์ในการสัมภาษณ์ โดยที่สุดแล้วต้องได้ข้อมูลสำคัญที่ต้องการ ซึ่งได้แก่ข้อมูลเกี่ยวกับ

1. ลักษณะการสร้าง การบูรณาการ และการขยายผลของโครงการของท้องถิ่นนั้นๆเป็นอย่างไร
2. คุณลักษณะของโครงการนั้นๆว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปตามแต่ละช่วงเวลาของการดำเนินการอย่างไรบ้าง
3. อะไรเป็นปัจจัยและอุปสรรคในการดำเนินโครงการนั้นๆ

จากประเด็นหลักดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยใช้ข้อคำถามเหล่านี้ในการสัมภาษณ์

1. ท่านอยู่ที่หมู่บ้านนี้มานานเท่าไหร่ (ประมาณกี่ปี)
2. ตลอดเวลาที่ท่านอยู่ที่นี่ ท่านเห็นว่าหมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลงสำคัญๆอะไรบ้างหรือไม่
3. โครงการนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร/มีที่มาที่ไปอย่างไร/เริ่มต้นอย่างไร
4. ท่านทำอะไรบ้างในโครงการนี้
5. อะไรเป็นแรงจูงใจให้ท่านเข้ามาทำโครงการนี้
6. อะไรคือลักษณะเด่น 5 ประการของโครงการนี้
7. โครงการนี้มีต้นแบบหรือไม่ (ท่านได้ทำโครงการนี้ตามแบบของหมู่บ้านหรือชุมชนอื่นหรือไม่ อย่างไร)
8. มีกลุ่มเครือข่ายอะไรเกี่ยวข้องบ้าง
9. บทบาทของอบต. (หรือองค์กรปกครองท้องถิ่นแบบอื่น) เป็นอย่างไร
10. นอกเหนือไปจากการประชุมอย่างเป็นทางการแล้ว มีการพบปะพูดคุยกันเกี่ยวกับโครงการบ้างหรือไม่ (อย่างไม่เป็นทางการ, ในชีวิตประจำวัน) กรุณายกตัวอย่าง

11. ความเชื่อหรือภูมิปัญญาชาวบ้านอะไรที่มีผลต่อความสำเร็จหรือเป็นตัวขัดขวางความสำเร็จของโครงการนี้
12. ตั้งแต่เริ่มโครงการผ่านมาจนถึงปัจจุบัน โครงการนี้มีการเปลี่ยนแปลงอะไรบ้าง (เงื่อนไขและปัจจัยต่างๆเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง)
13. มีการพัฒนาต่อยอดไปสู่โครงการอื่นๆอย่างไรบ้าง
14. ถ้ากลับไปแก้ไขอะไรบางอย่างได้จะแก้ไขอะไร เพราะเหตุใด
15. อะไรทำให้มีหมู่บ้านหรือชุมชนอื่นๆมาเรียนรู้จากโครงการนี้
16. อะไรคือปัจจัยสำคัญ 5 ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของโครงการนี้
17. อะไรคืออุปสรรคสำคัญ 5 ประการที่ขัดขวางความสำเร็จของโครงการนี้

แบบสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักของกรณีศึกษาย่อย

การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักจากกรณีศึกษาย่อยนั้นจะแตกต่างจากของกรณีศึกษาหลัก นั่นคือจะไม่สัมภาษณ์ในขอบเขตที่กว้างนักแต่จะเน้นสัมภาษณ์เฉพาะประเด็นเกี่ยวกับการรับนวัตกรรมสังคม การปรับนวัตกรรมสังคมให้เข้ากับบริบทของพื้นที่ การปรับตัวเองให้เข้ากับนวัตกรรม รวมทั้งปัจจัยสนับสนุนและอุปสรรคที่พบในการดำเนินการดังกล่าว ซึ่งได้แก่ข้อมูลเกี่ยวกับ

1. การรับนวัตกรรมสังคม ช่วงต่อจากการขยายผล เป็นวงจรใหม่ของกระบวนการนวัตกรรมสังคม (จะดูว่าทำซ้ำโมเดลของกรณีศึกษาหลักได้หรือไม่) เน้นที่กระบวนการสร้างใหม่
2. ความสำเร็จของการรับนวัตกรรมสังคม มีการปรับเปลี่ยนองค์ประกอบใดของนวัตกรรมสังคม (หลักการหรือวิธีการ)
3. อะไรเป็นปัจจัยและอุปสรรคในการดำเนินการ

จากประเด็นหลักดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยใช้ข้อคำถามเหล่านี้ในการสัมภาษณ์

1. โครงการนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร/มีที่มาที่ไปอย่างไร/เริ่มต้นอย่างไร
2. จากการที่โครงการนี้มี “โครงการ...” เป็นตัวอย่าง
   - ท่านได้รับความรู้เกี่ยวกับ “โครงการ...” ด้วยวิธีการใด
   - ใครเป็นผู้รับความรู้เกี่ยวกับโครงการดังกล่าว
   - อะไรเป็นเหตุผลที่ทำให้ท่านเลือกรับความรู้จากโครงการดังกล่าว

3. โครงการที่ท่านดำเนินการอยู่ (หรือดำเนินการเสร็จสิ้นแล้ว) นี้ เหมือนหรือต่างจาก “โครงการ...” อย่างไรบ้าง เพราะเหตุใด
4. อะไรคือปัจจัยสำคัญ 5 ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของโครงการนี้
5. อะไรคืออุปสรรคสำคัญ 5 ประการที่ขัดขวางความสำเร็จของโครงการนี้

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ ชื่อสกุล	นายอลงกรณ์ คูตระกูล
ประวัติการศึกษา	รัฐประศาสนศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2544)
	Master of Information Technology, University of Canberra, Australia (2004)
ประสบการณ์ทำงาน	พ.ศ.2548-ปัจจุบัน อาจารย์ประจำคณะรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

สัญญาอนุญาตให้เผยแพร่วิทยานิพนธ์

ทำที่ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

วันที่ กรกฎาคม พ.ศ.2553

สัญญาฉบับนี้ทำขึ้นระหว่าง นายอลงกรณ์ คูตระกูล ที่อยู่ เลขที่ 89 ถนนอินทยงยศ ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ซึ่งต่อไปนี้ในสัญญาเรียกว่า "ผู้อนุญาต" ฝ่ายหนึ่งกับ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ โดยรองศาสตราจารย์ ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์ คณบดีคณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ที่อยู่เลขที่ 118 หมู่ที่ 3 ถนนเสรีไทย แขวงคลองจั่น เขตบางกะปิ จังหวัดกรุงเทพฯ ซึ่งต่อไปนี้ในสัญญาเรียกว่า "ผู้รับอนุญาต" อีกฝ่ายหนึ่ง คู่สัญญาทั้งสองฝ่ายได้ตกลงทำสัญญามีข้อความต่อไปนี้

1. ผลงานลิขสิทธิ์

ผู้อนุญาตเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์งานวิทยานิพนธ์เรื่อง นวัตกรรมสังคม: กรณีศึกษาโครงการของท้องถิ่นในเขตภาคเหนือของประเทศไทย ซึ่งสร้างสรรค์โดยนายอลงกรณ์ คูตระกูล ผู้อนุญาตรับรองว่าเป็นผู้สร้างสรรค์งานขึ้นเอง

2. เงื่อนไขการอนุญาต

ผู้อนุญาตตกลงให้ผู้รับอนุญาตใช้สิทธิดังต่อไปนี้

2.1 ผู้รับอนุญาตมีสิทธิเผยแพร่ต่อสาธารณชนซึ่งงานวิทยานิพนธ์ตามข้อ (1) เพื่อประโยชน์ในการวิจัย หรือศึกษา อันมิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อหากำไร

2.2 ผู้อนุญาตอนุญาตให้ผู้รับอนุญาตใช้สิทธิตามข้อ 2.1 เพื่อใช้ในห้องสมุดและเครือข่ายอินเทอร์เน็ตของห้องสมุดสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ รวมทั้งเครือข่ายอินเทอร์เน็ตของโครงการพัฒนาเครือข่ายห้องสมุดในประเทศไทย (ThaiLIS)

3. การโอนสิทธิและ/หรือหน้าที่ตามสัญญานี้

ผู้อนุญาตและผู้รับอนุญาตไม่สามารถโอนสิทธิและหรือหน้าที่ความรับผิดชอบของตนตามสัญญาฉบับนี้ให้แก่บุคคลภายนอกได้ เว้นแต่จะได้รับความยินยอมเป็นลายลักษณ์อักษรจากอีกฝ่ายก่อน

4. **สิทธิของเจ้าของลิขสิทธิ์**

ภายใต้บังคับแห่งสัญญาฉบับนี้ ผู้อนุญาตยังคงเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ในงานวิทยานิพนธ์ตามสัญญานี้ทุกประการ

สัญญานี้ทำขึ้นเป็นสองฉบับมีข้อความถูกต้องครบถ้วน คู่สัญญาได้อ่านและเข้าใจข้อความในสัญญาโดยตลอดดีแล้ว จึงลงลายมือชื่อพร้อมทั้งตราประทับ (ถ้ามี) ไว้เป็นสำคัญต่อหน้าพยานและเก็บไว้ฝ่ายละหนึ่งฉบับ

ลงชื่อ ..... ผู้อนุญาต

(นายอลงกรณ์ คูตระกูล)

ลงชื่อ ..... ผู้รับอนุญาต

(รองศาสตราจารย์ ดร.ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์)

ลงชื่อ ..... พยาน

(นางสาวณัฐธิดา สุภาพงษ์)

ลงชื่อ ..... พยาน

(นางอธินา คูตระกูล)